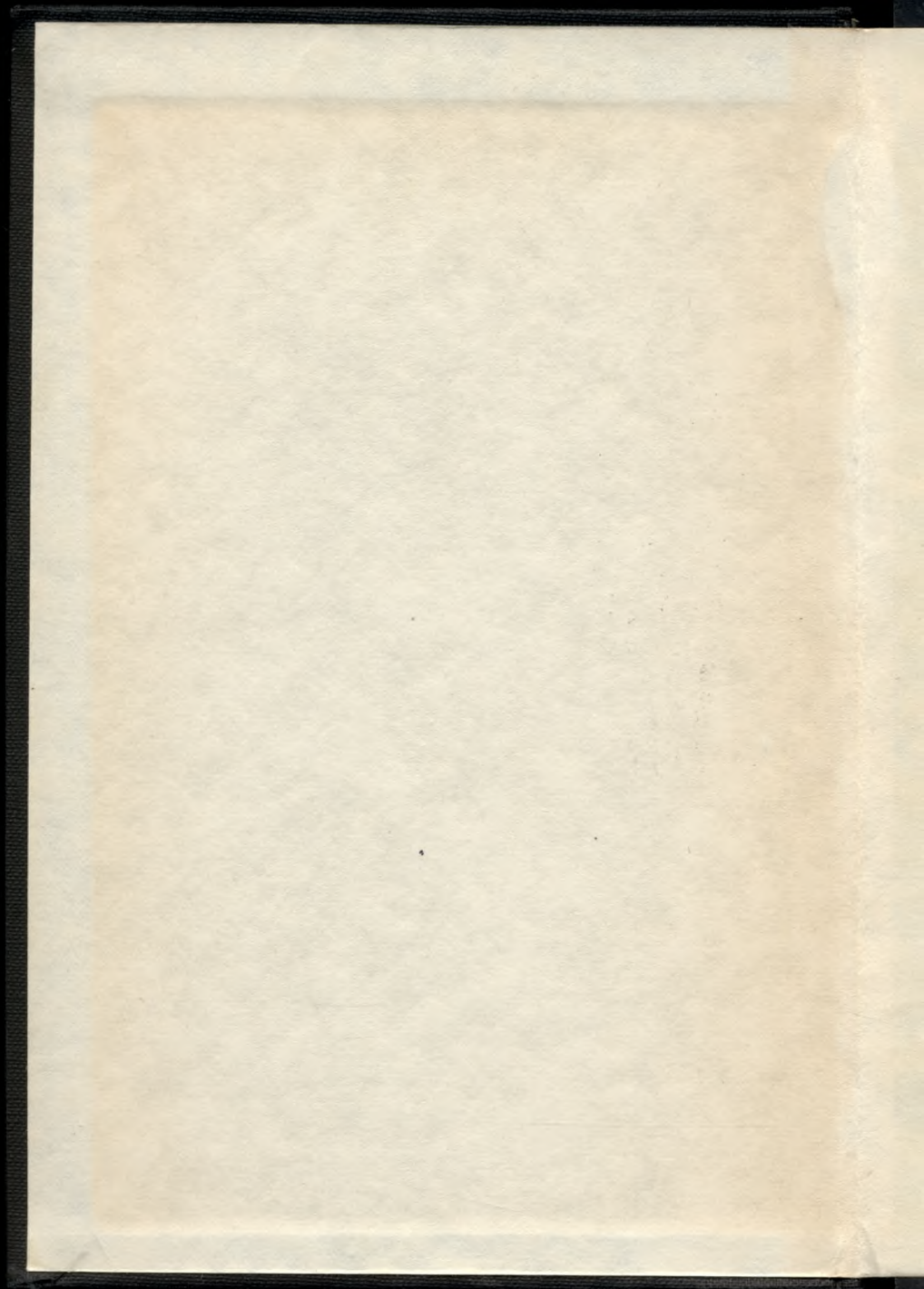
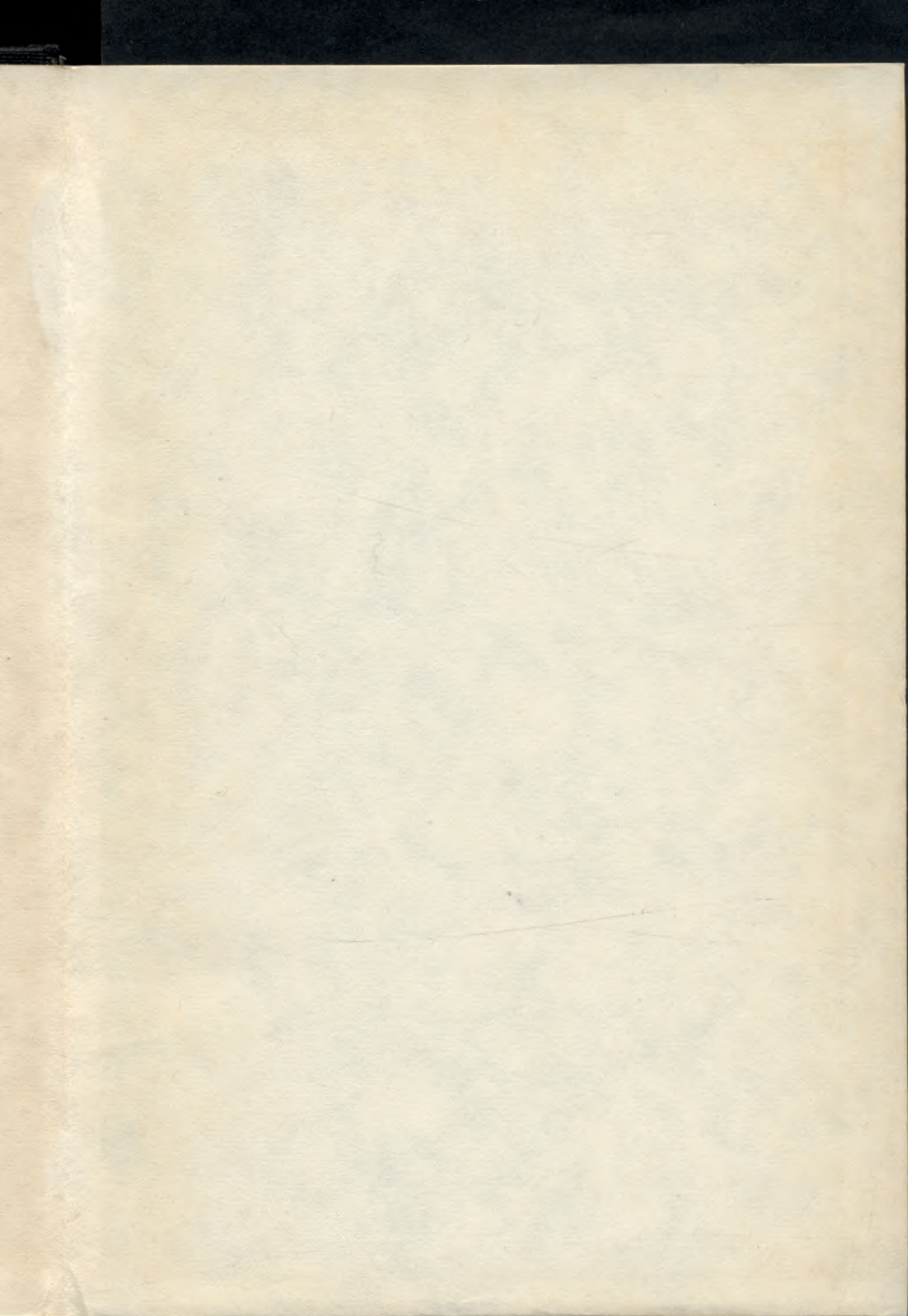
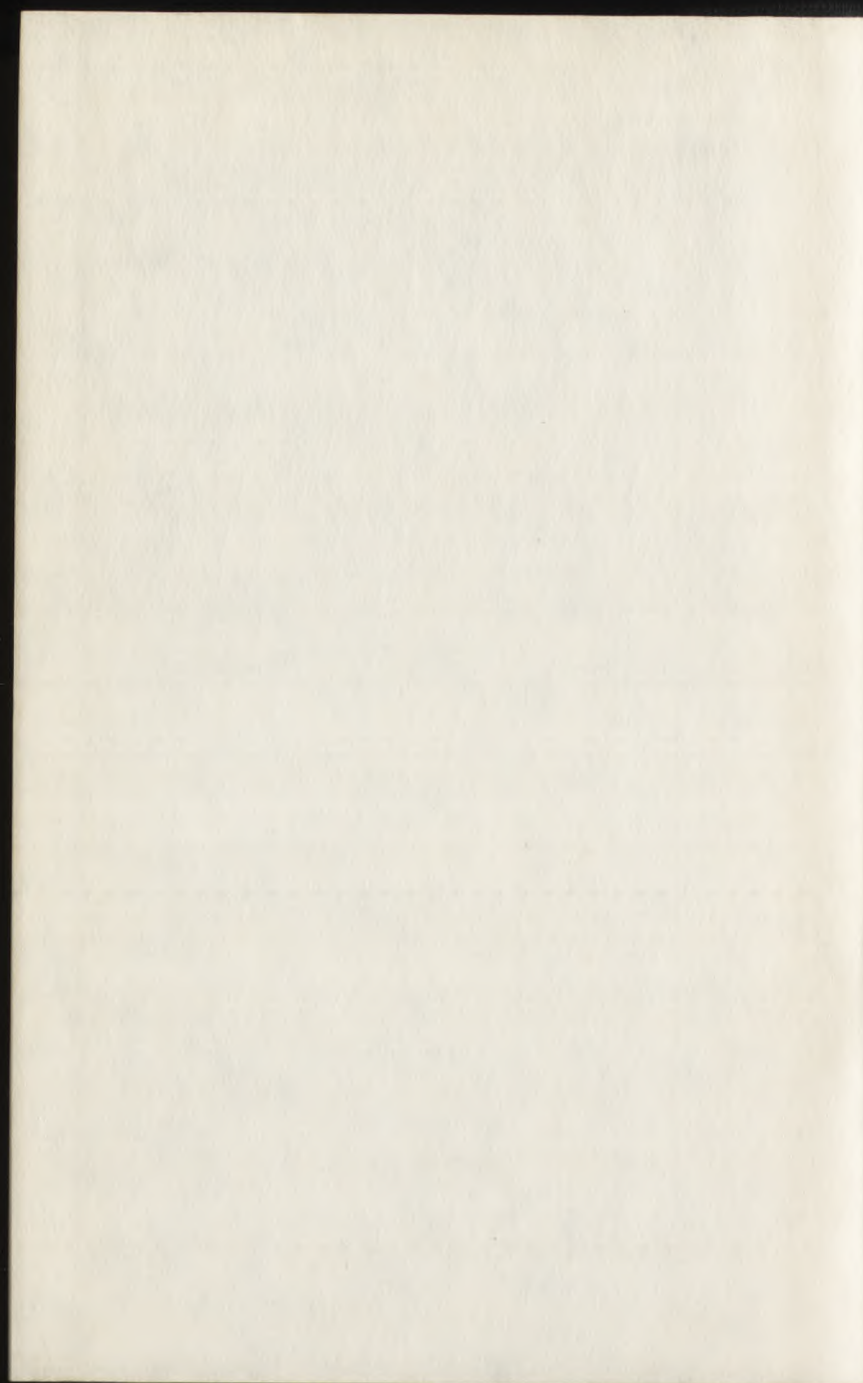

MB
92.579

Vas István
MÉRT VIJJOG A
SASKESELYŰ?

VAS ISTVÁN

Mért vijjog
a saskeselyű?

1914-15

1915-16

1916-17

1917-18

1918-19

1919-20

1920-21

1921-22

1922-23

1923-24

1924-25

1925-26

1926-27

1927-28

1928-29

1929-30

1930-31

1931-32

1932-33

1933-34

1934-35

1935-36

1936-37

1937-38

1938-39

1939-40

1940-41

1941-42

1942-43

1943-44

1944-45

1945-46

1946-47

1947-48

1948-49

1949-50

1950-51

1951-52

VAS ISTVÁN

Mért vijjog a saskeselyű?

ELSŐ KÖTET

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

A borítón

Szántó Piroska

Duó című festménye

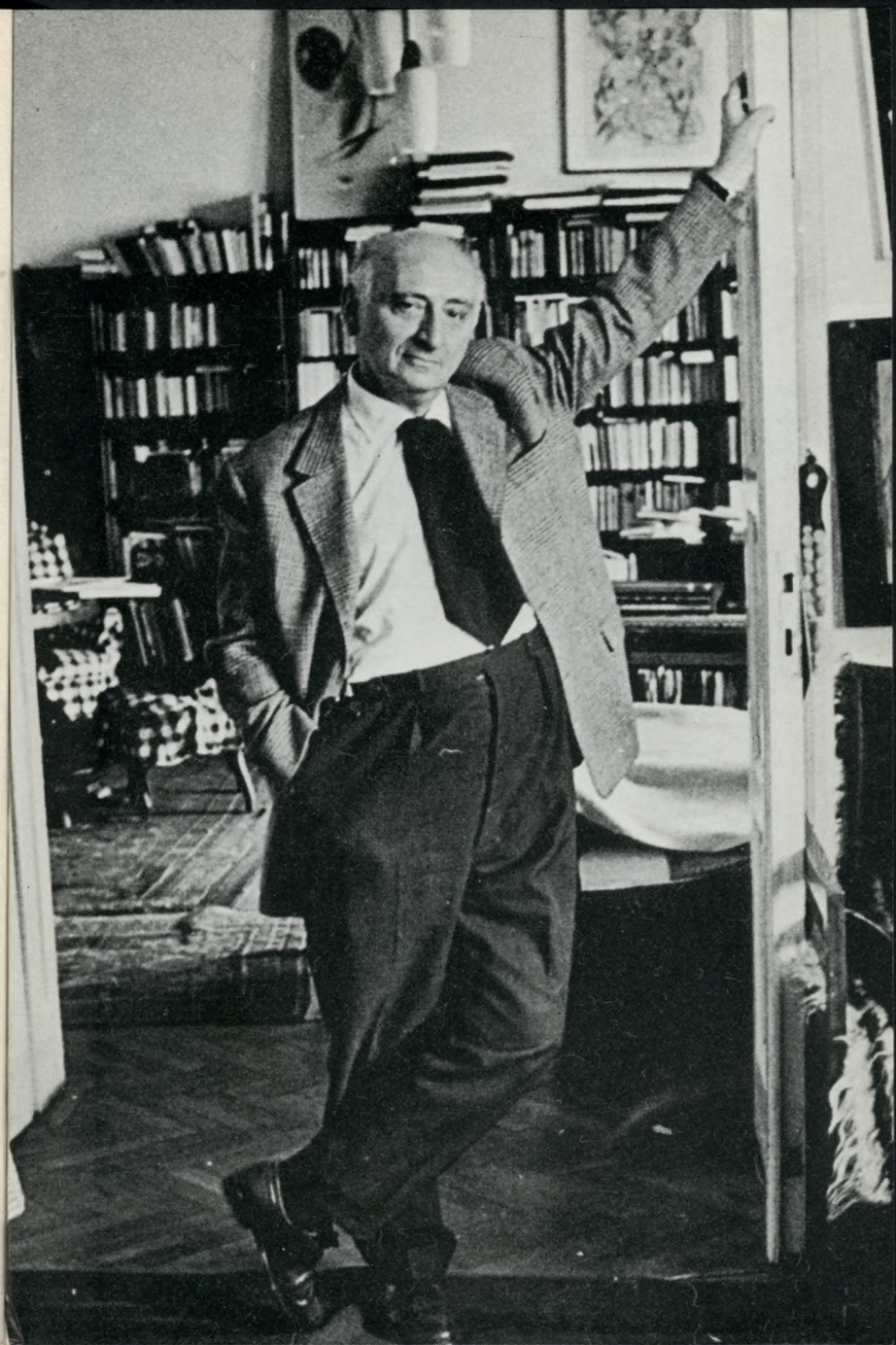
MB 92. 579

1981

© VAS ISTVÁN, 1981

Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál? –
Azér' vijjog a keselyű,
Azér' szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százezrivel fog veszni ott.

Arany János: *Keveháza*

1. Prológus: Búcsú Poirot mestertől

Nem, a félbeszakadt nyomozást nem lehet folytatni. És ha Magyarország máról holnapra ledöntené összes tilalomfáját – amitől egyelőre nem kell tartanunk: ha olykor kiiktatják némelyiket, rögtön kerül helyére másik –, akkor is: ki vállalkozhatna közülünk, visszamenőleg, a nyomozó szerepére abban a kavarodásban, ami annak idején, a korszakváltás után, eleinte észrevehetetlenül bekövetkezett? És itt nem csupán a magánnyomozó kockázatáról van szó, vagyis arról, hogy, mint már említettem, nem tudja maga mögött a Scotland Yardot, sem Őfelsége kormányát, sem Őfelsége ellenzékét. És nem is csak a magánnyomozó gyávaságáról, vagy mondjuk elnézőbben, óvatosságáról, a „ne szólj szám, nem fáj fejem” eszélyes elvéről, amely egyébként a távolról sem ifjú nyomozó bőséges köz- és magántapasztalatai alapján ugyancsak nem volna indokolatlan.

De nem, a maga megbízta nyomozó önként köszön le, úgyszólván belső megfontolásból, pontosabban megriadásból. Igaz, hogy ezt a belső válságot egy kifelé forduló folyamat váltotta ki: a nyomozás kiterjesztése, vagy hogy közkedvelt mai szóval éljek, eszkalációja. Mert hiszen a nyomozásnak át kellene nyúlnia az ország szűkre szabott határain, tekintve, hogy a nyomozás következő szakaszában elkerülhetetlen volna bizonyos összehasonlítás, és – nem beszélve arról, hogy ez aztán tabu a javából – az összehasonlításra kerülő kör természetesen magába foglalja magát a nyomozót is. Természetesen, mondom,

A magánnyomozó kockázata

holott ez a feltételezés nem marad mögötte Poirot mester indokolt és mégis mosolyra ingerlő hetvenkérdéseinek.

Ennek az indokolásnak persze ellentmondani látszik, hogy a magam indította nyomozás eddig is elég sokat foglalkozott saját személyemmel, sőt legfőképpen azzal foglalkozott. De hát ez az éppen, hogy ameddig csak rólam volt szó és barátaimról vagy ellenségeimről, addig megengedhettem önmagamnak a tartózkodás fényűző játékát, addig tetszeleghettem a „nyomozó” pózában. A következőkben azonban mindinkább előtérbe kerül az a változataival, sőt ellentéteivel, megosztottságával, önmagán belüli elszigeteltségeivel, gyilkos gyűlöleteivel együtt szétbontathatlan szövevény, amit magyar költészetnek mondtunk. Pontosabban: ennek az összetartozó sokféleségnek viselkedése a korszakváltásban, sőt korszakváltásokban, válasza a történelem kihívására, helyesebben többféle, egyidejű vagy egymást követő, arcátlan kihívásaira. Egy pillanatig sem szeretnék abba a látszatba kerülni, mintha ezzel az *egész* szövevény-nyel valaha is egynek tudtam volna magamat. De kétségkívül része voltam, sőt olykor, magamat is zavarba ejtőn, azt kellett tapasztalnom, hogy eltökélt ellenségeim között akadnak, akik fontosabbak nekem és nélkülözhetetlenebbek természetes szövetségeseimnél, több segítséget nyújtanak, néha gyakorlatilag is, de szellemileg bizonyosan, talán még abban is, hogy meg tudjak állni ellenük – és ez mi mást jelent, mint hogy ezekben a határesetekben a *velük és ellenük* megkülönböztetése nem éppen egyszerű? Ha

mindezek után mégis folytatni próbálnám a nyomozást, könnyen keverednék a képmutatás gyanújába, mintha kívülről vizsgálnám az ügyet, mintha magamat nem számítanám bele. Holott semmi kedvem kitudni magamat a magyar költészetből – ezt meghagyom másoknak.

Egyébként is, mi jogon játszhatná itt (vagyis félreértések elkerülése végett: még mindig a magyar költészet szövevényén belül maradva) bárki a nyomozó szerepét – nem is beszélve a bíróról? Aki e korszakokat és korszakváltásokat ezen a területen megélte, azaz túlélte, az része volt a folyamatnak, vagyis az egymásba kapcsolódó folyamatoknak, ha másként nem, a mimikrijével, a hallgatásával, a kedélyével vagy a lemondásával, és utólag és visszatekintve sem, és egy pillanatra sem próbálhatja meg, hogy magát e szövevényes folyamaton kívül helyezze. Inkább utána mondja Kosztolányinak: „Ember-jussom testvér-bilincsben perelem.”

Ezek a testvér-bilincsek persze Kosztolányi fogalmazása óta egyre nehezebbé váltak. A nyomozást, ha egyáltalában sor kerül rá, nehéz helyzet elé állította volna – a tabuktól eltekintve is – már annak a megállapítása, hogy ki kovácsolta ezeket a bilincseket és miből. Bizonyos csak az a kiindulópont lett volna, hogy voltak szerencsésebb országok, ahol a helyzetek és fogalmak tisztábbak voltak, majdnemhogy egyértelműek. Ahol például a hazaárulás mibenlétét nemigen lehetett kétféleképpen értelmezni. Egyik eshetőség volt az ország függetlenségének megőrzése, területének megvédése vagy visszaszerzése, esetleg

Testvér-bilincs-
ben

gyarapítása, közben (ebből a szempontból mellesleg) a demokrácia meg az emberi jogok oltalmazása is; másik eshetőség az ország elvesztése, kiraboltatása, területének megcsonkítása, lemondása a függetlenségről, paktálás a már elemi iskolában, de legalábbis évek óta hivatalosan is ellenségnek nyilvánított hatalommal és (ugyancsak mellesleg) a fasizmussal, hitlerizmussal. A gyáros, a kereskedő még találhatott jóhiszeműnek gondolt érveket a kollaborálásra: a haszon francia zsebre megy, az üzlet nem csorbítja a szív patriotizmusát, attól még lehúzott redőnyök mögött az öklök önérzetesen verhetik az asztalt a németek ellen – magam is találkoztam ilyen példával. De a költő, e szerencsésebb országok költője semmiféle nemzeti érdek ürügyén sem nyújthatott szellemi hitelt a tömeggyilkos tébolynak, az embertelenségnek.

Nálunk – ezt fölösleges bizonygatni – mindez nem látszott ilyen nyilvánvalóan. Sem az, hogy ki az ellenség, sem az, hogy mi a köz- és magánérdek. Az öröklött beidegzettség amúgy sem kedvezett az egyértelmű tisztázásnak olyan országban, ahol a függetlenségi harcok vezérei nemegyszer léptek szövetségre inkább a török hódítással és pusztítással, sőt, ahol akadtak, akik jóhiszeműen tudtak labancok lenni, s ahol a „német maszlag, török áfium” és a „két pogány közt egy hazáért” legnemesebb hagyományaink közé tartozott. De nemcsak a történelmi örökség volt az oka, ha a hitlerizmus korában Magyarországon – a bűnözők és gyengeelméjűek tekintélyes tömegét leszámítva – nem sokan voltak, akik a remélt

német győzelemnek semmiféle ránk háruló hátrányára sem számítottak; mint ahogy az elszánt antifasiszták előkelő kisebbségében sem igen találkoztam olyasvalakivel, aki csak előnyét tudta volna annak, hogy elveszítjük a háborút.

Tudathasadás

Manapság divatos publicisztikai, sőt esztétikai áramlat, gúnyosan fintorogni minden védekezésre, mely a különleges magyar sorsot, vagy helyzetet emlegeti. Túlzásában is bizonyára egészséges visszahátas ez a mi hajdani (vagy olykor mai) túlzásainkra – noha ezek éppen nem tartoznak nemzeti sajátságaink közé. De más az igazság, más az egészség. És ha le is mondtam a nyomozásról – ha nem az igazsághoz ragaszkodnék inkább, még a tanúvallomásom sem volna érvényes. Az igazság pedig az volt, hogy míg szerencsésebb országok költőinek, körülöttünk és nyugatabbra meg keletebbre, már merő nemzeti érdekből is az emberiesség pártjára kellett állniuk, a mi költőink ezt csak bizonyos – és ebből a szempontból nem is érdemes azon vitatkozni, hogy vélt vagy valódi – nemzeti érdekek ellenére tehették. Méltánytalan volna, ha ezt más példájával akarnám bizonyítani, nem a magam rovására. És hol is találnék meggyőzőbb példát magamnál, aki ettől a tudathasadástól nem tudtam szabadulni még legszemélyesebb szorongattatásom, a „minden perc egy halál” idején sem, amikor egyrészt napról napra a térkép milliméterein számígtattuk, hogy a közeledő seregek idejében érkeznek-e megmentésünkre, másrészt azt írtam – többek között – 44-es zilált jegyzeteimben:

*Mi esne jól ma némelyeknek?
Menjünk neki a németeknek.
S mit ígérnek ezért cserébe?
Kesztyűs kézzel leszünk berélve.*

Ez az ellenem fölmerült adat (pedig nem az egyetlen és nem is a legsúlyosabb) önmagában véve is alkalmatlanná tenne a nyomozó szerepére, de még a tanúvallomásom is leginkább csak a vádlott vallomása lehetne. És ha valaki mint ilyet akarná olvasni – nem fogok tiltakozni ellene.

Mégis, a felsült és leköszönt nyomozó nem állhatja meg, hogy utoljára és szerényen meg ne jegyezze: a vizsgakérdések és vizsgafeltételek különbségeit is figyelembe véve, a mi költészetünk *magaviseletből* – ebből az elsőrendűen esztétikai tantárgyból – sem vizsgázott rosszabbul egy nemzetnél sem. Sőt. És ezzel: *farewell and adieu to you, M. Poirot.*

2. Egy munkahipotézis

Egy időben olvastam néhány ontológiai könyvet, nem sok tudományos megértéssel, annál több érdeklődéssel és képzelődéssel. Különösen a közeledő jégkorszaknál szerettem elidőzni, és – amint erre *A félbeszakadt nyomozás* végén is céloztam – elképzelni, hogyan viselkedtek az állatok a korszakváltáskor. A szaporodó esőzések között, a gyérülő napsütést élvező állatok érezték-e, hogy szervezetük új szervek fejlesztésére, átalakulására, a túlélés eshetőségeire ké-

szül? És a pleisztocén embere mikor kezdte keresni, figyelni, fölfedezni a mély barlangokat? A hozzászólás minden joga nélkül is le merném fogadni, hogy nem tudva, miért és mi elől, előre fürkészte a bűvőhelyeket, a menekülés útjait.

Fenyegető
fertőzet

De csak jóval később jutott eszembe, hogy a pleisztocén korszakváltás előtt napozó állatok képét összevessem a mi állapotunkkal a közeledő katasztrófa előtt. Ez az összevetés viszont lassan-lassan gyanakvással mérgezte meg minden emlékemet és tudomásomat akkori gondolkodásomról: mintha csak addig öntörvényű alakulását ama világvégzetes év tavaszának rádióból áradó gajdolása-rikácsolása-bömbölése, induló-harsogása kitérítette volna útjából; és eszméletem öntudatlanul is védekezésre, kibúvók keresésére kényszerült volna. Egyébként amúgy is nemsokára elérkezett az idő, mikor az irodalom világában is gyanakvással tekintettek minden gondolatra. És visszatekintve, be kellett látnom, hogy a közvetlen közelünkben keletkezett új hatalom fegyverekkel fedezett hiedelemvilága olyan fenyegető fertőzet volt, amelynek nyomait viselte – ha eltekintek az érintetlenség olyan tiszta kivételeitől, amilyen Tersánszky volt, vagy Berda József – mindenféle szellemi magatartás, nemcsak az uralomra törő gyűlölet és nemcsak a fürge vagy óvatos mimikri, de a dac és az ellenállás sem maradt egészen mentes tőle: olyan betegség támadta meg a szervezetet, hogy a védekezés ütemét is a vírus diktálta, a *nem* is valamiféle tudomásulvétele volt az *igen*-nek, az ellenméreg sem volt független a méregtől.

Csakugyan éppen a hitleri hatalomátvétel idején olvastam-e *A kereszténység eredeté-t*? Emlékezetemben legalábbis összekapcsolódott azokkal az idétlen zajokkal, amikre az ember nem akart figyelni, és mégis oda kellett figyelnie. Azt hiszem, hogy ebből a könyvből termeltem ki az első ellenmérget – vagy mondjam úgy, benne találtam az első kibúvóra? Később szívesen mondogattam, hogy engem Renan térített meg – mert már akkor is szerettem a paradoxonokat. Meg aztán volt benne igazság is, ha más nem, hát annyi, hogy voltaképpen ebből a könyvből ismertem meg a kereszténységet. Holott persze azóta, hogy a hetedik és a nyolcadik gimnázium között belekezdtem Dosztojevszkijbe – akiről, miután regényeit az elkövetkező négy évben folytonosan olvastam és újraolvastam, végül is kénytelen voltam lemondani, mert úgy éreztem, különben képtelen volnék élni –, többször is belelapoztam az Újszövetségbe. Különösen bécsi magányomban olvastam sokszor, habár az Apostolok Cselekedetei és levelei rendszeres kihagyásával. De nem sokat gondolkodtam a jelentésén, inkább – akármilyen furcsán hangzik is – szürrealista törekvéseim támogatását kerestem benne. *La certitude c'est la réalité* – olvastam egyidejűleg Aragon valamelyik könyvében, vagyis: a valóság nem más, mint a bizonyosság – ami nagyon is megegyezett akkori gondolkodásommal. Mondanom sem kell, hogy Aragon szupervalóságról beszélt, a szürrealizmus képzeleti és képzettársítási álmvilágáról, melyet csak a belső bizonyosság tud valóságnak elfogadtatni. Ennek a bizonyossággal egyenlő való-

ságnak legszebb példája volt a szememben az Evangélium. Magyarul és egyszerűen szólva az Evangéliumból a kizárólagos költészetet, a magasabb rendű mesét fogadtam be, a Jelenéseket meg egyenesen úgy olvastam, mint egy nagy szürrealista költeményt. Úgy is lehetne mondani, hogy „nem vettem komolyan” az Újtestamentumot – noha én abban az időben azt vettem a legkomolyabban, amit szürrealizmusnak foghattam fel.

Bizonyított
nemlétezés

Később a szürrealizmus varázsa kezdett elpárologni a mi légkörünkől, és számomra azzal együtt csökkent az Evangélium vonzása is. Még leginkább a könnyedségében is gyökeres társadalmi felforgató ereje élt bennem tovább, az olyan mondatok forradalmisága, hogy könnyebben jut át a tevé a tű fokán, mint a gazdag a mennyországba – ami természetesen hozzátartozott már szürrealista vonzerejéhez is. De még mindig nem érdekelt komolyan Krisztus személyisége, és eszembe sem jutott az a feltevés, hogy történelmi tényező volt. Az ötvenes évek elején közölte valamelyik egyetemi tankönyv: „A történészek bebizonyították, hogy Jézus Krisztus nevű személy sohasem élt.” Abban az időben már semmin sem lepődtem meg, de ha húsz évvel korábban olvasom ezt a mondatot, kétszeresen is elcsodálkoztam volna, nemcsak azon, hogy a nemlétezést bizonyítani lehet, hanem azon is, hogy valaki szükségét látja a bizonyításnak.

Renanhoz sem valamilyen elsődleges érdeklődésből fogtam hozzá. Sokan emlegették az írásművészetét, a szellemességét: inkább jó és elterelő szórakoz-

zást kerestem benne, éppen Hitler hatalomátvétele után – nyilván az is vonzott hozzá, hogy annyira el-
lentéte a germán szellemnek. Vonzalmamba nem sok kíváncsiság vegyült, hiszen tudni véltem, mit várha-
tok a könyvtől: Renant az irodalmi utalásokból Vol-
taire tizenkilencedik századi utódának képzeltem, a
kereszténység nagy ellenfelének, ádáz hitromboló-
nak. *A kereszténység eredeté*-nek egymás után követke-
ző kötetei annál váratlanabban döbbsentettek rá, hogy
ezt az egészet nem lehet nem komolyan venni, hogy
itt földi valóságról van szó, „megtörtént esetről”.

A második kötetel kezdtem az olvasást, az elsőt, a
Jézus életé-t egyelőre kihagytam – rossz emlékeim vol-
tak róla. Amint ugyanis a maga helyén, nyolc évvel
ezelőtt említettem, a Korngold Ernő térítő zászlaja
köre gyűlt középiskolások fő prófétája Buddha volt.
Ott, e regényfeleség kezdetén ironia, sőt kicsinylés
vegyült a róluk szóló leírásomba. Ma már, valamivel
tájékozottabban, aligha tagadhatom meg e jobbára li-
pótvárosi fiúkból és lányokból alakult margitszigeti
peripatetikus iskolától az előfutári dicsőséget, hiszen
a maguk módján három évtizeddel megelőzték a nap-
nyugati Zen-kultuszt. Hozzátettem, hogy Buddha
mellett Jézust is elfogadták prófétának (akárcsak
Adyt és H. G. Wellset) – igaz, afféle alsóbbrendű pró-
fétának. És nemcsak Buddha beszédeinek német for-
dítása, hanem a *Jézus élete* (a Renané) is körbejárt a fe-
dett sétányon, magyar fordításban, de rövidített vál-
tozatban. Én is belefogtam, de – akárcsak Buddha
beszédeit – akkor nem tudtam megemésztetni, nyil-
ván elfogultságból: émelítet az a misztikus mártás,

amivel Korngoldék ezeket a szent könyveiket leöntötték. Most is ezért halasztottam el a sorozat végét.

Természetes
magyarázat

A második kötetrel indultam hát, *Az apostolok*-kal. A feltámadás csodájával kezdődik, pontosabban Mária Magdolna csodájával, a szeretetével, amely nem tud belenyugodni az Egyetlen elvesztésébe, inkább meglátja őt, testi valóságában, halála után is. A csoda feltételeihez szorosan hozzátartoznak a helyi talaj- és légköri viszonyok, a jeruzsálemi napsütés szemképráztató fényessége meg a barlang homálya, a por és a homok fehérsége, sőt a viseleté is – no és persze az apostolok hinni akarása. Nagy művészet volt ennyi valóságos tényező hajszálain lebegtetni ezt a csodát. De ez a művészet, bármilyen ézékletesen tudta is leírni a táj és a hiszékenység tüneténeinek ezt az egyszerű kombinációját, mégsem tudta valószínűbbé varázsolni magánál a misztikus Feltámadásnál, amelyet szinte könnyebb lett volna elhinnem, mint ezt a „természetes” magyarázatot. Valójában beidegzettségem egész fegyelmére szükségem volt, hogy el ne higgyem – akkor még.

Annyit mégis elért bennem a renani írásművészet, hogy tudomásul vegyem: a feltámadás megtörtént a valóságban, vagyis valóságos emberek valóságos szemében. És micsoda elhihető sokfélesége apostoloknak, nőknek, emberi viszonylatoknak! *A kereszténység eredete* hemzseg a hiteles figuráktól, és nem hagyott kétséget afelől, hogy az én hajdani szürrealista mesevilágom, vagyis az evangéliumok történései és hitetési eleven emberek között lejátszódott ese-

ménysorozat, amelynek helye van az időben, a történelemnek egy meghatározott pillanatában.

És ekkor, a visszajáról nézve derült ki csak igazán Aragon megfogalmazásának pontossága: eltűnően a bizonyosság, a józanul és ésszerűen előadott valóságnak éppen a valószínűsége veszett el. Más szóval: Renan olyan nagy művésze a kételkedésnek, hogy a kételkedésben való kételkedést is fel tudja ébreszteni. Ez engem, akkor, nem annyira a csodatételek, inkább a beszédek és beszélgetések magyarázatánál zavart meg. Mert az evangéliumokat persze újraolvasgattam, Renannal párhuzamosan, első ízben „komolyan véve”, vagyis szövegre és jelentésre odafigyelve, és első ízben azzal a feltételezéssel, hogy – a későbbi hamisítások és betoldások lehetőségét is feltételezve – a bennük idézett szavak nagy része elhangzott, és ugyancsak eleven emberek mondták eleven embereknek. Ezt pedig nehéz volt elhinni. Tudtam természetesen – mert mohó érdeklődésem hamar kezdett átterjedni rokon területekre –, hogy a Biblia, az Ószövetség éppen úgy, akár csak a folytatása, mi mindent vett át másoktól, a régebbiektől, suméroktól és Egyiptomból (akik valószínűleg szintén átvették valahonnan). De lehetetlen volt nem látnom, hogy ez az átvett anyag milyen minőségi változáson esett át és milyen kiszámíthatatlansággal gyarapodott az Evangéliumban. És – ne szégyelljem ezt a szégyenletes elfogultságot, ezt a triviális tunyaságot bevallani – az Újtestamentumban megnyilvánuló minőségi ugrást, gyökeres gyarapodást akkor még képtelen voltam – talán éppen azért, mert Renan olyan eleven alako-

kat csinált belőlük – ezeknek az egyszerű halászoknak, ácsoknak és egyéb kézműveseknek tulajdonítani. Mentségemre hozzá kell tennem, hogy művelt emberekről vagy éppen papokról még nehezebb lett volna elhinnem. Nem sokat segített ezen Renan meggyőző magyarázata sem a görög műveltség elterjedéséről Kisáziában: amit én ismertem a görögségből, meg sem közelítette az Újszövetség talányos többletét. Mert igaz, hogy felszabadult érzelmeink emlékezetes tavaszának Platójában tudvalevően olyasféle helyet foglal el Sokrates, mint Jézus az evangéliumokban; de Sokrates tündöklő logikája, fegyelmezett fantáziája hirtelen elszürkült Jézus paraboláinak, fordulatainak és egész fogalmazásának merész meglepetései, kihívó szellemességei és kibékíthetetlenül egységes ellentmondásai mellett. És az Evangélium költészetéhez képest csakugyan eszelős önkívületet és unalmas udvari protokollt összezagyváló „dadozás” lett „Pindar égi szárnyalása”, mely pedig Hölderlin fordításában szintén szürrealista varázssal vonzott egy időben. Szóval a hírhedt hitellenes könyv olyan nehéz helyzet elé állított, amelynek magyarázatára, ha nem is a legelfogadhatóbb, de a legkézenfekvőbb munkahipotézis az isteni kinyilatkoztatás lett volna. Megértettem, hogy a gátlástalan kételkedés is elvezethet a *credo quia absurdum*-ig.

Gátlástalan
kételkedés

3. Meg a következményei

Belső
tilalomrendszer

Nem mintha én rögtön elmerészkedtem volna addig a *credo quia absurdum*-ig. Hiszen amit addig elfogadtam vagy befogadtam, az is annyi beidegzettségbe, titkos vagy nyilvános tilalomfába, sőt úgyszólván az értelmi becsületembe ütközött, hogy felfedező utam váratlan eredményeit és elragadtatásait dacos önbátorítások és öntudatlanul is büntudatos borzongások ellenpontozták. Ennek a belső tilalomrendszernek a jelentkezését annál bosszantóbbnak éreztem, mivel a tabuk régebbi és erősebb rétegének semmiféle cenzori jogosultságát sem ismertem el. Ez az őstabu-réteg természetesen a zsidóság volt. Holott évek óta szívósan és tudatosan igyekeztem, hogy minden zsidó kötelezettségtől és kötöttségtől szabaduljak. Ami nem volt éppen könnyű folyamat. Hiszen sohasem – és mindmáig sem – tagadtam meg, vagyis tagadtam ki eszméletem eredetei közül azt a nyári délelőttöt, amikor nagyapám a bátaszéki réten készületlen, illetve a pesti Forradalom gyermeki megfogalmazásával teli fülembé plántálta a *Böréssz bóró elaubim*, a „Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet” Genézis-költészetét, de még nagyapám ünnepélyes templomi ténykedését meg szónoklását sem.

Sőt éppen abban az időben, amikor apám – talán mert még megmenthetőnek tartott – a leghevesebben hányta szememre családi elfajzottságomat, akkor kezdtem én tudatosabban vállalni nagyapámat. Hiszen – ébredtem rá, és apámnak is ezzel vágtam vissza – voltaképpen ő fajzott el, apám, ő volt lázadó a ma-

ga módján, amikor a falusi rabbik sorát egy kereskedelmi pályával szakította meg; én viszont, bár elég nagy kerülővel, megint csak lényegében közelebb kerültem nagyapám szellemi hivatásához, mert apám életfelfogásához képest a költészet mégiscsak valamilyen vallás volt. Aminthogy nagyapám öröksége szinte észrevétlenül, de legalábbis természetesen vonult be költői tudatomba. Az Ótestamentum távolról sem okozott annyi fejtörést, mint később az Evangélium. Felvilágosodottan szellemes hittantanárom – az Aréna úti zsinagóga rabbija – is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az Ótestamentum befogadása – egyetlen, de fontos elemét kivéve – nem járt semmiféle meghasonlással modern öntudatomban: a benne előforduló csodák elhanyagolható járulékok voltak, a száraz, okoskodó részek nyilvánvalóan későbbi papi betoldások; nagyobb része azonban hatalmas epika, kezdetlegességében is lenyűgöző történetírás, no és persze nagy költészet – a próféták, az Énekek éneke, a Jób könyve Adyval együtt került költői felfogásom alaprétegeibe.

Egyetlen, de lényeges elemét nem fogadtam be – ez a visszautasítás már Bátaszéken megkezdődött, és minél többet olvastam a Bibliából, annál határozottabban folytatódott. Ez a kérdés nem Isten létezése volt. Bár az iskolában, Pirhala tanító úr osztályában, a harmadik elemiben, az efölött megejtett szavazáskor, mint a maga helyén beszámoltam róla, én is Isten ellen foglaltam állást, de – ezt is említettem – inkább az illem kedvéért és konformizmusból, semmi esetre sem olyan szilárd meggyőződéssel, hogysem

Különös
konformizmus

ateizmusom meg tudott volna állni nagyapám érvei ellen. De arról is Bátaszéken értesültem, hogy mi Isten kiválasztott népe vagyunk. Nem tudhattam, hogy bennem miféle mélyebb ösztönök és kora gyermeki tapasztalások berzenkednek ez ellen, és eszem ágába sem jutott firtatni ezeket a mélyebb okokat – beértem a Kommünnek azokkal a látható és hallható eszméivel, amiket Pestről magammal hoztam: a május elseje piros zászláival, a szobrok, hevenyészett oszlopok és állványzatok piros borításával meg az *Internacionálé*-val, s a minden ember és minden nép szabadságának, egyenlőségének és testvériségének frissen felfogott, forradalmi mámorával, és ráadásul Petőfi verseivel, amiket ugyancsak magammal vittem Bátaszékre, és mindez együtt lázított a kiválasztottság öntudata ellen, és ezt a lázadást lecsitítani nagyapám tekintélye sem volt elég.

Pedig az ő kiválasztottsági öntudata nem a győzelem reménye volt, vagy éppen valamiféle *világuralom* igénye – ahogy később hatalmas államférfiaktól, de még hatalmas költőktől is hallottam emlegetni. Nem, nagyapám, ott a bátaszéki réten is szükségesnek tartotta közölni velem, hogy ez a kiválasztottság gyakorlatilag szenvedésre és áldozatra való kiválasztást jelent. Dicsőséget is persze, azt a dicsőséget, hogy Isten minekünk és csak nekünk nyilatkoztatta ki magát, vagyis egyetlenségét – de hiszen éppen ennek a kivételezettségnek következménye az üldöztetés a „népek” részéről, egészen az idők beteljesedéséig, amikor aztán e dicsőség nyilvánvaló lesz majd a világ népei előtt is.

Csakhogy nekem szenvedéssel súlyosbítva sem kellett kiválasztottság. Arról nem is beszélve, hogy magában e szenvedés kiváltságában sem hittem – és ez a kételyem is az elmúlt iskolaév eszméiből fakadt. Hiszen Pirhala tanító úrnak az *Internacionálé*-hoz fűzött, szenvedélyes magyarázataiból rögtön megértettem, hogy akik az egész történelmen át szenvedtek, azok a kizsákmányoltak, a proletárok – én már akkor is és később még szívesebben helyettesítettem őket azzal a szóval: „szegények” – és mindegy, miféle nemzethez tartoznak, mert a világon igazán csak két nemzet van, a gazdagok meg a szegények, és ezek egymással örök harcban élnek. Ha pedig *egy nép* szenvedéséről beszélünk – gondoltam Bátaszéken –, az csak a magyar lehet: az szenvedett annyit mongoltól, töröktől, némettől, hogy megbűnhődött vele mindeért, ami bűne volt és ezután lesz. Nem mintha Pirhala tanító úr olyan buzgón igyekezett volna belénk táplálni a *Himnusz*-t is, mint az *Internacionálé*-t. De én betéve tudtam, nemcsak első szakaszát, amelyet még a forradalom kezdetén az iskolában énekeltünk, hanem az egészet, minden szaván elgondolkodva, képsorozatának minden darabját magam elé festve. Nem hederítettem rá, hogy tavasztól kezdve abbahagytuk a *Himnusz* éneklését: nekem az „Isten áldd meg a magyart Jókedvvel bőséggel” és a „Föl, föl, ti rabjai a földnek, Föl, föl, te éhes proletár” testvérdalok voltak.

Szép kis katyvasznak hangzik ez így, utólag és dióhéjban elmondva! De az én fejemben akkor egész jól összefértek egymással, sőt később sem éreztem sür-

Szép kis
katyvasz

gető szükségét az elválasztásnak, rendcsinálásnak. Ebben viszont nagy része volt Bátaszéknek is, ahol azon a nyáron, a szerb megszállás alatt a *Himnusz*-t is, az *Internacionálé*-t is tilos volt énekelni. A tilalmon mi gyerekek úgy véltünk kifogni, hogy a pesti iskolákban akkor divatozó *ragyam* nyelven, vagyis fordítva énekeltük mindkét szöveget. A „Netsi ddla gem a tragyam” és a „Löf, löf, it iajbar a kendlőf” pedig még kevésbé állt ellen a *Himnusz* és az *Internacionálé* összeolvasásának, mint az eredeti, értelmes jelentésű sorok. A tilalom tehát végképp megpecsételte összetartozásukat, s amellet olyan dicsőséggel borította őket, amellyel nagyapám nimbusza sem vetekedhetett.

Igaz, hogy ezt a nagyapai tekintélyt csak egy ponton kellett kétségbe vonnom: a kiválasztottság, pontosabban az üldöztetési dicsőségre való kiválasztottság kérdésében. Nem mintha különösebb nyomatékkal vagy éppen patetikusan beszélt volna erről, inkább csak mint az Úristen és Ábrahám között lefolyt, kissé egyoldalú párbeszéd magától értetődő következményéről, csöppet sem vitára ingerlően – azt meg igazán nem sejtette, hogy ezzel gördíti elé a nagy követ, amelyik elzárja utamat arrafelé, ahová nagyapám vezetni akart.

Persze olyan kő volt ez, amit ügyesen megkerülni a gyakorlati életben se mindig lehetett. Bátaszéken akkor, a zsidókat leszámítva, kizárólag németek éltek. Ha felnőttek nélkül jártunk a faluban, vagy még inkább a réten, a sváb gyerekek rendszerint elkezdtek gúnyolni minket németül, és ritkán hagyták ki azt,

hogy zsidók vagyunk. Ha odahaza beszéltünk erről, nagyapám arra intett, hogy békében térjünk ki előlünk, ezt meg kell szokni, azért vagyunk Isten népe. Intését már csak azért sem fogadhattam volna meg, mert Sáríka, unokanővérem és első szerelmem – de ez, mint már e regényfésülés kezdetén említettem, egy másik történethez tartozik –, szóval Sáríka ezt gyávaságnak minősítette volna: gyakran verekedtünk hát, és nem is mindig mi húztuk a rövidebbet a túlerővel szemben. De elméletileg sem akaródzott ezt a következtetést levonni: elvégre nemcsak a zsidó-voltunkat gúnyolták, hanem a *Himnusz*-unkat és az *Internacionálé*-t is. Akkori tudomásomnak és felkészültségemnek sokkal kézenfekvőbb feltételezés volt, hogy a magyarok forradalmán gúnyolódnak a németek. Persze érzelmi logikámból az következett volna, hogy nemcsak a *Himnusz* meg az *Internacionálé* tartozik össze, hanem a zsidóság is – de ez már sok volt az én befogadóképességemnek is. Annyi bizonyos: Bátaszéken tudtam meg, hogy zsidó vagyok, és ebből a tudomásulvételből ott kezdett csírázni bennem az is, hogy nem akarok zsidó lenni. Nagyapámtól később, visszamenőleg sem vettem zokon, hogy ő hozta tudomásomra: mégiscsak jobb volt, hogy ennek a vizsgálgatásnak *szellemi* eredetével találkoztam előbb, nem pedig a gyakorlati és politikai csapdáival.

Mert nemsokára ismerkednem kellett azokkal is – igaz, egyelőre csak ízelítőül, és vattás védettségben. Mire Budapestre visszatértünk, már leverték a forradalmat, amelyből szüleim Bátaszékre menekültek. Hamarosán csukott ablakok, lehúzott redőnyök mö-

Egy másik
történet

gött, rémhistóriákból megtanultam azt a kifejezést, hogy „fehérterror”. Ha védettségeből néha kiengetek, iskolába vagy a pékhez, kenyeret vásárolni, a Gyár utcában és mellékutcaiban, vagy ritkábban a Teréz körúton zsidózás csapott a fülembe, és most már nem intézhettem el azzal, hogy „csak németek”. Az elszaporodó ártalmakkal szemben szüleim kiterjesztették a védettséget: a negyedik elemít már nem a nyilvános iskolában végeztem, hanem beíratk egy magániskolába, ahol nem érhetek ilyen megpróbáltatások.

De a legnagyobb és leghatékonyabb védettség – nem annyira nekem ugyan, mint környezetemnek – a kiválasztottság tudata volt. Persze hová jutott ez már nagyapám kiindulópontjától, az Isten választásától és népétől! Valahol a mélyben élt ugyan a régi tanítás emléke, s a fehérterror légköre, a megaláztatások, az ún. „atrocitások” ezt a szellemi örökséget lobbantották föl, de egyben szekularizálták, evilágivá durvították. Már nem azt hallottam, hogy kiválasztottak vagyunk, hanem hogy *különbe*k vagyunk, vagyis okosabbak, jobban értünk a gazdasági élethez, mi vagyunk a kulturáltabbak, érzékenyebbek, tisztességesebbek – és még hány változatát, nemcsak a tagabb családi és ismeretségi körben, de a gimnáziumban is, osztálytársaimtól, később a gyárban kollégáimtól! Sokáig eszem ágába sem jutott, hogy kétségbe vonjam ennek az öntudatnak alapjait, mivel semmiféle tapasztalatom sem cáfolta meg – vagyis nem volt módom az összehasonlításra. Meg aztán hamarosan eljutottam odáig, hogy a különbségeknek e nyilván-

tartásában a hiányrovatot fontosabbnak tartsam a többletrovatnál. Mert ennek az öntudatnak megvoltak a határai: lenézését bizonyos fölnézés egészítette ki. Anélkül, hogy világosan leszögezték volna, sőt anélkül, hogy különösebben odafigyeltem volna, öntudatlan érzékeléssel is kitapogattam azt a magától értetődő megegyezést, hogy azért az igazi urakat, a nagy embereket, fároszokat, a zseniket, de leginkább a nagy költőket mégse mi adjuk Magyarországnak. Akkor hát mit ér az egész? – gondoltam, és: mivel vannak olyan nagyra? Ezekkel az életviteli eredményekkel és okosságokkal?

Nem mondom, eleinte még a fehérterror heveny korszakában, minden viszolygásom mellett még én is láttam ebben a szorongás szülte fölényérzetben valamilyen hősiességet, egyre kevésbé persze, ahogy a *terror* „kurzus”-sá szelődött, sötétedéskor már nem húztuk le a redőnyöket, az ablakok kivilágítottak az estébe, és nyugodtan lehetett járni az utcán. Aztán bekövetkezett a „konszolidáció”, amely ugyan megnyirbálta az 1849-es emancipációt, de az élet menete látszólag visszazökkent a régi kerékvágásba. Igaz, törvényt hoztak a *numerus clausus*-ról, vagyis az egyetemekre csak hatszázalékos arányban engedtek be zsidókat, közalkalmazásba semennyire sem. De én még kicsi voltam ahhoz, hogy ennek a jelentőségét felfogjam. Ettől függetlenül a trianoni békét a mi családukban sem ítélték meg kedvezőbben, mint bárhol az országban, egyebekben azonban láthatólag föllélegeztek a háború, a kommün és a fehérterror veszélyei és viszontagságai után anyagilag is: ez az

évtized láthatóan a felvirágzás kora volt a szűkebb és tágabb családi körben. A viharban kihajtott zsidó önérzet elégedetten simult bele ebbe a polgári konszolidációba, az meg mintha hozzátartozott volna a háború után fölfedezett ősi hithez és a konszolidáció éveiben is eltökélten folytatott vallási élethez.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a magvak, amiket nagyapám belém hullajtott a bátaszéki réten, végül is nem keltek ki bennem, pontosabban más hajtott ki belőlük, mint aminek nagyapám vetette őket – vagy hát, ki tudja? Tény az, hogy a „kezdetben teremtetten Isten az eget és a földet” Genézis-költészetét, amellyel a héberek a világtörténelembe és a világirodalomba betörtek, igazságtalan észlelésem elszakította eredetétől és beemelte abba a nemzetközi kincstárba, melyet agyamban már addig is elraktároztam, nagyapám vallásának pedig jóformán egyebet sem hagyott meg, csak a kiválasztottság kellemetlen tudatát.

Ezt az ellenérzésemet, visszahúzódomat nem sokáig titkolhattam, sőt nyilván azt is közöltem, hogy én nem kérek ebből a kiválasztottságból. Legalábbis ezt az álláspontomat már elég korán gúnyolták, sőt egyévenként visszatérő alkalommal közgúny tárgyává is tették a családban. Ez az alkalom a szédereste volt. A *széder* szertartásának ősi szöveggönyve a Hagada, melynek négy alapfigurája van: a bölcs, a gonosz, az együgyű és aki még kérdezni sem tud – le is vannak rajzolva rögtön a Hagada elején, megfontolt testtartással, méltóságteljes köntösben és turbánban a bölcs, kardosan és mozgalmasan a gonosz, az egy-

ügyű olyan mozdulattal és ruházattal, amelyből rögtön lehet tudni, hogy a föld népéhez tartozik, aki pedig még kérdezni sem tud, a kezét emeli tanácsstalannul. Mindenki megegyezett benne, hogy én a Gonosz vagyok. Nyilván nem a Gonosz kardja sugallta ezt az ötletet, hanem a szavai. A Gonosz ugyanis ezt kérdezi: „Mit jelentenek ezek a ti ünnepeitek?” – ki akarja tehát magát vonni a gyülekezetből. Ennek a Hagada szerint így kell válaszolni: jól mondod, hogy a *ti* ünnepeitek, mert ha te is ott lettél volna, téged bezzeg nem hozott volna ki az Úr Micráimból (azaz Egyiptomból). Ezt mindannyiszor el is mondták, egyszólamban, héberül, felém fordulva és rám mutatva, és mindig jól mulatva közben. Mulattam én is, mert el kellett ismernem, hogy fején találták a szöveget – és nem is éreztem magam rosszul a kiosztott szerepben.

Pedig szerettem a szédert – az egyetlen zsidó ünnep, amelyiket igazán szerettem. Már csak azért is, mert Matild néniéknél tartották, anyám nővérénel, de nemcsak rajta múlt, aki a vacsorát főzte, fazékszámra a hatalmas maceszgombócokat – első pillanatra ez jutott eszembe később, amikor megláttam Bécsben Breughel *Parasztlakodalmát* –, hanem a fiain, hat unokabátyámon is, hogy valóságos örömnép volt, amelyben szöveg és szertartás egybeolvadt a maceszgombóclevés fűszeres ízével és illatával, meg a fiatal férfiak – mert ők már azok voltak – felszabadult játékkal és nevetésével. A Hagada minden betűje és minden perce felszívódott emlékezetembe, a bornak tízszeri abroszra csöppentése, a tíz csapás jelzéséül, a *mánistánu* („miben különbözik ez az éjszaka minden

Egy amerikai
metszet

más éjszakától?”), amelyet mindig én mondtam el, mint a legkisebb fiú a családban, a dalolás és a felolvasás, a csavaros észjárásból és ringató dallamból összetett költészet, amely a későbbiekben nemcsak a költészetemnek lett alkatrésze, hanem a gondolkodásomnak is – a különféle rabbik magyarázata, hogy mit jelent az „erős kézzel és kinyújtott karral”, a mese a gödölyéről, amelyet megölt a macska, és a macskát megölte a kutya, és a kutyát agyonütötte a bot, és a botot megégette a tűz, és a tüzet eloltotta a víz, és a vizet megitta az ökör, és az ökröt levágta a mészáros, azt meg a halál angyala, de majd az Úr elbocsátja a halál angyalát, és nem lesz többé halál. . . De nem élvezhettem volna az ünnepet, ha nem tudok azonosulni tartalmával, a nagy felszabadulással, a cseles és csodás kivonulással Egyiptomból és a rabszolgaságból. Azonosultam is, gyermekem és fenntartás nélküli elfogadással. Első nap, amikor a Markó utcai gimnáziumba beléptem, az első kép, amit megláttam a folyosó falán, egy nagy amerikai metszet másolata volt, amely három földrész három szabadsághőst ábrázolt: közepén Mózes kimagasló alakja, jobb kezével Washingtont öleli, baljával Kossuthot – az ő amerikai látogatásakor készült. A forradalom évében késződött eszméletem ekkor fogadta magába tudatosan is a Hagada költészetét.

De csak azt. Minden egyebet, amit zsidó vallásnak tudtam, abba a rendetlenül rendezett összességbe soroltam, amit a forradalomnak nem sikerült legyőzni és amit, jobb híján, szüleim képviseltek. Helyét az én kezdetleges, de máris túlszűfolt tudomásvilágomban

valahol az operett szomszédságában jelöltem ki. Ha nem is gondolkodással, de tapasztalással azt is tudomásul vettem, hogy e megingatott, de aztán mégis fölülkerekedő világ ellen a legjobb védelem a mogorva közöny, és hogy rám rótt terheit annál könnyebb elviselni, mennél kevésbé feltűnően igyekszem azokat elhárítani. Így voltam a vallási követelményekkel is. Tizenhárom éves lettem – ezt *barmicvá*-nak nevezték –, és nagyapám tekintélye meg a család önbecsülése is megkívánta, hogy ne csak úgy simán essem át a szertartáson, de *maftir* legyek, vagyis a templomban én olvassam fel a szombati tóra-fejezetet. Történetesen Góg és Magóg fejezete volt, Ezékiel könyvéből – de a két nevet Ady versében olvastam először, és ez valamelyest enyhített a hosszú készülési keservein. Héberül így is alig tanultam valamit, sőt a szöveget végül is nem annyira felolvastam, mint félig értetlenül bevágtam. Abba is beletörődtem, hogy nagy ünnepeken, hosszúnapi estéjén és délelőttjén meg újévkor is valamelyik délelőtt el kell menni apámmal a templomba. Terhesebb ez sem volt, mint operettet nézni szüleimmal a Royal Orfeumban vagy a Király Színházban, már csak azért sem, mert az operett gyakoribb esemény volt, mint az ünnep. Sőt a templom zenéjét kétségkívül jobban szerettem, különösen a sófár hangját, amely – hiába próbáltam védekezni ellene – már Bátaszék óta mindannyiszor megmagyarázhatatlanul megborzongatott. Aztán meg ott voltak a Berend fiúk is, unokabátyáim, és kedéllyel vonták be a komor ünnepeket. Hosszúnapi a böjtölés megnehezítette a délelőttöt a templomban,

A sófár hangja

de rendszerint meglógtunk a fiúkkal, le a Duna-part-ra, az őszi napsütésben – mert rendszerint szép idő volt ilyenkor –, és nem röstellték a divatos slágereket dúdolni, vagy a legújabb tánc lépéseit próbálni diszk-réten a sétáló tömegben – mert a Korzó tele volt hosszúnapkor –, pedig ők igazán nem lázadtak a val-lás ellen, még csak nem is kételkedtek benne.

Ezzel a templomi szolgálattal később sem hagytam föl egészen, érettségi után, amikor pedig már szür-realistának és kommunistának véltem magamat, és nem is függtem többé apámtól. De nem volt hozzá erőm, elveim kedvéért lemondani arról a kedvez-ményről, hogy a nagy zsidó ünnepeken nem kellett bemennünk az irodába – ez különben is megütközést keltett volna kollégáim és főnökeim között –, és ha már nem mentem be a gyárba, valamilyen fonák kö-telességérzetből akkor sem volt erőm hozzá, hogy legalább a látszat kedvéért és rövid időre meg ne je-lenjek a templomban. Az a lehetőség pedig eszembe sem jutott, hogy megszeghetem a nagyböjtöt. Kas-sák egyszer éppen hosszúnap délelőttjére hívott ma-gához, már nem tudom, milyen ügyben, a Korona kávéházba. Kitérhettem volna a találkozó elől, mert emlékszem, még meg is kérdezte: „Remélem, uram, akkor nem kell bemennie a hivatalba?” De nem mer-tem élni a lehetőséggel, mert nem sokkal azelőtt pa-naszkodott, hogy mennyi baja van a zsidókkal: a ke-resztényeket ugyan nehezebb megnyerni a mozga-lomnak, de ha egyszer kötélnek álltak, a karácsony sem tartja vissza őket az összejöveteltől, a zsidókkal viszont ne adj’ isten, hogy újévkor vagy jom kippur-

kor találkozni lehessen. Elmentem hát, és ahogy szoktam, feketét rendeltem, ami igazán nem lényeges megszegése a böjtnek. De kényszeredetten kortyoltam a kávé, minduntalan kilesve az ablakon – mert Kassáknak persze az ablakban volt páholya –, nem jár-e arra valaki ismerősöm.

Törzsi babonák

Ettel nemigen beszéltünk erről – miért is beszélünk volna? Sűrűn és rendszeresen találkoztunk már, a hosszúnapi éppen vasárnapra esett, és így módjában volt észrevenni a József körúti albérleti szobában, hogy csak nézem, amint ő reggelizik, de én magam nem akarok enni. Amikor megtudta, miről van szó, kissé aránytalanul is felháborodott. Hát olyan fontos úgy ez, kérdeztem, hogy érdemes róla beszélnünk, vagy energiát és gondot fordítani arra, hogy *ne* böjtöljek? Etti nem volt hajlandó a dolgot könnyedén kezelni. Képtelenség, hogy modern ember, sőt egy szocialista ilyen őskori, törzsi babonák és rituálék rabságában éljen. Az ellen nem volt kifogása, ha ott-hon, szüleim megnyugtatóására, úgy teszek, mintha böjtölnék, vagy akár templomba megyek apámmal, de magamban vagy vele kettesben ezeket a badarságokat betartani szégyen – ő egy napig sem tudna ilyen emberrel élni. Valószínűleg értelmesebben és egyénibben fejezte ki magát – de ez volt a lényege. Rögtön engedtem persze – különben sem tudtam volna mivel indokolni, ha ellenállok. Hogy mennyire igaza volt, abból a kényelmetlen érzésből ébredtem rá, ahogy a vajas kifit nyeltem: mintha torokgyulladásom lett volna. Talán nem is annyira Etti felháborodása, inkább az a kényelmetlen érzés szorított rá

– egyelőre belül, magamban –, hogy a kényelmes közönyt szigorú szakításra cseréljem.

Csak hogy a szakítás nem az én formám – nem is igen szokott nekem sikerülni. Az én módszerem a *fo-lyamat*, amely tudtomtól, elhatározásomtól, sőt majdnem a szándékomtól is függetlenül munkálkodik bennem, és még jó, ha eredményéről valamilyen belső, titkos jelentésből értesül tudatom – nem pedig egy váratlan testi megbicsaklásból, vagy magaviseleti meglepetésből kell tudomásul vennem, hogy odabent megváltozott a helyzet. Az erőszakos szakítás, amely ehhez képest csak korai lehet, rendszerint lassítja, nehezíti ezt a folyamatot: a túl gyors tudatosítás, különösen, ha a magatartás módosításával vagy éppen cselekvéssel jár, megdolgozatlan, feloldatlan röggökkel torlaszolja el a mélyben észrevétlenül végbemenő folyamat útját, s ezek az alattomos rétegek többnyire a legalkalmatlanabb időben bukkannak a felszínre.

Így történhetett ezúttal is. Különben miért fogott volna el az Evangélium, de még Renan olvasása közben is a tilosba hatolásnak, a rajtakapástól való félelemnek olyasféle izgatott érzése, mint amikor serdülőkoromban, szüleim távollétéban az úriszoba szőnyegén hasalva bújtam azokat a könyveket, amelyeket nagyon leleményesen loptam ki a könyvtárból, ahová apám éppen előlem zárta el olyan gondosan. Tanácstalan felháborodással próbáltam kiiktatni ezt a titkos cenzúrát. Mi jögon kémkednek utánam? Semmi esetre sem valamilyen, értelemmel követhető, legitim jögon. Hogy eredetét megfejtthessem, megpró-

báltam önmagammal szemben olyan erkölcsi ítélőszék álláspontjára helyezkedni, amelynek illetékességét valamelyest elismerem. „Mit szólna rabbi nagyapád, ha tudna erről?” – kérdeztem önmagamtól, kissé retorikusan. De a kérdéssel nem értem el különösebb hatást. Nagyapám akkor már évek óta nem élt, de elég ideig élt ahhoz, hogy nagyobb szégyent is megérjen annál, mint amivel én tudtam volna meglepni: Sárika nemcsak hogy áttért keresztény vallásra, hanem férjhez is ment egy német báróhoz – aki, ha jól emlékszem, éppen az idő tájt, Hitler uralomra jutása után vált el tőle, és hagyta őt rá zsidó sorsára a német birodalomban.

És Teréz?

Aztán egy másik kérdés. De a kettő között hetek is eltelhettek, talán egy-két hónap is, közben másféle kérdések is elhangzottak másféle fórumok nevében. Ezt az újabbat már nem olyan idegenül kérdeztem önmagamtól: „És Terézzel a Bazilikában? Persze, te a latin nyelvre emlékeztél mind ez ideig, a latinra, amibe most belebolondultál – most igazán, elkésve abban is, érettségi után Catullusba, Ovidiusba, Horatiusba! Mert a latint is ott hallottad először, félig énekelve, de azt emlékezeted megőrizni méltónak találta! Csakhogy ott nemcsak az ívelő rend volt, a latin zsolozsma! És a félelem a faragott képektől! És az a szörnyű feszület? A sebek, a lecsurgó vér, a lekonyuló fej? És az undor a megkínzatott test förtelmétől? Kinek fordult föl a gyomra, mikor Teréz a kereszt alá húzta, maga mellé a térdeplőre? Vagy nem te hánytál a Vilmos császár úton, ahová Teréz rémülten kirohant veled? Miért vinnyogtál otthon is még, hiszen

akkor már a cselédek pártján voltál anyáddal szemben, miért nem titkoltad el? És az sohasem jutott eszedbe, hogy három nap múlva miért mondott fel Teréz? Nem előtted szidták meg, amiért elvitt a Bazilikába – de tudtál róla, behallottad a konyhából! Csakhogy ez egyszer te is egyetértettél a szüleiddel: te is inzultusnak érezted, ami történt veled, még ha magát az *inzultus* szót nem is használtad gyerekkorodban! És azt nem Teréztől hallottad először, hogy a zsidók feszítették meg Krisztust? Vagy talán éppen ettől fordult föl a gyomrod a Bazilikában?”

Csakugyan, kitől hallhattam, hogy mi öltük meg? – mert abban a korban kellett hallanom, amikor ezt még úgy mondtam, hogy *mi*. Az iskolában aligha – ott egyáltalában semmiféle zsidózó gúnyszót, szidalmosztót sem hallottam. Odahaza még kevésbé beszéltek erről: ott Jézusnak még a nevét sem ejtették ki – soha. De még a tágabb rokonságban, társaságban sem. Csak most, vagyis e faggatások és kiiktatások során, visszatekintve ismertem föl – de hiszen annak idején igazán nem vehettem észre –, hogy ez már szinte kínos hallgatás volt, mintha egy kompromittáló ügyről hallgatnának, valahogy a közmondás értelmében, amely szerint akasztott ember házában nem szabad kötélről beszélni. Mintha esetleg hallgatólag, és éppen a hallgatásukkal átvették, beismerték volna a vádat. Vagy másrészt, sőt még inkább: mint amikor valamilyen illetlenséget nem szabad szóba hozni, valami durvaságot, közönséges dolgot vagy túlságosan testi témát, szóval amit ízléstelenség jobb társaságban említeni.

„A zsidók megfeszítették” dallamát Renan hét kötete kifújta fejemből. Hiszen ennyi erővel azt is mondhatnám, hogy Martinovicsot lenyakasztuk, vagy ugyanerre a dallamra-szerkezetre, hogy a magyarok tüzes trónra ültették Dózsát. Nem mintha Dózsát Jézushoz akartam volna hasonlítani – akkor már senkit sem hasonlítottam Jézushoz. Blaszfémiának azért nem éreztem volna az összehasonlítást – de ez már egy másik elszámolásra tartozik.

Az eltemetett
kutya

Teréz hagyatéka különben sem volt ennyire ésszel követhető, még kevésbé észérvekkel érvényteleníthető. Annak idején, amikor bosszankodva kerestem okát, jogát, vagy legalábbis eredetét annak a belső tiltásnak, pontosabban kényelmetlen érzésnek, amely visszatartani próbált attól, hogy folytassam utamat Renan és az evangéliumok anyagában, egy szálát sem tudtam fölfejtetni a Teréz-komplexum – így neveztem – fonadékából, csak éppen annyit állapítottam meg, hogy valahol itt van a kutya eltemetve. Ma is csak találgatva-tapogatózva merek hozzányúlni.

Kezdem a legkönnyebbel, a lelkiismeret-furdalással. Vagyis hogy egy cselédnek – abban az időben még senki sem nevezte háztartási alkalmazottnak – végül is énmiattam adták ki az útját – mert ez történt, akkor is, ha csakugyan ő mondott föl. Ennek a ráébredésnek azonban – ami egyébként megtörtént velem, rögtön, amint a Teréz-komplexum fölütötte fejét az elföldelt múlt időből – életem állandó logikája szerint inkább arra kellett volna ösztönöznie, hogy aggálytalanabban igyekezzem folytatni fölfedező utamat, és megteríteni nemcsak Jézushoz, hanem Terézhez

is, aki először mutatta meg nekem. De nem ez történt – így hát a Teréz-komplexumnak mégsem a lelkiismeret-furdalás lehetett a legerősebb tényezője. Különben is a lelkiismeretnek ugyancsak sokkal értelmesebb, az ok és okozat törvényeitől függőbb a működése, semhogy ilyen heves és hosszú távra időzített hatása lehetne.

Nem, ha megpróbálok visszanézni Teréz koromfete, tömött, magas, olajos hatású hajára, kissé duzadt, mindig verejtékező arcára, ma sem a lelkiismeretemet érinti, ma is inkább a gyomromat, belső részeim titkosan egyenetlen mozgását. Nem a látványa: ma is vonzónak találok sötéten tüzelő, merev szemét, riadt és báva mosolyát – hanem az, ami emlékezetemben vele jár, gyomromnak akkori megmozdulása, a hirtelen okádás, a vinnyogás, a testemet megremegtető, érthetetlen szégyene a testiségnek.

Azóta persze megértettem – éppen eleget szégyenkeztem tőle. Legjobban talán az ötvenes évek elején, amikor Fülep Lajos a kórházban prosztata-operációját mesélte el, azzal az érzékletességgel, amely stílusának legfőbb erénye, de amelyet előszóiban kevesebb fenntartással engedett szabadjára, mint írásban. Részletező elbeszélése közben altestem egyre kínosabban stigmatizálódott, de hiába kérleltem, hogy hagyja abba, a kérlelhetetlen öregúr a művészi tökély parnasz-szien kíméletlenségével folytatta beszámolóját. Hatása már fenyegetően jelentkezett a torkomban, amikor megváltásomra megérkezett az orvosi vizit: felhasználtam az alkalmat, hogy sebtiben elbúcsúzzam. Odakint, a kórtermek jellegzetes szagától szabadul-

va, hálásan lélegeztem föl: kis híja volt, hogy fiatal barátaim – akik velem együtt ültek a nevezetes művészettörténész betegágya mellett – olyasféle testi kudarcomnak lehettek volna tanúi, mint annak idején Teréz a Bazilikában.

Kínos együttérzés

Nem mintha nem lettek volna már Teréz idejében is tapasztalataim a sebbel, a szenvedő testiséggel való kínos együttérzésről. Valamelyik húsvétkor apám egy kis fehér nyulat hozott haza ajándékul. Húgom és én egy teljes napig gyönyörködtünk benne – éjszákára a konyhában vetettek neki fészket. Húsvét vasárnapján jajveszékélő kapkodásra ébredtem: a sötétben a ház valamelyik macskája beugrott a konyha nyitott, felső ablakán, és végzett a kis nyúllal – még láthattam a szétmarcangolt albinót a láda fenekén. Akkor is – hallottam később szüleimtől – egy napig beteg voltam utána. A macska kecsesen lopakodó járását azóta sem bírom teljesen elválasztani a véres fehér szőrcsomóktól, és váltakozó házi cicáinkat sem tudtam igazán megszeretni, még annak a festőlánynak a kedvéért sem, aki harmincadik vádlottként ült József Attila mellett a padon, hogy aztán már felnőtt asszonyként a Hungária kávéház mélyvizébe vezető lépcső tetejéről, az időrendi sorrendet felborítva, bekukkantson a félbeszakadt nyomozásba.

Azt hiszem, ez volt első találkozásom a halállal, a vérrel, a kínnal. Nemsokára – és nem sokkal Teréz kora előtt – meglett a második. Ez a szembenézés távolabbi volt – másrészt úgy is mondhatnám, közelebbi. Egyik unokanővérem férjét – a bátaszéki ágon – megölték a fehérterroristák, pontosabban a dunán-

túli különítményesek. Nyilván a pénzéért: borkereskedő volt, egy nagyobb tétel árával, aránylag tetemes készpénzzel székéren utazott hazafelé, Mór közelében kapták el, és egy erdőben meggyilkolták. De a becsületes rablógyilkosság nemigen jár olyan kínzással és csonkítással, mint amiről a holtteste tanúskodott. Így tehát a családban politikai gyilkosságnak írták fel. Holott mindenféle szocializmus, kommunizmus aligha állhatott valakitől távolabb, mint ettől a borkereskedőtől – gyilkosainak eszmei indítékú indulatait kizárólag a zsidó volta válthatta ki.

Ezt a távoli rokonomat egyszer láttam életemben: a bátaszéki udvaron állt, zsíros volt, hangos és kedélyes – nem szerettem. A kis nyulat – ezt már közvetlenül a rokon halálakor is észre kellettennem – jobban gyászoltam. És mégis: nehezebben lehetett napi-rendre térni a halála fölött. Nagyapám bátaszéki leckéje még frissen hangzott a fülemben, és ez mintha véres illusztrációja lett volna. Megint a *mi* és az *ők* dilemmája, de fogasabb, mint amikor a falusi sváb fiúkkal verekedtünk, mert azokban minden rábeszélés nélkül is felfedeztük az *ők*-et. Nehéz volt azonban, pontosabban nehéz lett volna tízéves koromban azt a bizonytalan összességet, amelyet olvasmányaimból, a könyvekben, versekben, dalokban, mesékben *mi*-nek tudtam, akikkel együtt veszítettük el a háborút és vele Magyarország nagyobb részét, hirtelen *ők*-nek tekinteni, akiktől félni kell, mert gyilkosok és atrocitásokat követnek el, hiszen egyik pesti nagybátyámat is „inzultálták” az „ébredők”, amikor sötétedés után

ment haza – ezeket az utálatos szavakat is akkoriban tanultam.

Közösségi
önérzet

Ennek a *mi*-nek az egysége persze már előbb és amúgy is megbomlott. Elvégre nekem a forradalom is – amit hónapokig láttam, hallottam, éreztem magam körül – *mi* volt, a régi forradalmak folytatása. De a forradalmat leverték, és akadtak, tábornagyoktól és tengernagyoktól – erről is éppen eleget hallottam – egészen a mi házmesterünkig, akik kérkedtek vele, hogy leverték. És hiába próbáltam volna a világot ezzel a különbségtevéssel *mi*-re és *ők*-re osztani: akármennyire nyilvánvaló volt, hogy családunk nem örül a forradalomnak, most mégis azoktól félték, akik a forradalom fölébe kerekedtek; házmesterünket viszont – akitől most is tartani kellett, és aki nem győzte hangoztatni, hogy „levertük a kommünt” – egy évvel azelőtt még úgy emlegették, mint rettegett vörös házbizalmi.

Ha az *ők*-et azért nem volt könnyű elképzelnem, mert személy szerint nem ismertem őket, a *mi* közösségét elfogadni még nehezebb volt – éppen azért, mert ismertem őket. Tudomásul venni, hogy ritkán látott unokanővéremnek ezzel a zsíros borkereskedő férjével – és ha megölték, és ha megkínózták? – most már szétválaszthatatlanul össze vagyok kötve vagy akár a családnak és az ismeretségi körnek azzal az előkelőbb részével, amelyhez tartozni – úgy éreztem akkor – kevésbé kívánnék, mint bárkihez a világon? Másrészt: én nem kérek ebből a kiválasztottságból – ezt már kisfiú koromban is mondhattam annak a közösségi önérzetnek, amely legvonzóbban a széder-

Egy tétova kis-
fiú

estéken nyilvánult meg. De kivonhatom-e magamat az aktuális megkülönböztetés alól, amely üldöztetésre jelöl ki? (És amely amúgy is elkerülhetetlen – de erre az esélyre akkor még nem gondoltam.)

Aminthogy ezeknek a kérdéseknek sem volt még akkor ilyen tagolt szövegük. Mégis elég fogasak voltak egy fürkésző elméjű, de tétova kisfiúnak, aki e nyomozással egybekötött elbeszélés kezdetén, miután elvesztette az első bizonyosságot, a forradalommal összeolvadó költészet bizonyosságát, egy sötét alagútba jut, ahová nyilván ezek a kérdések is tuszkolták, és amelynek csak évek múlva látja meg a végét. Addigra ezek a kérdések elhalkultak, háttérbe húzódtak, legalábbis az én környezetemben – ha az ember nem akart, nem kellett rájuk figyelni. A numerus clausus meg egyéb hátrányok emlegetése közben is az a kis világ, amit folyamatosan figyelhettem, szemmel láthatóan kibékült a helyzettel, a félelem jelei eltűntek a közelemből. Az iskolában pedig, de még az irodában sem találkoztam azzal a bizonyos megjelölő szándékkal vagy indulattal. Ahogy már említettem, abban az időben inkább a zsidó előítéleteket és elfogultságokat kellett észrevennem – ami természetes is volt, helyzetemnél fogva: ezeket belülről tapasztalhattam.

Azok az elmerült kérdések – tagoltabb, de egyúttal bonyolultabb, sőt köntörfalazóbb szövegezéssel – éppen abban az időben kezdtek újra elém görbülni, amikor *A kereszténység eredeté*-nek a végére értem. Akkor már nem menekültem a kérdések elől, sőt kezdtem eligazodni köztük – legalábbis azt hittem.

Ezt a fenntartást azért teszem hozzá, mert például a Teréz-komplexumból felbugyorgó kérdéseket még mindig nem akartam végighallgatni. Még kevésbé mertem volna akkor bevallani – ma is csak némi huzavona után merem –, hogy Terézzel szemben voltaképpen öntudatlanul a család pártján voltam, velük azonosultam. Nem a „megfeszítettük – nem feszítettük meg”, hanem csak – de miért *csak*? – az „illik – nem illik” kérdésében. Minálunk nem illett a testi dolgokról – különösen a kínos dolgokról beszélni. Apám és nagyapám egyszer Bátaszéken elmentek nagyanyám sírjához, és engem is magukkal vittek. De nem volt szabad egészen odamennünk a sírhoz, hanem csak valamivel távolabbról, egy korlát mögül nézhettük, mert a kohanitát – és a mi családunk az volt – beszenyezi a holttest, a sír közelsége. Egy kis-sé így voltunk általában véve is a minden testnek út-jával, és nemcsak apám és nagyapám, hanem anyai ágon is a családom, kivált „a Matild néniék”, vagyis a hat fiú, aki a szabad, egészséges férfiaságot testesítette meg a szememben és a kedélyességet, humort, életkedvet. Ehhez hozzátartozott, úgy látszik, az is, hogy a betegségeket nem kell részletezni, a testi szenvedéseket csak úgy odavetőleg szabad bevallani, inkább hányavetien, mintsem érzékletes elmélyedéssel. És ezt a hányavetiséget hányszor hitelesítették utóbb, visszamenőleg, a halálos ágyon vagy negyvennégyben! Imre, Turi, Ernő – együttes visszatérésüknek a kihurcoltatásból csak vigasztaló és mulatságos mozzanatait hallottam, a szörnyűségeit soha, mint ahogy anyámat is hiába faggattuk, mi történt vele az alatt a

Hitelesített
hányavetiség

három nap alatt, amit az ötödik kerületi nyilasházban töltött. Ilyesmiről nem beszél az ember.

Ilyesmiről nem beszél az ember – hányszor hallottam ezt gyerekkoromban, de mennyivel erősebben hatott rám ebben az esetben is a közvetlen megfogalmazásnál a közvetett beszéd, és leginkább az elhallgatás, a néma példa, mely észrevétlenül szüremlett ösztöneimbe, és annál erősebb lett, mivelhogy észre sem vettem, és nem tudtam, hogy mit sért bennem Teréz a kínzások lihegő részletezésével, és a feszület barokkosan hivalkodó testiségének mutogatásával, és nem vettem észre, hogy attól fogva tudatomban – és még inkább a tudatom alatt – Jézus alakjához és az egész kereszténységhez hozzátapad ez a kínos testiség, ez a megkerülhetetlen botrány. Világbotrány – a rómaiak szemében is az lehetett, ez világosan kivehető volt *A kereszténység eredeté*-ből. E hosszan tartó számvetések végén meg kellett állapítanom, hogy a kereszténység a rómaid bennem inkább sérti, mint a zsidót. Játszottam is azzal az elképzeléssel, hogy mit csinálnék, ha római volnék, és körülöttem kezdődne a kereszténység. Megmaradnék a régi hiten, dacosan és előkelően, amikor pedig magam is tudnám, hogy védhetetlen és menthetetlen? Vagy az újhoz csatlakoznék, aminek igazáról meg volnék győződve, türelmetlenül az üldöztetésben és üldözésben, elárulva, amit addig éltem, szembefordulva saját lényemmel is? És az nem az én lényem volt-e, amit föllobbantott az új? De hiszen ugyanez a töprengés már lejátszódott bennem jó néhány évvel azelőtt, még a gimnáziumban, amikor a *Kommunista Kiáltvány* és az *Unter-*

gang des Abendlandes együttes hatására szívesen képzeltem magam annak a rómainak, aki fölveszi a keresztiséget, és Róma ellen fordul, de szívében mindig megmarad rómainak.

Ha római vol-
nék...

4. Ellenanyag

Éppen ezért a kereszténység eredetében bonyolódó izgalmam legjogosultabb cenzúrájával, a szocialista gondolattal, volt a legkevesebb bajom – önmagamban. Ahogy a Renan-kötetekben előrehaladtam, egyre inkább testvérvallásnak éreztem a kettőt. Elsősorban a kétféle „mozgalom” jellegében: a mi kommunista szentjeinket – főként a lányokat – minden különösebb átalakítás nélkül el tudtam képzelni római katakombákban vagy korinthusi agapékon – igaz, hogy azokat is, akikből már az üldöztetésben kibújt az eretneküldöző. És viszont. Jézus alakját persze nem tudtam volna sehová sem áthelyezni, de akkor már nem is akartam összevetni senkivel. Azzal is tisztában voltam, hogy milyen „kibékíthetetlen” ellentétek választják el a két gondolatvilágot. Csakhogy ezek az ellentétek nem voltak kibékíthetetlenek énbennem – talán mert sohasem igen törekedtem arra, amit annak idején sokan egységes világgépnek mondtak. Éppen abban az időben pedig még kevesebbet bajlódtam elvi tisztázással, következetességgel. Abban a védelmi vonalban, ami bennem akkor kezdett kiépülni, nem az összetevők egymáshoz való viszonya érdekelt elsősorban, hanem az egész – hogy fitymálóim

szájából kivegyem a szidalomszót – eklektikus erődtítményrendszer ellenállóképessége a hosszúnak ígérkező ostromban, a fertőzés, a kétségbeesés, a megzavarodás hullámai ellen.

Renannak – ezt már említettem – éppen a szkepticizmusa kezdte velem a hitet komolyan vétetni. Ez a szkeptikus írásművészet *A kereszténység eredetében* a francia realizmus egyik leggyönyörködtetőbb teljesítményét hozta létre – bizonyos magyarázatait mégis nehéz volt ésszel elfogadni. Nyilván nem én voltam az első, akiben a kétkedés olykor-olykor önmaga ellentétéig jut el, és a kételkedés a kételkedésben ugyancsak nem egy jóra való európai koponyát csalt az „elhiszem, mert képtelen” csapdáiba. A bökkenő csak az, hogy nekem ez a *credo quia absurdum* akkor gyakorlati fogódzó és titkos biztonság volt az ész tanácstalanságában. Abból a marxizmusból, amit addig magamba szíttam, arra sem egészen futotta, hogy megértsem, ami körülöttem történőben volt. Nem tartoztam ugyan azok közé, akik beérték azzal, hogy Hitler győzelme a csőcselék lázadása. Nem volt nehéz, még kevésbé meglepő megértenem, kik ültették a világ nyakába. Mindez az érdekek ábécéje volt – belefért a „történelmi szükségszerűség” rovatába. De azt már nem tudtam szükségszerűnek látni, hogy a német munkáspártok, a világ legnagyobb szociáldemokrata és második legnagyobb kommunista pártja jóformán ellenállás nélkül adták föl állásaikat, szóval, hogy „a marxizmus klasszikus földjén” kimaradt az a „leghatalmasabb történelmi illusztráció Marx lángeszű történelemfilozófiai tételéhez: az emberiség törté-

nelme osztályharcok története” – amiről valamelyik jóhiszemű és régi vágású marxista beszélt a *Népszavá-*ban. És ennyi – meg mindaz, ami vele járt – elég volt hozzá, hogy fölborítsa racionális biztonságérzetemet: minden ésszerűség kudarca olyan helyzetet hozott létre, amire azt szokták mondani, hogy csak a csoda segíthet. És hát az Evangélium, akárhogy is fölvértezett Renan a csodák ellen, mégiscsak a lehetetlen lehetőségével kábította és kápráztatta szegény idegzetemet, amelynek éppen erre volt szüksége, mivel kizökkent eszem ott tartott már, hogy nemcsak a szocializmushoz fűződő várakozásaim, de még az a remény is, hogy az Európa közepén tanyázó szörnyeteg egyáltalában túlélhető és kipusztítható – a *credo quia absurdum* hitét igényelték.

És nemcsak a külső események miatt. A belső világ is összeomlott, vagyis mindaz, amit az emberről magáról elképzeltem. Nem mintha addig naiv és idealista fiatalembernek tartottam volna magamat. Elvégre Bécsben fölszívtam és Pesten is még egyre tovább olvastam Freudot – de hiszen már tizenkilenc éves koromban cikket írtam a tudományos tekintélyű *Korunk*-ba a tömegek lélektanáról! Mégis, alapfilozófiámban – persze anélkül, hogy tudtam volna róla – Rousseau híve voltam: hittem az emberi természet eredeti jóságában. Amelyet aztán megrontott az ösztönök elfojtása vagy a civilizáció, a kapitalizmus, a munkamegosztás, a magántulajdon – annyi elnevezésünk volt rá. Továbbá a jó egyértelmű volt azzal, vagy legalábbis magába foglalta azt, hogy szocialista. Vagyis kimondatlan és ellenőrizetlen alaphiedelmeim

Kétkedés a kétkedésben

Nevetség és
iszonyat keveré-
ke

közé tartozott, hogy a szocializmus az emberi természetnek megfelelő állapot volna.

Most aztán fölnyílt a szemem – vagy hagyjunk valamit az elkövetkezendőkre is, és mondjam inkább, hogy kezdett fölnyílni a szemem – az emberi természetre, még politikai vonatkozásaira is. Elvégre nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy Hitler nagyjában demokratikusan került hatalomra: a világ egyik legcivilizáltabb országának számottevő többsége *választotta* az emberi természetnek ezt az alternatíváját, ezt az idéten hadonászást és ezt a bömbölést, nevetségnek és iszonyatnak ezt a keverékét. Persze pusztán statisztikai adatok, választási arányszámok nem tudtak volna ennyire befolyásolni. De hát közvetlenebb tapasztalataim is voltak az emberi természetről és politikai vonatkozásairól. Vagy nem tapasztaltam-e gyerekkorom óta, milyen *öszönös* ellenállásba ütközött a szocializmusnak már a gondolata is, és nemcsak az uraknál és gazdagoknál, de semmivel sem kevésbé a szegényeknél és alárendeltekénél? Míg most az a kinti, pökhendi parancsuralom itt minálunk is szemmel láthatóan felvillanyozta a kedélyeket, és nemcsak azokét, akiknél ezt előre rovatba vett érdekek feltételezték, hanem azét a rétegét is, amelyet akkoriban többnyire az utca emberének neveztek. Szinte összefutott a nyelv a szájukban, mintha csak a világ valamilyen ismeretlen, de gusztusosnak ígérkező fogást készülne föltálatni nekik. Egyszerre nevetségesen látszott az a magától értetődő tudomásom, hogy az emberi természet létszüksége a szabadság és függetlenség. Milyen jogon fogadtam el ezt az axió-

mát? Milyen alapon – ahogy akkor még csak Pesten mondtuk – nem vontam soha kétségbe? Keztem inkább úgy látni: az emberek parancsolni szeretnek – pontosabban: parancsolgatni – és engedelmeskedni.

Parancsolni és
engedelmes-
kedni

E tünődések nekilendülése után körülbelül egy évvel a *Nyugat* föltette a körkérdést: „Mit tehet az író a háború ellen?” Az ankétot Babits indította el, visszaidézte Kantot, aki szerint nagyon kis valószínűsége van ugyan annak, hogy az emberiség valaha is felhagy a háborúkkal, de ameddig matematikailag nincs bebizonyítva, hogy az örök béke állapotát elérni teljességgel lehetetlen, addig minden szellemi embernek kötelessége ezért az állapotért küzdeni, és aki kételemek hangoztatásával kisebbíti ezt a törekvést, alig megbocsátható bűnt követ el az emberiség ellen. Babits rövid békefelhívása egyenes folytatása volt vagy elágazása, ha úgy tetszik, a két évvel azelőtti, apokaliptikus beszédének, amit a *Nyugat* jubileumán mondott el, és amit akkor félig sem értettem; közben azonban győzött Hitler, és ez az érvényesítő kommentár az én számomra is átvilágította a beszédet, meg a békefelhívás is, amelyet bizonyára sűrűbben idéznének manapság is – ha nem éppen Babits írta volna. Nem mintha Babitsot pusztán az őseredetű, régóta idült sértettségek és idioszinkráziák igyekeznének kiiktatni az eleven irodalmi köztudatból, és csak – ahogy Ady nevezte őt – a „sümpölygő aljak fölött bércek” kijáró ösztönös viszolygás vagy kelletlen tisztelet óvakodnék említésétől: Babits maga is majd minden cikkében jóformán vigyázott rá, hogy

ne csupán kortársainak, de az utókornak se tegye kényelmessé a vele való egyetértést. Ebben a kis cikkében is megtalálta módját: szót ejtett azokról a „csip-csup helyi bajokról, faji és osztályérdekekről”, amelyek nem érik meg, hogy háborút viseljenek értük. Persze nehéz volt félreérteni, hogy mindkét megjelölés hova céloz, hiszen senki sem tételezhette föl abban az időben, hogy a szegények vagy a proletariátus osztályérdekeiért bárhol háborút viseljenek. Mégis, az osztályérdekek ilyen említésén, pontosabban a faji érdekekkel együtt említésén, emlékszem, én is megütköztem valamelyest, ma pedig e szerencsétlen szóhasználat tehertételét, gondolom, Babitsnak az a figyelmeztetése sem ellensúlyozná, hogy a modern háború után, úgy lehet, se fajok, sem osztályok nem maradnak a földön.

Az ankéthoz többen is hozzászóltak azok közül, akikre akkoriban is odafigyeltem: Füst Milán, Kosztolányi, Kassák és Karinthy. A *Nyugat* hagyományaihoz és az irodalom általános légköréhez képest – irodalmon persze azt értve, ami annak számított, nem a hivatalos Magyarországot – Füsté meg Kosztolányié „háborúpárti” válasz volt. Füst ezúttal a közgazdász szerepében lépett föl, körülbelül azzal a gondolatmennettel, hogy könnyű a japán költőnek békét kívánni, de a japán miniszternek a japán népre kell gondolnia, melynek nagy tömege kis területen él, nincs hol halászni... és így tovább. Kosztolányi válasza bizonyos szempontból nagyon bátor volt: elfogadta Kant és közvetve Babits kihívását, vagyis vállalta, hogy kételyei az emberiség ellenségei közé sorolják – ami

hez nyilván hozzájárult az *Esti Kornél*-vitában (Babits ingerült kritikájában és Kosztolányi emelkedetten fölényes, tündöklő *Esti Kornél éneké*-ben) egy évvel azelőtt kirobbanó feszültség közte és Babits között. Ingerült volt a hozzászólása is, mintha egyenest Babits-hoz intézné. Mit tehet az író a háború ellen? Akárha azt kérdeznék: mit tehet az író a vihar vagy a pestis ellen. Hát azt, amit a többi ember: próbálja túlélni. Ő nem idealista, ő tudja, hogy ilyen az ember. Azonkívül, ha másokról van szó, csak úgy általánosságban az emberekről, akkor ő is tud olyan emelkedetten gondolkodni, hogy semmi sem éri meg a háborút. Mind más, ha azokról van szó, akik vele egy anyanyelvet beszélnek. *Neki* nem mindegy, hogy a magyar nyelvűeknek ez a közössége fennmarad-e, és hogy virágzik-e, ellenkezőleg, neki az az óhaja, hogy „az ocsmány és kegyetlen életharcban ez a közösség, ez az egyház mennél erősebb, hatalmasabb és diadalmasabb legyen”.

Kassák és Karinthy már Kosztolányi cikkére felelt, és természetesen mind a ketten ellene foglaltak állást. Kassák körülbelül azzal az ésszerűséggel, mint önéletrajzában egyik jelenetében, amelyet már említettem a nyomozás során: amikor a tizenkilences kommun idején az írói direktórium homályos szobájába belépve, ott találja a Magyarország sorsán kétségbeeső Schöpfung és Babitsot, és azt hiszi, elég folygújtani a villanyt, és ezzel máris józan belátásra bírja őket. Ennek az ésszerű gondolkodásnak sikerült több mint egy évvel Hitler uralomra jutása után ilyen eredményre jutni: „Ezeket a tényezőket figyelembe véve, 51

Folygújtani a villanyt

Ilyen a
természetünk

nem hiszek egy közeli háború kirobbanásában, és remélni merem, hogy az említett tényezők a jövőben kényszerű törvényszerűséggel még inkább előtérbe nyomulnak, s ezért egyáltalában nem tartom valószínűnek az új világháború lehetőségét.”

Karinthy persze most is mindenkinél okosabb volt. De mégsem az okosság volt cikkének fő vonása, hanem sokágú érzelmi kapcsolata Kosztolányival. Csakhogy ez a viszony nem ingerült és indulattól kirobbanó volt, mint a Kosztolányié és Babitsé: az ingerkedő fölény, az irónia, még némi neheztelés is megfért benne a szeretettel.

Én akkor már, mondanom sem kell, Babits pártján voltam, fenntartás nélkül. Erősebb hatását mégis Kosztolányi cikkének éreztem, nem az egész gondolatmenetének, csak annak az egy érvelésének, hogy ha az emberiséget arra akarták volna rábírní, hogy négy évig négykézláb járjon, az ellen okvetlenül föllázad, azt semmiképpen sem bírja el, de hogy négy évig a lövészárkok sarában-mocskában kuporgott, azt elbírta. „Nyilván ilyen a természetünk. Vajon elképzelhető-e, hogy a világháború minden halálbüntetés és zárótűz ellenére csak egy napig is tart, ha nem felel meg az emberi természetnek? . . . De a háborút nem tartották esztelenségnek, mert emberi volt.” Mert hát ez is egybevágott a tapasztalatoknak azzal a sorozatával, amely ezeknek az éveknek során hirtelen kis robbanásaival átalakította a világról való tudomsomat.

Ennek a folyamatnak előbb-utóbb össze kellett találokznia tudatomban egy másik folyamat emlékei-

vel: azokkal a kellemetlen meglepetésekkel, amikkel nem is általában az emberi természet, hanem a magam természete szolgált nekem a Judit-ügy fordulatai közben. Nem, az emberi természetnek sem a bruttója, sem a nettója nem olyan megbízható súly, amire építeni szabad (ha ugyan valaha is meg lehet szabadulni a *tará*-tól), ezt a következtetést vontam le a két tapasztalatsor interferenciájából abban az időben, amikor már annyira megszoktam hivatali végzetemet, hogy a könyvelési és kereskedelmi kifejezésekben is megtaláltam a költészetet – igaz, a fogcsikorgató lemondás költészetét. Akkor még nem ismertem Eötvösnek azt a mondását, hogy az egyenlőség, akárcsak a szabad akarat, „nem sajátunk, de egy lehetőség”, azt azonban már kezdtem tudni, hogy az egyenlőség, igazságosság, méltányosság nem következik egyenesen az emberi természetből, inkább rá kell erőszakolni az emberi természetre – kívülről? felülről? mindenképpen az ösztönök ellenében. Hogy a kétféle ösztönvilág – a szabadjára engedett párzási, nemi és a kiszabaduló harci, ölési – között összefüggés van, egy rendszerbe tartoznak, ez a később már már erkölcstanná és rögeszmévé fajuló elképzelésem csak lassan bontakozott ki, de már e folyamat elején kezdtem gyanúba fogni a mi szabad szerelmi – életformánkat? Inkább gondolkodásformánkat. Az én kezdődő kereszténységem (amint a *credo quia absurdum* indítékú hitek általában) így keveredett – legalábbis eszményeimben – valamelyes aszkétizmussal: a kereszténységben is, a szocializmusban is, az „új ember” csak a természet ellen valósítható meg – ez is

A természet
ellen

összekapcsolta a kettőt. Mellesleg még azt is éreztem, hogy mindez nagyon is megfelel a hexametereknek, stanzáknak, és annak az egész, kihívóan klasszicizáló poétikának, amelyet még mindig egymagam gyakoroltam, és amely többek között ugyancsak az ösztönök és indulatok szabadosságának a megfékezésére való volt – legalábbis én azt hittem. Hogy végeredményben az igazságosság és egyenlőség eszménye meg a természetünkkel látszólag ellenkező többi törekvésünk is a saját természetünkből fakadhat, az egy darabig nemigen jutott eszembe, vagy ha mégis, hát nem azért olvastam egy időben annyit Freudot, hogy a tudat alatti ösztönvilágból táplálkozó, de kitűzött eszményképeivel az ösztönvilág ellen forduló „fölöttes én” (*Über-Ich*) fogalma át ne hidalhatta volna a természetes meg a természetfölötti között a szakadékot.

És ha még ez lett volna a legnagyobb bakugrás a fogalmaknak abban a kusza koreográfiájában, amellyel védekező logikai leleményem a párhuzamoknak és egymásba kígyózásoknak ebben az új világában valamilyen titkos rendszert próbált létrehozni! Egy péntek este apám rábeszélésére elkísértem őt a templomba, nem is a Dohány utcába, hanem éppen egy új, fiatal kántor meghallgatására – a Rumbach utcai zsinagógába? a Csáky utcai imaházba? nem emlékszem, de annyi bizonyos, hogy már régóta nem voltam zsidó templomban (másmilyenben sem, igaz), és megszokás nem csökkentette a templomnak mégis gyerekkoromból ismerős fojtott légkörét, sem az ének barbáran fájdalmas hatalmát. Néha belepillantottam

apám imakönyvébe, és a héber betűk mellett a magyar fordításban megakadt a szemem a zsoltárnak ezen a szavain: „Zsákmánnyá lesznek zsákmányolóid, prédává lesznek prédálóid”, és a mondatritmus mágikus ereje hirtelen felhúzta emlékezetemből a párhuzamot, Marx zárómondatát a kapitalizmuson beteljesedő végzetről, a kisajátítók kisajátításának végzetéről: „*Die Expropriateure werden expropriert*” – és több se kellett nekem a kétféle hit egylényegűségéhez! Amihez az is hozzátartozik, hogy ez a péntek esti, zsinagógai visszhang – furcsa visszhang, amelylyel a múlt tükrözte a jövőt! – olyan időben hangzott el, amikor a zsidó és a keresztény vallást már jó ideje nem két ellentétes hiedelemvilágnak láttam, hanem elejétől végig egységes szellemi folyamatnak, még ha egy gondolati forradalommal meggyorsítva is; azt pedig, hogy valaki meg akarjon állni e forradalom előtt, azzal, hogy „ne tovább”, körülbelül éppen olyan képtelenségnek tartottam volna, mint a magyar költészetet Vajda Jánossal lezárni, és nem tudomásul venni Ady, Babits és Kosztolányi forradalmát – amire egyébként ugyancsak akadt példa, még ebben a korban is. A fordított elutasítást el sem tudtam képzelni – de hát akkor még nem tudtam, hogy voltak eretnek szekták, amelyek az Ótestamentumot ki akarták rekeszteni a kereszténység gondolatvilágából; az a határozott és életrevaló *tabula rasa* viszont, amelynek alapján a magyar költészet Kassákkal kezdődhetik, akkor már (és még) komolytalan és hatástalan ötletnek mutatkozott.

A mondatritmus
mágikus ereje

Nem mintha persze én nem tudtam volna a két 55

szféra, az Ó és az Új különbözőségét, sőt éles ellentétét. De az is nyilvánvalónak látszott, hogy egymás nélkül csonkák, mert még ellentétük is onnan ered, hogy egymásra vonatkoznak, *feltételezik* egymást – ezt már akkor is ezzel a szóval gondoltam, mert a *bedingen* Marxnak azokhoz a jellegzetes kifejezéseihöz tartozott, amelyek marxista meghatározottságukon túl is fontosak lettek számomra. A két egymást feltételező hemiszféra ellentétét úgy próbáltam meghatározni, hogy az Ótestamentum a *Van*, az Újtestamentum a *Legyen* világa, vagy ahogy akkoriban személyes érdekeltséggel is mondtam néha, az egyik az Atya, a másik a Fiú világa, az Ószövetség a determináció, a Jóhír (vagyis az Evangélium), a megváltás ettől a determinációtól, a világ elrendelt, azaz én úgy gondoltam, természetes folyásától.

Az én akkori, logikai koreográfiámban tunya következetlenség lett volna, ha e súlyos dobbantású vonulat kígyózásának átlós irányban való metszésére agyamnak megfelelő üregéből elő nem szökellnek – mert azóta sem vesztek semmit lendületükből, sem ujjongó mozgásuknak ugrásra készenlétéből – bécsi tavaszom gondolati előzményeinek annyival könnyedebb csoportjai, élükön az *Anti-Dühring* dialektikájának levegőben csavarodó, hatalmas ugrásával a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába. Nem, semmi baj sem volt a hajdani együttes erőnlétével, csak éppen az új gondolati balett megvilágításából valamilyen távoli, bizonytalan fénynyaláb esett rájuk, a megvalósíthatatlanság nosztalgája – amivel szemben az újonnan bevonuló ellen-

tétpárok fölött éles színek bonyolultan és átszellemlően villódzó csóvái szikráztak. Mert hát az engelsi dialektika nagy ugrása csak mint az emberiség kollektív megváltása volt elképzelhető, és e tekintetben a világ nekünk, akik szocialisták, sőt marxisták voltunk, semmivel sem nyújtott vigasztalóbb képet, mint a Krisztus visszatértében bizakodóknak a késlekedés igazolására egy időben kitűzött első millennium kora; míg az Evangélium olvasásából – vagy félreolvasásából – titokban verbuvált gondolatok egyéni megváltással is kecsegtettek, a *Legyen* ígéretével, a választás lehetőségének reményével, szóval azzal, hogy – legalább magamban – megszabadulhatok attól, amire a Van világa rendelt.

E fogalmi csoporttánc váltakozó megvilágításából éppen csak a sima, fehér fénycsomó hiányzott, az észszerűség reflektora. És ez nem is utólagos felismerés: akkor is világosan éreztem, hogy ezzel kivontam magamat azoknak a gondolati követelményeknek a fegyelme alól, amelyeknek addig így-úgy, de mégiscsak igyekeztem megfelelni. Azt is tudtam persze, hogy ezek az új gondolati kombinációim nemcsak a marxizmus, hanem a kereszténység felől nézve is eretnokségek. Csakhogy én akkor már nem akartam jó marxista lenni, és eszembe sem jutott, hogy jó keresztény legyek. Azt pedig, hogy racionalista legyek, sohasem ambicionáltam. De ha tudtam is, hogy mit nem akarok, azt nem tudtam, hogy mit akarok – pontosabban: tudtam, csak nem voltam a tudatában. Sántcot akartam és gátat emelni agyamban az ellenség, a fertőzet, a bezúduló ártalmak ellen, és nem tö-

rődtem vele, hogy milyen anyagból épül ez a szellemi erődtítményrendszer – úgy is mondhatnám, hogy a józanságomat akartam megőrizni, akár ésszerűtlenség árán is.

Titkon toboroztam a segédcsoportokat, említettem az imént – aminthogy ez az egész védelmi berendezkedés magam előtt is rejtve folyt le, és annál kevésbé volt kitéve ésszerű kritikának, ellenőrzésnek, mivel nemcsak én, de senki más sem tudott róla. Ez részint azért volt lehetséges, mert még mindig messze voltam attól, hogy meg tudjam valósítani az írásnak, de voltaképpen minden művészetnek azt a belső csatornarendszerét, amelynek kíváncsiságát még gimnazista koromban fölfedeztem, és amely arra való, hogy minden – vagy legalábbis minél több – külső és belső élményt belevezessen a műbe. De még ha előbbre jutottam volna is e művészi csatornarendszer kiépítésében, akkor is nagyon kétséges, hogy szemérmes belső cenzúráim átengedte volna-e a Renan olvasásából kiinduló nagy kaland sokféle tapasztalatát, vagyis azokat a fontos élményeim, amelyeknek a fontosságát lehetőleg magam sem akartam egyelőre tudomásul venni. Visszatekintve nem is tudom, mennyire bánjam ezt a hiányt. Mert igaz ugyan, hogy akkori verseim gondolköre szűkebb lett azáltal, hogy ennek az egész témakörnek nyoma sincs bennük, de az is bizonyos, hogy ha sikerült volna beáramlania, öszszezavarta volna viszonylagos világosságukat és határozottságukat. Ámbár hiszen, ki tudja? Talán éppen a versbe foglalása segített volna tisztázni, elrendezni – némi zavarosság árán – ezt a gomolygást. De

hát én még azt sem tudtam akkor, hogy a költészet egyik célja az élményeknek, gondolatoknak ez a tisztázása, megformázása.

Szemérmes
elzárkózás

És ha már verseimben is röstelltem föltárni, mi sem természetesebb, mint hogy a személyes érintkezésben is óvakodtam fölhozni ezeket a zavarba ejtő kérdéseket. Legbizalmasabban még mindig Zelkkel tudtam beszélni, mégsem szóltam neki ezekről a kétélyeimről és kalandjaimról. Miért nem? Amikor pedig megértésre leginkább nála számíthattam. Egy későbbi zárkózottságomból ítélve alighanem kíméletből: nem akartam megzavarni az ő másféle védelmi egyensúlyrendszerét. Hasonlóképpen voltam Róna Robival is, azzal a fiatalabb kollégámmal a Standardben, akinek izgékony szelleme, jó vitatkozó tehetsége annyival elviselhetőbbé tette az irodai napokat, sőt akivel személyes jó viszonyba is keveredtem, de aki, ha megosztotta is velem a válsághangulatot, gyakorlatibb kiutat keresett belőle. Déryvel akkor éppen eléggé szoros kapcsolatban voltunk, de ő meg ekkortájt napról napra zordonabb kommunista lett, ami annál is könnyebb volt neki, mivelhogy sohasem is érdekelték a mozgalom gondolati összefüggései. Nekem is azt tanácsolta, még ismeretségünk elején, hogy ne terheljem a fejemet fölösleges elméletekkel: költőnek ahhoz, hogy jó szocialista legyen, elég, amennyit egy brosúrából is ki tud olvasni – talán jobban is tettem volna, ha megfogadom a tanácsát. Részéről számíthattam hát a legkevesebb türelemre, különösen az ilyen evangéliumi kérdések tekintetében, és ennek az elzárkózásnak talán a brosúráknál mé-

lyebb alapjai voltak, amit az is bizonyít, hogy ez a szigorú túlélte a mozgalmi zordonságát. Ha Tibornak az ortodox türelmetlenségétől kellett tartanom, Goldmann Ferinek a szabadelvű türelmességétől. Már ugyan levedlette az *abagé* szó használatát, amelylyel a gimnáziumban fogadta lelkesedésemet a *Kommunista Kiáltvány*-ért, de nem vedlette le – és miért is vedlette volna? – azt, amit az *abagé* olyan tömören kifejezett: a legjobb Lipótvárosnak azt a megrendíthetetlen fölényű, elnéző mosolyát, amellyel az extravaganciákat megítélte, és amely – számomra legalábbis – megsemmisítőbb volt a különböző egyházi kiátkozásoknál.

Kit is tartottam akkor még barátomnak? Hát igen, Illyést is. Eretnekje volt már akkor ő is a marxizmusnak, még ha az ő eretnokségével csínján bántak is – igaz, hogy ő maga is csínján bánt vele: csak abban volt eretnek, amiben elkerülhetetlennek tartotta, hogy az legyen, bizonyos gyakorlati dolgokban, de az elmélettől, a gondolatoktól nem tért el, és nem óvatosságból, hanem azért, mert semmi szükségét sem érezte az eltérésnek. Ő is legkivált az anyagelvűség tekintetében ragaszkodott közös nagy örökségünkhöz. Ekkortájt meg éppen – egyéb hadakozásai között – a katolikus költészetre is rátört, és a csatározás óhatatlanul áttért a mögöttes területre is. „Atyáim istene! Katolikus isten!” – kezdte egyik versét, amely azonban nem a hitbuzgóság irányába fejlődött, hanem füstölgő gúnyvers lett belőle. Én, mint minden hadjáratában, ebben is Illyés pártján voltam, ha nem is tevőlegesen (mert erre se helyzetem, se ter-

mészetem nem tett alkalmassá), és nem éreztem ebben ellentmondást vagy dilemmát, mert hiszen az én kérdéseim nem álltak összefüggésben semmiféle hivatalos katolicizmussal. Mégis, előtte is szégyelltem szóba hozni a dolgot, már csak azért is, mert ugyanennek a hadjáratnak a során írt egy verset – hol olvastam először, már nem tudom, de most a *Rend a romokban* című kötetben találtam rá – egy zsidóból áttért neokatolikus újságíróról („Meglelt báránynak, annak lenni jó! Hogy ragyog itt ez a kitért zsidó!”): isten őrizze, hogy akárcsak távolról is hasonlóságot lehessen fölfedezni közöttünk – egyebektől eltekintve, utáltam minden irányzatot, ami elé oda kell biggyeszteni a *neo* jelzőt.

Radnóti-val még mindig messziről méregettük egymást, nem sok jóindulattal. És ha már akkor közelebb kerülünk egymáshoz? Valószínűleg még úgy sem tételeztem volna föl, hogy szellemi fejlődésem – vagy elfejlődésem – bármiféle rokonszenvre vagy akár elnézésre indíthatja. Persze, ha már akkor képes lettem volna szeretettel, vagy akárcsak tárgyilagos felfogóképességgel nézni egy magasra ívelendő költészet kamaszos kezdeteit, fölfedeztem volna talán annak a jeleit, hogy éppen ebben az időben tőle sem lehetett idegen az Evangélium világa. De nem voltam rá képes! És évek múlva, a későn kezdődő barátság jelzése, ama „tíz év múlva” keltezésű dedikáció idején, amikor már szemem láttára emelkedett az ív, még mindig nem vitt rá a lélek, hogy valamivel gyöngédebb érdeklődéssel olvassam első köteteit, és így mindvégig hiányzott a figyelemnek az a vastag

Radnóti – messziről

plajbásza, mely aláhúzta volna a hetyke sutaságok, mesterkélt kurjongatások között azokat a halk evangéliumi jeleket.

Aztán egyszer, már jóval Radnóti halála után, a szellemi tunyaságom sem használt többé: a sors elém rakta ezeket a vastag alá- és melléhúzásokat. Ehhez azonban el kell mondani, hogy az a festő kislány, aki *A félbeszakadt nyomozás* huszonnyolcadik fejezetében a lépcsők tetejéről bekukkantott a Hungária kávéház (közben kiapasztott) mély vizébe, valamikor, az előéletében, egy Nádor utcai ház legfelső emeletén lakott, amelyet a háziúr – mivel így többet nyerhetett rajta – mint bútorozatlan garzonszobákat adott bérbe. Egyébként Eti is lakott és tanított is (tornát) egy-két évvel előbb ugyanabban a szobában, és valószínűleg ugyanannak az ismeretségi láncolatnak a segítségével jutott el oda, mert ezeket a szobákat – valamilyen kezdeti véletlen, majd a továbbiakban a belőle következő logika folytán – csupa baloldali, sőt nagyobb részét a mozgalomhoz közel álló fiatalok bérelték. Hogy került ebbe a baloldali szobarendszerbe egy fiatal bíró, a hírhedt Szemák-tanács tagja, barát-nőjével együtt? Egy különleges kis véletlen beékelődése az általánosan kialakult véletlen baloldali rendszerébe.

Ennek a fiatal bírónak, éppen mint a Szemák-tanács tagjának, alkalma nyílt betekinteni egyik szomszédja, a festő kislány egyik ügyének iratába, sőt arra is, hogy ezt az iratot magának a gyanúsítottnak megmutassa. De ez már nem ugyanaz a per volt, a „Széll Jenő és társai”, melyről az előző kötet epilógusában

esett szó, és amelynek második számú vádlottja Rajk László, a harmincegyedik József Attila volt, a harmincadik pedig ez a festő kislány – akit egyébként fél éves letartóztatás után „bizonyítékok hiányában” fölmentettek. Ez a második ügy már sokkal súlyosabb volt: hűtlenségi – hanem ebben a festőlány csakugyan ártatlan volt, ezért is engedték el néhány napos rendőri kihallgatás után, és így találhatott az ifjú bíró alkalmat rá, hogy a periratot megmutassa neki. Nyilván a lelkiismeretét is azzal nyugtatta meg, hogy nincs az aktában semmi, amit meg ne mutathatna – mindazonáltal ez így is emberséges cselekedet volt, és semmi esetre sem kockázatmentes. Pályafutása mégsem ebben az irányban folytatódott: a hírhedt Szemák-tanáctól a még hírhedtebb Töreký-tanács-hoz került és a háború alatt egy asszonyra, aki munkaszolgálatos fiának csomagot akart eljuttatni a Don-hoz, a legszigorúbb büntetést mérte ki egy honvéd megvesztegetése miatt, amiért is a háború után nem igazolták, és ott kellett hagynia eredeti hivatását, majd néhány év múlva határátlépés közben rajtakapták, elítélték, a börtönből szabadulva pedig mint asztalossegéd kereste kenyerét.

Minderről a festőnő – vagy talán addig is, ameddig közvetlenül be nem lép a nyomozásból beszámolóvá óvatosodott elbeszélés menetébe, előlegezzük neki a Piroska nevet? – sokáig nem értesült, mert a Nádor utcai ház legfelső emeletéről szétszóródva meg is szakadt érintkezésük. Legközelebb akkor hallott róla, mikor a bíró, már asztalossegéd korában, váratlanul felhívta őt, mivel megtudta, hogy egykori szomszéd-

Mint öreg asztalossegéd

ja feleségül ment egy fordítóhoz, akiről viszont egy újságban olvasta, hogy valamit együtt fordított le Radnóti Miklóssal. Ez a körülmény – ti., hogy már olvashatott a sajtóban egy szót Apollinaire-ről, sőt a mi közös Apollinaire-kötetünkről, vagyis arról, hogy egyáltalában bármi közöm lehetett Radnótihoz; viszont arról még nemigen hallhatott, hogy nemcsak fordító vagyok – eléggé meghatározza a telefonhívás időpontját: ötvennégyben vagy ötvenötben történhetett. Szóval azért telefonált, mert valami érdekeset akart mutatni – Radnótiról.

Szétrongyolódott füzetet húzott elő a szétrongyolódott aktatáskájából, megvolt a vörös címlapja is, bár az is leszakadt róla: az *Újmódi pásztorok éneke* volt, *Fiatal Magyarország*, Budapest, 1931. – már beszéltem ezekről a kiadásokról, előfizetési felhívásokkal, nyomdászamlával stb. Az öreg asztalossegéd, még fiatal bíró korában, úgy jutott hozzá, hogy amikor az egyéb hivatalokkal együtt a bíróságokat is nyugatra menekítették, ő csinált rendet Töreký íróasztalában: amit kellett, azt elégette, a kevésbé fontos dolgokat – így ezt a tizenhárom éve ott porosodó versesfüzetet is – magához vette. A szakadozott, vörös fedelén elmosódottan még látható (mert azóta én őrzöm a példányt) a pecsét: „Budapesti Kir. Büntető törvényszék”, és „Főljajstromszám kezdőiraton” (ha ugyan helyesen betűzőm ki). Feltünteteti a pecsét az érkezési dátumot is – „Érk. 1931. ápr. 19.” A többi rovat már elmosódott, de olvasható még az iktatási szám, ceruzaírással: 164/931. Nem sok időbe telt, hogy a büntető törvényszék felfigyeljen a könyvre – a

címnegyedív első oldalára tintával írott ajánlás keltezése: Budapest, 1931. III. 31. Az ajánlás címzettjével sohasem találkoztam, csak hallottam róla, de ebből a dedikációból is kiolvasható egy történet: „Demjén Jóskának, öreg harcostársamnak és fiatal ösmerősömnek, barátsággal és szeretettel – Radnóti Miklós.” A történet persze nem ért véget azzal, amit az ajánlás közvetlenül mondott el a szövegével. Mert hiszen ezek szerint a királyi (istenem, királyi! – mondta volna Szomory) büntető törvényszék nem a köteles ügyészi példány alapján kezdte üldözni a kötetet, hanem egy dedikált *magánpéldány* alapján, nem sokkal több, mint két héttel azután, hogy Radnóti, világos, értelmes, lényegében mégis gyerekes kalligráfiájával az ajánlást beleírta és átnyújtotta „öreg harcostársának és fiatal ösmerősének”, aki történetesen éppen felelős szerkesztője volt a kiadói szerepet betöltő *Fiatal Magyarország*-nak, amely röviden és szerényen így nevezte magát, Radnóti kötetének legutolsó oldalán is: „A történelmi felelősség tudatában élő fiatal társadalom szemléje.” Ez a füzet mégsem egészen véletlenül jutott a büntető törvényszék birtokába: csak az ajánlás címzettjétől szerezhették meg. Az sem valószínű, hogy Radnóti „fiatal ösmerőse” csak úgy elejtette az utcán. Sokkal inkább feltételezhetjük, hogy néhány nappal azután, hogy a kötetet a kezdő, de máris neves költőtől megkapta, az „öreg harcostársnál” valamilyen kapcsolatban házkutatás volt, és többek között az újonnan megjelent versesfüzetet is lefoglalták, talán a feltűnő ajánlása, talán csak a vörös fedele miatt. Radnóti kétségtávol tudott erről, mert már 1931. április

A büntető tör-
vényszéknél

19. című versét – tehát éppen a büntető törvényszék érkezési dátumát – így kezdi: „Új könyvemet tegnap elkobozták.” Pöre elég sokáig elhúzódott: főtárgyalását csak december 8-án tartották, amint erről külön dátumos verse tudósít. Ahhoz képest, hogy „nem észleltetett enyhítő körülmény”, az ítélet elég enyhe volt: „s két versem nyolc napot nyomott” – ezek verssorok és adatok egyben.

De ki húzta alá és mellé vastag kék ceruzával a sorokat, verseket? Maga Töreky? Aligha. Talán valamelyik fiatal, becsvágyó bíró? Az érdekes csak az, hogy sohasem azokat a helyeket jelölte meg, amelyekből némi rosszakarattal osztályellenes vagy a társadalmi rend felforgatására irányuló izgatást lehetett volna kiolvasni. Inkább a szemérem elleni vétségre fordította figyelmét, no meg a vallásgyalázásra és istenkáromlásra – egyébként ezeket nehéz is lett volna szétválasztani, mert a szentségtörés többnyire szemérmertlenségbe volt beágyazva. És még csak azt sem mondhatom, hogy az ügyési buzgóság következetes figyelemmel párosult. Mert például nem vette észre a kék ceruza ezt a vastagon felrakott képet egy halott csavargóról: „már jótőgyű szűz angyalokkal viaskodik most az égi kazlak tövén”; viszont felháborodott azon a finom utaláson – amilyen pedig a legangyalibb költészetben is előfordul –, hogy kedvesét (ahogy akkoriban írtuk) Máriához hasonlítja. Ez volt az egyik vers a kettő közül, amelyik „nyolc napot nyomott”. A másik meg ez:

*Huszonkétéves vagyok. Így
nézhetett ki ősszel Krisztus is
ennyi idősen; még nem volt
szakáll, szőke volt és lányok
álmodtak vele éjjelenként!*

Merész
azonosulás

Ha ezeket a verseket már akkor a mai figyelmemmel tudom olvasni, elsősorban valószínűleg az „így nézhetett ki” aggálytalan használatát méltányolom – hiszen Radnóti is feltétlenül tisztában volt vele, hogy a *kínézni* (ebben az értelmében) magyartalanságnak számít. Hogy a kamaszos blaszfémiákban megbúvó gyöngédségre fölfigyeltem volna-e, ma már találgatni se merném. És azonosulásának különös merészségét a fenti versben? Később sem vettem észre. Csak most, hogy a kék ceruzavonal mellett az öt sort nézegetem, látom derengeni mögöttük egy levélnek a mondatait: „Mintegy tizenöt esztendeje háttározta el magamban, hogy harmincnegyedik évem betöltése előtt... Krisztus harminchárom esztendő múlt és még nem volt harmincnégy, mikor megfeszítették, ezért gondoltam így... tizennyolc éves koromtól katolikusként érzem és vallom magam.” Ezt a levelét már csak a halála után olvastam: a címzettje, egyik tanára tette közzé. A levél maga negyvenháromból való. Akkor már legjobb barátom volt. De Miklós ezt nekem nem mondta. *Így* nem mondta. És ennek is meglehetett a maga oka.

És végül: eleinte és még sokáig Etinek sem beszéltem arról, amiről szó volt, bennem, a gondolataimban, legfőljebb részleteiről, óvatosan kerülve az ösz-

szefüggéseket. Legkevésbé az ő kritikája, éles és határozott mozgásfelfogása elé mertem volna bocsátani az én kuszán, sőt ha goromba akarnék lenni (és miért ne lehetnék, magamhoz?), azt is mondhatnám, alatomos vonulatokban fölfejlődő fogalmi koreográfiámat. Nem felejtettem el, mennyire fölháborodott, amikor megtudta, hogy hosszúnapkor még mindig böjtölök, elvtelenül, pusztán azért, mert így szoktam meg gyerekkoromban; és tudtam: semmivel sem fogadná kevésbé ingerülten, ha most *elvi*, szellemi indítékokból a kereszténységgel barátkoznék, amihez addig semmi közöm sem volt – hiába, hogy ez a barátkozás merőben platonikus és nem nyilvánul meg semmiféle külső jelekben és szokásokban. Gyermekkori tapasztalatai a zárdában – amelyeknek egykori vetületét Kassák néhány vonással olyan érzékletesen rögzítette az *Egy ember élete* harmadik kötetében – engesztelhetetlenné tették a kereszténység minden megnyilvánulásával szemben; és ezt az ítéletét reménytelen is lett volna megfellebbezni, mivel testi nélkülözések és gyötörtetések írták bele sejtjeibe – mint már említettem, az a zárda proletárgyerekeknek volt fenntartva.

Ezt a szigorát nem enyhítette, inkább fokozta, hogy alapjában véve hívő természet volt, csak éppen védtelenebbül kiszolgáltatva a tapasztalatoknak, amelyek még keserűbbre edzették amúgy is éles esztét. Ha éjszaka nyöszörgésre és fogcsikorgatásra ébredtem, rendszerint Fides nővéréről álmodott, aki egyszer azzal büntette – amiért Eti azt mondta, anyjánál jobban szeret élni, mint a zárdában –, hogy egy

hónapig nem ebédelhetett, ebédidő alatt az étkezőteremben kellett térdelnie. Hétéves korában – talán az éhezéstől is fogékonyabban – világos nappal Jézust látta maga felé közeledni. Ezen elmerengett – Fides nővér megkérdezte, mire gondol, és amikor megmondta, megint sarokba térdeltette, és hosszú időre nevetségessé tette a gyerekek előtt. Engesztelhetetlenségének hát sértődöttség volt a fő forrása, egy elrontott hit sértődöttsége. Persze hozzájárult az is, hogy a sértődött csalódás után sem adta föl igényét a hitre: megpróbált hinni a mozgalomban, magában a mozgásban, a művészetben – és új hitének e világoságát, sőt a testiségét védte, védte volna egy elképzelt kereszténység ellen. Nem mintha merev lett volna – ettől a játékosága is megóvta. Eszébe sem jutott például, hogy kommunista meggyőződésével nem fér össze az asztrológia. Mert hitt az asztrológiában is – azt hiszem, ezt ugyancsak említettem már valahol –, de ez amolyan játékos hit volt, és mennél részletesebben foglalkozott vele, annál játékosabban. És észre kellett vennem, hogy azok a részletek, amiket újfajta szellemi kalandjaimból elárulok neki – lehetőleg összefüggéstelenül –, elsősorban a komolyságukkal kedvetlenítik el. Hát még, ha tudja, hogy egy összefüggő védelmi rendszer részei!

De hát ezt, mint már említettem, én is inkább csak sejtettem. Csak most, visszagondolva ismerem föl egy tapogatózva merész folyamat öntudatlan tudatosságát – merészség a menekülésben, ez is micsoda paradoxon! Beszámolót olvasok éppen – laikusoknak valót persze – az idei orvosi Nobel-díjról. Ebből

Merészség a menekülésben

tudtam meg, hogy a legújabb kori biológia egyik nagy felfedezése az *ellenanyag*, amely leküzdi a szervezet számára idegen anyagokat (antigéneket), mégpedig azáltal, hogy *összekapcsolódik* velük. Minthogy ezek a sejtgöbök, ezek a gömb alakú fehérjék a szervezet védetségét biztosítják, immunoglobulinoknak nevezik őket. Mármost némely betegség esetén bizonyos immunoglobulinok kivételesen megszorodnak a vérsavóban, és háttérbe szorítják a többi sejtszecske működését.

Ezt a feliből-harmadából hevenyészve felfogott biológiai elméletet csak azért említem, mert akkori gondolkodásom egész folyamatát én is körülbelül így látom: aránytalan immunoglobulin-képződésnek.

Azt pedig mindnyájan tudjuk, hogy a szervezetben nemcsak a betegség hagy nyomot, hanem a leküzdése is. Az ellenanyag.

5. Titkos lovagrend

Bevallottam, hogy csak feliből-harmadából értettem egy cikket, amelyet nemrég olvastam valamelyik orvosi Nobel-díj alkalmából, az ellenanyag új biológiai elméletéről. Holott ezt a cikket hasonlatképpen alkalmaztam a harmincas évek elején ránk szakadó korszakváltás közben a kétségbeesés ellen önmagamban innen-onnan összetákolt, sőt mondjam ki, hogy eklektikus és következetlen szellemi védőfal kialakulásának – magyarázatára? inkább mentségére. Például az sem világos előttem, hogy a védetséget biztosító

sejtgöbök, az immunoglobulinok eleve adottak-e, vagy fenyegetettség esetén a sejteknek külső anyagra is szükségük van-e a képzésükhöz. Kísérleteztek mesterségesen előállított antigénnel is, és kiderült, hogy ezekkel szemben is vannak ellenanyagaink, „jöllehet”, ahogy a cikk szövegezi, „a szervezet ilyen antigénnel a törzsfejlődés során nem találkozhatott”. De hát az egész szervezet is kívülről szerzett anyagokkal építkezik – vagy nem? Mindegy is az én hasonlatom szempontjából, amely elvégre – csak hasonlat. Az én gondolkodásomnak mindenesetre nagyon is szüksége volt a védelmi rendszer kiépítéséhez önmagán kívül föllelhető anyagokra is, és ezeket – mint az eddigiek során kimutatni igyekeztem – onnan vette, ahonnan tudta.

Csak hasonlat

Különben is, ha Babitsról akarok beszélni, és főleg arról, amit a védelmi rendszeremben jelentett, jobb volna visszatérnem egy korábbi hasonlathoz, e gondolatmenet elején, amikor az európai korszakváltás párhuzamául, a kozmikus korszakváltást emlegettem, és arról ábrándoztam, hogy a pleisztocén ember a rászakadó jégkorszakban vagy még annak beállta előtt hogyan lett figyelmes a menedékül szolgálható, mély barlangokra.

Egyébként amikor először mentem Babbitshoz, egy csütörtöki napon – ez volt a szerkesztői fogadónapja –, az egész vár alatti táj amúgy is alkalmas lett volna rá, hogy valamilyen kozmikus katasztrófa közeledtét jósolja. Már ősszel kezdődött a tél abban az évben, úgy emlékszem, szokatlanul hideg volt, máris rajtam a télikabát, de abba is befűjt az északnyugati

szél – Budapest leggyakoribb légáramlása. Ritkán jártam Budának ezen a vidékén: akkor még nagyon idegen volt nekem, sőt majdhogynem ellenséges, most is, a Krisztinát vastagon megülő ködben, amely Babits verseiben is szerepelt, amióta az Attila utcába költözött, Pestről ő is, a Józsefvárosból – hol égi flanelként, hol mint embertelen, megszálló hatalom. Ezúttal a gyér lámpafényben sárga volt a köd a Vérmezőn – a Délivasút felől vágtam át rajta. Kihalt, világvégi táj volt ebben a szélben és ködben a puszta Vérmező, de még az a kis városiasság is, ami a Vár alatt meg a pályaudvar szomszédságában a peremeire telepedett, egy-két ember volt látható benne: fölgyűrt gallérral, zsebre vágott kézzel vagy vállukba húzott nyakkal siettek védettebb vidékre. Siettem én is, nagyon és izgatottan, sőt szorongva: ötig tartott a fogadóóra, a Standardben pedig négyig a hivatalos idő, amit a könyvelésben legalább hatig illet megmondani. Ezen a napon valami ürüggyel fél négykor kéredzkedtem el, de úgy látszott, ennyi sem elég hozzá, hogy idejében érjek Újpestről az Attila utcába, kissé tévelyegtem is az ismeretlen környéken, holott kínos lett volna, ha mindjárt első alkalommal késéssel és kivételkéréssel keltek feltűnést – a továbbiakban persze többször is kénytelen voltam Babits elnézéséhez folyamodni, még utóbb pedig ő maga adott rá engedélyt, hogy ne tartsam be teljes pontossággal a szerkesztőségi órát.

Visszatekintve azonban szerencsének kell tartanom, hogy ez a szorongás kiszorította, s a vad szél kifújta belőlem egy másik fajta feszengés maradványát.

Hiszen már több mint egy éve múlt, hogy Babits először hozta versemet – amelyet később megtagadtam, de már akkor sem voltam egyértelműen büszke a *Nyugat*-beli megjelenésére –, azóta megjelent Sárközi kivételes kritikája első kötetemről, az *Őszi rombolás*-ról, sőt fülembbe jutott az is, hogy Babitsnak sincs róla rossz véleménye – és még mindig nem jelentkeztem nála személyesen. Mert hiába hagytam föl azzal az ábránddal, hogy az „igazi” baloldali lapokban megjelenhetek, a Babitsra vonatkozó baloldali előítéletek vagy csak egyszerűen elmarasztaló vélemények visszhangja bennem túlélte ezt az ábrándot. A *Magyar költő kilencszáztízekenkilencben* még mindig egy fájdalmas vereség és visszavonulás kínos emléke volt. Ignotus vádjai alapján még a liberális polgárok is jogot formáltak ahhoz, hogy baloldalról nézzenek Babitsra, és bár József Attilát még senki sem tekintette nagy költőnek, sőt nem is igen vették komolyan, de azért az *Egy költőre* poétikai bravúrja „ült”, még az én emlékezetemben is, holott egy percig sem adtam neki igazat. És hiába, hogy Kassákkal olyan gyökeresen szakítottam: ellenőrizetlenül mély nyomot hagyott bennem egy cikke, amelyet a *Munka* valamelyik korai számában írt, amikor még kételyek nélkül hittem neki, *Az írástudók árulása*-ról, és amelyben példamutató egyszerűséggel sanda mészárosnak titulálta Babitsot.

Azóta persze sok minden történt a felhalmozódott emlékek, előítéletek, rágalmak ellensúlyozására. Mindenekelőtt Babits új költészete. Éppen abban az évben, amelyikben rendszeresen kezdtem olvasni a *Nyugat*-ot, a nevetségesen apokaliptikus szigeti ka-

landunkat követő kirándulásom és ízlésfordulatom, a „kemény gallér és igazhitűség” korszakában, jelentek ott meg első újfajta versei, amiket a legelvakultabb kicsinylés sem tekinthetett már a hajdani Babits-líra bágyadtabb, kényszeredett folytatásának. Sőt úgy lehet, éppen a rosszakarat vette észre először – és vetette szemére – újdonságának legszembeötlőbb vonását, az „érdes új stílus”, a népiesek hatását. „Valamikor harcoltam a népies ellen – írta két év múlva, annak az évnek a kezdetén, amikor én végre rászántam magamat, hogy fölkeressem – : egy túlélte és epigon népies-ség volt az, a Szabolcskáké és Pósáké. Ma fiatal költők mintha friss forrásokat nyitottak volna, ugyanaból a régi, a népi talajból. . .” Jóval később, amikor ezen az újnépies iskolán is kezdtek feltűnedezni a túléltség jelei, ha erőt vett rajtam a rosszmájúság, szívesen mondogattam, hogy ennek az újnépíességnek legfőbb költői érdeme az volt, amivel Babits költészetét megújítani segített.

Ennek a megújulásnak mindenki előtt nyilvánvaló, látványos győzelme a *Verses napló* volt. A hangütés: „Nem zene még, nem zene még ez. / Még csak hangolnak a zenészek” – hát nem jellegzetesen illyési rím volt ez? A finnyásabb értetlenek az ilyet rossz rímnek mondták. És a soron következő még inkább: „Most apad az álmok vize. Kenderice. Kenderice.” Csakhogy, csakhogy... ebből az asszonáncnak is alig nevezhető, érdes rimből már fölcsapott a vers ősi, magas zenéje, a végletes egyszerűségben a modern dal, amely mégis visszanyúlt a dal kezdetéig. Mert hiába, hogy a népiesek friss forrást nyitottak a

régi talajból, Babits ezen a forráson eltalált a Dal nagy, közös tengeréig, Sapphó tengeréig, megcáfolva tíz évvel azelőtti, csüggedt versét, azt, hogy „réggen elzengtek Sapphó napjai”. Igen, Sapphó napjai és Alkaios és Horatius napjai újra zengtek Esztergomban, igaz, hogy népi ízekkel és modern ízekkel – de hát nem voltak-e Sapphónak népi ízei? Horatius költészetének pedig a dalszerűségéről is, a modernségéről is éppen Babits írta a legszebb tanulmányt az én első látogatásomat követő évben.

A félbeszakadt nyomozás közben említettem azt a régi estét, amikor egy nagy kávéházi asztal mellett József Attilával vitakoztunk Tóth Árpád rímtechnikáján: ő csepuhte, én védtem. Végső tromfja ez a szerrinte kínrím volt: „verandán” – amire az vág vissza: (egy torony éjfelet) „ver andán”. Én fáradtan azzal vetettem véget a vitának, hogy ha Illyés rímelését fogadjuk el mértéknek, akkor ez csakugyan csapnivaló rím – amire aztán József Attila is elnémult. Amikor a *Verses napló*-t először olvastam a *Nyugat*-ban, eszembe jutott ez a nemrég – akkor még *nemrég* – lefolyt vitánk. Mintha a ciklus egyik versében Babits önkéntelenül József Attilának adna igazat abban a rímvitánkban, mintha szándékosan kapná fel azt a hajdani, *nyugatos* rímet – mert hogy ő ne emlékezett volna Tóth Árpádnak erre a jellegzetes rímjére, lehetetlen –, mintha fölemelte volna, hogy hivalkodóan *édes* szecesszióját egy új poétika szerint egyszerűbbé, hétköznapiabbá, úgy is mondhatnám, klasszikusabbá *tompít*sa. Talán még az sem véletlen, hogy ezúttal éppen a *tompán* rímel a régi, Tóth Árpád-i szóra, a *verandán*-

Anekdotikus
indítás

ra: „Ebéd után, elpilledve, tompán / benn ülünk a függönyös verandán.”

De hiszen az egész *Napló*-nak legfőbb varázsa az volt, ahogy az új, az érdekesebb, a köznapibb poétika keveredett, szétválaszthatatlanul és alig rajtakaphatóan a régi, édesebb verselésű, nagyra törőbb és egyetemesebb babitsi művészettel, amely nem érhetette be az újnépiesek hazára szűkített láthatárával.

*Hozzáék a postát, nem a postás,
mert ide föl se jön a postás,
hanem a kis cseléd, Mariska:
piros szatyrával ő a posta.*

Ezen a földön álló, tényközlő – ahogy ma mondanák, *anekdotikus* – indításon, a rafináltan kezdetleges rímelésen még Illyés közvetlen közelsége érződik. De már a második szakasz:

*Jön és jön. Emelik a lépcsőket.
Hozzáék felém bireit és őt.
Kék, szélesfodru, könnyű szoknya
száll terraszokról terraszokra –*

érett, nyugatos rímeivel hirtelen megszabadul nehézkedési nyomatékától és a könnyű, kék szoknyával együtt hág magasabb versteraszokra. A következőben ki sem kellene írni Aeolus nevét, akkor is az antik költészet szele fújna át rajta – pedig a rímek itt megint illyésiek:

*Jön, jön, naivul, mint a végzet:
nem tudja, mit tart a kezében.
Ugy jön újsággal és levéllel,
mint Aeolus lánya a széllel.*

A magyar
alexandrinus

Az utolsó szakasz észrevétlenül formát vált és *aaba* rímelésével a perzsa *rubái* zenéjét idézi föl (Szabó Lőrinc népszerű Omár Khájjám-fordítása éppen tíz évvel azelőtt jelent meg):

*Mindig megdobbanok ha látom,
mily szelek fujnak a világon?
Ing a domb, leng a ház, s nyugalmam
hajlong mint a levél az ágon.*

A vers is „megdobban” ebben az utolsó szakaszában. Nem érhetette be az újnépiesek hazára szűkített láthatárával – mondtam az imént Babits poétikájáról. Mert Babitsot egy ideje nagyon is érdekelte, hogy „mily szelek fújnak a világon”.

Hát a magyar alexandrinus, a sándorvers, a hangsúlyos tizenkettes, amelyet az elavultság és megvettség több mint két évtizedes állapota után ugyancsak Illyés hozott megint divatba! Az ő nyomán az én első kötetemnek is gyakori versformája volt, de hát ezt igazán nem kellett szégyellnem, ha egyszer Babits is tőle vette át, éppen a *Verses napló* néhány darabjában. Igaz, kivételként, Ady is élt vele *A szerelem eposzából* elbűvölő hitvallásában – amit hogy olyan ritkán emlegetnek, az is e keserű diadalének szatirikusabb szakaszainak igazát bizonyítja –, csakhogy az

ő alexandrinusai bevallottan is a *Buda balála* édes verszenéjét újítyák fel, és ez a divatjamúlt mérték itt félig játék, majdhogynem travesztia (félig persze mámoros belefeledkezés); sőt Babits is, még 1923-ban, sándorversben írta a *Petőfi koszorúí-t*, e korai előhangját mostani, azaz negyven évvel ezelőtti, a harmincas évekkel beköszöntött keményebb, úgy is mondhatnám, harcias, pontosabban harciasan védekező korszakának, ezek a magyar alexandrinusok azonban az alapul szolgáló Petőfi-vers, *A magyar ifjakhoz* feszelesebb ütemét követték.

Hanem a *Verses napló* alexandrinusait egészen másféle fából faragták, a göcsörtös illyésiből. Persze Babits rafinált primitívséggel faragta meg azt az „öntudatos göcsörtösséget”, amelyet már említettem a félbeszakadt nyomozás közben, azzal a „verstani csörtével” kapcsolatban, amelyet Kosztolányi kezdeményezett a *Pesti Hírlap Vasárnapjában*, 1934 tavaszán, azzal a pamfletnek is beillő cikkel, amelynek *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* volt a címe, és – hogy Illyést idézzem – „címzettje és megzökkentett hőse” éppen ő. Erre a vallomásra abból az alkalomból került sor, hogy ő rendezte sajtó alá Kosztolányi műveinek első tíz kötetét, és ezt a gesztust épp annyi joggal lehetett alázatnak tekinteni, mint nagylelkűségnek. A bevalásra nem is okvetlenül volt szükség, hiszen Kosztolányi cikkében nem szerepelt név, sőt egyetlen olyan mozzanat sem, amely *kizárólag* Illyésre utalt volna – mi általában az újnépies iskolára értettük. Sőt sejtettük, hogy közvetve valami másra, valaki másra is céloz. Akkor már nemcsak éreztük a feszültséget

Kosztolányi és Babits között, hanem tudtunk is róla, hiszen *Vojtina új levele* több mint fél évvel az *Esti Kornél* kapcsán kirobbant vita után jelent meg (és mindössze néhány hónappal azelőtt, hogy Babits háborúellenes fölhívására Kosztolányi olyan kihívó kitéréssel válaszolt).

Kosztolányi-
Vojtina

Hogy Kosztolányi tetszését, helyeslését nem nyerte meg a népies irány, az lényéből természetesen következett. De ilyen heves támadásra, ilyen személyes bajvívásra nyilván az ingerelte, hogy Babits viszont olyan látványosan állt ki mellette a szerkesztésében, a kritikájában, hogy költészetében átvette vívmányait – Kosztolányi szemében nyilván a hibáit. Mert amikor Kosztolányi-Vojtina így ír: „Ti a szabadverstől visszatértetek a zárt formához és a rímhez. De a ti zárt formáitok olyan lazák, mint egy gatyá vagy egy borjúsájú ing” – ez talán csak Illyésre illett? Babitsnak jó néhány alexandrinusát – mint például: „sután? avagy veszed újból a fünyírót? Nincsen egyéb dolgod? más kert amit munkálj?“, vagy „s messze látja hogy a barbár ellenerő / mindent befőn, nincs jog, s a kuszára görbedt / igazságtalanság fölveri a völgyet“, „igazság beteg lesz s nem bír lélekzeni“, „nincs erdő köröttem. Állok zöld domb ormán“, „S már a pallér szedi szerszámát s hazatér. Messze tütül egy gyár: a munka véget ér” vagy „s a gyanu virraszt az alvó világ fölött” – ezeket éppen úgy beleérthette. És amikor az újfajta rímelésen csatlant Kosztolányi ostora? „Következetesen összesengetitek az ilyesféle szókat: mondtak-haladtak, gyermekek-mentek, mondj-hogy – vagyis olyan

hangzatokat, melyeket még egy süket barbár sem érezhet rímnek. . . Félek, hogy ti a verset egy klaffogó bocskorra tiporjátok, s költészetünket rövidesen elkanászosítjátok.”

Illyés fölvette a kesztyűt a *Magyar Hírlap*-ban, és a visszavágás keménysége nem maradt el a támadás ereje mögött – de hiszen erről már beszéltem *verstani csörte* címszó alatt. Babits akkoriban Illyés legtöbb vitájában hallatta szavát, legalább egy jelzés erejéig: hogy mellette áll. Ezúttal nem szólt bele. Holott nyugodtan magára is vehette az inget. Én legalábbis úgy képzeltem, hogy Kosztolányi az Illyés fiatalon csikorgó rímeitől sem viszolyoghatott annyira, mint amikor azt kellett látnia, hogy Babits vén fejfel – talán éppen ilyen mérgesen fogalmazta –, de mindenestre a maga hírhedten káprázatos versbravúrijaival a háta mögött nem áttolja a *dördül*-re rikító népiességgel rávágni: *völgybül*, és hogy a *ponyvá*-nak *paskolja* a ríme, a *munkál*-nak *gyomlálj*, a *hallgat*-ra *csavarnak* felel, a *festett*-re *este*, sőt a *szín már* alatt ez olvasható: *ír rá* – ami persze már olyan foka a disszonanciának, hogy pusztán technikai szempontból is fölért a hajdani virtuozitással. De ha Kosztolányi észre is vette, hogy Babits „rossz rímeihez” kellett annyi lelemény, mint *A Danaidák*-hoz – és nem tudom elképzelni, hogy ne vette volna észre –, és hogy a fiataloktól elsajátított döcögés a *Verses napló*-ban milyen természetesen elegyedik azzal a „léha csecsebecsével”, amely a *Versenyt az esztendőkkel* prológusának vallomása szerint a babitsi költészet „nagy almáriumaiából” előkerül („óci-

umban ómód elhúzódva” például) – ettől sem találhatta rokonszenvesebbnek az új irányzatot.

Kölcsönhatás

Az eredeti fölfedező kedven kívül nyilván ennek a viszolygásnak is volt benne része, hogy Kosztolányi kedvence az ún. második nemzedékből József Attila volt, aki nemcsak Babitscsal helyezte magát hadiállapotba, hanem – azóta, hogy az újnépiesekkel együtt állt ki a Zeneakadémia dobogójára a Bartha Miklós Társaságnak azon az Ady-estjén, amelyen féléves elválás után véletlenül összeakadtam Etivel, és amelyet aztán szünetben otthagytunk, hogy a hideg márciusi szélben csatangolva újra egymásra találjunk –, szóval, akinek azóta politikában is, poétikában is annyira eltért az útja a népiesektől. Hogy Kosztolányi a maga egészen másféle megújulásához ugyanannyira felhasználta József Attila verselési frissességét, mint Babits a magáéhoz Illyését, ezt akkor nem vettük tudomásul, részint azért, mert József Attila nyomai nem voltak olyan kirívóak Kosztolányi költészetében, mint Babitséban az Illyéséi (aminthogy József Attila verselési újdonsága sem volt olyan szembeötlő, mint az Illyésé); részint meg azért, mert József Attilát nemigen tekintettük úgy, mint akitől egy kiforrott, nagy költő technikát tanulhat – azt is csak kevesen vettük észre, hogy József Attila tanult Kosztolányitól. Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak – aki nem hiszi, tegye egymás mellé egyfelől a *Külvárosi éj*-t és a *Hajnali részegség*-et, másfelől a *Számadás* és a *Hazám* szonettciklusát – pusztán a verskezelés szempontjából, hiszen

egyébként nemigen befolyásolhatták egymást. Habár, ki tudja? A *Számadás*-on József Attila világának a közelségét érezni.

Babits mindenesetre több indítékot kapott Illyéstől gondolkodásban, nemcsak verstechnikában. Illyés jóval előbb kezdett hatni Babitsra, mint Babits órá: az egész *Nyugat* elevenebb, harciasabb szellemében, nemcsak szerkesztője megújulásában része volt az ő izgató hatásának. De Babits rögtön felül is emelkedett e hatás hatókörén. Mert hiába, hogy Illyés Párizsból jött: amint hazaérkezett – ezt ő maga írta le a leghitelesebb pontossággal és érzékletességgel –, beható pillantását ádá az elszántsággal határolta körül arra a területre, melyet akkor sokan, többek között Babits, Csonka-Magyarországnak neveztek – társainak nem is volt szükségük eltökéltségre ehhez a beszűkült szemhatárhoz. Babitsnak viszont, amint politikai érdeklődése és érzékenysége újra fölébredt, rögtön ki is nyílt Európa felé, nyugat felé, vagyis – ez volt a történelmi pillanat – az apokaliptikus fenyegetésre, a korszakváltó katasztrófára. Ez kiderülhetett már az imént pusztán verstani szempontból – az Illyéstől átvett, újfajta göcsörtösség példáuliként – idézett, összefüggéstelen alexandrinusaiból is. Mert hiába írta nyolc évvel azelőtt egy verse fölé, hogy „a gazda bekeríti házát”, és kacérkodott most is azzal, hogy „óciumban ómód elhúzódva” él az esztergomi Előhegyen, azért ebben az óciumban is az érdekelte, hogy „mily szelek fújnak a világon”. Mit, hogy érdekelte? Ezek a világon átfújó vészes szelek fújnak át a *Verses*

S már a pallér szedi szerszámát s hazatér.

Messze tütül egy gyár: a munka véget ér.

De a csóvás bomba egész éjjel dörög

s a gyanu virraszt az alvó világ fölött.

Verssé higgadva

Sőt verssé higgadva – és ezen az álparadox szópárosításon csak az ütődik meg, aki nem tudja, hogy igazi költőnek a vers a legjózanabb megnyilvánulása, szóval, verssé higgadva megtaláljuk a *Napló*-ban az egy évvel azelőtt a Zeneakadémián, a *Nyugat* huszonöt éves jubileumán mondott beszédének lázas-apokaliptikus jelzését a világhatalmasztrófáról:

Nyílt írógépen leüllepszik a por.

Nem furcsa-e, kedves, így idehúzódva

élni (s tán egy kicsit táblabírómódra)

egy írógéppel, mint tört vitéz egy rokkant

gépfegyverrel: aki elmaradt egy dombon

s messze látja hogy a barbár ellenerő

mindent befon, nincs jog, s a kuszára görbedt

igazságtalanság fölveri a völgyet –

És még hogy „táblabírómódra”! több se kellett el-
tökélt ellenfeleinek: íme, a dzsentrí, a lateiner! Hol-
ott mindez, lényegét tekintve, rokonabb volt azzal,
amit (még mindig egymástól idegenkedve) Radnóti
meg én csináltunk abban az időben, mint akár az ak-
kori Illyéssel, pontosabban azzal, ami Illyésből az ak-
kori verseiben látszott.

Amivel a világért sem akarom azt mondani, hogy 83

netán még a mi kezdetleges verseink is hatottak Babitsra. Dehogy. Csak éppen megnyílt érdeklődése és érzékenysége nagyon is felfogta többek között az Európában felgyülemlett félelemnek azt a fekete sugárzását, amelyet a mi megszólaló líránk ügyetlenül, habár közelebbi érdekeltséggel kezdett rezegtetni, és amely úgyszólván meg sem érintette a népieseknek ugyanebben az időben lázas tevékenységbe átcsapó gondolkodását – úgy lehet, éppen azért, mert érdeklődésüket olyan behatóan csak *erre a földre* határolták körül –, habár ez sem volt ennyire egyszerű. Babits mindenesetre mintha egyenesen nekik felelt volna az esztergomi Elő-hegyről: „a világtól nincs föld elzárva”. És ha már az összefüggéseknek erről a párhuzamos és ellentétes irányú áramlatokat magába foglaló és mégis egységes mozgásrendszeréről beszélünk – és nem nagyon tudom elképzelni, hogy ne beszéljünk róla –, inkább azt mondhatom, hogy Babits hirtelen kirobbanó érzékenysége nekik zaklatott, és mégis, már megszületésének pillanatában klasszikus megfogalmazásai bátorították a mi tapasztalatlan küzdelmünket a saját, közvetlenebb fenyegetettségünknek és lázadásunknak verssé formálásában. És ha ma visszagondolok a *Napló*-nak erre a két sorára:

*s mert egyetlen életbe kötve a földön száz távoli táj,
ami egyik oldalon történt, az a másik tájon is fáj –*

hát nem erre is visszhangzott néhány év múlva Miklós híressé vált verse:

*Mindig gyilkolnak valahol,
lebunyt pilláju völgy
ölen, fürkésző ormokon,
akárhoz, s vigaszul
hiába mondod, messzi az!
Sanghai, vagy Guernica
szívemhez éppen oly közel,
mint rettegő kezéd – ?*

A ráfanyalodás
érzése

Tudtam-e tehát? Igen, tudtam, hogy nemcsak, sőt nem is elsősorban mint szerkesztőhöz a fiatal költő, hanem a védelmező erőhöz, hatalmas szövetségeshoz sietek gyöngeségemben és fenyegetettségemben a Vérmezőn át, a korán kezdődő tél ködében és górombán is jótékony szelében, amely szerencsére kifújta belőlem a megalkuvás és ráfanyalodás ostoba előítéletének maradékát. A ráfanyalodás érzése különben közös volt mindazokban a költőkben, akik előzőleg a *Nyugat*-tól bal felé vonzódva nem találták helyüket – többnyire azért, mert nem is kaptak helyet – sem a szociáldemokrata, sem a titkoltan, de tudvalevően kommunista lapokban, sem Kassáknál, és akik körülbelül velem egyidőben estek túl a ráfanyalodáson. Azon a nyáron már József Attilának is megjelent két verse a *Nyugat*-ban – egyik az *Óda* volt! –, mindössze három évvel éretlen pamfletje és amilyen igazságtalan, olyan gyilkosan remeklő gúnyverse után – ami persze nem is annyira József Attila ráfanyalodását, mint inkább Babits elfogulatlanságát, sőt nagylelkűségét bizonyítja.

Radnótinak is megjelent már első verse a *Nyugat*- 85

ban, nem sokkal azután, hogy az enyém, és érdekes, hogy ebből sem hiányoztak azok a szortyogó és rotyogó Kraftausdruckok, amiket Babits olyan erélyesen megrótt a kritikájában. Babits e cikke után Radnótinak másfél évig nem jelent meg verse a *Nyugat*-ban – nem tudom, ez a szünet melyikükön múlt. Radnóti mindenesetre még egy ideig őrzött némi tartózkodást, sőt fenntartást Babitscal szemben. Ezt akkor vettem észre, mikor körülbelül egy évvel ezután az első látogatásom után, ugyancsak egy csütörtöki, meghosszabbított fogadóórán, hármásban beszélgettünk – Radnóti volt a harmadik. Én éppen akkor fejeztem be a *Halálfiai*-t. Felfogtam a nagyszabású igényt, amellyel ki akart törni a megszokott magyar regényforma szűkös határai közül – mégsem szerettem. Társadalmi kérdésekben is lett volna vele vitatkoznivalóm – hogy is ne lett volna? –, de a regény egész menetét, hangját is elhibázottnak, mesterkéltnek tartottam. És őszinte véleményemet ki másval akartam volna közölni, mint magával a szerzőjével? Megszólaltam hát, mindenre elszántan:

– Most olvastam a *Halálfiai*-t.

– Hogy tetszett? – kérdezte Babits, és felém fordította sápadt, nyugtalan arcát, amelyre kiült a szorongás, hogy én – a *Nyugat* fiatal munkatársa, a kezdő költő, aki kéziratokat hoz a Szerkesztőnek, a Mesternek – mit szólok ehhez a hatalmas regényhez, amelyről akkoriban sokan úgy írtak és beszéltek, mint egy főművéről – nyilván ő is annak tartotta. Megdöbbenem ettől az aránytalan várakozástól. Felismertem hirtelen, a szememmel, majdhogynem a tapintásom-

mal, Babitsnak azt a sebezhetőségét, amely annyi alantas és fennkölt, bárdolatlan és leleményes támadást vonzott maga felé: ennek érdemes volt neki-menni, mert a döfés, az ütés védtelen, csupasz felület ért. Azt hiszem, ez volt az a pillanat, amikor nemcsak hogy végleg feladtam minden fenntartásomat, kritikámat vele szemben, hanem amikor a tanítványi tisztelethez fiúi szeretet járult. Egyúttal ráébredtem arra is – mert sok minden fér el egy pillanatban –, hogy ez a szorongató szeretet mennyivel fontosabb az én őszinteségemnél, becsületes bírálatomnál.

– Gyönyörű – feleltem hát lemondóan, de a lemondáson átcsaptak ennek a hirtelen áradó szeretetnek a hullámai, és ez a bénító és boldogító érzés nyilván azt a látszatot keltette, mintha csakugyan a tettségem volna ilyen túláradó, mert Radnóti arcán megjelent a megvetés e hízélgés hallatára – nem is igen vélhette másnak, annál kevésbé, mert ekkor még mindig nem közeledtünk egymás felé egy lépéssel sem. Később, már barátságunk idején, ő is visszaemlékezett erre a pillanatra és be is vallotta, hogy megvolt rólam a véleménye, de mire idáig jutottunk, ő is eljutott már a szeretetnek és a féltésnek ugyanarra a fokára.

Abban a szeles, télies őszi ködben viszont én is még némi fenntartással, sőt vigyázattal fordultam be a modern Attila utcai ház kapuján. Előző este úgy válogattam ki a három verset, amit Babitsnak vigyek, hogy határozottan képviseljék gondolati és politikai álláspontomat. Ahogy most nézem a *Nyugat*-ban azt,

De mikor? amelyiket Babits kiválasztott és már a következő számban lehozott, ilyen sorokat találok benne:

*Elfáradt, íme, dórén elomolva
A szolgaságba, sárba és nyomorba,
Örök sötétség, mely már megvakít!*

Ezek a sorok nemcsak arról tanúskodnak, hogy túl voltam már Illyés közvetlen hatásán, és ami a pusztaverselést illeti, az idő szerint inkább Kosztolányi módszerét követtem, mint a népiesekét vagy a megújult Babitsét; hanem annak a tavasznak és nyárnak nagy csalódásáról, Hitler könnyű győzelmének hatásáról is. De azért a csalódásban is igyekeztem fenntartani a forradalmi reményt:

*Az ember forradalmát énekelném,
Végigkísérve harcán, győzedelmén,
S nem érdekelné semmi, semmi más!
Vagy gúnnnyal átkozódni gazdagokra,
Ha fegyver nincs, hát szóval ostromozva,
Mint fiatal, de bősz Jeremiás!*

Ez a remény nemigen volt erős, hiszen ezután a lendületes szakasz után egy kérdés következik: „De mikor támad az igazság újra?” – és az egész vers lemondással fejeződik be.

A Babitshoz vitt versek kiválasztásával hangsúlyozni akartam politikai fenntartásomat és függetlenségemet, holott – sokkal kevésbé tudatosan – első sorban válaszáért, segítségért, menedékért siettem

hozzá. De amint első pillantásom körülrebbent a szobában, ahová betessékelt, az volt az érzésem, hogy olyan helyre léptem, amely maga is a védekezés, védelemre szorulás, majdhogynem az üldözöttség zavarba ejtő benyomását kelti az oltalomkeresőben. Ezt a szobát már akkor is, rögtön barlangnak láttam. Ehhez hozzájárulhatott a *Versenyt az esztendőekkel* egyik darabjának, a *Téli barlang*-nak friss emléke is, de még inkább az, hogy a szoba félig volt megvilágítva, mert csak a közepén égett egy kovácsoltvas állólámpa – világosbarna pergamenjén kézzel festett, középkorias betűk: *nihil vincit nisi veritas nihil salvit nisi caritas*. Később tudtam meg, hogy ez a pergamen, ez a felírás a szomszéd szoba világának hírnöke: a költő felesége, Török Sophie szenvedélyes kedvtelése volt a pergamenfestés, többnyire francia dómok ablakképeit másolta, vagy feliratokat festett, a saját, zsúfoltabb, tarkább, nőiesebb ízlésű szobájának stílusához illő, élénkebb színekben, de Babits lámpaernyőjén alkalmazkodott az ottani bútorok kúria-komolyságához.

Ez a lámpa a könyvespolcoknak csak egy részét világította meg, de a homályban is ki tudtam venni, hogy egy aranykeretből apró szemével feketén kivigyáz az „anyám nagybátyja, régi pap, lilaszín övvel kanonok”, meg azt is, hogy a könyvespolc oldalára szögezett fényképen Adyval hajol össze a feje a Biblia fölött, közvetlen példázataul annak az örök összetartozásuknak, amit már annyi felől igyekeztek megbontani. A könyvtárt így félig megvilágítva is olyan hatalmasnak láttam, hogy magamat reménytelenül tudatlannak. Babits később egyszer megmondta,

hogy kétezer-ötszáz könyvből áll – ma már, azt hiszem, az én polcaimon is több van, sajnos! Egyébként az ő könyvtárában is, akárcsak a Kosztolányiében, alig fedeztem fel ritkaságot, díszkiadást – használati könyvek voltak, nagyjából kötetlenek. Csak éppen az ő könyvtárszobája rendezetlenebbnek látszott a Kosztolányiénál, nemcsak a polcok voltak ziláltabbak, de az asztalon, asztalkán halmokban heverő könyvek is mind, mintha egyéni életet élnének, már alakjuknál és elhelyezkedésüknél fogva is. A Proust-sorozat valamelyik puha kötetét is megláttam, rajta egy angol detektívregényt. Amikor ezen elmosolyodtam, Babits azt mondta, hogy ő Proustot is úgy olvassa, mint a detektívregényt – amin akkor eléggé megdöbbsentem: Déry rábeszélésére már én is nekivágtam *Az eltűnt időnek*, de néhány oldalnál tovább még nem jutottam.

Az a kovácsoltvas állólámpa, barna pergamenjén a latin szavakkal, úgy égett a szoba közepén, mint egy misztikus füstölő, nemcsak a könyvek egy részét világította meg, hanem behatóbban a lámpa körül a kopott bőrgarnitúrát, és legfőként Babits sápadtbarna arcát, sötét, szenvedélyes szemét, hosszú ujjú kezét, barna ujjai közt a barna, rövid szivart – azt hiszem, akkor még valódit szívott, nem a későbbi asztmaszivarokat. És persze hosszú, barna ujjai között a kéziratot, az én kéziratomat, és amikor végül kiválasztotta, amit közölni akart, az elmaradt forradalom elsi-ratásának versét, azt mondta:

– Szeretem a mögöttes zenéjét.

90 Ennek a mondatnak az idézésével azt is elárultam,

hogy tőle tanultam azt a *mögöttes* szót, amelyet néha én is használok cikkeimben (és nemcsak a vers zenéjéről szólván), mert a költészet nagyon lényeges jellemvonására utal, és mert a maga tárgyilagosságában jobban szeretem a „titkos”, „rejtett” és egyéb jelzőknél, amelyek ugyanannak a fogalomnak a nagyképűbb vagy olykor misztifikálóbbs megközelítései.

„Tőle tanultam” – ez nem csak utólagos fogalmazás. Már akkor, a kopott bőrkarosszéken, szemben Babits sápadtbarna arcával, sötét, fáradt lobogású, nagy szemével a kovácsoltvas állólámpa szűk fénykörében, Babits szivarjának füstjében – mert első ízben én még nem mertem rágyújtani –, szóval már akkor is körülbelül ezt gondoltam: „Szóval, így hívják – hát ezt is megtanultam.” Általában is, első ottlétemkor, a sokféle zavarba ejtő érzés között még talán az volt a legkevésbé meglepő, hogy egész idő alatt mintha valamilyen magánórán vettem volna részt, amiközben tanultam is, vizsgáztam is egyben. Hiszen Kosztolányi is kérdezett annak idején, többnyire a gyakorlati élethez tartozó dolgokat: hol dolgozom, nős vagyok-e, meg ilyeneket. Babits arról faggatott, kiket ismerek az új költők közül, és mi a véleményem róluk. Én sorra vettem valamennyit, akit akkor második nemzedéknek neveztek – és ez akkor sokkal több költőt jelentett, mint akikre ma e címszó alatt visszaemlékszünk. Elégge belemelegedtem a témába, meg is feledkeztem róla, hogy vizsgázom, arról is, hogy Babitsot már túl sokáig tartottam fel. Igaz, ő egyre feszültebb figyelemmel hallgatott. Végül egyszer közbeszólt: – És Török Sophie-t nem ismeri?

– Feltűnt már akkor is hangjának ideges feszültsége, mégis gyanútlanul fejtegettem, hogy Török Sophie versei érdekesek és egyéniek, csak azt nem tudom, hogy egyáltalában versek-e, annyira hiányzik belőlük a versnek bármilyen szabad zenéje, de még a lüktetése is. Eltelt néhány hét – mert még mindig eléggé kívül éltem az irodalmi életen –, amíg megtudtam, hogy Babits feleségéről volt szó. Arról is értesültem egyúttal, mennyire érzékeny Ilonkával kapcsolatban is – mert ez volt a polgári keresztnéve. Babits hiúságáról, állítólagos bosszúállásáról, haragtartásáról már addig is éppen eleget hallottam. De mire baklövésnek tudatára ébredtem, már ott tartottam, hogy nem a következményeitől féltem elsősorban, hanem az bántott, hogy nekem is sikerült Babitsot megsebezni. Egyébként, mondanom sem kell, sohasem éreztem a neheztelését, és visszamenőleg a legrosszhiszeműbben is legfőljebb annyit mondhatnék: „Hát még ha első látogatásomkor nem hozakodom elő fölösleges fanyalgással!”

Azt is megkérdezte, miket olvastam az idő tájt. Beszéltem Renanról meg az evangéliumokról és néhány politikai könyvről is, a címükre már nem emlékszem, csak arra, hogy ezek adtak alkalmat, megmondani – miheztartás végett –, hogy szocialista vagyok. Megbotránkozás helyett elmosolyodott. Hát hiszen, mondta engedékenyen, a szocializmus lehet a kereszténység folytatása is. Bevallottam, hogy én is úgy gondolom. De azért, tettem hozzá tisztelettudóan burkolt szemrehányással, nem látom be, miért kell a marxizmust mindenestül visszautasítani. Kitérően

válaszolt, olyasmit, hogy ő sokkal jobban hozzá van kötve a régi kultúrához, semhogy a marxista szocializmust elfogadhassa. Annyit azonban elismert, hogy a hitlerizmussal mégsem lehet összevetni. Erről nem is beszéltünk többet – ezúttal.

Az említett politikai művek mind német könyvek voltak. Babits megkérdezte: – Más nyelven nem olvas? – Franciául – feleltem. – Angolul nem? – kérdezte. Bosszankodtam, amiért elszégyelltem magamat. Aztán azt is megkérdezte: – Fordítani nem szokott?

Mindez, mint már mondtam, nem volt meglepő. Hiszen a „Babits tanár úr” akkoriban talán a legismertebb pecsét volt a sok közül, amit ráütöttek. Amikor este beszámoltam a látogatásról Etinek, azt is megjegyeztem: – Tényleg olyan, mint egy tanár – mert még mindig szégyelltem bevallani a teljes pályafutásomat. De azért még aznap este bejelentettem, hogy hajlandó vagyok angolul tanulni. Eti ugyanis tudott valamelyest angolul, amióta, közvetlenül a háború után, valamilyen gyereknyaraltatási akcióval elkerült Manchesterbe. Aztán meg – mielőtt a mozdulatművészeti diplomát megszerezte, és miközben este Ritter Máriánál tanult és tanított – két évig ő is ott volt a Standardnél, mint német–angol gépíró, és ezért kénytelen volt fölfrissíteni a gyerekkori szerzeményét. És mert látta, hogy a Standardnél milyen jó néven veszik, ha valaki tud angolul, azt szerette volna, ha együtt tanulunk, természetesen minden külső segítség nélkül – erre úgysem lett volna pénzünk –, egy vastag angol–német tankönyvből, amelyet még

Bécsből hozott magával. De én nem akartam. És nemcsak azért nem, mert sajnáltam a fennmaradó esti óráimat erre fordítani. De éppen azért sem, mivel az angol olyan fontos volt az irodában. Viszolyogtam a stréberségtől. És nem szerettem az angol nyelvet. Az *üzlet* nyelve volt – vagyis csak mint ilyet ismertem. És egy kellemetlen sznobizmusé. Az a zsidó középréteg, amelynek érdeklődése, tájékozódása elsősorban német volt, most, a hitlerizmus győzelme után heveny sértődöttséggel kezdett angolul tanulni, és divatos lett az addig meglehetősen elhanyagolt angol irodalom. És féltem attól a látszattól is, mintha ennek a divatnak a sodrába kerültem volna.

Persze egészen más, ha Babits ugyancsak olyan fontosnak tartja az angolt. Jó fél évig írtuk Etivel a gyakorlatokat, és éppen hogy a közepére értünk a vastag tankönyvnek. Addigra azonban beleuntam ebbe a rendszeres tanulásba, és szabadúszásra adtam magam, vagyis megvettem a Tauchnitz-kiadásban – akkoriban ezek voltak a legolcsóbb angol könyvek, amiket Pesten kapni lehetett – Kipling ifjúsági regényét, a *Stalky and Co.*-t, amelyik *Három kópé* címen (Benedek Marcell fordításában) gyerekkorom legkedvesebb könyvei közé tartozott. De ezzel sem igen boldogultam, mint ahogy még sok időbe telt, amíg angol prózát tudtam olvasni, akár a legegyszerűbb újságcikket is. A költőket hamarabb értettem. Shelleyvel kezdtem, és Swinburne-nel folytattam – Babits kedves költője volt mind a kettő. Második otlétemkor beszélt róluk, amikor eldicsekedtem vele, hogy már tanulok angolul.

– Sokféle hatást igyekeztek rám fogni – mondta ekkor, anélkül hogy bármiféle ostoba megjegyzéssel ingereltem volna erre a furcsa vallomásra –, de én csak egyről tudok: Swinburne-ről.

Fontosabb dolgok

Elkezdtem tanulni a fordítást is, Ovidiusszal. *De arte amandi* – ez volt a lecke, amit magamnak föladtam –, isten tudja, miért. Lehet, hogy a témája vonzott vagy talán a versformája is: a hexameterben eléggé otthon éreztem magamat, és azt hittem, a disztichon sem lesz túl nehéz. Ezzel sem jutottam tovább, mint a nyelvtankönyvben: közepén abbahagytam. Fogalmam sincs róla, hogy sikerült: nem mutattam meg senkinek, mert nem láttam benne többet házi feladatnál, aminthogy jó pár évig csak ujjgyakorlatként foglalkoztam versfordítással.

De ezt az igyekvésemet már szégyelltem bevallani Babitsnak. Sohasem mutattam neki fordítást, és ami még furcsább, soha nem is beszéltünk fordításról. Talán mert mindig fontosabb dolgokról volt szó. Nem mindig irodalomról. Néha politikáról, és különösen a szocializmusról. E beszélgetések közül az egyikre valamivel pontosabban emlékszem: Gide 1932-es naplója volt a téma. Azt hiszem, a maiak nemigen tudnák elképzelni, miért volt nekünk annyira fontos író André Gide. Az igazat megvallva, ma már én sem nagyon értem – megmagyarázni még kevésbé tudnám. Különösen az előttünk járó nemzedék frankománjait igézte meg – de még engem is elért a hatása. Gimnáziumba jártam még, és semmit sem olvastam tőle, de nagy regényének címe, a *Faux-monnayers* (Pénzhamisítók), már előre megbabonázott. Ál-

talában is, ma már azt gyánítom, a névelőtlen főnévként használt melléknevek többes száma az akkori évtizedek magyar irodalmának regénycímeiben Gide varázsára vezethető vissza. Még maga Illyés is eléggé világosan bevallja, hogy a *Puszták népe*-nek a *Kongói utazás* is az előzményei közé tartozott. Ma már csak naplóinak végletesen és villogóan világos prózája nem fakult meg. Új kötete, éppen a 32-es, amely hozzánk némi késéssel érkezett, Európa-szerte elég nagy feltűnést keltett (nálunk persze inkább csak előszóiban), mert ez volt a híres „megtérési napló”, ebben állt ki – amint bevallotta, nem Marx, hanem az Evangélium ösztönzésére – a kommunizmus ügye és a „szovjet kísérlet” mellett – ha jól emlékszem, így nevezte. Babits szobájában is elkerülhetetlen volt ez a téma. Rákerülvén a sor, nehezen titkolt diadalérettel, de óvatosan és a tőlem telhető legnagyobb tapintattal kérdeztem, hogy mit szól hozzá, elvégre Gide-nek nyilván ugyancsak fontos az európai kultúra és az egyéniség, sőt a kereszténység is. Lassan, elgondolkodva válaszolt:

– Tudja, Párizsban egy írónak időnkint produkálni kell valamilyen szenzációt, különben elfelejtik. Gide-nek már volt néhány ilyen: a pederasztia, az utazás Kongóba... Mi jöhetett még? A kommunizmus. És mi a veszítenivalója? Elég öreg már, utána az özönvíz. Vagy ha nem, hátat fordíthat még a kommunizmusnak. Az legalább ilyen szenzáció lenne.

Alig titkolt keserőséggel beszélt, de nem ingerülten, inkább lemondóan és némi tartózkodással, amittől meghatódtam, mert kizárólag a gyöngédségének

tulajdonítottam. Ma már tudom, hogy az a reménytelenül kíméletes hang volt ez, amelyet a tapasztalt öregség használ, amikor a számár fiatalsággal van dolga. Akkor azonban meghatottságomban is úgy éreztem, hogy Babitsból, ha nem is irigység, de némi tehetetlen féltékenység beszél. Nem vettem észre még akkor sem, legalábbis az eszemmel nem tudtam, hogy mennyivel igazibb szenzációi voltak Babitsnak évről évre – azokban az években. Még kevésbé sejtettem, hogy milyen prófétikus a feltételezése Gide újabb fordulatáról. És muszáj annyit előreugranom az időben, hogy amikor évek múlva megjelent Gide „leleplező” útirajza a Szovjetunióról, a *Retour de l'URSS*, amit hamarosan a még gyökeresebb *Retouches* követett, a függelék a *Visszatérés*-hez – Babits nem dörgölte orrom alá. Akkor már én mondtam neki, meakulpázás helyett: – Igazad volt, ez lett a nagyobb szenzáció.

De még jóval ezelőtt egy másik oroszországi utazásról is szó esett Babits szobájában. Jelen voltam véletlenül, amikor Illyés búcsúzott, mielőtt Moszkvába indult, ahová Nagy Lajos mellett őt hívták meg az írókongresszusra. Nem merném idézni Babits és Illyés párbeszédét, még Thukydides módszerével seim. Csak a sűrűn váltakozó „Gyula” és „Mihály” beható, telített hangzására emlékszem – el sem tudom képzelni, hogyan történt, hogy tanúja voltam ennek a tárgylagos tematikájában is nagyon bizalmas beszélgetésnek. Abban a pillanatban, amelyet olyan élesen látok magam előtt, Illyés állt éppen – talán már menni készülöben, talán a beszélgetés hevében fölugorva –,

Babits meg ült, lehet, hogy nem is a barna bőr ka-rosszékben, hanem egy zöld csíkos, biedermeier kanapén? Akkor hát nem is a dolgozósobában, hanem a szomszédos szalonban – de nem, Török Sophie semmiképpen sem volt jelen. A megelőző pillanatban Babits olyasmit mondott, hogy aztán Gyula jól nézzen körül, vagy hogy tartsa nyitva a szemét, és az igazat írja meg. Tudom persze, milyen otrombaság, a mondatait ilyen durva, tartalmi összefoglalásban idézni, de még fonákabb volna thukydidesi, kiegészített hűséggel rekonstruálni. A tényleges szavak viszont sehogy sem jönnek vissza – nem. De a szemét, azt pontosan látom, ahogy fölfelé nézett, nem azzal a követelő lobogással, mint amikor tőlem kérdezte, hogy angolul nem olvasok-e, és hogy nem szoktam-e fordítani, de mégiscsak lobogással, kérlelővel és féltővel. Ma már én is természetesnek találnám e sötét lobogás hőfokát, ma már én is tudom, hogy az öreg költő – Babits ötvenéves volt akkor, és mindnyájan az öregkori lírájáról beszéltünk –, szóval az öreg költő viszonyában a fiatalhoz, ha igazi, van pedagógia is, kétségkívül, de *amor* is van – vagyis hát, ez sem egészen pontos így, mert a pedagógiából, az igaziból, hiányozhatik-e teljességgel az *amor*?

– Nem írom meg az igazat! – csattant föl állva Ilyllys. Érvelése körülbelül az volt (mert az ő szavait se merném „egyenest” idézni), hogy amíg a *lényeket* nem írhatja meg Oroszországról – mert akkor még így mondtuk –, vagyis azt, amiért mellette vagyunk, addig megírja róla azt a részlet-jót, amit úgy-ahogy

lehet, és nem írja meg azt a teljes rosszat, amit bőven lehet.

Csatába induló
hős

És mit felelt Babits? Semmit. Csak nézett az álló Illyésre, lemondva is, rajongva is. Csatába induló hőst láthatott benne – én is annak láttam. Bármilyen hiányosan értettem is meg akkor a lejátszódott jelenet érzelmi tartalmát, annyit észrevettem, hogy valamiféle erőpróba is volt ez, és – legalábbis látszólag és egyelőre – Illyés állta meg szilárdabban. Én ebben a szerető összecsapásban is vele értettem egyet – ami nem lett volna lehetséges, ha e dacnak még a kacérságából is ki nem cseng a teljes fiúi szeretet.

Erre a jelenetre a nap süt – kivételes megvilágítása emlékezetemben az Attila utcai lakásnak. Mondom, nem tudom, milyen kivételes körülmények játszottak közre, hogy ebben a kivételes időpontban ott lehettem és tanú lehettem – nyilván az is hozzájárult, hogy Babits előtt is úgy viselkedett Illyés, mint aki barátságába fogadott. Ez a kivételes világosság egyébként arra vall, hogy a jelenet színhelye mégiscsak a szalon, mert a könyvtárszobában mindig sötét volt, csak a kovácsoltvas állólámpa világította meg a sápadtbarna arcot, a szem sötét lobogását, az üldözött vallás főpap fejedelmét, akihez én azon a hideg őszi délutánon, félig tudva, félig öntudatlanul, oltalomért siettem át a szél fújta, ködös Vérmezőn, és akivel szemben, a kovácsoltvas állólámpa alatt, olyan zavarodottan ültem, zavarodottan azért is, mert láttam az ő védtelenségét, az oltalomra szorultságát.

És mégis, már azon az estén és még inkább a következő napokban és hetekben, kezdtem érezni azt az 99

erőt, amit ez a védtelenség sugárzott, azt az erőt, amit abból az üldözött menedékből magammal hoztam. Amíg ez a menedék megvan, ez a félszeg fejedelem (aki az előszobában rám segítette a kabátot, úgy, hogy nem is tudom, kettőnk közül melyik volt a zavartabb és ügyetlenebb), ez a védtelenül védekező vallás, addig nem vehet rajtunk erőt a fenyegetés, amit pontosan megfogalmazni se mertem akkor még, csak a szorítását éreztem. Valószerűtlen és indokolhatatlan feltételezés – miből merítettem? Talán Babits mégsem volt olyan erőtlen, mint amilyennek látszott? Még talán a gondolat- és akaratátvitel ereje sem hiányzott belőle? Mert amikor évek múlva, már halálos betegségében (és az országnak is halálos betegségében), a rádiumos kezelés közben így fejezte be *Gondolatok az ólomgömb alatt* című cikkét (a *Pesti Napló*-ban olvastam): „Fölülök, még lassabban, nehezen, csontjaim eresztékei is csikorognak, milyen szörnyen zsibbadt vagyok! Akárcsak Magyarország” – hirtelen eszembe jutott: igen, ilyesféle összefüggésre gondoltam, ha megfogalmazatlanul is, 1933 őszén, első látogatásom után!

Persze aligha éreztem volna ezt a védtelenségéből sugárzó erőt, ha nem elfogadja, hanem visszaadja versemet. Holott az a bizonyos egyszerű mondat – „szeretem a mögöttes zenéjét” –, ha tárgyilagosan visszatekintek rá, nem éppen túláradó, inkább mértéktartó dicséret. Mi volt a fogalmazásában, a hanghordozásában olyan személyes fedezetű aranyérték? Elvégre Kassáktól is, Kosztolányitól is nagyobb szavakat hallottam a verseimről. Igaz, hevenyebb, köz-

vetlenebb öröm fakadt a nyomukban. Sőt ha most, utólagos nyomozással megkérdezném: egyáltalában, *öröm* volt az, amit Babits dicsérete után éreztem? azt kellene válaszolnom: nem ez a pontos szó – inkább a *megilletődöttség*. Kassák és Kosztolányi *fölfedezett* – Babits *befogadott*. Mintha valamilyen titkos lovagrendbe.

Una eademque nobilitas

És ez nem is egészen utólagos elképzelés. *Una eademque nobilitas*, egy és ugyanaz a nemesség – ha jól tudom, valamelyik rákosi országgyűlés szövegezése, de történelmi összefüggéseitől elszakadva, egymagában bukkant föl gimnáziumi tudásom homályából. Másnap reggel, az újpesti villamoson.

6. A skizma

Nem mondom, hogy mindnyájan üldözött főpap fedelmet láttunk Babitsban. Még nemzedékem tagjaira korlátozva se merném ezt az általános többes számot használni. Hiszen a legtöbb fiatal költő, aki a baloldal tájain ócsárolta Babitsot (még ha próbálkozott is nála verseit „elhelyezni” – ahogy akkoriban mondták), inkább zsarnok irodalmi potentátnak bélyegezte. Még kevésbé gondolnám, hogy sokan kerestek – ha öntudatlanul is – védelmet, menedéket Babitsnál, kivált azok nem, akik abban az időben már eleve védettebb vidékekről érkeztek a *Nyugat*-hoz.

Az előttünk járók pedig nyilván még úgy sem értették volna ezt az öntudatlanul menedékkereső utamat Babitshoz. Az ún. második nemzedék abban az

időben egyáltalában nem érezte magát defenzívában, sőt éppen a legjellegzetesebb képviselői, többé-kevésbé tudatosan, támadásra készültek. Csatak hőse volt Illyés is, amint említettem, annak tekintettük Babits szobájában, az oroszországi utazása előtt – ami ugyancsak támadó hadművelet volt. Nem az első: látványosabbak és ádázabbak előzték meg. Például az, amelyik a legnépszerűbb magyar költőt, Mécs Lászlót vette célba, és általában a magyar katolikus költészetet, sőt ezen át óhatatlanul az egyház szellemét és helyzetét. Ez a csata annál feltűnőbb volt, mivel Babits is kiállt a megtámadott, illetve viszont támadott Illyés oldalán, aki persze az irodalmi élet egész oldalát maga mögött tudhatta.

Nem így a következőben, úgy lehet, legádázabb és leglátványosabb csatájában, amely egészen új – vagy csak addig lappangó – szempont szerint szakította ketté a baloldalt. Ez a skizma talán senkit sem lepett meg annyira, mint engem.

A nagy csatát a *Pusztulás* nyitotta meg, Illyés tanulmánya a *Nyugat*-ban. Tartalmi gerince közismert, és egy mondatban is összefoglalható: a Dunántúlon a németek sok gyereket csinálnak, a magyarok egyet vagy egyet sem, és ennek következtében a Dunántúl belátható időn belül teljesen el fog németesedni. Véggkövetkeztetése vészharang, felrázni a nemzet lelkiismeretét: földreformmal, telepítéssel, a közszellem javításával, akárhogy, segíteni – amíg lehet.

Illyésnek ez az első nagyobb szabású prózája csaknem olyan elemi, irányt fordító erővel hatott rám, mint néhány évvel azelőtt első verskötete, a *Nebéz*

föld. Hosszabb lejárátú hatása stilisztikai volt. Nem mintha odáig nem tudtam volna, hogy a prózája is ki-tűnő. Dadaista recenziója a *Dokumentum*-ban a tele-fonkönyvről (mintha verskötetről volna szó), ahogy Molnár József és Tamás Aladár új francia költőivel, vagyis a belőlük készült fordításokkal elbánt, válasza Kosztolányinak, Mécs-bírálata – csípős, magas hu-morral villogó cikkek voltak. Én azonban elvontabb igényekkel kezdtem a mondatokat egymás mellé il-leszteni, sőt egy időben valamiféle marxista „tudo-mányosság” elképzelésével írtam ügyetlen és nagyké-pű dolgozataimat a *Korunk*-nak. Aztán hamarosan az emelkedett francia esszé lett az eszményképem, kivált a Valéryé, azt tartottam nemesnek, modernnek, köl-tőhöz valónak, a *Bevezetés Leonardo da Vinci módszeré-be* című tanulmányát „egy az egyhez” utánóztam – és éppen a Lenin-tanulmányomban! Közvetlenül ez-után pedig Zrínyi Miklósról akartam írni ugyaneb-ben a stílusban, de Gaál Gábor visszautasítása kissé leforrázott – így hát ettől eltekintettem. Sőt egy dara-big magától a prózától is elment a kedvem, csak Ily-lyés *Pusztulás*-a hozta vissza. Pusztulás és kedv – tu-dom, némileg léha párosításnak látszik. De hát ez épp a művészet: akármilyen kétségbeejtő volt a tartalma, mégis bátorító és kedvcsináló a formája. Nekem nemcsak a prózaíráshoz csinált általában kedvet, ha-nem a természetességhez, a közvetlen beszédhez – a prózában is.

Pusztulás és
kedv

De azért heveny szeszhatása mégis a tartalmának volt. Arra a bömbölő és hadonászó, nevetséges és iszonyatos hitleri tavaszra következő szeptemberben

jelent meg a *Nyugat*-ban. És gyorsan helyesbítenem kell, amit csak az imént mondtam: nem, énrám nem-csak a formája, hanem a tanulmány tartalma is bátorítóan és biztatóan hatott. Csöppet sem voltam járatos persze azon a területen, amelyikről Illyés hírt adott. De azért felfogtam – többek közt a gyerekkori, bátaszéki meg sárközi emlékeim segítségével (amelyeket most már a *Pusztulás* szempontjából tudatosan gondoltam végig) – a kétségbeejtő, sőt életveszélyes helyzetet. Igazában mégsem tudtam kétségbeesni. Nem, mert – legalábbis akkor úgy éreztem, sőt ma újraolvasva, még mindig az az érzésem – Illyés sem tudott igazán és végérvényesen kétségbeesni. Hiába fejezte be azzal, hogy utánunk az özönvíz, sőt franciául: *après nous le déluge*: A *Pusztulás* legsötétebb mondatait is olyan akarat feszítette, melyről akkori naivitásomban – hiszen még mindig csak huszonhárom éves voltam – azt hittem, hegyeket képes elmozdítani, a magyar nemtörődömség hegyeit is. Tudtam ugyan, milyen kényes dolog Magyarországon a magántulajdon szentségét bolygatni, kivált a földbirtokét, még ha csak egy új örökösödési törvény tervével tapogatózva, és ha a hangzatos, Nagy Lajos-féle ősiségi törvénycikkelyekre hivatkozva is. Illyés még jobban tudta, mint ez a forradalmian kétségbeesett mondata is tanúsította: „A közbejövő csodának, sajnos, el kellene vinni az egyházi és világi nagybirtokokat, és így nagy a valószínűség, hogy a csoda nem fog magától megérkezni, vagy mire megérkezik, már késő lesz, legfeljebb németül áldják érte azt, akit addigra Berlinben megtesznek istennek.” De hát ezúttal ez,

hálistennek – gondoltam –, nem a szocializmus szempontjából történik, hanem jóformán a „fajvédelem” jogán, ami pedig ugyancsak szent szó volt Magyarországon. Nem, nem tudtam elhinni, Illyésnek sem – sőt mint már mondtam is, azt hittem, ő sem tudja elhinni saját magának –, hogy csakugyan reménytelen a helyzet, hogy nem lehet segíteni rajta. Fő, hogy valaki kimondta! És hogy ki mondta ki! És milyen erővel és művészettel!

És hogy mikor mondta ki! Mert – és ezt már akkor is tudtam – énnekem az időpont is ugyanolyan fontos volt, mint maga a tény. Fél évvel a német pokol elszabadulása után, a meghirdetett hitleri hódítás várakozó feszültségében, a baloldal baljós bénultságának idején. Magyarországon addig mindenesetre ez volt a legérvényesebb *nem* a német behatolással szemben, az első igazi jel, az ellenállás kezdete. Szóval Illyés cikke kétségbe is ejtett, de fel is villanyozott – engem.

Ezt az *engem*-et azért teszem hozzá ilyen nyomatékkal, mert éppen ez volt a nagy meglepetés, amelyből sokáig nem tudtam magamhoz térni: hogy a *Pusztulás*, úgy látszott, csak bennem indította el a fenyegetettségnek és a megkönnyebbülésnek ezt az együttes villanyáramát. A baloldal belterjes irodalmi tenyésztében, vagyis a Japán kávéház és a Bucsinszky környékén meg a kapcsolt magántársaságokban legkevésebbé éppen ezt a legjobb értelemben vett *napipolitikai*, vagyis Hitler-ellenes feszítőerejét vették észre, még azok is, akik egyébként Illyés pártján voltak, vagy legalábbis az ő pártján voltak a nemsokára kitörő háborúban.

Szívesen kerülgetném tovább is a forró kását – de minek? Végül úgyis ki kell mondanom, hogy a népi-es-urbánus ellentétéről van szó. Az így fogalmazott ellentétpár viszolyogtatott már akkor is, amikor pedig határozottan pártot választottam ebben az áldatlan tusában. A párosításból engem az *urbánus* szó ingerelt inkább. A népiesség fogalmát már korábban elfogadtam, sőt örömmel fogadtam a költészetben, legkorábban Bartók zenéjében, leghatékonyabban Eti első táncai nyertek meg az iránynak. De éppen abban az időben, amikor művészeti törekvésből kezdett politikai eszmekörré, sőt mindinkább mítosszá alakulni, Németország felől is egyre gyakrabban hangzott a *völkisch* szó, csöppet sem megnyugtatóan, még a főújságjuknak is az volt a neve: *Völkischer Beobachter*. Illyésnek ugyan tökéletesen igaza volt, amikor erre a vádra azt felelte valakinek – talán Zsolt Bélának –, hogy egy irányzat minden országban mást jelent, és kár volna egy igaz tartalmú szóról az egybehangzás miatt lemondani. De azért az áthallás nem volt kellemes. Végül azonban ezt a kellemetlen érzést is legyőzte Petőfi népiességének emléke – habár azt már kezdetben is felfogtam, mi különbözteti meg a politikai újnépiességet Petőfi gondolatvilágától.

A „népies” szónak mégis volt valamilyen határozott jelentése: mindenki tudta, körülbelül mit értsen rajta. Az urbánus megjelölés azonban mindkét részből elködösített szó volt, ahogy Illyés találóan mondta – negyedszázad múltán –, fedőnév: „Ma már jól láthatjuk, hogy ezek az akkor annyit emlegetett nevek – népies és urbánus – fedőnevek voltak, vagy

kettős jelentésű nevek. Aki adta, mást értett rajtuk, mint aki viselte, s a szemlélő megint mást. Volt vita, amelyben az egyik az ösztönösséget, a másik az észuralmat jelentette; volt olyan vita, amelyben ki nem mondható sértést jelentettek (amelyet csak a hangsúly sziszegése árult el), azt, hogy te paraszt, te zsidó. . .” Illyést ugyan parasztnak mondani vagy akár gondolni, senkinek sem jutott eszébe, a legegésőbb magántársaságban sem, Fáját még úgy sem, és legkevésbé Németh Lászlót. Azt meg, hogy Szabó Lőrinc végül miért csapódott a népiesekhez, sokáig sehogyan sem értettük. De már az „urbánus” csakugyan leginkább zsidót jelentett. Ignóus Pál szerint – aki néhány évvel ezelőtt úgy emlékezett vissza önmagára, mint a legingerlékenyebb urbánusra – maga az „urbánus” kifejezés Halász Gábortól eredt, aki (ezt már én teszem hozzá) zsidó származású volt ugyan, de csöppet sem zsidó érzelmű. Az igazi urbánusok, már akiket én annak tartottam – Kosztolányi, Márai, Cs. Szabó, Illés Endre például –, ha meg is volt a maguk nézete a dolgról, előkelően távol maradtak ettől a háborúskodástól. Illyés, ugyancsak huszonöt év távolából, a polgári radikalizmusra korlátozza az annak idején balról támadó ellenfelet. De ki volt Magyarországon polgári radikális? A zsidóknak egy igen kis része. Igaz, hogy a politikai népiesség legélesebb kritikusa, József Attila a népies mozgalmat urbánus érvekkel bírálta. Éppen a népies–urbánus háború leghenyebb szakaszában írta olyan nagy verseit, mint *A város peremén*, az *Eszmélet*, a *Kései sirató*. Mégis, az „urbánus” jelző rá vonatkoztatva már éle-

tében éppen olyan nevetséges volt, mint a „népies”. Holott mind a kettő volt ő. De mind a kettőnek fölötté állt.

Ignotus Pál, abban a bizonyos, néhány évvel ez előtti visszaemlékezésében korábról eredezteti az ellettétet, a tizenkilences ellenforradalom, a „bűnös város” mítosszá fogalmazásának idejéből. Történelmileg nyilván igaza van; végső soron, úgy lehet, lélektanilag is: talán csakugyan ez volt az *öntudatlan* politikai forrása mindkét fél aránytalanul kitörő gyanakvásainak és gyanúsításainak. Szabó Dezsőt emlegette és Nagyatádi Szabó Istvánt, még Horthy Miklóst is. Mindez azonban „az alpári vagy az affektált vidékiesség támadása a városi létben öntudatosodó értelmiség ellen”, ahogy Ignotus Pál megfogalmazta, kivált az ellenforradalom konszolidációja után, politikai és zsurnalisztikai ügy volt, nem az irodalomé. Ignotus Pál elnéző ironiával igazítja helyre Komlós Aladárt, aki szerint a húszas évek nagy ügye az avantgarde volt, és az évtized végének nagy választása: Kassák vagy Babits. Amikor pedig, emlékszik vissza Ignotus Pál, a Babits és Herczeg Ferenc közötti választás annyival többeket foglalkoztatott. Ebben a jóindulatú fölényben érezni még annak a hajdani beavatottnak a nyomait, amely éppen a jó tájékozódásánál fogva nagyon is észre tudta venni, ami az idő szerint soron volt, de ami a magány csendjében vagy esetleg valamelyik gyanús szekta zajában készült a jövőnek, azt sehogy sem tudta számításba venni – rendszerint ugyanezzel az elnéző mosollyal siklott el fölötté. Pedig Komlós Aladárnak alighanem igaza

van: mindinkább kiderül, hogy abban az évtizedben a mi irodalmunk legfontosabb erőpróbája az avantgarde volt, illetve a magyar költészet elfordulása – némelyek szerint végzetes elfordulása – az avantgarde-től.

Nem, a népiesek és urbánusok pöre a következő évtized irodalmi csatája, és ha meg is előzte némely csetepaté, nyugodtan keltezhetjük a kezdetét a *Pusztulás*-sal. Irodalmi rangját éppen az adta meg, hogy attól kezdve olyan szabású írók vettek részt benne teljes fegyverzetben, mint Illyés meg Németh László. Az én számomra ez az időszámítás már annak idején is magától értetődő volt, annál is inkább, mivel az én tudatomból teljességgel hiányoztak az előzmények. Talán az eddigiekből is kiderülhetett, hogy ha nem is az irodalommal, de az irodalmi élettel tájékozatlanul, úgy is mondhatnám, naivan ismerkedtem: Kodolányi pesszimista megjegyzéséről, néhány évvel azelőtt, a *Forrás* című folyóiratban – amely szerint a magyar fiatalság fasiszta –, azt sem tudtam, hogyan értsem; de, mint erről korábban beszámoltam, nem tűnt föl a Szomory-cikke sem, amely ezt a különös jelenséget (akit én mégis nagy írónak tudtam) egy marxista, sőt kommunista jellegű lapban inkább faji, mintsem osztályszempontok szerint támadta. Illyés, ugyancsak utólagos visszapillantásában megemlíti, hogy voltak, akik „Böjthe János paradicsomából” érkeztek a csatatérre – akkoriban ezt sem lettem volna képes fel-fogni. Az *elsodort falu*-t, és Szabó Dezső több hadakozó cikkét én is olvastam gimnazista koromban, még azt is észrevettem, hogy hatott a fiatal Kassákra,

Elképesztő
gyanútlanág

a *Világanyám* korszakában, ha nem is a gondolataival, mint másokra, hanem a stílusával, annak sem a kajánabb, inkább a dagályosabb jellegével. De hamar napirendre tértem fölötte, és nemigen tudtam volna elképzelni, hogy ezt a hiába jól megszózott-paprikázott, mégiscsak keletlen sütetet felnőtt emberek is képesek bekebelezni, köztük olyan koponyák, mint Németh László – első pillanatban hitetlenül kaptam is fel a fejemet, amikor ugyanebben az évben Babits azt írta róla: „s a tanítvány arca mögött föltűnik olykor meszerének, Szabó Dezsőnek savanyú profilja”.

Legkevésbé arra voltam fölkészülve, hogy az irodalomban, vagy legalábbis az irodalmi életben és nem is a peremén, hanem a szívében, számítani fog a zsidó–nem zsidó szempont. Ma már persze én is elképesztőnek találom ezt a gyanútlanágot. De hát amióta Bátaszéken a sváb fiúkkal verekedtünk, és utána a fehérterror meg az „atrocitások” idején, a pesti utcán is lehetett zsidózást hallani, úgyhogy a negyedik elemi apám gondoskodása folytán a Verő-féle magániskola belterjes védettségekben végeztem – azóta nem találkoztam zsidógyűlölettel. Akkoriban gyakran lehetett hallani: bőrén érezte az antiszemitizmust. Hát én nem éreztem az antiszemitizmust, végig a gimnáziumban, sem tanárain, sem osztálytársaim részéről. Gyanakvást, lenézést, mint ezt elemezni próbáltam, inkább a zsidók részéről tapasztaltam a többiekkel szemben, az iskolában, az irodában. Ennek nyilván az is oka lehetett, hogy a zsidókat mégiscsak jobban ismertem, bizalmasabban szóltak előttem, mint a többiek. De erre csak később jöttem rá, mikor az újn-

met vallás térhódításával és különösen az Anschluss után egyre több kollégám árulta el nyíltan is hitlerista rokonszenvét. Akkor már persze gyanakodni kezdtém, visszafelé is: hátha az iskolában, a Markó utcai gimnáziumban, a többiek sem nézhették zavartalan jóindulattal társaikat, javarészt lipótvárosi gyerekeket. Gyanakodhattam volna korábban is. Járt velünk a gimnáziumba egy fiú – a legbutábbakhoz számítottuk: ha felszólították, felállt, egy szót sem szólt, csak bambán bámult a világba – amúgy sem igen lehetett a hangját hallani. Utóbb már nem is feleltették. Tanár volt az apja, sőt éppen a mi gimnáziumunkban tanított – nem tudom, végül hogy ment át a fia az érettségig, de valahogy csak átment, mert amikor két év múlva viszontláttam az újpesti UTE-pálya kantinjában – ahová Steller és Róna Robi meg én a Standardból ebédelni jártunk –, már egyenruhát viselt, és el is újságolta, hogy tényleges tiszt lett belőle. El is csodálkoztam, hogy kikupálódott: csinos, jó tartású, jó modorú hadnaggyá vedlett át, aki egy kisfröccs mellett kellemesen és barátságosan beszélgetett az emberrel. Még néhányszor találkoztunk itt, és mindig váltottunk egy-két szót az időről, a kantin aznapi ebédjéről vagy nőkről, úgy általában. Egy évre rá az újságban olvastam a nevét: letartóztatták, mert részt vett a Molnár- és Vannay-féle szélsőjobboldali katonai összeesküvésben, sőt rövid időre el is ítélték. De ennek sem tulajdonítottam különösebb jelentőséget, még sajnáltam is érte: hát úgy látszik, érettségi óta mégsem lett okosabb, akaratlanul belekeveredett a tiszti banditaságokba – mert őt magát az addigiak

után sehogy sem tudtam cselekvőképes „ébredő magyarnak” elképzelni. Persze mikor a háború végeztével azt hallottam róla, hogy az újpesti nyilas pártház parancsnoka volt, beláttam: nyilván annak idején sem lehetett olyan ártatlan, amilyennek én a modorából ítéltam. De ha történetesen már annak idején ráébredek az ügy komolyságára, az sem változtatott volna lényegesen a helyzetképemen. Az ilyen otromba zsidógyűlölet végeredményben csak maradványa vagy akár egyenes folytatása volt annak a csőcselék-antiszemitizmusnak, amire a fehérterror meg a keresztény kurzus idejéből visszaemlékeztem – hozzátéve, hogy a csőcselékhez én hozzászámítottam a politikusok és újságírók nagy többségét is, tekintet nélkül származásukra és általános műveltségükre. Annak az időnek légkörét és közhangulatát számomra leginkább ez a név sűrítette: Ébredő Magyarok Egyesülete. Az ÉME igazi jelentőségét mégiscsak nemrégén fogtam fel, amikor Nagy Péter közzétette Szabó Dezső levelét, amely az udvariasság vékony máza mögött alig leplezett kajánsággal és fenyegetéssel szólítja föl Babits Mihályt, hogy lépjen be az egyesületbe; valamint Babits válaszát, aki akkori, szorongatott helyzetében remegő, kertelő, kétségbeesett bátorsággal tagadta meg a belépést.

De hogy azoknak az alpári előidőknek a maradványai, ha csak gyanakvás formájában is megvolnának még abban az irodalmi életben, amelyet én mégiscsak magasabb világnak tudtam addig, és amely felé olyan vágyakozva nézegettem a bécsi kávéházból, a Sas utcai lakásból és az újpesti gyárból – ez a feltevés

eszembe sem jutott. Azok között, akikkel én érintkeztem, nyomát sem fedeztem föl semmiféle gyanakvásnak, kisebbségi érzést ellensúlyozó öntudatnak, de még zsidó tudatnak sem. És a többiek? Ha visszagondolok azokra, akiknek hálával tartozom, többnyire nem voltak zsidók, akik fölfedeztek, utat nyitottak, befogadtak, Kassák, Kosztolányi, Vajthó, Babits például, vagy minden jel szerint Illyés is. Sárközi zsidó származású volt, igaz, de a népiesekhez számított – amikor a *Válasz*-t szerkesztette, a harciasabb urbánusok ezzel a gonosz (amerikai eredetű) kifejezéssel illették: „néger portás”. Megtisztelően, megkülönböztetetten és tanulságosan csípős kritikáját követően, és miután előzőleg levélben engedélyt kértem rá, egy ízben – továbbtanulás céljából – fölkerestem Németh Lászlót szerény lakásában, valahol a Körönd környékén – kedvesen fogadott. Meglepett, hogy az akkor már nagy tekintélyű kritikus milyen kisfiús jelenség, milyen gyermekien szelíd az arca, és jó modora mint valamilyen szerényen eminens nővendéké – mindezt olyan nehéz volt összeegyeztetni azzal a fölpezsdítően vitriolos módszerrel, amelyet nem csupán én alkalmazott. Ezúttal azonban csöppet sem volt vitriolos, nagy odaadással elemezte újabb verseimet, sokat fejlődtem általa önismeretben: például ő hívta fel rá a figyelmemet, hogy versírásom jellege valamelyest rokon a latin költőkével. Később, jobban megismerve ízlését, ráébredtem, hogy ebben a párhuzamában volt némi lebecsülés is, de nekem jólesett, és mindenesetre úgy éreztem, szeretettel igyekszik meghatározni helyemet – mert hi-

Megtisztelően
csípős

szen az ő kritikai működésében mindig volt bizonyos irodalomszervező helykijelölés is. Amivel szemben, ha visszagondolok, a jellegzetesen urbánusok általában sokkal bizalmatlanabban fogadák a jelentkezésemet, ha ugyan egyáltalában észrevették, aminthogy ez a közeg sokkal nehezebben engedte át a magamfajta író-t vagy egyéb művészt, azt, aki nem hasonlított rájuk, de nem is viselte magán a másféleség, a lehengető zsenialitás jegyeit, amelyekre viszont nagyon is készségesen figyeltek föl – akár valódi volt, akár hamis a csillogásuk. Ha visszagondolok... vagyis ha visszagondoltam, kapkodva már a fejemet a váratlanul – számomra legalábbis váratlanul – felrobbanó indulatok ádáz tűzharcában, mert odáig eszemben sem volt ilyen rovatok szerint nyilvántartani mesterimeit, szerkesztőimeit, bírálóimat. És éppen mert addig olyan gyanútlanul és tájékozatlanul néztem körül az irodalmi életben, annál érzékenyebben és értetlenebbül álltam a kitört háború két frontja között. *Között?* – nem, ezt nem mondhatom a szabatoság jó lelkiismeretével, hiszen távolról sem voltam én semleges, még ha választásom, csatlakozásom nem is nyilvánult meg közvetlen haditettekben – és már a második ütközetben minden inkább volt, mint egyértelmű.

7. Hamis tudatok bújócskája

Rövidlátás

A viszály – mert eleinte még csak annak tartottam –, szóval a viszály kezdetekor azonban még egyértelmű és kétségmentes volt az állásfoglalásom. Akármilyen értelmetlennek találtam is azt, ami történt, abban a hitben voltam, hogy könnyen és kurtán össze tudnám foglalni. Akkori tudatomban a viszály oka és lényege körülbelül így hangzott: Illyés egy megrázó erejű tanulmányban megírta, hogy a Dunántúlon a magyarok fogynak, a németek szaporodnak és terjednek, és elkerülhetetlen, hogy a Dunántúl belátható időn belül előbb csak népességileg, később politikailag németté ne váljon; a tanulmányt a zsidók megtámadták, és ezt az addig nyilvánvalóan baloldali, sőt kommunista költőt jobboldalinak gyalázták. Igazság és pontosság kedvéért be kell vallanom, hogy ehelyett: „a zsidók” – akkori tudatom így fogalmazott: „ezek a buta zsidók”. A megszorítást az indokolta, hogy végül is nem az egész zsidóság támadta és rágalmazta Illyést, még csak nem is az irodalmi élet minden zsidó származású szereplője, hanem csak az a jobbára zsurnalisztikus színezetű részlege, melyet Illyés, visszatekintve, kétes szépítéssel „polgári radikalizmus”-nak nevezett. A „buta” jelzőt pedig az indokolta, amit az egész ügyben még külön érthetetlennek és felháborítótnak találtam: a rövidlátás, amely éppen a hitleri rémuralom kezdetét látta alkalmas időpontnak, jobboldali szemlélettel gyanúsítani valakit, aki a nemrég összezsugorított Magyarország egy nagy részének magyar nyelvű lakosságát félti az

elnémetesedéstől. Pedig – mintegy az összefüggés megteremtéséül – azt a *Nyugat*-számot, amelyben a *Pusztulás* megjelent, Fenyő Miksa tárgyilagos és egyben gunyoros Hitler-tanulmánya nyitotta meg. Aminthogy Illyés is védekező vagdalkozása közben hamarosan szóvá tette, hogy Zsolt Béla és társai a *cui prodest* kérdését föl sem vetik.

És ha már pontosabb fogalmazásra töreksem, voltaképpen az „akkori tudatom” is némi kiegészítésre szorul. Tudatomnak ebben a rekeszében ugyanis még azután három évtizedig sem történt semmi változás. Mert bárhová fajult is az idők folyamán a népiesek és urbánusok viszánya, és ha egyre változatosabbak lettek is viszolygásaim ebben a viszályban, a kezdete megmaradt eredeti állapotában, mint a rágalom és az ártatlanság fekete-fehér, tiszta ellentéte. Hajdani tudatomnak abban a bizonyos, fontos rekeszében érintetlenül, de nem tétlenül, mert még sokáig meghatározta, vagy legalábbis befolyásolta bizonyos döntéseimet, elveimet és helyzeteimet – vagy csak ürügyül szolgált ezeknek?

De hát hol voltak azok a támadások? „Megkaptam ezért is a magamét, jobbról-balról egyenlő arányban” – írta Illyés néhány hónap múlva, a vita egyik elkeseredett pillanatában. El tudom képzelni, hogy akadtak olyan szélsőjobboldali lapok, amelyek a hitleri Németországgal fennálló kapcsolatainkat féltették az ilyen cikkektől – „a hivatalos magyarság politikai okokból kedvez nekik”, írta Babits, aki természetesen ebben az ügyben is kiállt Illyés mellett. De amikor tíz évvel ezelőtt megpróbáltam fölidézni az egy-

kori urbánus rágalmakat, sehogy sem tudtam előhívni magamban azt a tipográfiai alakzatot, amely arra a rövidlítésre emlékeztetne, hogy Illyést azért támadták negyven évvel ezelőtt, mert féltette az ország nyugati felét a magyar lakosság kivészésétől és a németek elszaporodásától. Pedig Illyés kései visszatekintésének sugallata is – legalábbis nekem – ezt a hajdani tudomásomat igazolja. Megint csak a *hamis tudat*, pontosabban a hamis tudatok felelőtlen és ellenőrizhetetlen bűjőcskájában tévedtem volna el? Amikor aztán elkezdtem a régi hírlapokat átlapozni – kelletlenül (ez talán legsúlyosabb hátránya annak, hogy nem végeztem egyetemet, és nem szoktam hozzá a kutatómunkának ahhoz a fegyelméhez, amit nem is annyira az egyetemen, mint inkább mellette lehet elsajátítani) – szóval kételyeim a könyvtárakban egyre növekedtek: amit kerestem, nem találtam.

A rend és a teljesség kedvéért meg kell azonban jegyezni, hogy eleve is emlékeztem olyan támadásra, mely magát a tanulmány témáját vette célba. Braun Róbert cikke a *Nyugat*-ban jelent meg, aztán a vitát a *Századunk*-ban folytatta. Ő már Illyés kiindulópontját is kétségbe vonta, vagyis felháborodott azon, hogy kétségbe lehet vonni a hivatalos statisztikákat: Illyés ugyanis a kormány adatai helyett az egyházak anyakönyveit vette alapul – és azt, amit látott. Braun Róbert ezen túl a kérdés egész jogosultságát is kétségbe vonta. Nála is gorombábban rontott neki Illyés „okosan irányított naivitása”-nak József Attila – de csak másfél év múlva, a skizma elfajulása idején, amikor már mindkét oldalról jóvátehetetlen dolgok tör-

téntek. Braun Róbert azonban rögtön a vita elején példát mutatott, hogyan lehet valakit, aki addig kommunistának számított, egy tisztázatlan véleménykülönbség miatt máról holnapra átutalni a jobboldalhoz: „Lehetetlenség azonban baloldalinak tekintünk azt, aki a népesedés kérdésében ilyen álláspontot foglal el” – hozta meg határozott ítéletét, és mintegy súlyosbításul H. G. Wellset és Erich Kästnert állította Illyés elé példaképül. Braun Róbert a baloldal egy régebbi nemzedékének, sőt egy régebbi világának volt a képviselője. Nem volt olyan öreg, amilyenek mi akkor hittük, de mindenestől a múlt század embere volt. A jellegzetes tizenkilencedik századi progresszió minden jó tulajdonsága megvolt benne – kissé megmerevedve: kételkedése nem tűrt ellentmondást, szabadelvűsége dogmatikussá csontosodott, pacifizmusa zord volt és engesztelhetetlen. Illyést nem nagyon hozta ki sodrából, hogy az érdemes szociológus, a Fővárosi Könyvtár volt igazgatója kitagadta őt a baloldaltól: tisztelettel vitatkozott vele, bár ebből a tiszteletből lehetetlen volt ki nem hallani némi lenézést – láthatóan nem úgy kezelte, mint igazi ellenfelet.

Braun Róbertet nem is tekintette senki „urbánus”-nak. Hanem az igaziak? Akiket Illyés harci hevére és mestervágásaira méltatott: náluk nem akadtam ilyen otrombaságra – mármint hogy a vita kezdeti témájában, „a népesedés kérdésében”, ahogy Braun Róbert olyan távol tartó tárgyilagossággal megcímkezte. Még rosszhiszeműen is csak azt mondhatnám, hogy

Persze mondtam már, nem vagyok türelmes kutató, sem elég szerencsés – elképzelhető tehát, hogy volt, ami elkerülte a figyelmemet. Találtam viszont egy cikket a *Magyar Hírlap*-ban, Ignotusét (az öregét), amelyet nem olvastam annak idején: már a címe is (*A Dunántúl jaja*) bizonyítja, hogy meg tudta érteni és átvette Illyés aggodalmait. Márpedig ő bécsi sértődött száműzetésében is nesztori tekintély volt a fiatal urbánusok szemében, és nem valószínű, hogy ebben a tekintetben, a „népesedés kérdésében”, fiának és fia barátainak véleménye annyira eltért volna az övétől. Úgyhogy végül is azt hiszem, Ignotus Pál – a „kis Ignotus”, ahogy nem ellenfelei becsmérelték, hanem barátai becézték – jóhiszeműen vélhette ugyancsak kései visszatekintésében, hogy ő és társai nem támadták a *Pusztulás* lényegét. „Ami engem illet, elismeréssel adóztam Illyésnek e tanulmányáért”, emlékszik vissza, és „tűnetszerűnek” tekinti ezt az álláspontját, de hozzáteszi: „ha némely konklúzióját kétkedve fogadtam is” – ami nem is csak egy szempontból szépítő fogalmazás.

Szóval megint egy „imaginárius tengely”? Ha nem is egy barátságnak, de megint csak egy kapcsolatnak, nagyobb szabású kapcsolatnak, választásoknak és elhatározásoknak imaginárius tengelye? Aminek téves volt a kiindulópontja, a fölfektetése, és így rosszul működött az egész ráépülő szerkezet, és érvénytelen mindaz, ami belőle következett?

Ennyit azért mégsem. Elvégre éppen az a bökkenő, hogy a hamis tudatok bújócskájában mindig részt vesz egy csomó igazság is – azért olyan könnyű elté-

vedni közben. Mert ha a *Pusztulás* lényegét érintő támadások tipográfiai látványát nem is tudtam föl idézni, annál elevenebbül élt bennem a kelletlenség, a „minek ez?“, a „mire jó?“, a „mire akar kilyukadni?“ auditív emléke, a Japán, a Bucsinszky légköri nyomása. Abban a kései visszatekintésében Ignótus Pál is úgy véli, lehet abban igazság, hogy „Illyésre régi barátai közül többen akkor kezdtek gyanakodva vagy idegenkedve nézni“. Igaz, hogy ehhez az atmoszféraemlékhez nagyon hozzátartozik Illyés egykori sértett meglepetése is. A vitának ez a szakasza egyúttal a mi kapcsolatunk – vagyis miért ne mondjam barátságunk, ha egyszer a körülmények számbavételével ma már mindegy is, hogy vélt vagy valódi volt –, szóval barátságunknak is legközvetlenebb korszaka volt, a majd minden vasárnapi egész napos együttlétek ideje. Így hát hétről hétre, azon hevenyében tapasztalhattam friss felháborodását – hogy éppen erről az oldalról! Ezt a megütközését annál is jogosultabbnak tartottam, mivel az én nézetem szerint is a józan ész azt követelte, hogy a *Pusztulás* megjelenésének még külön is örüljenek azok, akiknek közelebbi okokból is van miért félniök a hitlerizmus Magyarországi terjedésétől. Hiszen Illyés olyan világosan megírta, miről van szó: „Tíz év múlva, ha alkalom kerül rá, már nem is kell elfoglalni a Dunántúlt.“ És profetikusan fél évvel Hitler uralomra jutása után, amikor csak a legbaljósabb elmékben fordult meg a gondolat, hogy Bécsbe is bevonulhat: „Mindehhez, ismétlem, még az Anschlusst sem kell bevárni, amely előbb-utóbb mindenképpen bekövetkezik, mire a

– százmilliós németiség ismét szabad kezet kap Európában, a gyümölcs magától megéri.” Aztán később, már a vita közben, elkeseredettségében megpróbálta az értetleneket figyelmeztetni, hogy a németiség „hol a Habsburg-jogar alatt egyesül ránk nézve oly veszélyes egységgé, hol a kampós-kereszt alatt” – de mindennek nem volt foganatja.

A zsidó észelöny
babonája

Ha tehát tudatomból törölnöm is kellett azt a meg rögzött tudomásomat, hogy megtámadták Illyést, amiért féltette a Dunántúlt a magyarok pusztulásától és a németek térfoglalásától, abban megmaradhatam, hogy az urbánusok – vagyis miért használjak én is „fedőnevet”? a zsidók – nem sok józan észről tettek tanúságot, és nem láttak az orruknál tovább, sőt éppen a legközelebbi kérdésekben még odáig sem. Ez hát az a híres, zsidó okosság – háborodtam fel –, amelyről annyit hallottam gyerekkoromban, amit nemcsak ők emlegettek állandóan, de – rosszindulatú elismeréssel – az ellenségeik is? Hiszen amióta ismer-ni kezdtem Kosztolányinak, Babitsnak, Illyésnek az eszét is, azóta végleg szétfoszlott a szemem előtt a zsidó észelöny babonája – de ilyen alulmaradásra nem számítottam. És ha az észlényeknek ez a fölénye is előítélet volt – akkor mi marad? Az igazság kedvéért persze hozzá kell tennem, hogy később – nagyon lassan, fokról fokra, és hitetlenkedésem hosszú ellenál-lása után – hasonló babonának bizonyult sok más hiedelem is, közös hiedelme zsidóknak és nem-zsi-dóknak, amely viszont megtagadott tőlük jó néhány, általánosan nagyra értékelt emberi tulajdonságot. Úgyhogy mire például 1949-ben azt olvastam a *Times*

irodalmi mellékletében (Izrael állam valamilyen jubileuma alkalmából), hogy az elmúlt húsz évben a zsidók ugyan katonailag nagyszerűen megállták helyüket, de annál kevésbé gazdaságilag és politikailag – ezen már csöppet sem csodálkoztam.

Voltaképpen a zsidó racionalizmusnak ez a babonája tette, hogy annak idején az urbánusoktól elvártam, ha már nem a logikát, legalább némi gyakorlati okosságot. Másfél év múlva Illyés cikket írt a *Nyugat*-ba, Pap Károlynak, ennek a – Németh László leleményes kifejezését kölcsönvéve és Réz Pál módjára travesztálva – mélyzsidó írónak (akinek nagyságát mellesleg legkevésbé az urbánusok vették észre) egy szenvedélyes és torzultságával is gondolkodásra ösztönző röpiratáról, a *Zsidó sebek és bűnök*-ről. Ebbe a cikkébe Illyés a vitának néhány olyan komoly tanulságát és következtetését szűrte bele, amelyet – kitűnő ízlésével – átallt volna magára a vitára pazarolni. Fölismerte többek között, hogy némely kérdésben a zsidók „nemcsak a fejükkel gondolkodnak, de vérmérsékletükkel, ösztönükkel, bőrükkel. . .” És ma már, ha elképzelem azt a bőrrel gondolkodást, hamarabb megértem az értetlenségüket, még azt a látási zavart is, amely képtelen volt áttekinteni hosszú távú hasznát annak, hogy Illyés tudatosan megkezdte a harcot a német behatolással. Mert hiszen ők is tudták, amit Babits, hogy „a hivatalos magyarság politikai okokból kedvez nekik”; és az ő bőrpesszimizmusuk talán biztosabban érezte, mint Illyés észpesszimizmusa, hogy ez a harc reménytelen. Sejtették viszont, Illyés találó fogalmazása szerint a „vérmérsékletükkel, ösz-

tönükkal”, hogy minden olyan indulat, amelynek alapja Magyarország lakosainak megkülönböztetése, végül is a könnyebb ellenállás irányába fog hatni, és a németek elleni nehéz védekezés helyett a zsidók elleni könnyű támadásban fog lecsapódni. Ezt az ösztönien vaksi érzékenységet Illyés tanulmánya, úgy lehet, akkor is horzsolta volna, ha a zsidókra való utalást sehogy sem lehetett volna kiolvasni belőle.

Hol van
Budapest?

De lehetett. „Először éreztem, hogy Budapest nincs Magyarországon. Fölötte, alatta vagy mellette van, tudja a jó isten, hogy tulajdonképpen hol is van, ha egyszer szellemisége után meg kellene helyét keresnünk.” Nem tudom, ennek a mondatnak a jelentését hányan értenék ma a fiatalabb nemzedékből, még akkor is, ha történetesen vidékről kerültek föl Pestre, sőt ha netalán irodalmunknak ma is virágzó, népesebb ágához tartoznak. Nekem is, ha *ma* az akkori Budapest *sajátos* szellemiségéről volna szó, elsősorban olyasféle nevek jutnának eszembe, mint Schöpfunglin, Krúdy, Karinthy, Kosztolányi, Szép Ernő, Nagy Lajos, József Attila meg Hunyady Sándor, Márai, Cs. Szabó, Illés Endre. Ha meg a főváros akkori *uralkodó* szellemiségét kellene meghatároznom, azt mondanám, hogy az eltökélten Pest-ellenes volt, hiszen a Várban rezideáló kormányzótól és a közigazgatás vezető rétegeitől egészen a mégiscsak legszívesebben Budapesten székelő, legkorszerűbb írókig, majdnem mindenki a vidékiséggel tüntetett. De akkor „Budapest szellemisége” félreérthetetlenül mást jelentett: leginkább a sokszor és mindig undorral emlegetett „körúti sajtót”, de mindenképpen a zsidókat. Ebbe a

Budapest-ellenességbe tehát, aki akarta, belehallhatta 1919 második felének „bűnös város” jelszavát, amire Ignótus Pál visszaemlékezése is utal. A mi számunkra, akik tizenkilencben még gyerekek voltunk, ennek a jelszónak már csak lábszaga maradt. De ők, akik kamasz tudattal tapasztalták a fehérterrort, emlékeztek még a vérszagára is. Maga Illyés nagyon is tisztában volt a „keresztény kurzus” Pest-gyűlöletének meghosszabbított létével – a *Pusztulás*-ban említést is tesz róla. „A hazafiság – írta, összefüggésében félreérthetetlen megvetéssel –, a mai magyarok közt, a legjobb értelmű is, enyhe zsidózással kezdődik... majd átcsap a kifakadásokra Pest ellen, aminek semmi köze az országhoz, tehát a magyarsághoz...” De mire idáig eljutott, előzőleg már önkéntelenül beleesett e Pest ellen kipufogó, „legjobb értelmű hazafiság” látszatába. Később, vita közben, ő maga is rájött a hibára: „Eleve elgondolt és minden oldalt egyformán megvilágító tanulmány bizonyára élesebben elkülönítette volna Pest elleni panaszaim szellemét azoknak a vádaknak lelkiületétől, amelyek az utóbbi évtizedekben hangzottak el Budapest ellen, s melyek hangoztatóival, tán fölösleges is mondanom, semmi közösségem nincs.” De akkor már késő volt. A viták alá igazában az a Budapest „szellemiségének” hovatartozásáról szóló mondat, az egész tanulmánynak térfogatilag elenyésző töredéke gyújtott tüzet. És akik ettől a mondattól vöröset láttak, egyebet se láttak, csak ezt a mondatot – legkevésbé a dunántúli magyarság fogatkozását.

sorrendet próbálnék megállapítani a vita eszkalációjában. Azért is óvakodnék ettől, mert, mint már említettem, nem vagyok ügyes az ilyen munkában, amelyik különösen akkor lehangoló számomra, ha hírlapok között kell kutatnom. Igaz, ezekbe a régi újságokba beleolvasni ma érdekesebb, mint akkor volt, de talán még lehangolóbb. Holott már akkor is éppen eléggé csüggesztő volt. Be is kell vallanom, hogy a vitacikknek egy jó részét – ha nem éppen olyan érdekes és nagyszerű írók írták, mint Illyés meg Németh László – el sem olvastam, csak úgy átfutottam, néha még azzal is beértem, ami valamelyik kávéházi asztalnál ütötte meg a fülemet, vagy pláne, amit Illyés említett vasárnap nekem. Végül is nem az én feladatom ennek a háborúnak a krónikáját elkészíteni, engem csak az érdekel belőle, aminek a becsapódását és lecsapódását magam körül tapasztaltam, és ami belém is lecsapott belőle.

Annyit akkor is tudtam, hogy a vita kifejeletében el nem hanyagolható szerepet játszott a jobboldali újságíróknak az a része, mely örömmel fogadta a tanulmányt. Az öröm nem a magyar nép pusztulásának szólt, és persze nem szólhatott annak a harcnak sem, amely a *Pusztulás* nyomán a magyar nép pusztulásának feltartóztatásáért megindult – vagyis aminek meg kellett volna indulnia. Az ujjongást főleg az váltotta ki, hogy a legtehetségesebb fiatal költő Nyugatról – és ez mi mindent jelentett, az avantgardizmustól a folyóiratig (amelyben melleleg a cikk megjelent!) – visszatért a magyarsághoz, és szakított a várossal: Budapestnek azzal az idegen szellemével, amely pe-

dig őt is megpróbálta magához bilincselni – és ezzel bezárult a kör. Nem csupán az urbánusok tulajdonítottak hát akkora fontosságot annak a bizonyos mondatnak.

Egy komolyabb súlycsoportban viszont Németh László közbeszólása járult hozzá a helyzet elmérgesítéséhez. Én nem olvastam azt a cikket, mert egy jugoszláviai magyar lapban jelent meg, és én akkor már kezdtem kifejleszteni magamban a védekezésnek azt a kétes módját is, hogy ami nagyon kellemetlen volt, az elől, hacsak lehet, homokba dugtam a fejemet, így például igyekeztem nem elolvasni a lapokban olyasmit, ami megzavarhatta – a hitemet? – mondjuk inkább, a bizalmamat – abban a néhány emberben, aki fontos volt nekem. Márpedig abban az időben és még egy-két évig utána is, nagyon bíztam Németh Lászlóban. (Ami persze nem azt jelentette, hogy minden kritikai véleményével egyetértettem.) De azt már nem kerülhettem el, hogy semmit ne is halljak a cikkről, mert sokat beszéltek róla, sőt a vitában is hivatkoztak rá. Úgy látszott, Németh László nem eufemisztikusan beszélt a kérdésről, és nem is használt fedőneveket. Különösen sokat idézték, hol helyeslően, hol dühösen egy mondatát, amely megközelítő pontossággal így hangzott: Egy helyére szorított (ez pontosan így volt), képességei és témái irányába bontakozó magyar-zsidó irodalom: szerencse; egy ránk burjánzó, minket is meghamisító zsidó-magyar irodalom: csapás. Lehet azonban, hogy a mondat első felében állt a „zsidó-magyar”, és a második felében a „magyar-zsidó” jelző – már nem tudom. Pedig annak

idején mennyit vitatkoztak (úgy lehet, én is köztük voltam) a két, megfordítható összetételű jelzőpár jelentéséről, helyénvalóságáról vagy helytelenségéről! Hiszen a képtelenség nem is annyira az volt, amit erről a kérdésről mondtak, hanem hogy *mennyit* mondtak – és mekkora szellemek!

Mennyit
beszéltek!

Németh László e mondatára elsőként, ha jól emlékszem, Ignotus (az öreg) csattant föl – ettől fogva (ha ugyan csak ettől fogva) az irodalmi közvéleményt nyíltan is az antiszemitizmus vitája foglalkoztatta. Hatvany Lajos *A szellem különítményesei* címen írt cikket, fölelevenítvén ezzel a fehérterror undok emlékeztető hóhércsapatainak elnevezését, azokat, akik a Britanniában tartották főhadiszállásukat és annak pincéiben a kínzókamráikat, és akik között a konszolidáció beálltával állítólag maga Teleki Pál csapott szét a lovaglópálcájával, éppen az említett szállodában, és ezt az elnevezést alkalmazta Hatvany – kire? Talán Illyésre is? Németh Lászlóra mindenesetre. Csak természetes, hogy Németh fölvette a kesztyűt, és *Egy különítményes vallomása* cím alatt válaszolt, bár, amennyire emlékszem, cikke nem annyira támadó volt, mint keserűen védekező, legföljebb azt tűnt föl nekem, hogy míg én addig sohasem vezettem zsidó – nem zsidó rovatot, Németh László bezzeg bámulatosan nyilvántartotta, ki zsidó, ki nem – de hát ebben láthatóan én voltam a kivétel, nem ő. Illyés egyik válaszában *Szellemi vérvád* volt a címe, de hogy a címetje éppen Hatvany volt, azt nem merném biztosan állítani, hiszen a háború visszataszító vonásaihoz az is hozzátartozott – bár akadhattak, akik ezt lelkesítőnek

találták –, hogy nem egyének vívtak benne párbajt egyénekkal, hanem frontok harcoltak frontokkal. Illyésnek ez a cikke is valószínűleg együtt vonatkozott Hatvanyra, Ignotus Pálra, Zsolt Bélára, Hevesi Andrásra és még ki tudja, kire, sőt egy másik feleletében egy kalap alá vette Ignotust Schöpflinnel – igaz is, róla (mármint Schöpflin Aladárrol) még majd külön is kell szólnom. Aminthogy Illyés is egy frontban állt, már a vita elején, nemcsak Németh Lászlóval, hanem Fájával, Kodolányival, sőt Németh Imrével is. Említetlenül hagytam két nagy nevet, Babitsét és Fülep Lajosét, akik a szövetségesei voltak mindjárt az elején a dunántúli magyarság kiveszésének kérdésében, de többé nem szólaltak meg, aminthogy képtelenség is lett volna elképzelni róluk, hogy állást foglalnak a népies–urbánus vitában. Nem számítom a frontokhoz Nagy Lajost sem, aki ugyancsak a vita kezdetén védelmére kelt Illyésnek, méghozzá a *Századunk*-ban, ebben a jellegzetesen polgári radikális folyóiratban – de nem tartozott sem a népiesekhez, sem az urbánusokhoz. És kiről szólt Ignotus Pál cikke, a *Frigiai sapkából tányérsapka* – igaz, hogy már a háború második szakaszában, az „Új Szellemi Front” vitájában? Már nem emlékszem – de a „tányérsapka” majdnem olyan kellemetlen képzettársításokat hívott elő, mint a „különítményes”. A „frigiai sapka” viszont egyenesen Illyésre utal, mert Magyarországon csak őt illette meg ez a jelkép.

Azt mondtam az előbb, hogy ez az évekig elnyúló vita nem egyéniségek párbaja volt, hanem frontok
128 háborúja – és ezt nincs okom helyesbíteni. Igazában

mégis egyedül Illyésre figyeltem. És nemcsak azért, mert a barátja voltam – visszatekintve, a régi lapokat forgatva, még inkább így vagyok vele. Ma tudom csak igazán méltányolni mestervágásait és a vívásnak azt az egész magasiskoláját, amely meg tudta valósítani a *fortiter in re, suaviter in modo* stíluseszmenyét – így kellene talán fordítani: témában szigor, modorban szelídség? Nem, inkább így, szabadabban, gyakorlatibban és a helyzethez illőbben: szigorú bánásmód kesztyűs kézzel. Hozzá képest az urbánusok bárdolatlan bikficek voltak a nagy európaiságukkal – amivel, igaz, nem ők kérkedtek, inkább Illyés emlegette velük kapcsolatban, reverenciába rejtett gunyorossággal. Persze az igazság kedvéért ezt meg kell tudni azzal, hogy a népiesek közül a legkülönbek is hozzá képest ugyancsak otrombán harcoltak. Ha például az ember ilyeneket olvasott egy cikkben (amire most bukkantam rá véletlenül): „A német események olyan gyorsan rántották ki a talajt a Németh Lászlóék és Illyés Gyuláék csírázó völkisch ideológiája és szárnyait bontogató fajromantikája alól, hogy ezen a területen most már minden további vitának vége szakad” – kinek jutott volna eszébe Zsolt Bélát Illyés komoly vitapartnerének tekinteni? És ha még ez sem vette volna el a kedvét a folytatástól, a következő mondat, amely így kezdődött: „A nationalisme *mitthik*” – igen, így, ezzel a mélységes műveletlenségről tanúskodó helyesírással –, már okvetlenül lecsapta az *Újság*-ot. Persze ez csak szónoki kérdés volt az imént, hiszen Zsolt Bélának is bőven voltak hívei, mint ahogy akadtak, akik Németh László fentebb idézett

Otrombán
harcoltak

Miért nem
Schöpflinre?

mondatát („egy helyére szorított” stb.) is komolyan vették.

De miért nem figyeltem Schöpflinre? Hiszen Schöpflin a *Nyugat* nagyjai közé tartozott, ez idő szerint is Kosztolányi és Móricz társaságában a *Nyugat* főmunkatársa, nagybetűvel a címlapon, Babits legeslegközelebbi barátainak egyike, mellesleg Illyésnek is atyai jó barátja. Valószínűleg azért nem figyeltem oda, mert akkor még nem nagyon érdekelt Schöpflin: szürke kritikusnak tartottam, és a stílusának nem volt semmi vonzereje. Nem sok időbe tellett, és ráébredtem a nagyságára. Ő volt az a kritikus, aki a legritkábban tévedett, s amellett a legkevésbé volt konzervatív: azok a forradalmárok, akiket valaha fölfedezett, már régen megcsontosodtak és értetlenül nézték a fiatalokat, amikor ő még mindig újabb nemzedékek törekvéseit méltányolta és még mindig tévedhetetlenül fedezte fel az újban azt, ami érték. És ő volt a legtekintélyesebb példa rá, hogy a kritikus nagyságnak nem feltétlen velejárója a stilisztikai csillogás: elég hozzá a jó érzék és a megvesztegethetetlen, tiszta szellem – igaz, hogy bár nem volt írásművész, nem is tévedt sohasem ízléstelenségbe, sem felszínességbe. A vitában ő volt egyetlen ellenfele Illyésnek a baloldalon, akire semmilyen szempontból sem lehetett ráhúzni az urbánus fedőnevet, még ha le is írta ezt a mondatot: „Nagyon meglepett, mikor Illyés cikkében megfigyeltem, hogy bújik elő a radikálisan felvilágosult íróból a tudat alá szorított nacionalista érzés.” Fölösleges is megjegyezni, hogy ezt Schöpflin sem abból olvasta ki, amit Illyés a dunántúli magyar

és német lakosság számarányáról írt, és amivel egyébként ő is fájdalmasan egyetértett, még a földkiszajátítás orvosságára is célzott. „De amit Budapestről és a magyar nyelvről mond”, sóhajtott fel utána ő is, és az ember még ma is látni véli higgadt, szelíd mosolyú fejcsóválását. „Ebben a tekintetben túlzottnak kell mondanom pesszimizmusát. Az én tapasztalatom szerint Budapest magyarsága, gondolkodásban, érzésben csak *más*, mint a vidéké, de nem alacsonyabb rendű. . .” És aztán, rátérve a pesti nyelvre: „Mért ne lehetne Budapestnek saját nyelvjárása? Mért csak a falunak szabad nyelvjárásának lenni? . . . A magyar nyelv egy új színnel fog általa gazdagodni, s ha ez a szín talán szokatlan, azért ki kell átkozni a magyarságból?”

Higgadt
helytelenítés

Schöpflin cikke fölött, úgy látszik, nemcsak én siklottam el: általában sem keltett föltűnést. Az urbánusok nem üdvözölték mint szövetségesüket, nem is hivatkoztak rá – ami érthető is: az ő higgadt helytelenítése olyan távol esett az ő indulataiktól. Helytelenítést Illyés nem viszonzotta harci hévvel, inkább kitérően válaszolt – nyilván tiszteletből. Eredményében azonban ez a kímélet nagyon hasonlított arra, amit ma bagatellizálásnak neveznek. Ami már megnyilvánult abban is, hogy egy füst alatt felelt Ignotusnak és neki – a tájékozatlanabb olvasó a neve után még zsidónak is gondolhatta. És mindössze annyit felelt neki, amit másokkal szemben is hangoztatott: ő nem lebecsülni akarta Budapest szellemiségét, ő is csak azt mondta, amit Schöpflin, hogy Budapest *más*, mint

Gyűlékony tető Magyarország – arra már nem válaszolt, hogy Budapest *is* magyar.

Schöpflinnel szemben persze *déplacé* lett volna a tanács, hogy csínján azzal az antiszemitizmussal. De az urbánusokat nem győzte Illyés figyelmeztetni erre a veszélyességi tényezőre, mégpedig úgy – és erre csak az ő francia iskolát kijárt stílusa volt képes –, hogy ki se mondta a veszély nevét, mintha csak óvakodna a kísértetek felidézésétől. „Nem első eset volna, hogy az eleve emelt vád szüli a bűnt” – védekezett, és talán nem is annyira a támadások, mint azoknak benne végbemenő következményei ellen. Mint ahogy ma még inkább hiszem, mint akkor, hogy őszintén féltette ellenfeleit, amikor azt írta: „Nevet adni neki – mármint a népi mozgalomnak –, s kiváltképp csak úgy ösztönös kapásból és a demagógia szótárából adni neki nevet, játék a tűzzel, melytől kétszeresen is óvakodnia kell annak, aki fölött egyik napról a másikra amúgy is kigyúlhat a tető.” És csakugyan, mi csoda ügyetlenség volt és oktalanság – egyébről nem is beszélve –, amit az urbánusok műveltek! „Ez a szigorú és fitymálkodó exkluzivitás, amely mögött egy taktikából és intellektuális szeméremből elpalástolt halk antiszemitizmus is meghúzódik” – írta Zsolt Béla Illyésről. De ha már az intellektualitást, a szemérmet és a halkságot elismerte, nem volt-e – enyhén szólva – legalábbis aránytalan durvaság *völkisch* ideológiát emlegetni? Persze az urbánusok otrombasága semmiképpen sem volt föltűnőbb például a Németh Imréénél, aki *Változatok a sófárkúrtön* címmel kapcsolódott be a vitába, vagyis ő így írta: *schófárkúrtön*,

ami méltó ellenlábasa volt a *nationalisme mithik*-nek. Balszerencsájukra azonban az urbánusok nem Németh Imrével vitatkoztak, hanem Németh Lászlóval és – ami végképp reménytelen volt – Illyés Gyulával.

Illyés válaszában, válaszaiban egyébként nem erre a gyöngéd fenyegetésre esett a fő hangsúly. Lényegében ugyanazt felelte az urbánusoknak is, amit Schöpflinnek: hogy nem erről van szó. Nem a zsidókról, még csak nem is a németekről, hanem a magyarokról. Vagy ahogy nemsokára versbe tömőritette:

– *Pusztul a nép, – kezdtem. Hangom elakadt.*

A magyarság...

– *Mit? magyarok? – hangzott. – Csend, te*

zsidógyűlölő!

– *Pusztul a nép... – Hallgass! Ne beszélj itt másról!*

A kérdés

egy volt és lesz is: antiszemita vagy-é?

Ezzel a klasszikus epigrammával akkor teljesen egyetértettem. Amihez hozzátartozik persze, hogy Illyést nem tartottam antiszemitának. De még ha el is hiszem annak idején, hogy nem idegen tőle az a bizonyos „taktikából és intellektuális szeméremből elpalástolt halk antiszemitizmus”, ez valószínűleg csökkentette volna iránta érzett barátságomat, de nem csökkentette volna hitemet az igazában: ahhoz képest, amiről ő beszélt, mindez nem volt fontos.

Azt mondtam: *akkor* egyetértettem vele. Voltaképpen ma is egyetértek – máig meghosszabbítva az

Az epigramma

epigramma tételét. Csak éppen ehhez a tételhez a történelem időközben hozzáfűggesztett egy el nem hanyagolható ellentételt. Mellesleg az *időközben* sem egészen pontos határozó, mert ez a kiegészítő ellentét – amely, ha tán a népiesek legjobbjainak (mert a többinek nem érdemes folyószámlát nyitni) tartozik rovatába került is, ugyanakkor semmiképpen sem az urbánus követel oldalra volt könyvelendő – voltaképpen jelen volt már az epigramma keletkezésekor is, csak még nem vettem róla tudomást. De hamarosan észrevettem, hogy a fasizmusok rendszerén belül az a központi botrány, világbotrány, amit Hitler Európa arcába vágott, az antiszemitizmus ügye volt. Attól a bömbölő tavasztól kezdve mindmáig nem szűnt meg a vita a világban, hogy a történelmileg nagy emberek közé tartozott-e Hitler. Annyira nagy ember mindenesetre volt, hogy érvényt szerezzen annak a képtelen kihívásnak, amire nem lehetett azt mondani, hogy piha és potomság, hanem amire választ kellett vagy kellett volna adni. Annak az epigrammának a *Rend a romokban* című kötetében, a *Vadak etetése* ciklusban Illyés azt a címet adta: *A nagy kérdés* – gunyosan persze. Holott, ha nem is *a* nagy kérdés, de nagy kérdés volt, nem is elsősorban zsidókérdés, hanem például Magyarországon magyar kérdés – aminek egyébként már Eötvös József is fölfogta. (Igaz, hogy ő nemsokára hígmagyarnak minősült.) Az az elképzelés, hogy akár Magyarországnak bármely kis részén útját lehetne állni a német behatolásnak, és ugyanakkor lekezelni ezt a kérdést, minden egyéb nehézségtől eltekintve is eleve reménytelen dolog volt

– mondanom sem kell, semmivel sem volt reményte-
lenebb, mint szembeszállni Magyarországon a hitle-
rizmus befolyásával, és közben mellékes ügynek te-
kinteni a magyar népnek akár „népesedési számará-
nyait”.

Elvesztett
jóindulat

Néhány év múlva Budapesten járt Thomas Mann,
akkoriban a világfasizmus elleni harc legnagyobb
alakja a világirodalomban. József Attilának ebből az
alkalomból írt verse, a *Thomas Mann üdvözlése a Szép
Szó*-ban jelent meg és legtöbbszörünk érzéseit kifejezte,
különösen ebben a részében:

*Ma temettük el szegény Kosztolányit
s az emberségen, mint rajta a rák,
nem egy szörny-állam iszonyata rág,
s mi borzadozva kérdezzük, mi lesz még,
honnan uszognak ránk új ordas eszmék,
fő-e új méreg, mely közeink batol –
meddig lesz hely, hol fölolvashatol?...*

Abban az időben jóformán kerültem őt: szégyell-
tem már azt a szerencsétlen kritikámat, amely ugyan
nem jelent meg, de amelyet Szegi Pál megmutatott
neki, benne azzal a meggondolatlan és félreérthető
résszel, amelyben Illyést Dózsa Györgyhöz, őt meg
Lúdas Matyihoz hasonlítottam. Azóta úgy tapasztal-
tam, elvesztettem a jóindulatát – nem is éreztem rá
jogot. De amikor az idő tájt valahol összeakadtam
vele, mégsem állhattam meg, hogy meg ne mondjam
neki, milyen nagy dolog és mennyire személyes ver-
sem lett a *Thomas Mann üdvözlése*. Udvarias tartózko-

A burzsoáziával
a népiesek ellen

dással köszönte meg, nem is gondoltam, hogy ad valamit a véleményemre. Erről az egész mozzanatról végképp el is feledkeztem volna, ha Kis Ferenc, a nyomdász-költő, nem sokkal halála előtt, kedveskedő ajándékul – mintegy engesztelő zárszavaként egy régebbi egyenlenségünknek –, föl nem eleveníti. Ő abban az időben Illyésnek volt buzgó híve és a viszályban a népiesekkel tartott. De tudta József Attila nagyságát is – előbb, mint én (hiszen ő volt az, aki Forgács Antallal és Radnóttal együtt csak a *Betlehemi királyok* szakaszaival volt hajlandó viszonzni köszönésemet a Simplon kávéházban) –, csak éppen amióta József Attilát a párt kitagadta, vele is voltak súrlódásai. A Thomas Mann-vers különösképpen bosszantotta. Meg is mondta kereken Attilának, hogy nem szégyelli-e magát, amiért ilyen polgári íróhoz ír ódát, a burzsoáziával fog össze a népiesek ellen, és elhanyagolja az osztályharcot.

– Szamár vagy – mondta erre, Kis Feri kedvesen önironikus elbeszélése szerint, József Attila –, most nincs sürgősebb dolog, mint Hitlert legyőzni. Minden más harc ettől függ. Látod, Vas István engem nem szeret, mégis külön odajött hozzám és megmondta, hogy ez nagyon fontos vers. Pedig ő – de nem idézem tovább, mert ez már nem ide tartozik. Az egész, kettősen kiengesztelő és kiengesztelődő történettel sem akartam mást mondani, csak azt, hogy ezúttal is igaza volt.

Mert hiszen a *pusztulás* veszélye, abban az összefüggésben, ahogy Illyés tanulmánya beszámolt róla – elhárult. „Még az Anschlusst sem kell bevárni. . .

mire a százmillió németiség ismét szabad kezét kap Európában, a gyümölcs magától megéri.” Hát elégé szabad kezét kaptak Európában, de ez a gyümölcs mégsem nekik érett meg. „Tíz év múlva, ha alkalom kerül rá, már nem is kell elfoglalni a Dunántúlt” – és tíz év múlva csakugyan kitűnő alkalom került rá, de „a kampós-kereszt alatt” nem sikerült elfoglalni a Dunántúlt. Leírta ezt a kétségbeesett mondatot is: „...hasztalan minden, nem lesz segítség”. Lett. De ezt a segítséget nem a magyar fejlődés hozta meg, hanem a világtörténelem: az a harc, amelyik végzett, ha nem is a hitlerizmussal, de legalább Hitlerrel.

A megoldásnak persze nemigen örülhetett költő, kivált az olyan alkat, mint az Illyésé, aki vita közben elég határozottan megfogalmazta, hogy senki sem gondolhat olyan intézkedésre, mely a hazai német lakosság ellen irányulna. És akinek a vita folyamán egyik legvonzóbb tulajdonsága az volt, ahogy, tiszteletre méltó erőfeszítéssel, zsidókkal és németekkel kapcsolatban igyekezett megmaradni az *Enciklopédia* gondolati fegyelmében; sőt még akkor is, amikor az elkövetkező másfél évtizedben abban a reménytelen feladatba fogott, hogy megpróbálja meghatározni, „ki a magyar”. Még első, nagy tanulmányában leírta ezeket a merész, de – számomra legalábbis – teljesen hiteles mondatokat: „Ha a magyarság pártján beszélek, azt szinte kozmopolitizmusból teszem. Akármelyik belső-afrikai néger törzs ügyében is megtenném, ahogy Gide tette. A népek íratlan nemzetközi jogára hivatkozom.” Azért is volt olyan félreérthetetlen a gúnyos reverencia, mellyel a budapesti „szellemiség”

Gúnyos
reverencia

európaiságáról és nagyvilágiságáról beszélt, mert nyilván tudta, amit én is nemsokára tudtam, hogy valamennyi ellenfele (és szövetségese) – amihez hozzátenném, hogy a három nagy öreg, Schöpfung, Fülep és Babits (no meg persze József Attila) kivételével – hozzá képest vidéki szellem volt. Igaz, a *szinte* módhatározó is, a kozmopolitizmus előtt jelez némi iróniát. De azért azt hiszem, komolyan vette ő a kozmopolitizmust is – megjegyezve, hogy ennek a szónak nem volt olyan rossz csengése akkor, mint manapság. De akármennyire viszolyoghatott is Illyés, hozzám hasonlóan, attól az enciklopédiátlan módszertől, amellyel a történelem, úgy mellesleg, a Dunántúl népesebbi számarányának kérdését megoldotta – nem lehetett olyan kozmopolita sem hajdan, sem tizenöt-húsz év múlva, hogy a megoldás eredményei elcsügghessék: a Zengővárkony fölötti dombon a württembergi diákok által mutogatott néprajzi térképek németiséget jelző „piros lángnyelvei” helyén ma jobbra virágzó magyar településeket talál – ha ugyan azóta el nem néptelenedtek.

„A pusztulás veszélye, *abban az összefüggésben, ahogy Illyés tanulmánya beszélt róla* – elhárult” – mondtam fentebb. Onnan ez az óvatos fogalmazás a megkönynyebbülés mondatában, hogy tudok én is népesebbi kérdéseink újabb összefüggéseiről, arról az előkelő helyről például, amelyet hátulról a világ születési statisztikáiban elfoglalunk. Hiszen ezekkel a kérdésekkel ma már nemcsak írók foglalkoznak, hanem párt-és kormányhatározatok is. Mintha csak az a dunántúli jelenség, amelyikről Illyés írt, áttérjett volna az

egész országra, tájakra és társadalmi rétegekre való tekintet nélkül, és most már nem a németekkel összehasonlítva, hanem világviszonylatban. Csakhogy népességi számarányainknak ez a legújabb alakulása már semmiképpen sem férne el a *Nebéz szerelem* történetének fejezeteibe. Már csak azért sem, mert ezekhez még kevésbé értek, mint azokhoz az összefüggésekhez, és ma nemigen akad, akinek a szavára annyit adnék, mint akkor az Illyésére.

Miért nem
magamat?

8. A Közeg

És ha krónikát úgysem tudok írni a népies-urbánus háborúról, és ha ma már jórészt csak az érdekel belőle, ami velem és bennem történt, miért csak azt kérdezem magamban, hogy ezek vagy azok miért nem vették észre ezt meg azt – miért nem magamat faggatom? Például erről: hát én miért siklottam el afölött a mondat fölött, amitől az urbánusok felbőszültek, és amin Schöpflin is olyan maradandóan megütközött?

Egyszerű a válasz: mert egyetértettem vele. Mert „Budapest szellemiségé”-n ugyanazt értettem én is, amit Illyés. Némi mentségemre szolgál, hogy sokáig nem láttam az orromnál tovább. A város nekem gyermekkoromban és kamaszkoromban a Terézvárost meg a Lipótvárost jelentette és kapcsolt részeit, a Korzót, a Margitszigetet, a Rózsadombot, a Sváb-hegyet, később még, és legviszolyogtatóbban, az Újlipótvárost. Hiszen a Krisztina sárga kódében is, amikor először mentem Babbitshoz, milyen elveszetten

Olyan, amilyen vágtam át a Vérmezőn – mintha egy idegen városban! Igaz, egy idő óta kezdtem otthonosabban közlekedni Újpesten és a külső Váci úton is, de ezeket a kerületeket gondolatban még nem csatoltam a városomhoz. *Pest* az a Közeg volt, amiben mozogtunk, a befogadó vagy kirekesztő érvényesülés közege, az Alagút, amelyen művészetnek és művészeknek át kellett hatolni, mielőtt kijutnak a napfényre – kivilágított és kicsempézett alagút persze, mint a miénk legújabbban, a Lánchíd és a Krisztina között. Halász Gábor írt valamikor egy tanulmányt arról, hogy miért nincs igazi magyar regény: mert nálunk nem voltak olyan szalonok, mint Párizsban, sőt, mint Londonban és Moszkvában – bizarr és ingatag elmélet volt, szellemesen és tetszetősen előadva. Mikor olvastam, arra gondoltam: nálunk a szalonok szerepét ez a Közeg tölti be, a név legtágabb értelmében vett Lipótváros. Olyan volt, amilyen, de annak, amit akkor új kultúrának neveztek, nemigen volt más befogadó közege, amire számítani lehetett.

A közeg, amiben mozogtunk – a többes szám Etit jelöli, aki ugyancsak erre a közegre volt utalva, még inkább, mint én, aki már beletörődtem, hogy hivatalnok maradok, sőt bár fogcsikorgatva, kezdtem élvezni, hogy legalább anyagilag nem függök ettől a közegtől, mint azok, akik mindenképpen szabad költők akarnak lenni. Eti is gépirásból tartotta fenn magát, amíg Ritter Máriánál tanult, előbb a Kálvin téri gépiró irodában, aztán ugyanott, ahol én dolgoztam, a Standard gyárban, de most már megkapta a diplomáját és táncolni szeretett volna meg tanítani, tornát, azt

a fajtát, amelyet igényesebb pályatársai mozdulatművészet néven hoztak forgalomba. A mozdulatművészet új keletű jelenség volt: Bécsből és a weimari Németországból terjedt át hozzánk a divatja. Szerény fényűzésnek számított, de mégis fényűzésnek, akár Eti műfaja, a szólótánc: a tanítványait éppúgy csak ebből a rétegből remélhette, mint leendő táncestjeinek közönségét. Az is nagy különbség volt, hogy míg az irodalmi életnek mégiscsak léteztek ettől a közegetől független fórumai és fellebbezési helyei – például a *Nyugat* –, az újfajta táncörekvés, éppen újdonságánál és kialakulatlanságánál fogva teljesen e szalonpótlékok tetszésének, illetve személyi jóindulatának volt kiszolgáltatva.

Fogcsikorgató
rezignáció

De ha én valamivel függetlenebb voltam is tőlük – bár ez elég dicstelen outsider-függetlenség volt –, igazában mindketten tudomásul vettük, hogy rájuk vagyunk utalva. Ez a fogcsikorgató rezignáció összefüggött azzal a még Hitler uralomra jutása előtt ki nem mondott, de helyzetünk minden mozzanatát befolyásoló, lassú fölismeréssel, hogy a gyors és gyökeres változásnak az a magától értetődő reménye, amellyel szerelmünk elején sorsunkat elképzeltük, bizonytalan időre eltűnt a láthatárunkról. Így hát azt a kulturális közeget, amelyben boldogulnunk kellett volna, eleve elfogultan tekintettük. Mondanom sem kell, hogy ebbe semmiképpen sem játszhatott bele a vidék elfoglaltsága Pesttel szemben, csak osztályelfoglaltság: a mi szemünkben ez a réteg a polgárság volt, vagy ahogy akkor szívesebben mondtuk, a burzsoázia, pontosabban a burzsoázia szellemi tajtékja – még

ha az elkövetkező idők folyamán olykor-olykor, bizonyos kérdésekben a mieinknél radikálisabb nézetekkel csillámlott is. De ezt az osztályelfogultságot kétségtelenül színezte bizonyos származási elfogultság is. Az enyém részint eredeti volt – hiszen még gyerekkoromban csírázott ki bennem öntudatlanul –, részint meg közvetett, bár nem ugyanazzal a jelentéssel vettem át Etitől, mint ahogy benne régóta élt. Etiben emlékezetesen megmaradt Kaczér Dinának egy sokszor ismételt nézete. Kaczér Dinának mozdulatművészeti iskolája volt Pozsonyban, és Eti nála tanult és tanított először, még a bécsi év előtt, sőt még mielőtt Kassákéknál a Bulcsú utcában, ahová érettségi után fölmentem (Klárival együtt), először láttam meg őt és hihetetlen lábát a szandálban. És Kaczér Dina gyakran mondogatta Etinek, hogy azt a kultúrát, amit ők, született entellektüelek öröklött eszközkel ingyen kapnak meg, a parasztok és iparosok utódai, akikhez Eti is tartozik, csak verejtékes iparkodással érhetik el. Amikor Eti ezt, még Bécsben, először mesélte nekem, csak mulattam rajta: ráismertem a nagyapámtól hallott, nemesen patetikus – de számomra még így is elfogadhatatlan – „kiválasztott nép”-fölfogás profanizált változatára, mely gyerekkorom világában a fehérterror szorongásai közben lábra kapott, amelyet aztán kamaszkorom környezete, majd Bécsben a Grab házaspár mind zsidó, mind árja fele, valamint a cionista harmadik, még később az Újpesten megismert hivatalnoki és üzleti társaság természeti törvényként ismételtgetett – és amelynek nevetségességét már jó ideje fölismertem. Eti azon-

ban komolyan vette Dina szavait, meg a faji és művelődési fölénynek, ha nem is ilyen durván hangoztató, de lényegében hasonló megnyilatkozásait. És furcsa módon ezek nem is annyira általános irányú el-lenszevet – közönséges szóval antiszemitizmust – éb-resztettek benne, mint bizonytalanságot, valóban iparkodásra, erőfeszítésre sarkalló hátránytudatot – akkor is akadtak, akik ezt félrevezető tudományos-sággal kisebbségi érzésnek mondták. Ezt a mérgező babonát élete végéig sem tudtam teljesen eloszlatni benne, és Etinek ez a mérgezettsége tovább mérgezte az én viszonyomat azzal a közösségnek semmiképpen sem mondható, mégis határozottan megkülönböztet-hető réteggel, amellyel korábban természetes lett vol-na azonosulnom; most, azaz ennek az elbeszélésnek pillanatnyi jelen idejében hasznos lett volna jóban lennem; később viszont, közös megpróbáltatásaink idején, írott és íratlan törvények szerint kötelességem lett volna azonosulni.

Ezek a különböző előjelű előítéletek és elfogultsá-gok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy nem tud-tunk áttörni a Közegen, sőt nem is jutottunk tovább a pereménél, igazában – hiába volt minden megalku-vásra és beilleszkedésre való szándékunk – sohasem tanultunk meg hogyan mozogni benne. Pedig mi mindent és ki mindenkit befogadott ez a közeg! Vol-taképpen majdnem mindenkit, akinek nem a hivata-los jobboldalon volt a természetes helye (sőt még a jobboldal számára is fölfedezett némely tehetséget), majdnem mindenkit – ebből a szempontból helyes volt Ignótus Pál szellemi határhúzása – Herczeg és

Kassák *között* (persze az avantgardista Kassákról szólva, nem a későbbi lecsillapodottról, akit már mindenki befogadott); majdnem mindenkit, akit a polgári baloldal, vagy ahogy Illyés mondja, a polgári radikalizmus fölfedezhetett. Amikor Bécsből hazajöttem, őket láttam a Bartók-matinéken a Belvárosi Színházban, a Bartók-esteken a Zeneakadémia kistermében – a népiesek jóval később kezdtek föltűnedezni a hallgatóságban – és persze minden jó hangversenyen, aminthogy a (jó és talmi) tárlatok megnyitóján is, meg a táncesteken. Portálták Illyést is, amíg szembe nem fordult velük, József Attilát utolsó éveiben kárpótolták mindazért, amit máshonnan hiába várt; de fölfedezték és támogatták Sértő Kálmánt is, később pedig Horváth Bélát – amíg el nem léptek jobbra. Befogadtak minden tehetséget, ami hozzájuk volt hasonló – nem, ez pontatlan így –, fölsimítotték maguk között; ami viszont *föltűnően* más volt, az alá a lelküket göngyölték – Kosztolányi érzékletes kifejezésével, igaz, hogy ő nemleges alakjában használta: „nem göngyölik a lelküket alád” – minden alá, ami (a kor divatos szavával) őstehetség volt (vagy annak látszott), zsenialitás, vagy ami megjátszotta magát annak, szóval ami valamiképpen imponálni tudott nekik. Az én magánmitológiámban a Közeg a hajdani Haladás-kör meghosszabbítása volt, zsúrjainak és peripatetikus margitszigeti összejöveteleinek felnőtté fölmagasztosult folytatása.

Az imponálás azonban nem tett fölöslegessé némi hízélgést – finom hízélgést, mert ez nagyon finom parazitaréteg volt, finoman összeszöve magával a Kö-

zeggel. Nem mintha otromba hízelgést nem láttam volna, de az Fenyő László, a tiszta és szigorú költő és versértő részéről történt, aki ugyancsak nem jutott be egészen a Közegbe, bármennyire is csimpaszkodott belé: nem volt *elég* hasonló hozzájuk, de a zseniskedés sem volt kenyerre, és a közegbe való parazitaszervülés helyett beérte a tisztas adományokkal – így hát az imponálást vastagabb hízelgéssel kellett pótolnia. Gyakran találkoztam vele, nemcsak a Japánban, Bucsinszkyban, de a Sas utcai kis Baumgarten könyvtárban is, amelynek három éven át ő volt a könyvtárosa. Nem volt kellemes ember, de én becsültem őt, és sokat adtam az ítéletére, meg különben is igyekeztem fenntartani minden kapcsolatot, amely igazolni látszott, hogy magántisztviselő létemre azért mégiscsak a szakmához tartozom. Éppen azért Fenyő sok mindenbe tudott belevinni, amitől különben viszolyogtam. Egyszer például a könyvtárból lefelé menet figyelmeztetett, hogy a Sas utca és a Fürdő utca, vagyis akkor már Tisza István utca sarkán megnyílt Meinl-üzletnek van egy háromnapos reklámakciója: ez alatt ingyen lehet megkóstolni a kávéjukat. Noszogatóására kelletlenül követtem be az üzletbe, de ellenkezni nem mertem, nehogy a kényeskedésemért dilettánsnak nézzen. És miközben a tumultusban – bár csupa rendes ruhájú ember között, hiszen valódi szegények ilyen üzletbe nemigen mertek volna belépni – kis csészéinket ürítettük, a kirakat előtt hirtelen megláttam anyámat, amint engem néz könnyes szemmel, amiért ide süllyedtem, és ingyen feketére szorulok.

Arra is ő hívta föl a figyelmemet, hogy az IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) íróhetet rendez a Margitszigeten, olyan, semmiképpen sem lebecsülendő kedvezményekkel, mint hogy IGE-igazolvánnyal egy hétig ingyen lehet bemenni a szigetre és a szálló teraszán egy pengőért teljes uzsonnát lehet kapni, habos kávé süteménnyel. Igen ám, de nem voltam IGE-tag – tudtam, hogy sok előnnyel jár, és hogy sok írónak folyósít kisebb-nagyobb segélyeket, de úgysem vitt volna rá a lélek, hogy pénzért folyamodjam. Ismét csak Fenyő nőgatásának engedve – ne-hogy vonakodásommal a szakmánkízülség látszatába kerüljek –, Németh László ajánlásával fölkerestem az Athenaeumban Kodolányit, aki az IGE főtitkára volt, azzal, hogy vegyen föl az Egyesületbe – legalábbis homárt és osztrigát kellett volna osztogatni ahhoz, hogy magamtól ilyesmire vetemedjem. Kodolányival, amióta az Oktogonon a Kovács kávéházban, mint a *Forrás* szerkesztője, olyan dühösen adta vissza kézirataimat azzal, hogy „ezek nem szociálista versek”, többször is találkoztam a *Nyugat*-délutánokon, legutóbb az Ostende kávéház különterméből kifelé jövet a lépcsőházban, amikor a Kassákot Illyés dühe elől pajzsként védelmező Kassákné szép, fehér orra előtt botjával hadonászott. Mindig indulatos volt, haragos vagy kaján vagy csípős, de sohasem fölényes vagy éppen felsőbbbbséges. Most azonban, úgy látszik, megint olyasféle pozícióban érezte magát, mint szerkesztő korában, mert megint csak rám förmedt, hogy most bezzeg jönnek, amikor kapni lehet valamit az IGE-től, de máskor... Én megint csak

megdöbbsentem vehemens egyéniségének fölösleges düheitől és valami olyasmit hebegtem, hogy hiszen az IGE egyébként is adni szokott, csak én nem akartam igénybe venni, de most az egyszer úgy gondoltam... de ha ez olyan nagy dolog, akkor bocsánat, vissza is vonom a kérésemet – erre azonban már töltötte is ki az igazolványt, és búcsúzóul barátságosabban szorította a kezemet, mint bármikor azelőtt.

Így hát egy hétig Újpestről, a gyárból jövet mindennap szorgalmasan betértem a Margitszigetre. Nem tudom már, voltak-e előadások is ebből az alkalmából, én egyre sem emlékszem. Írók azonban elég sokat lehetett látni a teraszon meg a sétányokon, inkább csak urbánusokat – a skizma legádázabb szakaszában voltunk –, én Déryn és Németh Andoron kívül keveset ismertem és még kevesebbet szerettem közülük – a szokásosnál is idegenebbül éreztem magamat. Egyik délután éppen Fenyővel sétáltunk a felső szigetről az alsó felé, mikor szembejött velünk Hatvany Lajos, aki ott lakott a szigeti kis szállóban. Megismertem fénykép után, de Fenyő is odasúgta, kicsit áhítatosan, kicsit figyelmeztetve: „Itt jön Hatvany!” És amikor Hatvany előtt megálltunk, Fenyő László, a nyiszlett, a szigorú, a kellemetlen, mély meghajoltában olyan katonásan vágta össze a bokáját, hogy hangosat koppant a fekete félcipője. Engem is bemutatott, de én aztán szégyenemben kissé oldalt léptem, a fejemet is igyekeztem félrefordítani, hogy különállásomat jelezzem, de erre nem is nagyon volt szükség, mert Fenyő amúgy is magának foglalta le a

A
Margitszigeten

Báró úr mecénást, és halkán beszélt vele – csak egy-két „báró úr” megszólítást hallottam ki a szavaiból.

Hatvany társadalmilag, szellemileg, vagyoniilag a legmagasabb fokon képviselte a Közéget. Annyira egybeolvadt ezzel a szerepével, hogy el is feledkeztünk róla, milyen jó író ő maga is. Pedig a *Zsiga a családban* gimnazista korom óta maradandó élményem volt: azóta sem ismerek jobb könyvet az asszimilálódó magyar zsidóságról. Jóval később, már a Révai Könyvkiadóban, Illés Endre alatt volt némi, segédi részességem abban a hiábavaló harcban, amelyet hasábian álló, hatalmas és nagyszerű Petőfi-könyve betiltása ellen folytattunk – utólagos öröömre, erről a részességről Hatvany is tudomást szerzett. Akkor már, jórészt ugyancsak Illés Endre befolyására, megtanultam értékelni néhány egyéb írását is. De annak idején, a Margitszigeten, tudatomban elsüllyedt a *Zsiga a családban*, csak új keletű, oktalan és kellemetlen vitacikkeire emlékeztem, no meg pártfogoltjainak szóbeli meg írásbeli kaján portréira pártfogójukról, például a *Kínai kancsó*-ra, Kosztolányi remekművére. Bezzeg a támogatást ők, a *Nyugat* nagyjai, fenntartás nélkül fogadták el, sőt folyamodtak érte, akár csak az én kedves latin költőim. Micsoda különbség! mondhatná valaki. Miért? Ide is vág a régi közmondás: németnek Bécs, magyarnak Pécs – vagyis Vergiliusnak Augustus császár, Adynak Hatvany, Horatiusnak a tiburi villa, Kosztolányinak a Logodi utcai kis ház. Mindez azonban nem jutott eszembe a szigeti sétányon, miközben bokáját vágta össze Fenyő, én

148 meg büszke félszegséggel fordítottam félre fejemet.

Nem csoda, hogy Hatvany nem hívott a vacsoráira, bár tudtommal Fenyő Lászlót sem, soha. Radnótiék nála is voltak, többek között, amikor Thomas Mann volt a ház vendége. Mégis, Miklós, amikor véletlenül éppen a hatvani cukorgyárban dolgozott mint munkaszolgálatos, a munkásokkal érzett együtt, Hatvany ellen. „Tanulságos út Lajos báró vacsoráitól a gyári munkaszolgálatig a Hatvanyak gyárában” – jegyezte föl, és még ezt is: „No lám, miből telt a modern magyar irodalom támogatására – morgom, s örülök, hogy sohasem kaptam semmit Hatvany Lajostól.” Én a háború után nemcsak jó néhány művét szerettem meg, hanem a személyére is, amikor már nem volt módjában mecénáskodni, sokkal enyhültebben tekintettem, és bánom már, hogy nem járhattam a vacsoráira. De azért nekem is irodalmi örömeim és elégtételeim közé tartozik, hogy a Hatvany-levelezésnek, ennek az izgalmas és szájalmas, posztumusz kötetnek a névmutatójából hiányzik a nevem.

Hiába, a mi nemzedékünk baloldaliabb hajlamú költőiben már kifejlődtek bizonyos gátlások, amelyek lehetetlenné tették, hogy ugyanazzal az elfogulatlan könnyedséggel kezeljük ezt a kérdést, mint nagy elődeink. Talán a fokozódó társadalmi tudat is hozzájárult ezekhez a gátlásokhoz? Lehet, mert közülünk azok is, akik el voltak rá tökéelve, hogy mindenképpen ún. szabad költők maradnak, tehát szükségük volt segélyezésre, úgy folyamodtak érte, mint-ha ellenségükhöz mennének kéregetni – ennek megfelelően kisstílű támogatásban, voltaképpen inkább könyörödományokban részesültek. A két kor szó-

Levágni és
tarhálni

használata is kifejezi a különbséget: az elődök „levágták” pártfogóikat, ők már csak „tarháltak” – Fenyő, ha néhány évvel idősebb volt is, alapjában véve ugyanehhez a típushoz tartozott. Az igazsághoz ugyan hozzátartozik az is, hogy a mi nemzedékünkben – Sértő Kálmán, Faludy György és Horváth Béla kivételével – nem akadt olyan alkatú tehetség, amelynek (megint korhű szóval) szekszepíljé lett volna erre a közegre. Radnóti is csak fiatalkorában keltett köztük érdeklődést, de nem csupán költői, hanem személyi fejlődése is túlnőtt azon, hogy ez a közeg saját képviselőjét láthassa benne.

Akárhogyan is, ha a mi nemzedékünk jóra való költőinek – melleleg a *jóra való* ugyancsak Schöpflin szava, és ha ő azt mondta valakire, hogy „jóra való költő”, az előkelő érdemrend volt –, szóval ha ezeknek a komolyabb költőknek a háború előtti viselkedésére gondolok, azt hiszem, hogy ebben a gátlásos viszonyban elég nehéz elválasztani az ügyetlenséget a kényességtől. Ez a kényesség valószínűleg belejárt szott abba is, hogy a Közeg egy másik nevezetes alakjával nem volt olyan közvetlen a kapcsolatunk, mint ahogy természettől lehetett volna. Lesznai Anna is a *Nyugat* nagyjai közé tartozott, akárcsak unokatestvére, Hatvany. Színes, tehetséges költő volt, és ezt jóval többen tudták róla, mint Hatvanyról, hogy kitűnő író. Alakja köré legendát szott Ady hajdani kritikája, Lukács György és Balázs Béla barátsága. Ennek a legendának az erejét sohasem éreztem annyira, mint közvetlenül a halála előtt, amikor Krleža regényét, a *Zászlók*-at olvastam. Különben is Krleža

minden kritikájával – sőt, miért szépítsük? gyűlöletével – együtt olyan művészettel tudja érzékeltetni a régi Budapest nagyságát és vonzását, ahogy mi magunk sohasem érezhetjük. Amikor a zágrábi fiatalember először érkezik a fővárosba, a tudott dolgoknak olyan áhítatával megy végig a budai Duna-parton, az Erzsébet-hídtól a Lánchídig, mintha egy magyar költő ugyanabban az időben a Szajna-parton sétálgatna; és amikor a magyar baloldali társaságot leírja, fölismerhetően a *Huszádik Század* körét, és benne egy nagystílű asszonyt, akit összetéveszthetetlenül Lesznai Annáról mintázott – mintha csak egy magyar költő Noailles grófnőhöz lett volna bejáratos.

Igen ám, de Lesznai Anna is mecénás volt a maga módján, akárcsak Hatvany. A maga szerényebb módján persze, hiszen távolról sem volt olyan anyagi háttere, mint Hatvanyéknak. Azért az ő mecénás voltának is volt háttere, bár szerényebb, de vonzóbb a hatvani cukorgyárnál, a Felvidéken, vagyis akkor már csehszlovák területen, a körtvélyesi birtok és kastély, amelyet ő maga olyan nosztalgikusan írt le élete végén, *Kezdetben volt a kert* című regényében. Volt kastély persze Hatvanban is, nyilván tekintélyesebb, mint a körtvélyesi. József Attila ifjúkorában a hatvani kastélyba is meg volt híva, és távolról azt gyanította, hogy ez ritkább kedvezmény, mint Hatvanytól pénzt kapni. Kassák például, mint a Hatvany-levelezésből értesültem, még tizennyolcban kért pénzt a *Ma* egyik számának nyomdászámblájára, tartózkodón, majdhogynem hűvösen; Kassákné pedig nyolc év múlva, mikor éppen nem volt pénze a visszaútra

Az elbűvölt
zágrábi
fiatalember

Bécsbe, Kassákhoz, aki még mindig ott élt emigrációban. „Tisztelt báró úr”, kezdte, és azzal, hogy az *Egy ember élete* második kötetét elfogadta közlésre a *Nyugat*, ő csak arra kér előleget, amit a *Nyugat*-nál lehet kötni, a báró úrnak semmi rizikója nincs; szóval nem úgy kért, ahogy kérni kell, hanem ahogy a szegény ember kér, ügyetlenül és ellenségesen – magam előtt látom összeszorított fogaival, elfehéredett arcával. Nyilván mégis megkapta a pénzt, mert tudom, hogy később Hatvany meghívta őket a kastélyba, de a meghívást nem fogadták el, mert Kassák ezt összeférhetetlennek tartotta volna szocialista meggyőződésével. De Körtvélyesre ők is elmentek nyaralni, talán többször is. Sokan megfordultak ott – még Fenyő László is kierőszakolt magának néhány meghívást. A körtvélyesi kastélyról versek és képek szóltak, persze főleg Lesznai Anna versei és képei – mert ő nemcsak író és költő volt, hanem festő és iparművész is –, de más költőket és művészeket is meghihetett a vendéglátás. Máli – mert mindenki így szólította, sőt ezen a hivalkodó becenéven emlegették legtöbbször a beavatatlanok előtt is – Pesten, valahol a Lipótváros szívében szalont tartott, a szó francia értelmében, mégpedig ugyancsak kíváncsatos szalont, amelyben nagyasszonyi allűrjeivel kellemes légkört tudott teremteni: ő maga nemcsak tehetségével vált ki a közegből, hanem elevenebb műveltségével, biztosabb, napi szenzációktól függetlenebb ízlésével is; amellet legtöbbszor egy-két valóban kitűnő művésszel is lehetett nála találkozni, és meghozzá szép, elegáns fiatal nők vették körül. És mégsem tudtunk

vele soha olyan elfogulatlanul beszélni, mint Schöpf-
linnel és Kosztolányival vagy éppen Szép Ernővel,
Nagy Zoltánnal. Egy este a Japánban valaki megint
rákezdte, hogy a Málinál így, a Málinál úgy, amikor
fölcsattant Ujvári Imre, a belzebubian szellemes és
belzebubian indulatos, kommunista újságíró, cigaret-
tától rekedt, mély hangján, mintha az is a pokol fene-
kééről szólna:

A *dohány*
vonzása

– Persze hogy szívesen jártok hozzá, mert ott ül a
dohányon. – A *dohány* akkoriban pénzt jelentett. –
Ő maga se más, mint egy nagy zsák dohány.

Ami csak azért belzebubian találó, mert Máli örök-
ké zsákszerű barna kámzsaruhát viselt – kétségkívül a
legelőnyösebb burkolata volt hatalmas testének. Akik
az asztalnál ültünk, mindnyájan röhögtünk, csak
Miklós kelt lovagiasan Máli védelmére. A vád azon-
ban nem elsősorban Málit érte, hanem szalonja ven-
dégeit. És csakugyan, olyan jól éreztük volna-e ma-
gunkat nála, ha nem olyan kellemes környezetben?
Közülünk, azt hiszem, nagyon keveset segélyezett
Máli, és körtvélyesi vendégszeretetét ugyancsak ke-
vesen élvezték. A *dohány* vonzásának gyanúját Máli-
val kapcsolatban ritkán mondták ki olyan gorombán,
mint Ujvári Imre, de nyilván maga a látszat, a lehetősé-
g is elég volt hozzá, hogy kissé megmérgezze az
érintkezésünket, modorunkat – ezt még Miklóson is
észrevettem, aki pedig egyáltalában nem volt félszeg
természetű, és különben is jóval közelebb került Má-
lihoz, mint én, aki voltaképpen csak mint Eti „vőle-
génye” jutottam be hozzá. Etit még régről ismerte,
abban a minőségében, hogy Kassákék kislánya – ő

gyakran külön is föl járt hozzá. Az évek folyamán elég sokszor elkísértem Málihoz, mindig jól éreztem magam nála – és természetesnek találtam, hogy nem sok figyelmet fordít rám.

Éppen ezért kissé meglepődtem, amikor Lesznai Anna, harminc évvel azután, hogy a készülő pokol elől Amerikába kivándorolt, első hazalátogatása előtt a Magyarok Világszövetsége útján tudomásomra hozta, hogy okvetlenül fel akar keresni. A következő nyáron pedig még ahhoz is ragaszkodott, hogy kijöj-
jön hozzánk Szentendrére. És amikor itt ült a rózsák között, a mi kis kőházunk előtt, lehetetlen volt el nem gondolnom, hogy én nem voltam a körtvélyesi kastélyban, de Máli most itt ül a szentendrei kertben és úgy tesz (és talán nem is pusztá udvariasságból), mintha ez egy villa volna. Ha mindazt az időt, amit Máli szalonjában töltöttem, összeadom, azalatt sem beszélünk egymással annyit, mint ezen a két látogatásán, olyan elfogulatlanul sem – leszámítva azt az egyetlen zavaró körülményt, hogy Máli minduntalan emlegette, mennyire érdekelte őt mindig is, amit csinálok. De ezt nyilván hitte is, a megszépítő emlékezés hatására.

A megszépítő emlékezés egyébként működött bennem is már, mire elnéztem a szentendrei rózsák között Lesznai Anna boltozatos koponyáját, ahol a hajdan húsos életélvező arc helyén az alatt a két év alatt is egyre inkább kirajzolódott az éles orrú halálfej. Akkor már sokkal elnézőbben tekintettem az egész Közéget, a névtelenebb rétegeit is, amelyek szétszóródtak, vagy elpusztultak, többnyire gyaláza-

tosan. A Közegről azt hittem valaha, hogy ilyesmi Elnézőbben csak Pesten létezik: hogy a kultúrának ez a felületes, futólagos, felelőtlen és fölényes kisajátítása egy helyileg és származásilag meghatározott réteg jellemzője. De hát Verdurinék társasága Proust regényfolyamában annival külön, annyira más? És azok a sznobisztikusan felszínes „közegek”, amelyekről angol és amerikai novellákban, regényekben olvastunk, és amelyekről végeredményben ugyancsak a modern művészetek sorsa függ? Semmi esetre sem terheli több tévedés vagy mulasztás a pesti Köz eget a két háború között, mint nyugati megfelelőit. Illyés a vita közben beszélt arról „a kicsit nyeglén, kicsit tájékoztatlanul európai szempontról”, amely „Budapest szellemi életében mindannyiszor hunyorogni kezd, ha a parasztságról esik szó”. Ez a sommásan megfogalmazott vád, azt hiszem, igazságtalan volt. (Az a valóban nyeglén és tájékoztatlanul európaiaskodó közegek, az a legtágabb értelemben vett Lipótváros felkarolt sok mindent, valódit és talmit, amiben a parasztságról esett szó, Bartók parasztdalaitól kezdve (amelyekért hamarabb lelkesedett, mint a népiesek), egészen Zilahy *Süt a nap*-jáig és azokig az édeskésen álnépies kerámia madonnáig, amelyek akkor kezdték meg diadalútjukat az Újlipótváros garzonlakásaiban; és, ahogy most újabban látom a régi hírlapokból, Illyés nagy tanulmányától sem azért kezdtek hunyorogni, mert a parasztságról esett benne szó – sőt nem ők voltak azok sem, akiknek a földosztás szó hallatára fejükbe tódult a vér. (Hát persze, mert a kibicnek semmi sem drága: már az ipari és kereskedelmi tőke

kisajátításának a gondolatát nem fogadták ugyan-
olyan könnyedén.) És végül is: volt vagy három évti-
zed, körülbelül Ady jelentkezésétől egészen a népi
mozgalom kibontakozásáig, amikor ők voltak az
egyedüli számottevő réteg, amelyik egyáltalában haj-
landó volt új magyar kultúrát befogadni – az euró-
pairól nem is beszélve.

Ma már nincs olyan társadalmi alakzat, amelynek
monopóliuma volna ez a kultúra-befogadókészség.
De azért a hajdani Közegnek megvan a mai utóda: az
a mozgékony réteg, amely nem kelletlenül, hanem ra-
jongva fogad válogatás nélkül mindent, ami modern,
vagy annak látszik. Ez a mostani közeg, ami a szár-
mazását, neveltetését, társadalmi hátterét illeti, sok-
kal több rétegű, mint a régi volt, a maga sokkal sze-
rényebb anyagi eszközeivel mégis nagyjából ugyan-
úgy viselkedik, a pillanatnyi szenzációknak ugyanaz-
zal a sznobizmusával, ugyanazzal a felelőtlen felüle-
tességgel, beavatottságot fitogtató fölénnel. Annak
a hajdaninak legföljebb egy különbséget lehet a ter-
hére írni: éppen azt a bizonyos egyneműségét. És ta-
lán még egyet: olyan bosszantóan a tudatában volt
annak, hogy ő a *hangadó* réteg. Aminthogy csak-
ugyan: az a réteg diktálta a hangot, amin egyáltalá-
ban irodalomról, művészetről, gondolatokról beszél-
ni lehet.

És ez a *hang* kellemetlen hang volt. És magyarta-
lan. Kellemetlenek és magyartalanok voltak már a
hangsúlyai is, nemcsak a szavai. Így hát, amikor a
Pusztulás-ban ezt a kitételt olvastam: „fölülről az a
méreg, amit Pest áraszt a magyar nyelv szellemébe”,

eszem ágában sem volt megütközni rajta, inkább teljesen egyetértettem vele, akárcsak néhány évvel azelőtt, még Bécsben, Eti kritikájával, amely bizonyos lipótvárosi hangsúlyaimat és kifejezéseimet vette célba – igaz, hogy ő nem a magyartalanságukért gáncsolta ezeket, hanem, úgymond, a burzsoá nyegleségükért. Éppen ezért nem vettem elég komolyan Schöpflin komoly válaszszeit, de ha jobban odafigyelek, akkor is, hogyan vehettem volna komolyan, hogy „mért ne lehetne Budapestnek saját nyelvjárása”? Azt a kérdését persze én is jogosnak tartottam, hogy „mért csak falunak szabad nyelvjárásának lenni”, de hogy a pesti beszédet, amely egész nap a fülembe kavargott és tekergett föl-fölcsapó hangsúlyai-
val, egyszer még a magyar nyelv dialektusai közé lehessen számítani?

Schöpflin
jóslata

Ma már tudom, hogy Schöpflin Aladárnak ebben is teljesen igaza volt. Elvileg is, de meg a történelem is igazolta azt a jóslatát a pesti beszédéről, hogy „a magyar nyelv új színnel fog általa gazdagodni, s ha ez a szín talán szokatlan”, azért nem kell kiátkozni a magyar nyelvből.

A bökkenő csak az, hogy a történelem nem egészen úgy igazolta, ahogy Schöpflin elképzelte. Mint ahogy a dunántúli németek és magyarok számarányának kérdését sem úgy oldotta meg, ahogy Illyés ritkán bizakodó álmaiban elképzelhette. Mondtam már, hogy Illyés nyilván visszariadhatott a rendezés erőszakosságától. Schöpflin meg éppen kétségbeesett volna azon, ahogy a történelem *közvetett* beavatkozásaival őt igazolta. Mert abban Illyésnek igaza volt,

hogy a helyzet szorításához képest lassúnak találta az asszimilálódás folyamatát – abban a feltevésében persze már nem volt igaza, hogy ez kizárólag a zsidókon múlt. A vita hevében kicsúszott a tollából egy olyasféle vágás, hogy míg a németek, ha egyszer rászánják magukat az asszimilációra, egyénenként és gyökereken asszimilálódnak, a zsidók ellenben mindig egy tömbben maradnak. Ez az érvelés, ahány oldala volt, annyi felé sántított, már megjelenésének időpontjában is, de az elkövetkező évek gyors változásai aztán alaposan és hathatósan rá is cáfoltak. E könnyelmű kijelentés után egy-két évvel Schöpplin – aki német származású volt: Goethe is, a *Költészet és valóság*-ban említi az előkelő, strassburgi Schöpplin családot –, azt gyanítom, huszadik századi magyar irodalomtörténetében kedves kikacsintással Illyésnek válaszol, amikor azt írja: „Micsoda Budapest volna az, amelyben a Lipótváros, Erzsébetváros, Terézváros háztömbjeiben túlnyomórészt németek laknának, s a többi városrészek is úgy telítve volnának németekkel, mint ma zsidókkal!”

Csakhogy a két háború közti budapesti nyelvet nem a zsidók tették a második háború után bámulatoson rövid idő alatt igazán magyarrá. Hanem részint az a történelmi fordulat, hogy a Lipótváros, Erzsébetváros, Terézváros és a többi városrész háztömbjeiből eltűnt a zsidók túlnyomó része. Másrészt az a történelmi körülmény, hogy a Dunántúlról túlnyomórészt eltűnt az az utánpótlási háttér, ahonnan a budapesti hiányokat németekkel lehetett volna feltölteni. Továbbá az a nagy ipari forradalom, amely a

negyvenes évek végén meg az ötvenesek elején egészségesen magyar nyelvű tömegeket vonzott-sodort a fővárosba. És végül az életformáknak az a forradalma, melynek függvénye volt az ifjúságnak az a nyelvi forradalma, melytől annyian prűszkölnek – én csak ritkán. Az új pesti nyelv – ami a parasztokból lett munkásság és a hetyke, új fiatalság közös műve – csak annyit vett át a mi fiatalkorunk pesti nyelvéből, amennyi még tűrhető, és ami ilyen megemészthető mennyiségben csakugyan új színnel gazdagítja a magyar nyelvet.

A teljes igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a hivatalok meg a sajtó, rádió stb. nyelve aligha lett magyarabb az elmúlt évtizedekben. És az is, hogy az ipari forradalommal együtt fejlődött a sokat emlegetett tömegkommunikáció, amelynek hatásához képest kismiska az a „méreg”, amelyet Illyés a fentebb idézett mondatában említett. Budapest nyelve tehát sokkal magyarabb, mint Illyés meg Schöpflin vitájának idején volt, a vidék nyelve viszont – nem ennek megfelelően, hanem egyéb okokból – sokat romlott. Úgyhogy ma már nemigen számol be senki a cseresznye eladásáról olyan lelket gyönyörködtető előadásban, mint amelyet Illyés hallott negyven évvel ezelőtt a zengővárkonyi paplakban.

De hát végbement-e már a világegyetemben a kezdetek óta – mert az új fizikából mégiscsak azt veszem ki, hogy volt valamilyen Kezdet –, végbement-e olyan változás, amelynek csupán előnyei lettek volna?

9. Budapest

Szagok

És ha már lehetetlen erről az áldatlan viszályról úgy beszélnem, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyjam azokat a kiigazításokat, amiket a történelem végzett nemcsak a válaszokon, hanem a kérdéseken is – folytassam hát önmagam faggatását: miért, hogy én meg se rezdültem arra a lepöccintésre, melyben Illyés Budapestet – elegánsan és mellesleg – részesítette? A válasz megint csak lehetne egyszerű is: mert akkor még én sem szerettem Budapestet. Mert később kezdtem csak megszeretni. De hát ez így képtelenség. Az a frenetikus szeretet, az a megszállottság, amivel nemsokára Budapesthez tapadtam, nem jöhetett létre máról holnapra. Hiszen amikor már kitört rajtam az a szeretet, kiderült, hogy benne van Budapest a pórusaimban, hogy ismerem, úgy, ahogy csak nőt ismer az ember, úgy, hogy szeretem a szagát, hőségben a hűvös, dohos kapualjakét, a terézvárosi búcsúban a karbidlámpákét, a forrásban levő kátrányét, amikor az aszfaltot javítják.

A pontosabb igazság az, hogy nem vállaltam a városomat. Úgy nem vállaltam, ahogy némely nőt nem vállalt az ember. Akibe pedig szerelmes volt. De nem vállalta mások előtt, mert azt a nőt nem szerették a társaságban, mert nem vetett jó fényt valakire, ha vele mutatkozott, mert, ahogy mondogatták is akkori-ban, „kompromittálta” az embert. De nem vállalta önmaga előtt sem. Esetleg azért nem, mert nem szerette a szagát, amelyikbe pedig öntudatlanul szerelmes volt. Vagy nem szerette a hangját – Pesten példá-

ul (a pesti beszédről ezúttal nem is beszélve) a kintornákét, a koldusok hegedűjét, amely délelőttönként gyakran felhangzott a terézvárosi udvarokban, nyári esteiken a pesti kövek között visszhangzó slágerek dallamát és szövegét – Lesz maga juszt is az enyém és: Maga rég nem lesz a világon, Mikor én még mindig imádom, Mikor én még mindig járnék maga után –, ami annyival maradandóbbnak bizonyult benne annyi mindennél, amit akkoriban vállalt. Vagy nem vállalta, mert vastag volt a bokája, vagy széles volt csípőben, vagy nem öltözködött ízlésesen – igen, mi csúnyának is találtuk Budapestet. Nem a Várnegyedet persze, sem a plébániatemplomot az Erzsébet-hídnál, sem a többi ritka maradványt a hajdankorból. Hanem Budapest építészetének parvenü vagy proletár tömkelegét, az eklektikát meg a szecessziót, ami akkor éppen a *tegnap* volt, vagyis az, ami elviselhetetlen – azóta tegnapelőtt lett belőle, tehát divatba jött, de legalábbis elnézéssel tekintjük. Azt meg már ennek a történetnek a nyitányában említettem, hogy abban az időben sokunknak volt bibliája a *Magyar művészet*, Fülep Lajos egyetlen könyve – ő lett a kommün bukása után az a zengővárkonyi lelkész, akinek háza Illyés főhadiszállása volt baranyai falukutatásának idején, és ő maga Illyés kalauza és adatszolgáltatója a *Pusztulás* helyzetképehez. Márpedig ő, Lechner épületeitől eltekintve, semminek sem kegyelmezett Budapesten, és a legtöbb, amit a város javára engedélyezni kegyeskedett, az volt, hogy esős esteiken, a Várból nézve, az Andrássy út vonala elég szép. És az ő felfogásával csak Granasztói Pál mert határozottan

A tegnap és a
tegnapelőtt

szakítani, ő is csak a legutóbbi évtizedekben, fokról fokra. És a híres dunai városkép? Amit manapság annyiféle nép turistája fotografál folyton? Ez az, hogy már annak idején is annyira méltányolták! A németek olyan hangosan és lelkesen – az ember átallt volna velük egy húron pendülni. Különben is, az ifjúságnak egyik gyöngéje, hogy fél a megalapozott közhelyektől. (És ezért esik bele annyi megalapozatlan közhelybe.) Piha, panoráma! – gondolta az ember. És az sem ütött szeget a fejébe, hogy ha nyaralásból vagy Bécsből, vagy akármilyen rövid távollét után hazaérkeztem, addig meg sem tudtam kezdeni az itthoni életet, amíg gyorsan le nem szaladtam a Korzóra, újra szemembe szívni ezt a megszokott és megszokhatatlan panorámát.

Szóval, szerettem én Budapestet, csak jó ideig nem voltam hajlandó ezt tudomásul venni. Ebben része volt az irodalomnak is, természetesen. Már jóval azelőtt is, hogy Illyés azzal a bizonyos bajkeverő mondatával kitudta Pestet Magyarországból, nemigen volt divat pesti írónak és különösen költőnek lenni. Ami elég nehéz is volt. Mert Pestről semmiképpen sem lehetett olyan meghatottan és rajongva írni, ahogy Erdélyi vagy Illyés énekelt a szülőfalujáról: Budapest „szellemiségével” – hogy Illyés szavát vegyem kölcsön – csak az a vállalt szerelem fért össze, amely azért elbírja a kritikát, a gunyoros hangot is. Még aki Pesten született, annak a versei sem vallottak erről. Fenyő László, igen, ő vállalta városát. *Őszi kávéház* – ez volt egyik kötetének címe, 1936-ban. És Babitsnak az újnépíességhöz vonzódó, kései költé-

szetfordulata sem szűkítette ízlését, hogy észre ne vegye a Fenyő magatartásának helyzeti bátorságát: az *Őszi kávéház*-ról és Erdélyi új kötetéről együtt írt a *Nyugat*-ba, részre nem hajló értékeléssel vonva párhuzamot a kétféle „tájköltészet” között. És persze József Attila. Aki pedig adottságainál fogva népies költő is lehetett volna – volt is régebben. De aztán a nagyságnak ugyanazzal az elfogulatlanságával vallotta a város peremét is, mint a falut és a holt vidéket. De példáját azok a kevesek sem követték, akik már akkor az igézetében éltek. Radnóti például, aki ugyancsak Pesten született, a Kádár utcában, de korai költészetében – már a kötetcímek is jelzik: *Pogány köszöntő*, *Újmódi pásztorok éneke*, *Lábadozó szél*, *Újhold* – a forradalmi indulatot nem az avantgarde szellemében a nagyvárosiassággal, hanem valamilyen furcsa bukolikával párosította.

Aminthogy persze abban is volt része az irodalomnak, hogy lassan és fokozatosan mégiscsak mertem vállalni szülővárosomat. Az első ellenlökést éppen Illyésnek köszönhetem: mint annyi mindent, az első Krúdy-könyvet is ő adta kezembe – *Az élet álom* volt, Krúdy utolsó novellás kötete. Aztán beleszerettem Krúdyba, egymás után mindent elolvastam tőle, amit meg tudtam keríteni. Krúdyba már annyi mindent láttak bele, mert annyi minden van benne. Kosztolányi valahol azt írta róla – csak tudnám, hol! –, hogy „mutatis mutandis ő a magyar Proust”; Cs. Szabó legutóbb az *écriture automatique* magyar előfutárát fedezte föl benne, akinek regényei és novellái „a szürrealista éberálom legszebb prózakölteményei”. Igaza 163

van, de épp ennyi joggal mondhatnám, hogy nagy realista regényírónk, aki ezekbe az „éberálmokba” feltáratlan területek társadalomrajzát rejtette. A sokféle hatás közül, amit már első olvasásra belém sugárzott, a legfontosabb az volt, amit Budapest különböző tájairól mesélt. Hát ebben a városban élek? – ámultam el. Utána már könnyű volt meglátnom Kosztolányiban is a pesti költőt. És aztán már kezdem figyelni az igazi urbánusok megnyilvánulásaira is. Hevesi András egyenesen az én szűkebb szülőföldemről, a Lipótvárosról írt csillogó esszét. Márai és Cs. Szabó nem avatkozott a vitába, de a maguk közvetett és választékos módján rá-rámutattak a város pöffeszkedő vagy pellengérre állított parvenüisége mögött meghúzódó halk eleganciára, amit Márai már az őszi Lukács uszoda rajzával is érzékeltetni tudott. Az Erdélyből menekült Cs. Szabó eleinte dohogva nézegette a várost, de hamar beletörődött: „szülőfalum, Pest, összetartozunk.” Persze hosszú időnek kellett eltelnie, míg ezt írhatta: „Az ember lassan rájön, hogy Budapest volt az a csalogató, legendás Szamarkand, aranykupoláival, alabástromfalaival, türkiz padlójával és táncoló arab betűivel, ahová gyerekkorunkban behunytt szemmel elvágtyunk” – de ezt már a maga választotta száműzetésből.

Figyelmemnek ebben a fordulatában, kár is volna tagadni, volt már bizonyos dac – nem, ez túl sok –, berzenkedés Budapest szaporodó és fokozódó leprázása ellen. Illyés első, Pestet pöckölő mondatát még föl sem vettem – hiszen, amint azt hosszabban is kifejtettem, egyetértettem vele –, de a vita folyamán

törvényszerűen bekövetkező ráduplázások kezdtek kiváltani belőlem valamilyen gyöngé tiltakozást – már megint sok –, méltatlankodást. Ilyesmit: ezt azért nem! Vagy legalábbis: ennyire azért nem!

Mindezzel összefüggött – de sorrendi összefüggés megállapítására ma sem vállalkoznék – Budapest valósága. Elsőnek mégis a proletariátus Pestjét mertem vállalni, Újpestet és Angyalföldet, ahol egyre ismerősebben mozogtam, és ahol a fogolyseregek – mert még mindig úgy láttam őket, mint kezdetben – reggel befelé, este kifelé meneteltek az ellenséges gyárvárák őrzött kapuin. Eti hatására én is megtanultam valamelyest az életet mozgásban és mozdulatokban látni. Én ezt az esti szállingózó és szétoszló, fáradt mozgást magyarnak láttam – és milyen magyar volt a mozdulat, amellyel a söntések bádoglapjára visszatették a poharukat! Fontosabb ez, mint a sajtó és a „szellemiség” – és ezek a szürke tájak ne volnának Magyarországon?

És Eti mozgása? Hiszen ezek a szürke, füstös ke-
rületek, Újpest és Angyalföld volt a szülőföldje neki is, aki magában hordozta Magyarországot, nemcsak a mozdulataiban, hanem az arcán, a teste felépítésében is. Akkor már kezdte megvalósítani azt az elképzelését, hogy a paraszti mozdulatokból – és nem csak a táncmozdulatokból – teremti meg a maga táncstílusát, de az eszmei, az eltökélt népiességtől szerényen és ítélet nélkül, inkább ösztönösen idegenkedett. Hiába próbáltam neki kedvet csinálni a népies költészethez azzal, hogy végül is olyasmit csinálnak, mint amit ő, csak azt felelte, hogy nem érzi a rokonságot, 165

És Eti mozgása?

még Kodálllyal sem, csak Bartókkal. A farkasréti házba ő is ugyanúgy szeretett járni, mint én, Illyés műveltsége, szellemessége, egész egyénisége ugyanúgy lenyűgözte, mint engem. De az alatt a néhány év alatt, amíg jóformán mindenhetes vendégek voltunk náluk, alig-alig jött ki a száján dicséret. Egyszer azonban, amikor megjelent az *Avar*, ez az apollinaire-i fogantatású, hosszú költemény – amely meglehetősen váratlan és összefüggéstelen jelenség volt Illyés akkori költészetében –, szemérmes mézhangján ezzel fordult hozzám:

– Gyönyörű volt a verse a *Nyugat*-ban!

Illyés meglepetten nézett rá és azt kérdezte:

– Szóval, ilyet írnak ezentúl?

Ez franciás galantériával volt mondva, mintegy annak jelzésére, hogy nincs előbbre való becsvágya, mint Etinek tetszeni. De én kihallottam belőle a játékos gúnyt. Ma már, harmincnyolc év múltán visszahallgatva, a játék mögött komolyságra vélek ráismerni: mintha még semmi sem volna eldöntve, mintha lehetne így is, úgy is. Hiszen ma visszatekintve, tudjuk csak igazán, hogy nem volt *muszáj* népies költőnek lennie. De nemcsak az elmúlt másfél évtized Illyés-versei, hanem a kezdetiek, a *Dokumentum*-beliek is bizonyítják, hogy lehetett volna a magyar szürrealizmus vezére is, nemcsak a népiességé. Válhatott volna belőle a magyar Goethe is – mondtam néhány évvel ezelőtti, pesti viccformával, miközben kapcsolatunk imaginárius összetevőit nyomoztam, de ő beírta azzal, hogy „a magyar Petőfi” legyen, a nemzet költője. És még mi minden más is lehetett volna!

A *Pusztulás*-sal azonban végleg elkötelezte magát – nem szeretem ezt a szót, de ezúttal helyénvaló. Azután már csak lélegzetvételnyi kirándulás lehetett az olyan vers, mint az *Avar*, amivel Eti kivételes elragadtatását elnyerte.

Mintegy a
helyszínrajz

Eti egyébként éppen a *Pusztulás* megjelenésekor – ezt már előre is jeleztem abban a nyitányban, amely ennek a hosszú történetnek mintegy a helyszínrajzát próbálta fölvezetni –, a Hitler-év őszén, a sok szegényes albérleti szoba után végre jó szobához jutott a Rózsadombon, a Veronika utcában, ahol egy asszony valamiféle zenei iskolát vagy foglalkoztatót vezetett kislányok részére – Eti mozdulatművészetre tanította őket (köztük a háziasszony két gyermekét is) –, ezért kapta cserébe a szép, tágas, nagy erkélyű, rózsadombi szobát. Ezen az erkélyen vállaltam először Budapestet. A kilátás az újpesti vasúti hídtól a Gellérthegyig fogta össze a város képét. Nem volt olyan nagyvonalú és mutatós, mint az a *panoráma*, melyet a Svábhegy tetejéről még gyerekkoromban megszoktam, viszont jobban lehetett látni benne a város északi részét, közelebbről a hidakat és a pesti oldalt, a gyárakkal együtt. Tulajdonképpen ez a naponta szemembe szívott látkép csatolta bennem Újpestet, Angyalföldet végleg a Belvároshoz, a Korzóhoz és a Váci utcához.

Azon a nyáron történt meg először, hogy a szabadságomat végig – végig! azaz két hétig – Pesten töltöttem. Uszodába jártam, szívtam a nyári Budapest összehasonlíthatatlan, levantei, félig dögletes, félig bűvös légkörét, Horatiust olvastam, nekivágtam

Proustnak, egyelőre nagy nyelvi nehézségekkel, és alkonyat felé fölsétáltam a Margit utcán és Apostol utcán a Veronika utcába. Eti rendszerint már az erkélyen várt, onnan nézett le rám, vékony, fűzőld bارسony pizsamában, amelyet egy elegáns tanítványától kapott. Éjszakánként, amikor már aludt, megint az erkélyen ültem, egy hosszabb verset faragtam – ez lett a címe: *Levél a szabadságról*. Szabálytalan leoninusokban írtam, egyébként is érződött rajta a latin költők hatása, különösen Horatiusé, akinek leveleit és szatíráit ezen a nyáron olvastam először. Tőle kaptam új bátorítást, a köznapi beszédet is alkalmazni a költészetben. Azért mondom, hogy *újat*, mert hiszen Kosztolányi is erre biztatott, már négy évvel azelőtt, sőt ő egyenesen a pesti beszéd fölhasználására is, de ehhez még nem volt elegendő bátorságom, pontosabban erőm nem volt elég, „a magyartalanságot kiszűrni belőle” – mert ez is hozzátartozott Kosztolányi tanácsához. A köznapi szavak és fordulatok fél-múlt igealakokkal keveredtek a versben és a fél-múltnak már akkor is ugyanolyan avított íze volt, akárcsak napjainkban. Némely kritikus ezt archaizálásnak tartotta, holott ennek a fél-múlt igeragozásnak meg néhány századfordulói kifejezésnek tulajdonképpen ugyanaz volt a rendeltetése, mint a triviális szavaknak: a pátoszt iróniával ellensúlyozni. Mindenesetre köznapiságnak és idézőjelbe tett régieskedésnek ezt az együttesét olyan keverési aránynak tartottam, amely nem méltatlan Horatiushoz és Ovidiushoz. Általában is, amennyire visszaemlékszem, ez volt első versem, amellyel valamennyire elégedett voltam: si-

került benne valamit mondani, amit csak én mondhattam el. Ez a valami Budapest volt, illetve ragaszkodásom Budapesthez. Keserű, kritikus ragaszkodás volt:

Szabálytalan
leoninusokban

*Ízlés nélküli, szürke, cikornyás épületek,
Ez honom, otthonos én már csak köztük lehetek.
Itt a lakosság rossz, cinikus s a beszéde kevert,
Itt a magyar szó nem száll tisztán, torz, kitekert.
Álelegancia illeg az utcán, pompa, hamis,
Ó, hogy utálom, bárha hazámul vállalom is.
Később a munka a város más részébe sodort,
Ott, hol az új templom sem tudta a régi nyomort
Szépiteni, s hol a rongyos lázadózők tömegét
Fegyver, kardél és lovasattak kergeti szét.
Sűrű, kormos füst feketíti a rossz levegőt,
Kettős őrszem a tőkét védi a gyárak előtt. . .*

Ennyiből is látható, hogy ez a vers csak érzelmileg, nem ítéletében mondott ellent Illyés bajkeverő mondatának, amelyre akkor már nem is igen emlékeztem, éppen azért, mert az egyetértés következtében annak idején elsiklottam fölötte. A viszolygó összetartozástól, mai megfogalmazás szerint az „ez van, ezt kell szeretni” cinikus beletörődésétől, a csak azért is ragaszkodástól az elfogadásig, a szerelemig, sőt azonosulásig hosszú volt az út. Budapest vállalása bennem egyenes arányban nőtt azzal a fölismeréssel, hogy kívül-belül mennyi erő fenekedik erre a városra. Ez a fölismerés a háború kitöréséig féltéssé fokozódott, negyvennégyre vak rajongássá, melyet már csöppet

sem érdekelt, hogy milyen is Budapest „szellemisége”. De csak Budapest romjai között járva gondoltam vissza valódi méreggel, és már nem mulatva, elnéző mosollyal Illyés antipestizmusára – nem az idézett mondatára (melyre még mindig nem emlékeztem pontosan), hanem arra az aránytalan dühére, amelybe ráduplázásai során belelovalta magát. Akkor még nem került elő az *À la recherche* (azt sem tételeztem föl, hogy Miklós elveszett), de amit Budapest romjai között gondoltam, nem járt messze az ő sorától: „mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”.

És amikor most, a népies-urbánus viszály okait keresve rábukkantam – egyszerűen érvénytelennek találtam azt a mondatot, amellyel valaha egyetértettem. Mi tette érvénytelenné? A más távlatot adó halál? A pusztulások sorozata? Inkább a föltámadásoké. Vagyis: érvénytelenítették azok a történelmi fordulatok, amelyekből úgy csapott föl Budapest igazi szellemiségének egyetemes magyar volta – hogy annak az Illyés magyarsága is csak egyik alkatrésze.

10. Isten neki!

De bármennyire érvénytelenítette is a történelem azt a Budapestet fricskázó mondatot; és bármennyi igazság lehetett már annak idején is Schöpflin válaszában; sőt bármennyire is csóválom ma már a fejemet, amiért negyven évvel ezelőtt, egyetértésem következtében csöppet sem voltam érzékeny annak a mondatnak a horderejére – negyven év történelme sem

változtatott azon az alaptényen, hogy annak a mondatnak alapján senki sem volt feljogosítva Illyést antiszemizmussal vádolni, még akkor sem, ha ez nem olyan baklövéses bárdolatlansággal történt volna, mint ahogy ellenfelei csinálták. És a történelem ugyancsak nem változtatott mindannak tartalmi érvényességén, amit Illyés a vádakra válaszolt – amint az várható is volt, hiszen már a vitájuk közben is észrevettem azt az állandó törekvést, hogy különösen ebben a kérdésben el ne szakadjon a felvilágosodás, az *Enciklopédia* szellemétől.

Csak egyéni
erőfeszítéssel

Azt is jeleztem már, hogy lényegi álláspontját az ún. zsidókérdésben – az értékek helyes arányérzetével – nem közvetlenül a vita során mondta el, hanem látszólag attól függetlenül, a Pap Károly szenvedélyes és önmarcangoló röpiratáról írott cikkében, a *Nyugat*-ban. Ezzel az állásponttal nemhogy egyetértettem: a magam gondolatainak ésszerűbb, egyszerűbb, tömörebb és tisztultabb megfogalmazására találtam benne. „A zsidóságot a magyarság nem mint nemzetet vagy fajt fogadta magába, hanem mint egyedeket” – írta. Hát persze. Osztálykötöttségektől, mint ahogy minden terhes társadalmi determinációtól, nem lehet másképp megszabadulni, csak egyéni erőfeszítéssel – ezt már a gimnáziumban tudtam, a grinzingi nyár után. Később már azt is, hogy minden megváltás egyéni. Ami egyébként megegyezett a magyar szabadelvűség nagy hagyományaival – az eötvösivel különösen. Éppen akkoriban olvastam el egymás után Eötvös József regényeit: leginkább hosszú mondatainak szerkezete vonzott, kivált *A karthausi-*

Csupán egy
lehetőség

ban. De ezúttal nem a regényeire gondolok, hanem a zsidók emancipációjáról írott röpiratára, melynek félreértésére zsidók és antiszemiták egyaránt hajlamosak voltak – és ugyanabba az irányba értették félre. Pedig hát Eötvös nem azért akarta a zsidók felszabadítását, hogy szabadon maradhassanak zsidók, hanem hogy szabadon olvadhassanak bele az emberi, közelebbről a magyar közösségbe. Márpedig a szabadelvűségnek, de különösen az Eötvösének, alapja a szabad egyéniség. Az akarat szabadsága, írta valahol – és hát mihez kellene inkább a szabad akarat, mint a közösség megválasztásához? –, akárcsak az egyenlőség, csupán egy lehetőség: az egyén feladata – eötvösi szóval: föladása –, hogy élni tudjon ezzel a lehetőséggel. És mindez áttételesen, de tisztán rímelt bennem az ifjú Marx egy mondatával: *Die Emanzipation des Juden ist die Emanzipation der Welt vom Juden.* (Hivatalos fordításunkban – én sem tudnék helyette jobbat ajánlani: „A zsidó társadalmi emancipációja a társadalomnak a zsidóságtól való emancipációja.”)

„Ez volt a hallgatólágos alku – folytatta Illyés –, és ez a kulcsa a megoldásnak is. Ezt a kulcsot csak a zsidók forgathatják, mégpedig mindnyájan külön-külön. Már el is kezdték azzal, hogy magyarul beszélnek, hogy tradíciójuk inkább magyar, mint zsidó.” Világos és valóságos beszéd, nincs mit hozzátenni. Habár – jutott eszembe már akkor is – éppen az egyéni megoldások olykor túl is léptek az utolsó mondat szintjén. De általános helyzetminimumnak ez az összefoglalás is megteszi. A lényegesebb különben is az volt, ami következett:

„Ha egy helyzetet már választottál, a másikról le kell mondanod. Népek versengésében kétfelé nem nyújthatod ki a kezed sem segítségért, sem haszonért. Élhetsz közösség nélkül, ha elég nagy szellem vagy – (most veszem csak észre, hogy ezúttal is gondolkodásának egyik elkötelezetlen lehetőségét villantotta föl) –, de két közösségbe senki sem tartozhat, legkevésbé egy nép.” Hát igen, ez megint a *mi* és *ők* kérdése volt, amibe Bátaszéken és utána, a fehérterror, az „atrocitások” idején kezdtem belezavarodni. Ha akkor olvashattam volna ezeket a mondatokat! Mert olyan egyszerű mondatok, hogy Petőfin edzett értelmem kétségkívül akkor is megértette volna őket. Magamtól nehezebben igazodtam el a dilemmában, de azért Bécsben már végleg eldöntöttem: a *mi* számomra csak azt jelenthette: mi magyarok. És azóta sem kellett szembenéznem olyan *helyzet*-tel, amely kétségbe vonta volna ezt a döntést. Ahogy Illyés is írta: „A zsidókérdésre a magyar táj visszhangja már megadta a választ. Sajnos – fejezte be a gondolatmenetet –, az ige nem azzal válik testté, hogy kimondják, hanem ha meghozzák neki az áldozatot.”

Ez a csattanó teljesen megfelelt az én logikámnak is. Legfőlőbb azt szégyelltem egy kicsit, hogy nekem olyan kevés a feláldozni valóm. Igaz, formálisan még mindig zsidó voltam, a habozás állapotában, mert még nem szántam rá magam a hivatalos áttérésre: egyrészt átaláltam az egész ügyet olyan komolyan venni; másrészt Renan és az Evangélium ugyan váratlan fordulatot adott egész gondolkodásomnak és elindított benne egy folyamatot, amely még ma sem ért vé-

Egyszerű
mondatok

get, de azért még nem mertem volna magamat kereszténynek nevezni; végül és főként irtóztam minden hivatali procedúrától – kényelmesebb volt semmit sem csinálni. De magából a zsidó vallásból, vagy mondjuk – Illys terminológiájához közelítve a szót –, zsidó vallási közösségből mi maradt, amiről le kellett volna mondanom, amit föl kellett volna áldoznom? Nagypám örökségéből amit őriztem, közös kincse minden keresztény közösségnek, a magyarnak legkivált. Én az Ószövetséget is akkor kezdtem újraolvasni, mikor megismertem a tizenhatodik század magyar verseit, amelyek telítve vannak ótestamentumi utalásokkal – „Mikoron Dávid nagy búsultában”, ezzel kezdődik a *Psalmus Hungaricus*.

Persze a zsidó vallás nem csupán a Bibliából áll. De azt, hogy szeretem a maceszgombóclevest is, még nem tekintettem két közösséghez való tartozás jelének. Szerettem, igaz, a szertartást is (ugyanazt egyébként, amelynek ünneplésekor Jézust elfogták), azt, amelyiknek a maceszgombóclevés is tartozéka, a családias széderestéket. A *széder* költészete, humora, játékosága annyira beleivódott emlékezetembe, hogy semmiféle áldozatkészséggel sem tudtam volna lényemből kioperálni. Annál kevésbé, mert hiszen a szédereste kellemes emlékei közé tartozik, hogy kezdtem tudomásul venni elszakadásomat attól a közösségtől, amelyet eleinte csak családnak neveztem. Ezt az elszakadást Béla hozta tudomásomra, Matild néni legnagyobb fia, azzal, hogy a Hagada négy figurája közül a *gonosz*-nak nevezett ki, annak, aki azt kér-
di: Mit jelentenek ezek a ti ünnepeitek? amire azt vá-

laszolja neki: Jól mondd, hogy a ti ünnepeitek, mert ha te is ott lettél volna, téged bezzeg nem hozott volna ki az Úr Egyiptomból – és én csak örültem ennek a kívülálló helyzetnek. Egyébként a Hagadának a diaszpórában született zárószavát – Jövőre Jeruzsálemben! – a család sem vette komolyan: senki sem vágyódott Jeruzsálembé, örültek, hogy itt szédereznek, és előreláthatólag jövőre is itt fognak széderezni, Budapesten; sőt akik a háború után mégis kíváncsiak voltak, azok sem Izraelbe igyekeztek, inkább Amerikába. Bennem ugyan később, történetesen éppen a hitleri hatalomátvétel idején, éppen Renan érzékletes leírásai felébresztették a kedvet, Jeruzsálemet megnézni, de az *Erec Jisrael* új mítoszát és a mesterséges nemzetcsinálásnak abban az időben újult erővel propagált nagy tervét csöppet sem találtam rokonszenvesnek – egy rossz (de sajnos, megjelent) versben kifejezést is adtam kételyeimnek, amelyekre egyébként a történelem ugyancsak alaposan rácsáfolt.

E közösségi összetartozás világi formái persze még kevésbé csábítottak. Amióta láttam a hatását Eti magatartásában, a zsidó „kultúrfölény” megnyilvánulásai nemcsak nevetségesek, gyűlöletesek is voltak előttem. Eti léte és lényé természetesen amúgy is megkönnyített számomra minden ilyesfajta „áldozatot”. Amikor néhány évvel azelőtt rajtakapott azon, hogy jom kippurkor minden hit nélkül, csak úgy, pusztán megszokásból, még mindig böjtölök, és lehordott érte, első ízben kissé kényelmetlen érzés volt ennem azon a napon, amelyen úgy szoktam meg, hogy nem eszik az ember; egy év múlva megkönny-

nyebbülés; harmadszorra pedig észre sem vettem, hogy „megszegem” a bőjtöt. Később, amikor Eti életformája meg a szüleimé egyre többször és egyre közvetlenebbül állt szemben egymással, már minden lemondás és feszengés nélkül tartottam Etivel. Mindez inkább fölszabadulás volt, mint áldozat.

És mégis, Illyésnek ezt a világos, tiszta beszédét – amelynek pontos mondatai nem mondtak ellent sem az *Enciklopédia*, sem az emberiesség szellemének – ugyancsak összezavarta a történelem. Mindenekelőtt az „áldozat” szónak adott kirívó, baljós értelmet éppen a zsidókkal kapcsolatban – pusztán azért, hogy nem ők hoztak áldozatot, hanem őket vitték áldozatul. És ez a körülmény ennek az egyenes beszédnek egyéb mondatait is alaposan összekeverte. „Ha egy helyzetet már választottál, a másikról le kell mondanod.” De aki egyszer belekerült azok közé az áldozati körülmények közé, miféle helyzetet választhatott és milyen helyzetről mondhatott le? Sárközi György például. Azért jut elsőnek ő az eszembe, mert Illyés őt emlegette mint az asszimiláció csodáját, a helyzetválasztás példaképét. Aminthogy csakugyan, ő írói fejlődésének felét hozta áldozatul „az ígének”; és a népiesek is őt a mozgalom egyik vezérének, sőt egy időben a fővezérének tekintették – tudvalevően ő szervezte a *Magyarország felfedezése* sorozatot és ő szerkesztette a népiesek folyóiratát, a *Válasz*-t. Sárközi a balfi munkatárborban. Mi volt a jelentése ott annak, hogy a „magyar helyzet”-et választotta? És mi volt az érvényessége annak a balfi táborban, hogy lemondott a „zsidó helyzet”-ről?

És aki maga nem esett áldozatul? A kivételek? Akiknek csak anyjukat, apjukat ragadták el az áldozati körülmények? Nekik hogyan kellett volna lemondani „a másik helyzet”-ről? Mit kellett volna áldozatul hozniuk? Azt a tudatot, hogy anyjukról, apjukról van szó? Ahogy Zelk – aki velem együtt értett egyet Illyéssel – egyik nagy versében kísérteties pontossággal megfogalmazta:

Hazám a vers... – hitted. Még nem hazád!

Öld meg szívedben apád és anyád!

*Így halj halált! s fönikszként újra kelve
meglelheted majd igazi hazád!*

Szép vers volt, az áldozati láng paroxizmusában foganva. Valóságos „helyzet”-nek persze képtelenség. Aki ezt végrehajtotta volna, semmilyen közösségbe nem tartozik, az emberibe sem. Ilyesmire az sem képes, akinek élete egyetlen, nagy szembefordulás a szüleivel. Nemhogy Zoltán, akinek a költői szerencséjéhez az is hozzátartozik, hogy sohasem kellett megtagadnia gyerekkorát!

Mindezt csak most gondolom, utólag – mert „más távlatot ad a halál már” az „áldozat” szónak is, amit Illyés olyan enciklopédikus gyanútlanysággal írt le annak idején. Holott legtöbbünknel tisztábban látta, milyen korszaknak nézünk elébe. Egy korábbi fejezetben idéztem már ugyanennek a Pap Károlyról szóló cikkének elejéről azt a nagyon találó mondatát, hogy a zsidók „nemcsak a fejükkel gondolkodnak, de vérmérsékletükkel, ösztönükkel, bőrukkel...” 177

A mondatot így fejezte be: „ami nem csodálható, mert van ország, ahol a kérdés valóban a bőrükre megy”. Akármilyen hűvösen és távortartóan fogalmazta ezt a mondatot, azt is tudta, hogy bőrüknek ez a veszélyeztetettsége aligha át nem csap hozzánk is. Hiszen már korábban is, amikor figyelmeztette urbánus ellenfeleit, hogy könnyelműség játszani a tűzzel (mármint az antiszemitizmus vádjával), hozzátette: „melytől kétszeresen is óvakodnia kell annak, aki fölött egyik napról a másikra amúgy is kigyúlhat a tető”. Néhány fejezettel korábban ezt már idéztem is, nagy helyesléssel, és utólag is csak másodszori elolvasásra tűnik föl nekem a hang idegenkedő távolsága: mintha egy másik földrész lakosaihoz szólna. És csak most kezdek azon tűnődni: csakugyan csöppet sem félt attól, hogy azok a lángok átcsapatnának más tetőkre is? Vagy el tudta képzelni, hogy az a hozzánk átcsapó tűz elszigetelhető lesz? Hogy ebben a kis országban el lehet keríteni olyan gettót, amely fölött más tető lesz, mint egész Magyarország fölött?

„Láttam Buda égését, / az izzó koszorút” – csapott a lantjába ostrom után. Legközelebbi verseim közé tartozik, de csak most jut eszembe a kérdés, hogy amikor *látta*, gondolt-e arra, hogy a közös tető ég? Isten tudja. És amikor így folytatta a verset: „az izzó koszorút egy nép fején” – ne gondolta volna, hogy a kitagadott Budapest mégiscsak feje volt ennek a népnek? Ha nem az elgondolt, hát az el nem gondolt gondolataival. Illyés különben sem az az ember, aki szívesen köti a más ember orrára: ezt valaha úgy gondoltam, de most már így gondolom. Gondolatai-

nak változását – változásait a folyamatosságban! – verseiből kell kiolvasni (mert prózában kevésbé árulja el), poirot-i következtetéssel. Visszatért ő később az összezavart érveknek arra az egész hajdani komplexusára, és nagyjában engesztelő szavakkal – csak meg kell érteni. Van egy befejezetlen verse 1947-ből, a torzóként is nagyszabású *Vár a vízen*. Ebbe a többfelé ágazó, történelemfilozófiai költeményébe rejtette a következő, éles gondolatváltását is:

A kabarok

.....*hogy újra egybeálljon
egy nemzet, itt, a Duna-Tisza tájon
mind az Ady-ék szerinti magyarból
(mint rég a finnből, ugorból, – kabarból!)*

Az idézőjel és Ady neve mellett a kötőjellel hangsúlyosbított többes szám figyelmeztet rá – nem választva el Adyt (ahogy a vita idején is, manapság is szokták néha) közvetlen társaitól –, hogy ez a történelemfilozófia némileg visszafordult a *Nyugat* magyarság-fogalmához, amely a lehető legtávolabb igyekezett kerülni a faji felfogástól. A zárójelbe tett megtoldás szemléletes illusztrációja ugyanennek a tételnek – talán hogy ne lehessen fölötte elsiklani. A magyarság ősi, etnikai alapeleme után valamennyi későbbi, összetevő népelem közül éppen a gondolatjel és felkiáltójel nyomatékával kiemelt *kabarból* félreérthetetlen békejobb a tíz évvel azelőtti ellenfélnek. Nem tudom, őstörténetírásunknak ebben a kérdésben mi a mai álláspontja, de mi úgy tudtuk, hogy a *kabar* a feltételezetten zsidó vallású kazárok közül ki-

szakadt és a magyarokhoz csatlakozott, nyolcadik törzs. (Lásd Babits játékos-ironikus *Turáni induló*-ját: „Hajrá hét törzs hét magyarral, / Nyolcadikkal, mord kabarral!”) Aki tehát a mi időnkben a kabarokat emlegette, a zsidókra utalt, és a gondolatjel és felkiáltójel közötti szereplésüknek egyetlen lehetséges megfejtése: Isten neki, akár a zsidókkal is!

Nem mintha a fenti négy sor megfejtető titkosírással följegyzett felfogásának nem lettek volna előzményei Illyés gondolkodásában. Hiszen, amint azt korábban bizonyítani igyekeztem, a *Pusztulás* megírásakor sokkal inkább tudatában volt a közös érdeknek, amelyek leendő ellenfeleivel összekapcsolták, mint azoknak a nézeteinek, amelyekkel e potenciális szövetségeseit eltaszította magától. Nem „késő bánat, eb gondolat” volt hát, amikor abban a bizonyos, negyedszázaddal későbbi visszatekintésében – amelyre már hivatkoztam –, ezt írta: „A hitleri fajelmélet a magyart – a nem asszimilált eredetűt – másodrendű népnek nyilvánította, s ennek alapján éppúgy eltörlésre szánta, akár a zsidót...” Én ugyan úgy tudtam, hogy a német ideológiában a magyarok minősítése ez volt: *Hilfsvolk ersten Ranges* (elsőrendű segítőnép) – s mint ilyennek, volt némi korlátozott létlehetősége a német élettérben. Kétséges persze, meddig tartották volna tiszteletben ezt a kiváltságunkat a helótanépek között, és mindenképpen logikus Illyés végkövetkeztetése: „Önként adódott, hogy a két áldozat összefogjon, ha csak a veszély idejére is.” Csakhogy az elmulasztott szövetség egyik akadályá

180 éppen ez az ugyancsak távoltartó hang volt, amely

mintha a vitapartnereket teljességgel más emberfajtának tekintené. Egyszerűbben szólva: azok is igényt emeltek arra – mindegy is, milyen szempontok szerint jogtalanul és milyenek szerint jogosan –, hogy egyszerűen magyaroknak nézzék őket, jelző nélkül. Igaz persze, hogy joggal adódik az a kérdés is: de ha így volt, miért nem tettek legalább úgy, mintha jobban érdekelné őket, hogy magyarok vagy németek laknak a Dunántúlon?

Az ám

Az ám. És éppen az ilyen „az ám”-ok miatt volt, hogy végül is – de ez már csak a viszály harmadik szakaszában történt, kezdetben a Gömbös nevével összekapcsolódó Új Szellemi Front idején – ugyanarra a belátásra jutottam én is, mint Donna Blanca, a francia származású spanyol királyné Heine *Hitvitá*-jában: *Dass der Rabbi und der Mönch, Dass sie alle beide stinken.*

11. A választás

És mégis, ezzel a fanyar belátásommal együtt, amikor sehogy sem kerülhettem el az (akkori helyzetemnek megfelelő) szerény színvallást, bár fogamat szíva, végül is a népiesekhez csatlakoztam. Említettem már, hogy az urbánusok lapja a *Szép Szó* volt, a népieseké a *Válasz* – amelyet Sárközi szerkesztett. Egy napon fölhívott és közölte velem, hogy a lap munkatársainak választaniok kell: vagy a *Szép Szó*-ba írnak, vagy a *Válasz*-ba. Én mindössze egy verssel szerepeltem a *Szép Szó*-ban, a második számban, azt is csak a békes-

ség kedvéért adtam oda, Sárközi nekem szegzett vagylagossága mégis ingerelt: diktatórikus eljárást, szabadságom csorbitását láttam benne. Nem egykönnyen adtam be a derekamat, nem is tudtunk telefonon zöld ágra vergődni: Sárközi elhívott a lakásába, a Fillér utcába. Nem először jártam ott, de sohasem szívesen: felesége miatt, akit akkor még általában Molnár Márta néven emlegettek – mert Molnár Ferenc és Vészi Margit lánya volt. Származása, társadalmi és társasági háttere tehát inkább az urbanusokhoz kapcsolta volna – egyébként az volt a szóbeszéd, hogy szellemileg velük tart és az ő társaságukban érzi jól magát. Közvetlenül erről sohasem győződhettem meg: összesen sem sok szót váltottam vele, sőt ránézni se nagyon mertem, részint, mert olyan szép és elegáns nő volt, részint meg éppen ezért duplán bántott, hogy olyan leplezetlen megvetéssel bánik velem – azt sem tudtam biztosan, hogy ez általában a *Válasz*-ügyeknek szól-e, vagy kizárólag az én személyemnek. Látogatásaim a Fillér utcában (mindig szerkesztőségi ügyekben) rendszerint úgy folytak le, hogy Márta fogadott, barátságtalanul, bevezetett a dolgozószobába, kiment, bejött Gyuri, hamarosan megint megjelent Márta, letette elénk a feketét meg a süteményt, olyan tartással, mintha a férje üzleti ügyekről tárgyalna egy alantas ágensével – én ugyan megmondtam, hogy nem kell mindenkivel bratyizni, de ha ő így akarja –, aztán búcsúszó nélkül kiment. És aztán már hiába éreztem (és mindig éreztem) Gyuri kedvességét, megértését, becsülését, otthonosan sohasem ültem nála – Márta megvetése bent maradt a

szobában, ott lebegett a komoly könyvtár előtt, amelyről egyszer valahol szép cikket írt Sárközi. Ezúttal meg amúgy sem volt kellemes az együttlé-tünk: végig komoly vitával telt el. Én megpróbáltam kifejteni, miért tartom Sárközi eljárását méltatlannak és irodalmiatlannak; Sárközi türelmesen magyarázta, miért van rá feltétlenül szükség. Már nem emlékszem az érveire, csak arra, hogy nem győzött meg velük. De hajthatatlan volt, én meg persze engedtem a végén.

Törleszkedő
renegát

És ezzel nyíltan és formálisan is a népiesek ügye mellé álltam. Holott akkor – bár Illyés tanulmányát még mindig feddhetetlenül tiszta ütközet-nyitásnak tudtam – eljutottam már a Donna Blanca bölcsességéhez. Az is igaz, hogy kényszerű választás volt. De ez a melléknév, ez előtt a főnév előtt, csak látszólagos paradoxon: a választásnak csak az alaki körülményei ellen volt kifogásom, nem a lényege ellen. Az is igaz, hogy ez a formai választás nem mindenkinél esett lat-ba ugyanolyan súllyal. Weöres például, isten tudja, miért, a *Szép Szó* mellett döntött, és nem hiszem, hogy ezt bárki is a terhére írta volna – de neki már akkor is megvolt az a kiváltsága, hogy az ilyen gondolati és politikai állásfoglalásait nem vették egészen komolyan. Valószínűleg igazuk volt, amikor engem szigorúbban néztek: az urbánus tábor szemében törleszkedő renegát voltam.

Megbántam? Nem. Ha most egy időgéppel – de minden utólagos, keserű tudomásommal együtt – vesztetre visszatennének a harmincnyolc évvel ez-előtti állapotba, ma is ugyanúgy választanék.

Miért?

És annak idején miért?

De már ehhez vissza kell váltanom a nyomozó szerepébe – talán, ha csupán önmagam vagyok a nyomozás tárgya, nem olyan visszatetsző vállalkozás.

Kezdem a nyomozást a legönösebb szempontokkal. Engem a népiesek többre becsültek, mint az urbánusok. A legjellegzetesebb urbánusok, mint az öreg Ignotus, Hatvany, Ignotus Pál, Zsolt Béla észre sem vettek, vagy ha igen, mindjárt el is fordították a fejüket, kelletlenül. Rosszabbul esett, hogy nem sokba vett Déry és Németh Andor sem, akiket pedig igazán szerettem – bár azzal vigasztalhattam magamat, hogy az ő kicsinylésük nem feltétlenül a tehetségemnek szól, hanem az iránynak is, amit művelek. Amikor valamelyik előkelő vagabund körútja előtt megkérdeztem Déryt, hogy ugyan már miért nem tud egy darabig itthon maradni, azt felelte, tréfásan, de komolyan is:

– Nem lehet élni olyan országban, ahol Erdélyit és Szabó Lőrincet nagy költőnek tartják.

Ami nem annyira a két költő, mint inkább az én ízlésem ellen szólt. Mallorcáról egyik levelében tételesen is megfogalmazta ellenérzését, mondván, hogy nem állhatja azt a „lírai realizmust”, amelyik nálunk újabban divatba jött – azt hiszem, ezt a kifejezést is tőle hallottam először. És Németh Andor ebben is egy húron pendült vele.

A *Szép Szó* egyik szerkesztője és nagy költőcsillaga József Attila volt. De azóta, hogy az Andrassy úton olyan meg nem érdemelt dicséretben részesültem tő-

le, és hogy olyan megtisztelően dedikálta nekem a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* példányát, észrevettem, hogy nem kedvel és nem is becsül úgy, mint azelőtt – amit egyébként igazán érhetőnek találtam azok után, hogy olyan ügyetlenül megbántottam azzal a meg nem jelent, de neki megmutatott kritikámmal, amelyben Illyést Dózsa Györgyhöz, őt meg Lúdas Matyihoz hasonlítottam. Azóta viszont, hogy Kis Feri, nem sokkal halála előtt, elmondta nekem, hogyan vélekedett rólam József Attila, el tudom képzelni, hogy csak képzelődtem a rossz lelkiismeret következtében – annyi bizonyos, hogy neki nem voltak olyan stílus-elfogultságai, mint Dérynek meg Németh Andornak. De akárhogy is, őt nem számítottam a jellegzetes urbánusok közé – senki nem is tekintette annak. Sokkal inkább az volt Fejtő Ferenc, habár tipikusan urbánus ő sem volt: részt vett a munkásmozgalomban. Ő többször is írt rólam – és mindig dicsérően. De a dicséretét sikerült úgy megfogalmaznia – mert jó tollú író volt –, hogy inkább fitymálásnak hatott. Egyik kritikájának már az első mondatával vérig sértett – így kezdett neki: „Vas István kétségtelenül képességes költő...”

A tónus

Nem mondom egyébként, hogy ma, újraolvasva Fejtő cikkét, nem értek egyet azzal, ahogyan akkori versírásomat jellemezte – nemcsak jó tollú, hanem okos, művelt kritikus is volt. Csak éppen a jellemzés felhangjai – vagy alhangjai? –, szóval a kísérő tónus volt bántó, akárcsak abban, ahogy Déry vagy Németh Andor beszélt a verseimről.

Akkor már a népiesek jobban méltányoltak: Illyés

becsülése évekig melegített; Németh Lászlónak első kötetemről írt, néhány éles sorában több elismerés volt, mint amit az urbánusok részéről együttvéve is tapasztaltam – és a *Válasz* megalapítása után, amikor egy darabig ő volt a szerkesztője, rögtön verset kért tőlem; Szabó Lőrincet akkor még nem ismertem, de több felől is hallottam, hogy jó véleménynel van rólam. És mindenekelőtt Sárközi. Már a második kötetem is megjelent – *Levél a szabadságról*, mert címadó verse ugyanaz volt, amelyiket a Veronika utcai erkélyen írtam, kéthetes szabadságom nyári éjszakáin –, de külön kritikát még nem írtak rólam, mint az előzőről ő a *Nyugat*-ban. Sőt, ahogy már korábban is bevallottam, nagyobb dicséretet – „ember és költő a talpán” – azóta sem kaptam senkitől. Utóbb is állandóan éreztem szerető pártfogását.

Általában az volt a helyzet, hogy az urbánusok a legjobb esetben is úgy néztek, mint alacsony származású idegent a kapuikban. A népieseknek is idegen voltam persze, de a *Válasz*-nál megbecsült vendégnek érezhettem magamat.

És hát szívesen jártam hozzájuk vendégségbe. Többen is voltak ott, akikkel jólesett egy asztalnál ülnöm. Megint csak Sárközivel kezdetem a sort. Nagyon szerettem. A tisztaságát és szelídségét meg a keménységét és harciasságát. És azt, hogy benne ez a kettő olyan természetesen fért meg egymással. A keletiesen arkangyali szépségét is szerettem. Aztán Németh László. Több kétellyel néztem már, mint kezdetben, de azért még majdnem változatlanul tiszteltem. Szabó Lőrinc a *Te meg a világ* óta izgatott és von-

zott, és jótékonyan befolyásolta rokontörekvéseimet. Leginkább tőle tanultam meg, hogy a bonyolult mondanivalót is lehet tömören összefogni. Népiesnek persze sohasem tekintettem, és éppen azzal, hogy hozzájuk csatlakozott, mintegy igazolta az én választásomat is. (Csak mostanában tudtam meg a különböző visszaemlékezésekből, hogy a népieseknek éppen a legjobb eszméit közönyösen, sőt – Illyés utólagos számvetése is céloz erre –, inkább rosszallva nézte.) És hát Illyés. Személyes kapcsolatunk már megglazult addigra, sehogy sem értettem részvételét az Új Szellemi Frontban, elvesztettem feltétlen hitemet az eligazodó képességében – ami nagy vesztesége volt életemnek. De még mindig nem tudtam elképzelni, hogy más párton legyek, mint ahol ő van. És még mindig ő érdekelt a legjobban. Sőt átolvasva a korábbi fejezeteket, azt kell látnom, hogy abból az egész, évekre nyúlt vitából ma már egyedül ő érdekel.

Szóval, a költők – mármint az újabbak, mert Babits vagy Kosztolányi egyikben sem szerepelt – a két lap közül inkább a *Válasz* pártján álltak.

És József Attila? Aki alapítása óta szerkesztője volt a *Szép Szó*-nak, és ott adta közre jóformán egész kései – a szónak fájdalmasan viszonylagos értelmében kései –, érett és mennyiségre is lenyűgöző verstermését, sőt, aki költészetének ezt a mennyiségileg is lenyűgöző, nagy virágzását, úgy lehet, éppen a *Szép Szó*-ban megnyíló, korlátlan lehetőségnek is köszönhetette? Aki a *Szép Szó* nagy aduja, csillaga volt? És aki tehát sokkal inkább volt a *Szép Szó* költőjének

Nehéz ma
megmagyarázni

tekinthető, mint Illyés vagy Szabó Lőrinc vagy éppen Sárközi a *Válasz*-ének?

Hát igen, József Attila. Hogyhogy ő annyira nem esett latba a választásnál? De nehéz ezt ma megmagyarázni! Több feszengéssel fogok hozzá, mint az antiszemitizmus kérdéséhez. Elvégre azon a soha meg nem jelent, ügyetlen kritikámon, amellyel olyan tapintatlanul, de akaratlanul megbántottam, azért ütközött meg Szegi Pál, amiért olyan nagyra becsültem József Attilát. Hiszen már elmeséltem, hogy amikor Szegi – mert ő volt a megrendelő, csak hogy végül nem indult meg a lapja – végigolvasta kritikámat, azzal fordult hozzám, hogy úgy látszik, én József Attilát tartom legtöbbre az egész nemzedékből, mire én azt feleltem: „Igen, úgy látszik.” Amin én magam is meglepődtem, mivel úgy látszott, odáig nem tudtam, hogy ez a véleményem. Azóta már tudatosan tudtam, hogy Babits és Kosztolányi nemzedéke óta ő a legnagyobb költő; sőt választásom idején már azt is tudtam, hogy minden viszonylagosság nélkül is nagy költő. Igen, de odáig még nem jutottunk el, hogy a versenkívvüli megnyilatkozásait, állásfoglalásait is komolyan vegyük. Hiszen népies is volt ő már, előbb és eltökéltebben, mint Illyés. Majd kommunista lett, sőt agitátorköltő, olyan szigorúan és közvetlenül, ahogy senki a jobbak közül. Aztán összezőrdült a párttal. Most urbánus. (És freudista.) Ezt a legutóbbi kötetét, az urbánusokhoz, még saját magához viszonyítva sem vettem teljesen komolyan. Kapcsolatukat kényszerű egymásrataltságnak láttam. József Attilának nem is volt más választása: Babits mellőzte, a

párttal szembekerült, a népiesek lenézték. Az urbanus csoport nemcsak anyagi támogatást nyújtott neki, hanem teret, elismerést, szeretetet is: mindazt, amire szüksége volt, és amit sehonnan máshonnan sem kaphatott meg. Nekik viszont olyan szükségük volt József Attilára, mint egy falat kenyérre: e félreérthetetlenül antifasiszta irodalmárok, publicisták és kritikusok vállalkozásának ő adott igazolást, költői glóriát. Általában véve nem is tekintettük másként József Attila társszerkesztését, mint ilyen hasznos de kórumnak – én legalábbis nem tételeztem föl, hogy komoly része van a lap összeállításában.

Habár tőlem ő kért verset. Eléggé foghegyről kért, igaz, mégis rögtön adtam neki, nehogy még ezzel is ingereljem – hiszen említettem, hogy még az én szerencsétlen kritikám előtt is inkább idegesítettük, mintsem vonzottuk egymást. Már csak ezért sem sült volna ki sok jó abból, ha a *Szép Szó* munkatársa maradok: legföljebb hébe-hóba lejött volna egy-egy versem. Sárközi viszont minden versemet lehozta, mindig kért tőlem verset, kritikát, mindent – szóval teret adott nekem. (Vesztemre részint, mert enélkül sohasem kapok kedvet egy cikksorozathoz, ami-be jobb lett volna bele se kezdenem – de erre még rátérek.) A *Szép Szó*-nál ilyesmire nem számíthattam – már csak azért sem, mert nem is igényeltem ott ennyi vendég-bennfentességet. Nem szerettem őket. A módjukat, a modorukat, a kiállásukat. Ebben végzetesen befolyásolt kamaszkori traumám a Margitszigeten és a Haladás-kör egyéb összejövetelein: egészében véve egy felsőfokú Haladásnak néztem őket,

Mélységesen
igazságtalan

„okos fiúk” gyülekezetének, akik megnyertek maguknak és felhasználnak egy komoly, nagy tehetséget. Ez nem hangzik valami szépen, de mentségemre szolgáljon, hogy voltak, akik még csúnyábban fogalmazták meg a kapcsolatukat.

Mondanom sem kell: ma már tudom, hogy ez mélységesen igazságtalan szemlélet volt. Az, hogy József Attilának utolsó két évére a gyakorlati életben valamelyes biztonságot adtak, az irodalmi életben pedig födelet, kifutó pályát meg némi dicsőséget – bármilyen szövetségi érdekek fűződtek is ehhez –, elévülhetetlen érdemük. Már pusztán az a föltételezésük, hogy József Attila önmagában véve is elegendő *irodalmi* ellensúlya lesz a népieseknek – tiszteletre méltó kritikai teljesítmény. De ezen túl is, József Attila egész nagyságát abban az időben egyedül ők ismerték – meg Radnóti Miklós.

Választásom indítékainak nyomozása közben mindeddig jobbra csak önös szempontjaimat, elfogultságaimat és allergiáimat derítettem föl. Radnóti nevének iménti külön említése talán átvezethet az általánosabb érvényű magyarázatokhoz. Mert hát nemcsak én választottam a *Válasz*-t: Miklós is. Továbbá a zsidó származású költők közül Zelk Zoltán és Kis Ferenc is. Náluk azonban ez, mondhatni, természetes volt. Zoltán majdhogynem népies alkat volt, és hogy némi zsidó színezettel, az nem változtatott a képen. Szerették, becsülték is a népiesek: Sárközi, Szabó Lőrinc és különösen Illyés. Az előző fejezetben idézett verséből is látszik, hogy még kevesebb meggon-

inkább. Nyomdász létére félparaszti benyomást kellett – még a debreceni tájszólását is megőrizte. Verseiben Illyést követte, és amennyire szilárd kommunista kötöttsége módot adott rá, vakhíve volt a népieseknek – ez derül ki abból a kis történetből is, amelyet halála előtt elmesélt, ahogy József Attilát megrotta Thomas Mann üdvözlése miatt.

De Miklós! Magyarázat helyett egyelőre megfejtendő rejtvényt ad. Ő aztán nem sok megbecsülést remélhetett a *Válasz*-tól. Hiszen legtöbbször igazságtalanok voltunk vele, de a népiesek még inkább: semmibe vették. Összesen sem sok verse jelent meg a *Válasz*-ban – a folyóirat utolsó éveiben egy sem. Igaz, ő sem igen szerette a népieseket: Illyést, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót távolról sem tartotta olyan nagyra, mint én. Politikai gondolkodásukról sokkal szigorúbb véleménye volt, mint nekem, följegyzéseiben is van ennek nyoma, de mi is eleget vitatkoztunk annak idején. József Attilában viszont a kor nagy költőjét látta, és személyes barátság is összekapcsolta vele. A lap későbbi szerkesztője, Gáspár Zoltán is barátja volt. Azon az oldalon mindenképpen nagyobb becsben állt, és a társasági érintkezésben is jobban megfért velük – hiszen szóba került már, hogy még Hatvanyhoz is hivatalos volt. Akkor hát miért nem őket választotta?

Hát én ezt miért nem kérdeztem tőle életében? Isten tudja. Mikor Sárközi választás elé állított bennünket, még mindig nem voltunk jóban Miklóssal, és mire barátok lettünk, már az egész vagylagosság idejét múlta, legalábbis számunkra: más gondjaink

voltak. Csak mostanában kezdtem firtatni – nem sok eredménnyel. Volt a barátai közül, aki azzal magyarázta: ez volt a párt utasítása. Ezt így nemigen hihettem. Tény ugyan, hogy emlékezetem szerint a kommunisták is, több mint tárgyilagosan, antifasiszta óvásokkal ugyan, de a népieseket részesítették előnyben – ez a hajlandóság tehát nem éppen a negyvenes-ötvenes vagy a hetvenes évek „új” irányvonala. Azt is megfigyeltem, hogy ha a kommunisták között akadtak is, akik magántársaságban, kávéházban, előszóban elítélték a népieseket, írásban ennek mégsem vagy alig adtak hangot. De azért Radnóti kapcsolatát a párttal mégsem gondolnám olyannak, hogy utasításokat követett volna. Mégis, nem lehet véletlen, hogy – ismétlem, a zsidó származású költők közül – azok választották a népieseket, akik – hogyan fogalmaztam olyan tágan, hogy magam is beleférjek? –, akiknek legtöbb közülük mégiscsak a kommunistákhoz volt. És hát a népiesek radikális földreform-követeléseiben több volt a forradalmi szellem, még ha ezt esetleg félresiklott forradalmiságnak véltük is – és Radnóti bizonyára még inkább annak vélte, mint én. Egyszerűbben szólva: mi az urbánusokat túlságosan polgárinak tekintettük. Emlékszem – és persze szégyenkezem érte –, hogy volt, amikor József Attilán is megütköztem. Említettem már, hogy ő is megtámadta a népieseket, már a viszály utolsó szakaszában, az Új Szellemi Front vitájában – a cikk az *Esti Kurír*-ban jelent meg. Így fejezte be: „Az igazi szellemi arcvonal, a régi, az örök, továbbra is a világos szellemű humanizmusért folytatja harcát, a nép polgárosodá-

sáért, a társadalom elszegényedése ellen és azért a reformkorszakért, melyben a dolgozó emberek szabadon nyilváníthatják akaratukat, és szabadon dönthetnek sorsuk fölött.” Ebben is igaza volt persze. Hogy akkor mi volt az, amin megütköztem? Ezt is nehéz ma megértetni, különösen olyasvalakinek, akit minden kézikönyv „polgári humanista” költőként tart számon – és aki ez ellen sohasem tiltakozott. Ezúttal, mégis, ugyancsak szégyenkezve, be kell vallanom, hogy sem polgárinak, sem humanistának – a szónak ebben a publicisztikai-politikai értelmében – sohasem gondoltam magamat, és ebben a mondatban éppen a *polgárosodás* és a *humanizmus* szó bosszantott leginkább. Hiszen ezt a mondatot akár Zsolt Béla vagy Ignó Pál is leírhatta volna – éppen ilyesmiért gondoltuk József Attiláról, hogy az ő szócsövének. Elvégre cikkének ez a csattanója, a mérsékelt reform, a polgárosodás, az általános, titkos választójog valóban nem ment túl a polgári radikalizmus, sőt a polgári demokrácia igényén. Ellenfelei forradalmibb hangon beszéltek. Arra már nem gondoltam a cikk olvasásakor, hogy nehezebb az *Esti Kurír*-ban forradalmi szavakat ejteni, mint az akkori *Magyarország*-ban, Zilahy, tehát közvetve a kormány védőszárnyai alatt. De akkor miért írt az *Esti Kurír*-ba? Írt volna a *Magyarország*-ba? Szerencsére nem voltunk annyira jóban, hogy meg is róttam volna az elpolgáriasodásért, mint ahogy Kis Feri tette. Nem tudom, Radnóti mit szolt annak idején ehhez a cikkhez, de valószínű, hogy általában véve a politikai polgárosodás programja neki még kevésbé tetszett – az ő ragaszkodása a

Forradalmibb
hangon

szocializmushoz kétségkívül ortodoxabb természetű volt az enyémnél.

Elegendő ez a magyarázat? Nem. De annyi bizonyos, hogy Miklós választásában nagyobb szerepet játszhattak a negatív, mint a pozitív elemek. Magyarul: inkább az urbánusoktól húzódott el, mintsem a népiesekhez vonzódott. A Közeget elemezve állapítottam meg, hogy Miklósnak nemcsak költői, hanem személyes fejlődése is túlnőtt azon. Holott őt ez a Közeg, irodalmi, társasági, személyes vetületeiben is jóval könnyebben fogadta be, mint engem. Úgy lehet, éppen ezért húzódott el tőlük. A félreérthetetlen különbözésért.

Miklós már nem ismerhette meg Cecil Day Lewis *Hol vannak a háborús költők?* című versét, amely nekem utóbb kedves verseim – nem is kedves verseim: alapvető igazságaim – közé tartozott. *It is the logic of our times*, korunknak az a logikája – mondja ez az angol költő, akiből később *poeta laureatus* lett: *defend the bad against the worse*. Amit én így fordítottam: „a rosszat védjük a még rosszabb ellen”. A mi életünk is úgy alakult, hogy a rosszat kellett védenünk a rosszabb ellen, és nemegyszer választottuk a rosszat a még rosszabb helyett. Aminek persze az értékelése is eléggé viszonylagos.

Magyarázatnak mindez a *talán*-nál is kevesebb. Nem, nem tudom a Miklós választását megmagyarázni és a magamét az övéénél még kevésbé. Ha pedig a magaménak az indokolására a *talán*-nál többet keresek, olyan mélyebb rétegekbe jutok, amelyekről nehéz prózában hírt adnom – úgy látszik, még mindig

túl szemérmes vagyok hozzá. Megpróbálok inkább Illyés egyik mondatának mankójára támaszkodni – ő mindent annyival egyszerűbben és könnyebben tudott elmondani! Még abból a negyven évvel ezelőtti, nagy tanulmányából való: „Nem tagadom le, hogy a magyar fajta tetszik nekem, tetszik már arcra és teremtre is, tetszik tehetsége, ötletessége, líraisága miatt... tetszik még fatalizmusa miatt is...”

Hát igen, ezért. Pontosan ezért.

Csak éppen ami Illyésnél közvetlen volt, az nálam közvetett. Ami nála egyenesből jött, úgyszólván önszeretetből, természetes determinációból, az nálam áttételesen, szerelemből, a determinációtól való megváltásból. Az egyesülésben való azonosulásból.

Más szóval, a magyarázat: Eti arca, feje, testalkata, természete, típusa.

És innen van, hogy a mai keserűbb tudásommal, a Heine és Donna Blanca tudásával is ugyanúgy választanék, mint akkor.

12. Formák és folyamatok

Eti azonban, aki ennek az egész választásnak és irányulásnak titkos indítéka és iránytűje volt, már kezdettől fogva inkább kétkedve, mintsem rokonszenvvel fogadta a népi gondolatot, sőt, mint már említettem, az újnépies költészetet is. Holott körülbelül ugyanabban az időben érett meg az az elhatározása, hogy *magyar* táncot akar csinálni a néptáncból, sőt egyszerűen a paraszti mozdulatokból kiindulva.

Amit persze nehéz lett volna nem a népies költészettel párhuzamos törekvésnek látni. Csakhogy Eti váltig tiltakozott ez ellen, és megmaradt amellett, hogy őt nem valamiféle gondolati vagy elvi elképzelések indították el ezen az úton, hanem kizárólag önmaga testének adottságai. Amikor még csak vágyódott a táncra, még mielőtt ismertük egymást, Kassák eszményképül Paluccát állította elé, a Bauhaus-mozgalmat táncosnőjét, az elvont, modern tánc egyik úttörőjét – már a *Dokumentum*-ban is közölt róla fényképet. Pesten is járt egyszer: a mi ízlésünknek egy kissé hideg volt, de megcsodáltuk technikáját, kitekert és megtekeredő ugrásait. Az ugrást Eti is győzte technikával, hiszen mindig jó tornász volt, de hamarosan arra a véleményre jutott, hogy az új német táncstílus (amibe ő beleértette Klári iskolájának, a hellerau-laxenburgiaknak hagyományosabban harmonikus technikáját is) az északi típusú testek magasságán, hosszú végtagjain, gótikus felépítésén alapszik. Ebben a felismerésében valószínűleg segítségére volt bécsi mestere és tanárnője, Gertrud Krauss példája, akinek volt bátorsága kiszakadni a modern tánc általános érvényű irányából és a saját, keletiesen tömzsibb testéhez szabni a maga stílusát. Pesten aztán, amikor Eti már a maga táncait kezdte csinálni, továbbfejlesztette ezt a testalkati gondolatát, mondván, hogy már a görögök egy bizonyos embertípus szépségeszményét faragták szoborrá, és ennek a szépségeszménynek csak a görög művészet tökéletessége szerzett általános érvényességet, és a másféle típusoknak nagyon előnytelen, ha ehhez próbálnak alkal-

mazkodni. Továbbá, hogy az apró termetű, szélesebb csípőjű, rövidebb és kecsesebb lábú testalkat táncának természetes mozdulata nem az ugrás és lebegés, hanem a pattanás és guggolás; nem a földtől elrugaszkodás és a lendület, hanem a földhöz tapadás és a dobantás; nem a felső-, hanem az alsótest dinamikája. Eti ezt úgy is szerette mondani, hogy nem a magas, hanem a mély mozgás. Általában a testtel, és különösen a mozgással kapcsolatban szerette a maga csinálta elméleteket. És bármennyire is ragaszkodott a felvilágosult ésszerűséghez, az sem volt akadálya, hogy ezeket a dinamikus elméleteit ne dúsítsa némileg a Bécsből magával hozott asztrológiai – törvények? játékok? – mondjuk semlegesebben – kombinációk elemeivel. Az asztrológia tudvalevően a csillagképeket négy csoportra osztja: vannak tűz-, víz-, levegő- és földjegyek. Mármost – így Eti – vannak táncok, táncosok, tánc típusok, amiket a levegő vagy a víz (asztrológiai) eleme határozott meg; a magyar tánc viszont föld és tűz jellegű.

Tulajdonképpen hát – asztrológia ide, asztrológia oda – Eti nyíltabban és nyersebben faji alapon állt ezzel a tánc- és mozgáselméletével, mint akár a legújnépiesebb költészet. Ez ellen, mondanom sem kell, hevesen tiltakozott: az ő felfedezésének semmi köze ilyen zavaros általánosításokhoz. Ő éppen hogy a legmaterialistább alapokból indult ki: vannak testi adottságok, és ezeket figyelembe kell venni. A népi-es-urbánus háborút nagyon kevés együttérzéssel figyelte, de amikor hazavittem *A magyarság néprajzá*-nak frissen megjelent, utolsó kötetét, *A ma-* 197

gyar ember-t, azt már ő is mohó érdeklődéssel olvasta. Bartucz Lajos a szellemiekben is tomboló, faji téboly tetőpontján kivételes józansággal és tartózkodással írta meg benne a magyar nép antropológiáját, sok rajzzal, képpel, táblázattal – Eti segített eligazodnom az anatómiai méretekben és szakkifejezésekben. Én ebben a könyvben elsősorban őt kerestem, fejének, szemének, vonásainak, testalkatának tudományosan rendszerezett adatait, szerelmes elfogultsággal. Volt az ábrák között egy kínai tusrajz, Tamerlánról, annak illusztrálására, amit Bartucz „turáni típusnak” nevezett – Eti arcára ismertem. Ő azonban egyszerűen csak élvezte az anatómia bőségét, egy egész könyvet, tele testalkati adatokkal és leírásokkal, és legfőleg annyi eszmei következtetést volt hajlandó levonni belőle, hogy a honfoglalás kori és utáni koponyák és csontvázak tanulsága szerint az ezer év előtti magyarság antropológiai képéből is a keveredésnek körülbelül ugyanaz a képlete derül ki, mint a maiból, vagyis a negyven évvel ezelőttiből; kár tehát az egészszről akkora felhajtást csinálni – habár Eti nem így fejezte ki magát: nem szerette az ilyen triviális beszédet.

De ha az újnépies költészet iránt nem tudott igazán fölmelegedni, azzal sem áltathattam magamat, hogy az én klasszicizáló kísérleteimet sokkal jobb szemmel nézi. Klasszicizálás és kísérlet, ez így együtt paradoxonnak hat, holott a harmincas évek elején föleleveníteni a hexametert költőileg valójában kísérletjellegűbb vállalkozás volt, mint az avantgarde Európaszerte gyakorolt, sőt megmerevedett hagyományait

keihez – hiszen ezért ragadta meg Illyés versei közül éppen az *Avar*. Ez a hűség semmi esetre sem Kassák hatása volt, aki már ugyancsak nem volt avantgarde költő, „a higgadt biztosság révébe érkezett”, ahogy Szegi Pál írta, régi avantgardizmusából nem tartva meg mást, csak a szabadverset; ekkor jelentkezett költészetében az a „meghiggadt ősz”, amivel Halász Gábor, a „gyöngéd üdeség bukolikus párája”, amivel Szegi, az a „Szerencsés Idill”, amivel Kardos László, az a „bibliai népiesség”, amivel Radnóti jellemezte. Nem, anyja „üveghangjához” – Kassák nevezte így – vonzotta Etit a nosztalgiája, illetve azokhoz a versekhez, amelyek egykor ezen az üveghangon szólaltak meg, már nem is tudom, kinek, talán Hans Arp-nak maláj dalához („Katangi te kivi kivi katangi te oho oho”) vagy a dadaizmus klasszikus mesterművéhez, Kurt Schwitters *Virág Anná-jához*: „Hátulról is olvasható vagy és te, te mindenkinél remekebb, hátulról olyan vagy, mint előlről: a-n-n-a.” (Ez még Kahána Mózes fordítása.) És ezeknek a dadaista verseknek nemcsak a groteszksége vonzotta őt, hanem, gondolom, a romantikájuk is – hiszen az avantgarde romantikáját folytatta Illyés *Avar*-ja is. Aminthogy a régiekből is Eti a romantikusokat szerette, az áradást, a nagy lélegzetvételt, Shelleyt és Swinburne-t, akiket együtt olvastunk, a magyarok közül Vörösmartyt, aki már Bécsben (amikor a Gragger-féle antológiából fölolvastam neki), minden nehézségével, régiességével, nyelvújítási furcsaságával, úgy hatott rá, akár egy szürrealista költő – egyébként akkor még én-rám is.

Érthető hát, ha klasszicizáló stanzáim és hexamete-
reim azzal sem értek el nagyobb sikert nála, hogy a
közbeszéd szavaival és fordulataival voltak megspé-
kelve: Eti elképzelésében sem fért össze a költészet a
természetességgel, hát még a hétköznapisággal – leg-
kevésbé nyilván a régies formának meg a prózai
nyelvnek azt a kissé mesterkélt keverékét tudta be-
venni, amivel akkoriban próbálkoztam. Kedves Vö-
rösmartyjának azt a sorát, hogy „nincs kedvem sem
időm mindennapi dolgokat írni”, az *írni* igét *olvasni*-
ra cserélve, ő is elmondhatta volna, legalábbis ami a
költészetet illeti – mert a prózát szinte csalahatatlán és
korlátok nélküli érzékkel és ízléssel fogadta: nem-
csak Thomas Mannt olvasta állandóan, hanem Mó-
riczot, sőt Tömörkénynek azt a két kötetét is, ami ak-
kor megvolt a könyvtáramban. (Mert én magam csak
jóval később ismertem föl, milyen nagy író.)

Nem mintha ezt a helytelenítést valaha is jelezte
volna. Sőt a helytelenítés máris rossz szó: sokkal sze-
rényebb volt annál, semhogy ezen a téren a helytele-
nítésig eljutott volna, vagy bármilyen elvi és esztéti-
kai „álláspontja” lett volna. Sokkal kedvesebb is volt
annál, semhogy el ne titkolta volna bármiféle idegen-
kedését attól, amit csináltam, vagy csinálni szándé-
koztam – hacsak abba nem ütközött, ami az ő erköl-
cse volt. És főleg: sokkal vérbelibb pedagógus volt
annál, semhogy velem való viselkedésének legfőbb
rugója ne a bátorítás lett volna. És olyan ügyes peda-
gógus volt, hogy részleteket gyakran kifogásolt,
olyan versem is volt, amire őszintén megmondta,
hogy nem szereti – annál hitelesebb volt az általános

tetszése. Úgyhogy elmondhatnám, sőt el is mondhatom, hogy irodalmi munkáimban és dolgaiban mást sem tapasztaltam részéről, csak szolidaritást, helyeslést, biztatást.

Mit számítanak!

Mindez persze jólesett. De nem tévesztett meg: tudtam, hogy nem tudok a kedvére írni, nem tudok neki írni. Ez persze nem esett jól. Másrészt azonban áthatolhatatlan páncélt adott rám eljövendő kritikák ellen, így azok ellen is, amelyek az elmúlt évtizedben határozott fejcsóválással adták tudomra, hogy kár volt hátat fordítani az avantgarde-nak. Mert ha Eti kedvéért nem tudtam mást csinálni, mint amit csináltam – ugyan mit számítanak nekem a mai, neofita modernnek! És hát az egyszerű igazság az, hogy ha akartam volna, sem tudtam volna mást csinálni. Nem azt mondom, hogy elégedett voltam a verseimmel – ez a legritkább esetben fordult elő –, még kevésbé hittem, hogy biztos révbe érkeztem, vagyis hogy megtaláltam a célravezető módszert: *il faut passer par là*, ezen át kell esni – csak ezt éreztem, bár hogy mihez, mi felé, mire jó ez az átmenet, arról fogalmam sem volt. Csak azt tudtam, hogy amit mondani akarok, azt csak én mondhatom el, senki más; és annyi bizonyos, hogy az én helyzetemben – és ez a szó mindent magában foglal, az általános történelmi helyzet-től az életbeli helyzetemen át egészen a költői fölke-szültségemig – sehogyan másképp nem tudtam volna elmondani, csak úgy, ahogy elmondtam. Korábban megkockáztattam azt az állítást, hogy Illyésnek nem volt muszáj népies költőnek lenni, sőt valószínűleg ő maga is tudatában volt annak, hogy lehetne így is, le-

hetne úgy is – hiszen e föltevésem óta megjelent új kötete címében (*Minden lebet*) ma már ő is vállalja ezt a választási szabadságát. Én nem voltam ilyen szabad: nekem csak azt lehetett, amit csináltam, és minden egyéb hazugság lett volna, nem a felületes őszinteség, hanem a költői lét követelményeihez képest. Így hát azzal vigasztalhattam magamat, hogy ha nem is Eti ízlése, de az erkölce szerint írok – amit ő egyébként szívből méltányolt is.

Hogy viszont egyéb méltánylásai nem annyira „szívből” jöttek, mint inkább szeretetből és pedagógiai kötelességtudatból, kézzelfoghatón lemérhettem a tetszés hőfokán, amikor véletlenül, nagy ritkán sikerült megközelítenem azt a magasabb eszményt, ami Eti érzékelésében a költészet volt. Néha egyébkor is. Elmondtam már, hogy éppen Hitler évének nyarán Eti valahogyan kijutott Varsóba, a táncversenyre – ott lépett föl először nagyobb közönség előtt, a varsói operában. Sikere volt, fölfedezték, fényképeit közölték a lengyel lapok, és egy nevezetes német táncmester, a zsüri tagja, ha nem éppen elnöke, azzal búcsúzott tőle, hogy Eti mindent tud, amit nem lehet megtanulni, de jóformán semmit abból, amit meg lehet tanulni. A dicsőség első mámorel-múlván, Etiben a búcsúmondat második fele mélyebb nyomot hagyott, mint az első. Csüggedésében egy alkalommal kifejtette: csak az vigasztalja, hogy én igazi vagyok, nem olyan félig kész művész, mint ő. Próbáltam megmagyarázni, hogy van még ideje pótolni azt, ami hiányzik; ami viszont benne meg-

van, az bennem sohasem lesz meg. Az ide-oda érvelés közben így fakadt ki:

– Te legalább tudod a mesterségedet!

Kétes dicséret volt, de ő ezt nem tudta, és szemlátomást őszintén mondta. Csak az volt a bökkenő, hogy éppen ez a legőszintébb dicsérete nem is közvetlenül az ő véleménye volt, hiszen Eti – a legtöbb kritikushoz hasonlóan (de azzal a különbséggel, hogy ő tudatában is volt ennek) – nem sokat értett versformákhoz. De annyit hallott, és néha olvasott a formaművészetemről – még *poeta doctus*-nak is nevezték –, hogy elhitte. Amit végül is nem tekinthetek a hibájának.

A hiba csak az volt, hogy én magam is bedőltem ennek a közhiedelemnek. Pontosabban: ez a kritikai közhiedelem csak megerősített kezdődő elbizakodottságomban, mert magamtól is büszke voltam, a formatudásomra, a „technikámra”, arra, hogy van technika, amihez én is értek – még ha az csupán vers-technika is. Hiszékeny voltomat két viszonylagosság menti. Az egyik az a föllélegzés, hogy sikerült megszabadulnom – paradox, sőt abszurd, mégis pontos kifejezéssel – a kötetlenség kínos kötelékeitől. És ez a föllélegzés eltartott legalább öt évig, mindenesetre tovább, mint ahogy az avantgarde börtönében sínylődtem – mert én börtönnek éreztem, és nemcsak utólag, hanem az avantgarde első, ugyancsak felszabadító érzésének elmúltával rögtön, amint ezt a kelletnél talán hosszabban is taglaltam. Utána pedig a kötött forma a szabadság fölemelő élményével ajándékozott meg, és maga a technikája a fölszabadulás esz-

Kritikai
közhiedelem

köze volt, és az, hogy ennek a technikának a birtokába jutottam – vagy véltem jutni –, e szabadság biztósítékának látszott. Mámoros érzés volt, sorra próbálni a versformákat – mintha a szabadságnak egy-egy lehetőségét.

Ez a mámoros érzés már összefügg a másik viszonylagossággal, amelynek viszont szerénység az alapja: nem volt nagy véleményem saját képességeimről. Amire joggal merül föl a kérdés: akkor hát miért írtam verset? Ha ezt valaki annak idején megkérdezi, bizonyára azt feleltem volna: mert nem tehetek mást, mert az életemet nélkülül elégtelennek, torznak, nyomoréknak érezném. De e mögött a válasz mögött készen állt egy másik, bár azt hiszem, áttalltam volna előhozakodni vele: az, hogy valamit el kell mondanom, amit csak én mondhatok el. Tudom, ez nagyon korszerűtlenül hangzik. Jó néhány évvel ezelőtt egy nemzetközi kongresszuson a *nouveau roman* egyik vezéralakja (már nem emlékszem, Alain Robbe-Grillet volt-e, vagy Claude Simon) előadásában kijelentette, hogy két írótypus létezik: az első azért ír, mert mondanivalója van – ez az *écrivain*; a másik csak ír, minden mondanivaló nélkül – ez az *écrivain*. Ennek a gyilkos és lefordíthatatlan szójátéknak legföljebb úgy tudnék magyarul utánabicegni, hogy az előbbi az irodalmár, az utóbbi az igazi író. (Latinra jobban le tudnám fordítani: *scribens* és *scriptor*.) És ha már a prózában is így volna, mennyivel elképzelhetőbb igény a költészetben, ha valaki el akar valamit mondani, s a tetejébe olyasmit, amit csak ő mondhat el.

204 Méghozzá ez nem az a fajta, rejtelmes és rejtjeles

mondanivaló volt, amit néha már nálunk is – a nyugati *message* mintájára – az *üzenet* szóval jelölnek. Persze nem is arról szólt, amit Németh László az idő tájt nevezett el sorskérdéseinknek. De azért sok minden benne volt, még az a február végi este is, amikor egyszer, túlórázás után, kiléptem a Standardból, az egész napos eső már elállt, de a gyárudvaron még csillogtak a tócsák, csillogtak, mert a felhők közül kibújt a hold, én meg megálltam a kapu előtt, a gázlámpának vetettem a hátamat, úgy vártam a nyolcvanhetesre, közben körülnéztem és azt gondoltam: vagy itt, vagy sehol. Ez az „itt vagy sehol” még sokáig minden költészeti törekvésem jelmondata lehetett volna. Ez az ál-vagyilagosság nemcsak irodai életemet foglalta magába, meg a gyárat meg egész Újpestet és Angyalföldet, amit nemsokára egyesítettem az én régi és új Budapestemmel, hanem voltaképpen mindent, ami van.

Persze azért annyira *écrivain* vagy – hogy ezúttal még becsmérlelőbb szóval próbáljam a közelítést –, annyira észíró azért én sem voltam, hogy valamilyen előre elgondolt mondanivalót akarjak ráerőszakolni a versre. Annyit azért akkor is tudtam, hogy elég, ha bennünk megvannak a *saját* mondanivalónk kontúrai, a többit már rá kell bízni a formára, hogy az csalogassa ki belőlünk a mondanivalót és adja hozzá a magáét, azt a többletet, amivel az egyéni kívüli és túli és egyén fölötti forma okosabb és tudósabb nálunk. Formán eleinte főleg a versformát értettem. És ezzel visszajutottunk a második viszonylagosságig és a szerénységig. Vagyis hogy nem volt nagy véleményem saját képességeimről. Ami érthető is, hiszen

A többlet

még fájdalmasan élt bennem kamaszkori csetlés-botlásaim emléke – azért is volt olyan felszabadulás eleinte, mikor áttértem a szabadversre. És most egyszerre meglódult, egyszerre ujjaimban bizsergett a formaérzék. Mi másnak tulajdoníthattam volna, mint annak a bizonyos kegyelemnek? Annak, hogy rálel-vén a mondanivalómra, arra a „vagy itt, vagy sehol”-ra, megjött hozzá a forma is? Hacsak nem a makacs-ságomnak és a szorgalmamnak, vagyis annak, hogy tanultam – sőt mámorosabb perceimben úgy éreztem, hogy *megtanultam* – verset írni?

Felelek is rögtön: többnyire a második lehetőséget véltem valószínűbbnek. Nem tudom, ez javamra szól-e, még azt sem, hogy feltétlenül szerénységre vall-e. Annyi bizonyos: nem a megtalált forma, inkább maga a tanulhatóság adta a mámoros érzést. Éppen ezért nemcsak nyugtalanul, hanem szórakozva is próbálgattam a legkülönbözőbb antik és modern versformákat, mint önmagamnak feladott leckéket: ha olvasás közben valamilyen vers zenéje megragadott, lehetőleg megkíséreltem, tudok-e abban a formában írni? Az így elkészült versek jó része sohasem jelent meg kötetben. De a költői alakulásban különös élete és szerepe van a versformáknak. Például házi feladataim közé tartozott az anapesztus. Könnyedén megbirkóztam vele, mégsem tellett belőle másra, csak fölületes darabokra. Bármennyire is tetszett lágy és mégis szenvedélyes zenéje, be kellett látnom, hogy mélyebb érzéseim üteme nem illeszthető ebbe a versmértékbe. De jó néhány év múlva, életemnek egy szakaszában ezek a lebegő ütemek hirt-

len a legközvetlenebbül fogták fel a hullámaikba kü-
lönböző szerelmeim sugárzásait és borulásait – ami
aligha lett volna lehetséges, ha korábban, mintegy
ujjgyakorlatként nem játszom velük.

A szonett

Még mulatságosabb a szonett esete. Ez a nagyon
zárt alakzat, „aranykulcs”, ahogy Babits nevezte, a
húszas években majdnem annyira elsüllyedt formá-
nak látszott, mint a hexameter: senki sem gondolta
volna, hogy a *Nyugat* nagyjai után még egyszer hoz-
zányúlhat valaki. Kivéve Marconnay Tibort, az indi-
ánkülsejű, elfajzott úrifíút, a kalandos életű, tehetsé-
ges költőt, akit Osvát nagy lendülettel fedezett föl a
Nyugat-ban: ő jóformán csak szonetteket írt, és ön-
magát a magyar Herédiának nevezte. Marconnayval
egy irodalmi esten ismerkedtem meg. A *Független
Szemle* az akkoriban felbukkanó, majd alámerülő sok
folyóirat egyike volt – ahhoz képest nem is olyan ké-
réséletű: úgy emlékszem, 1933 és 1935 között léte-
zett, szerkesztője Dénes Béla, egy irodalombarát or-
vos, mellett ügyes és mozgékony baloldali szerkesztő
és könyvkiadó. Időnként szavaló- és felolvasó-esteket
rendezett. Én is részt vettem az egyiken – önmagamon
kívül még Weöresre, Radnótira és Marconnayra em-
lékszem. Marconnay természetesen szonetteket olva-
sott fel, amelyeknek tartalma nem volt éppen radikális,
de bevezetőül szenvedélyes szabad előadásban fejte-
gette, hogy forradalmár költőhöz nem méltó a laza és
kényelmes szabadvers: a forradalmi tartalom csak a
szonett kemény formájában érvényesül. Akkor csak
mosolyogtam ezen az elméleten, de amikor szinte köz-
vetlenül utána megjelent a *Nyugat*-ban Kosztolányinak

Jelentéktelen
jóság

a körülményekhez és különösen a természetéhez képest csakugyan forradalmi tartalmú szonett-ciklusa, a *Számadás* – ez szöveget ütött a fejembe. Én is megpróbálkoztam, ugyancsak ujjgyakorlatként, egy szonettel: jelentéktelen jóság lett belőle – a *Pesti Hírlap* képes mellékletében látott napvilágot. A következő már igényesebb kísérlet volt. Déry, Berlinből hazatérve, Hitler győzelme után megírta a kommunisták elkésett utóvédharcairól azt a három összefüggő kisregényét, amely az összefoglaló *Szemtől szembe* címmel már csak a háború után jelent meg – én keletkezésekor olvastam, kéziratban. Lenyűgözött – maga az igény is, hogy végre valaki a közvetlen kommunista küzdelmet a modern próza magasabb szintjén akarja megírni. Írtam róla, jobban mondva, hozzá, vagyis Déryhez egy verset: *Egy költőhöz*, ez volt a címe (mert még mindig főként költőnek tartottam), és nemcsak a regény iránti lelkesedésemet fejezte ki, de a vereség tudatában is naivan dacos és nosztalgikus ragaszkodásomat a forradalom reményéhez. Háromtétéles vers volt, az első szabadon rímelő jambusok moll hangnemében; a második dúrban, vagyis hexameterekben, utolsó két sorával jelezve személyes részemet is a regény ünneplésében: „Ó, ha e hexameter gépfegyver volna, golyókká Válnának szavaim, patogva, sziszegve kiszállók...” A legkeményebbnek szánt zárótétel egy szonett volt, amelynek *ottavá*-ja, első két négysoros szakasza, valóban elég határozottan tömörítette a képek addigi áradását:

*Ó, költőm, én már régen érzek kedvet
A vesztett ügyért verssel is kiállni,
A vesztett ügyért, mit mindenki megvet,
A változó divattal szembeszállni.*

*Már mind leverve börtönbe, halálba,
Aztán a rend kilép a puszta térre,
A nagyszerű! – feszül egyenruhája,
Nyomor s az elnyomás: két hadsegéde.*

A vers rögtön a keletkezése után, 1934-ben megjelent a *Válasz* első számainak egyikében. És csak ekkor, amikor nyomtatásban olvastam, vettem észre, hogy zárótételének, a szonettnek *terciná*-ja kissé játékosra sikerült, és ezzel a vers fölfelé ívelő lendületét a végén ellágyította.

*Ha fegyver nincs, hát verset ellenébe!
De hangszereddel nem versenyzek én,
Az én tollamból nem telik regény,*

*Ám színesebb a sok hangszer zenéje,
S a dallamot, mit kezdett harsonád,
Én egy tilinkón hadd fujom tovább!*

Ma már azt gyanítom, hogy bár ez a játékosság akaratlan volt, mégis bizonyos öntudatlan szándék nyilvánult meg benne: jelezni a vers addigi, őszinte pátosza, sőt helyenkénti retorikája után, valamelyest ironikus távoltageomat a regénytől, de attól tartok, magától a hiábavaló harctól is, és főleg a saját lelkesé-

désemtől. Akkor azonban a vers befejezésének ezt a hirtelen hangváltozását kizárólag a szonett számlájára írtam – utána sokáig nem is kísérleteztem vele.

A következő év elején aztán József Attila is elkezdett szonetteket írni – bár az „elkezdett” nem pontos szó, hiszen írt ő szonetteket kamaszkorában is. De az 1935-ös hét szonettje csupa nagy vers. Halála évének összefüggő szonett-termése a *Hazám*. Már korábban utaltam rá, hogy ezt a verset milyen mély formai és nyelvi rokonság kapcsolja Kosztolányinak négy évvel korábbi *Számadás*-ához. Még abban a külsőségben is, hogy mind a két ciklus hét szonettből áll.

És aztán, öt évvel Attila utolsó nyara után és nyolc évre rá, hogy a Déryhez írt versem kétes kimenetelű szonettkísérlete, azt hittem, végleg elvette kedvem ettől a versformától, egy szerencsétlenül kezdődő és – jóval később – boldogra fordulandó szerelmem előhívta belőlem a szonettet, mintha ez volna természetes versbeszédem, akárcsak tizenkét évvel azelőtt a hexameter. De azzal a különbséggel, hogy tömörítő szerkezetével a szonett nagyobb és összpontosítottabb erő kifejtésére képes. Attól fogva mindmáig állandóan visszatértem hozzá, néha játékos, de néha éppen a leggondolatibb mondanivalóimban, többnyire olyankor, amikor különösképpen óvakodtam a fölösleges szavaktól, és éles ellentéteket akartam kis helyen szembesíteni. Mindez aligha ment volna végbe olyan magától értetődően és szervesen, ha ezzel a formával is jóval korábban, akárcsak az anapesztussal, játékból és merő gyakorlatképpen nem kísérleteztem.

Abban az időben azonban a kísérletezés, gyakorlatozás több örömet, úgy is mondhatnám, kielégülést szerzett nekem, mint a formák szervülése később, amikor magam is tudtam, hogy kihoztam belőlük a legtöbbet, amire képes vagyok. Mesterségbeli pályámnak alighanem ez volt a legelégedettebb korszaka. Nem mintha hirtelen nagy véleményem lett volna saját, eredeti tehetségemről. De az előző évek reménytelen ügyetlenkedése után egyszerre a fürgeség érzése fogott el: mint már említettem, én magam is elhittem, hogy formaművész vagyok. Amit csináltam, azt ugyan még mindig csak nekikezdésnek fogtam föl, de magam is biztatónak. Miben bíztam? Nem a tehetségemben, hanem a mondanivalómban, és abban, hogy tudok tanulni: soha nem tulajdonítottam akkora szerepet a tanulásnak a költészetben, mint akkor. Ami nem annyit jelentett, hogy az iskolának is. Beértem azzal, hogy újra életképessé tettem a hexametert, a disztichont, a leoninust, de arra már nem törekedtem, hogy ezek a visszahódított formák az én új verseimben annak rendje és módja szerint megfeleljenek a régi szabályoknak – holott azt is tudtam már, hol a helye a sormetszetnek. A Babitstól, Kosztolányitól, Tóth Árpádtól öröklött versnyelvet kétfelé is tágitottam: az archaizáló affektáció meg a természetes közbeszéd felé – és nem gondoltam vele, hogy ez a stílusvegyítés aligha szervülhet egységessé. A két elem közül az archaizálást használtam föl tréfából és gunyorosan; komolyan a közbeszédet vettem – annyira komolyan, hogy a versmértéket is gyakran elrontottam a kedvéért – az antik formákban is le-

mondva a sormetszetről és az időmértékes hosszúságot, ha szükség volt rá, hangsúlyossal pótolva.

Az így elkészült munkadarabokkal annyira meg voltam elégedve, hogy az *Őszi rombolás* után három évvel, ezúttal csöppet sem kényszerhelyzetben, megint kiadtam egy verskötetet. A módszerbe akkor beletanultam, a Standardben is többen ismertek azóta: minden különösebb erőfeszítés nélkül megteltek az előfizetési ívek – talán valamivel több pénz is gyűlt össze, mint három évvel azelőtt. Igen ám, de apám, aki költői törekvéseimet azóta sem nézte több rokonszenvvel, annyi érdeklődést mégis tanúsított, hogy a kötet anyagi lebonyolításába beleszóljon, mondván: fölösleges pazarlás olyan drága nyomdához – a Hungáriához – fordulni. Barátjának, egy textil-nagykereskedőnek a lánya, nekem is gyerekkori barátném, történetesen éppen akkortájt ment férjhez egy nyomdatulajdonoshoz: az vállalta, hogy előnyös áron kihozza a kötetet – így még meg is takaríthatok valamit a begyűlt pénzből. Engem is csábított a lehetőség, hogy így módon kiegészíthetem a havi fizetésemet – engedtem a csábításnak. Az illető azonban üzletembernek jobb volt, mint nyomdásznak: egy követhe-tetlen utókalkuláció következtében mégis ráment az egész előfizetési összeg. Kiderült, hogy az új kötet nyomdaköltsége nagyobb volt, mint a régié, holott végül is elég szegényes füzet lett belőle, rossz papírral, hitvány betűkkel – igazán nem volt méltó a borítón látható „*Nyugat kiadás*” jelzésére, sem belül a könyöklő kuruc íródeák legendás emblémájára, ami

persze csak névleges volt: Gellért Oszkártól kértem rá engedélyt.

Ironikus
lemondás

A kötetnek ezt a címet adtam: *Levél a szabadságról*. Címadó darabja az a leoninusos vers volt, amit előző nyáron írtam, kéthetes szabadságom alatt, uszoda után, Eti rózsadombi erkélyén. A vers címében – és a kötetében még inkább – tudatosan játszottam a szó kétféle jelentésével: hogy ránézésre mindenki a *szabadság* eszményi fogalmára gondol, holott én a kéthetes irodai szabadságról beszélek. Annak is tudatában voltam, hogy ez a kis trükk nem jutott volna eszembe a József Attila-féle *Dönts a tőkét, ne siránkozz* mesterfogása nélkül: mert ez a sor is a *Favágó*-ban a fára vonatkozik, csak allegorikusan és főleg a címben kiemelve jelenti a nagy, a társadalmi Tőkét. Az ő jelentésátvitele persze sokkal mellbevágóbb, mert biztatás van benne és forradalmi akarat, az enyémben pedig csak irónia és lemondás. Az ironikus lemondást ki is mondom a versben: „Szép a szabadság, bárha belőle egyéb se marad, Árnyékkép, hiú ábránd, és ha a gúnyneve csak!”

Ez a keserű kiábrándultság végigvonul az egész kötetben. Az *Őszi rombolás* megjelenése óta eltelt három év a katasztrófák és világvereségek sorozatának vészjósló kezdete volt. Az austromarxizmusnak Bécsben békésen és törvényesen bevált eredményeit nem nézhette a keresztény színezettel fasizálódó diktatúra, és a munkások ellenállását véres és szabályos ostrommal törte le azokban a szép, hatalmas munkásházakban, a Marxhofban, Engelshofban, Bebelhofban, ahová mi öt évvel azelőtt áhítattal zarándokol-

tunk el, mint a szelíd szocializmus megbízható fellegváraikhoz. Idehaza Gömbös elszabadult becsvágya egyre kíméletlenebbül tört a diktatúra felé, és tudomásul kellett venni, hogy Magyarország sorsát visszafordíthatatlanul hozzákapcsolta a fasiszta rendszerek láncolatához. Mussolini megtámadta Abesszíniát, és nyilvánvalóvá lett, hogy a demokráciáknak nevezett nagyhatalmak közül Anglia támogatja a fasizmusokat, Franciaország pedig nem hajlandó útjukat állni.

Mindez, hol nyersen és közvetlenül, hol közvetve és áttételesen, megtalálható a *Levél a szabadságról* verseiben. Köztük van az a dühös epigramma is, amelyet egészében idéztem a *Félbeszakadt nyomozás* epilógusában: azokon a korlátolt és dogmatikus marxistákon gúnyolódott, akik úgy akarták feltüntetni, mintha mindez egy következetes folyamat előrelátható, törvényszerű része lett volna, melynek inkább örülni kell, mintsem kétségbeesni miatta. Első két sora: „Ritka sötét korszak nyitott Európára, a győztes Ellenforradalom ül ma kaján diadalt” – mottója lehetett volna az egész kötetnek. Kétségbeesett hűség a reménytelen ügyhöz, dacos lemondás volt a kicsengése legtöbb darabjának, nemcsak a politikai verseknek. Ezekben az években játszódtott le bennem az a folyamat, amelynek végén hivatali sorsomat is elfogadtam, mint megmásíthatatlan végzetet, és ezt a lezárt-ságot is megfogalmaztam néhány versben, annál határozottabban, mivel ez a végérvényesség nagyon is egybevágott azzal a jeligémmel, hogy „itt vagy sehol”. Mind e folyamatok és megfogalmazások ered-

ménye csak egy lehangoló kötet lehetett, aminthogy kritikusaím jóformán kivétel nélkül megállapították, többnyire szememre is vetették pesszimizmusát, rezignációját. És én el is fogadtam ítéletüket.

A boldogság
fiatal hulláma

13. Valami más

Most azonban, amikor viszolygásomat legyőzve megpróbáltam szemet hunyni a *Levél a szabadságról* bántó gyarlóságai fölött, és végigolvastam a kötetet, megcsapott belőle a bizakodás, jó érzés, majdhogynem a boldogság fiatal hulláma. Még az utóbbira találtam leghamarabb indokot. Elvégre ezek az évek egyúttal a boldog, a beteljesült szerelem évei voltak életemben, fönt a Veronika utcai erkélyen vagy a tágas szoba szabad magányában, vagy ahogy együtt jártunk a fenyegtetett világban. Szegények voltunk, de már nem közvetlenül nélkülöztünk: Eti mindennap jóllakott, és erkélyes szobája volt a Rózsadombon. És ez is benne van a versekben: a reménytelenségben az idill keresése.

Hanem a jó érzést, a bizakodás forrásait már nehezebb megnevezni. Az *irónia* szó így, első hallásra félrevezető, arról nem is beszélve, hogy nem sokra becsülik mifelénk – Németh László egyenesen úgy véli, hogy a magyar írótól távol álló tulajdonság ez. Ha meg azt mondom, hogy *távol tartás*, a valóság távol tartása – ez még inkább félrevezető. Hiszen ez a kötet váltotta be az „itt vagy sehol” programját: ezekben a versekben merültem a legmélyebben a kézzelfogható

és közeli valóságba – még a korhadt, repedezett irodai íróasztalomat is *belülről* írtam le, azonosulva, mintegy íróasztallá személyesülve. És mégis, egy kis-sé úgy voltam ezzel az egésszel, mint magántisztviselői pályám elején, amikor Balassa igazgató úr ordítotva hordott le és miközben haját tépte dühében, én ott álltam előtte, kárvallott szereplője a jelenetnek, és egyúttal olyan belső nyugalommal, mintha sem a környezet, sem a történet nem engem illetne. Elidegenedés – mondja erre a tájékozott esztéta. Holott semmiféle fogalmat sem lehetne tévesebben alkalmazni erre a folyamatra. Inkább valamiféle költői tudathasadásról lehetett szó, amelynek során az *én* egyik fele éli a maga életét a versekben (amint az életben is), a másik fele pedig hírt ad erről az én-ről – esetleg úgy is mondhatnám, hogy megteremti ezt az én-t. „Az új nemzedéknek legheroikusabb alakja” – írta rólam jóval később, a sötét negyvenes évek elején Vajthó, az angyali, a romantikus Vajthó, abban a *Mai magyar költők* című antológiájában, amelyért akkor olyan veszedelmes vesszőfutást kellett kiállnia. „Ha a slemiség heroizmus” – förmedt rá Horváth Béla, a baloldali, aztán jobboldali, majd idővel megint *nagyon* baloldali, neokatolikus költő az akkori *Vigília*-ban – cikkét diadalüvöltéssel vette át a nyilas *Magyarság*. Horváth Bélának igaza volt: azokban a versekben egy slemil csetlett-botlott. De az a személyiség, amelyik ezt a slemilt megformálta, nem slemil volt, hanem valaki más, vagy talán – valami más.

És az akkori verseimből utólag kihallott jó érzésnek leginkább ez lehetett alapja, ez a kettéhasadás

– ha nem is a legpontosabban, de a legegyszerűbben mégiscsak öniróniának és távol tartásnak nevezhetem –, amivel mindennapi életem sivárságának fölébe tudtam kerülni. És ennek az öniróniának, távol tartásnak, fölénynek eszköze volt akkori verseimben a közbeszéd is, meg az archaizálás, akárcsak a stanza, a hexameter, a disztichon, a leoninus. És – akkor nem tudtam, de ma már látom – a kötetből ugyancsak kihallott, és életem meg a történelem alakulásából semmivel sem indokolt bizakodásnak viszont csakis az lehetett alapja, amit akkori verseimhez tanultam és hozzászereztem, a forma, a bizalom a formában, ami fölébe tud kerekedni a rendetlenségnek, a körülmények sivárságának, talán még a történelmi – vagyis az akkori jelen időben politikai – fenyegetésnek is. Mert a legbiztatóbb, ami a kötetből így utólag kihallatszik: a mesteremberi – vagy akár inasi – vidám készülődés, kalapálás.

Bizalom a
formában

És ha ennek a bizakodásnak nem is voltam tudatában, amikor a *Levél a szabadságról* megjelent, a nyomdából frissen hazakerült kötetet a maga igénytelen címlapjával, rossz papírával, csúnya nyomásával, mindenesetre valamivel több öntudattal fogtam a kezembe, mint három évvel azelőtt az *Őszi rombolás* viszonylag előkelőbb példánya: nyilvánvaló, hogy a mesterségből már sok mindent megtanultam, ameltett az egész kötet olyasmiről szól, amiről csak én tudok szólni, és minden hatással, archaizálással és klasszicizálással együtt olyan hangon, ahogy csak én tudok beszélni.

Érthető, ha meglepett, hogy a kritika ezúttal sem 217

olyan egységes nem volt, sem olyan elismerő, mint három évvel azelőtt. Szó sincs arról, hogy „levágták” volna: tehetségemet, sőt formaművészetemet – amelyet néhányan játékoságnak neveztek – mindenki méltányolta. Csak éppen a legtöbben viszolyogtak attól, amit hol mint gondolatiságot, hol mint lemondást vagy elégikus hangot, hol meg egyszerűen mint szürkeséget emlegettek. Az igazság kedvéért hozzá kell tennem, hogy ez a fanyalgás nemcsak személyemnek, hanem az egész ifjú nemzedéknek szólt. Ezen az általános viszolygáson belül engem inkább megbecsültek, mintsem becsméreltek. Szélpál Árpád például ezzel a címmel közölte a *Népszavá*-ban elmarasztalását: „A tehetség kötelez.” Németh Andor pedig egy áttekintésében azt írta rólam: „Új kötetében egyre jobban közeledik a régi formának és új tartalomnak korszerű összehangolásához.” És ami lényegesebb: „Anakreotikus költő a vigasztalanságban; ez a paradox költészetének nyitja.”

Legérzékenyebben Fejtő Ferenc és Tolnai Gábor kritikája érintett, már csak azért is, mert ezek voltak a leghosszabbak, és főleg, mert a két legfontosabb folyóiratban jelentek meg, a *Nyugat*-ban és a *Válasz*-ban. Tolnai cikkéről akkor azt hittem, hogy élessége kizárólag az én személyem ellen irányul. Most, hogy fellapoztam és megtaláltam a *Válasz*-nak ugyanabban az évfolyamában (csak valamivel később) Radnóti Újhold-járól szóló kritikáját: igazságot kell neki szolgáltatnom. „Az a líra – írta ebben –, amelynek lázongó természet s lüktető temperamentum adja alaphangját, formájában kevésbé lesz artisztikus, és hiá-

nyozni fog belőle az elegancia fölénye” – ez, gondolom, egyenesen ellenem is irányult. De aztán így folytatta: „Az uralkodni kezdő korstílus az artisztikum közös nevezőjére igyekszik hozni őt is...” – tehát Radnótit, aki (ezt hozzá kell tennem Tolnai javára) már ekkor kedvenc költője volt, ebben a „lázongó természete és lüktető temperamentuma” mögött halkan már ugyancsak klasszicizálni kezdő korszakában ugyanattól féltette, amit bennem annyira helytelenített, márpedig engem így jellemzett: „Klasszicizáló költészetének az ész a mértékadója, nem a belső lírai áradás.” Bosszantott ez a mondata is persze, annál is inkább, mert még mindig nem győztem örülni, hogy végül is sikerült megfékezniem – részint Németh László vitriolos kritikájának hatására – azt a „belső lírai áradás”-t, amely első kötetemen eluralkodott. Tolnai csöppet sem rokonszenvező, de találó bírálatában különben is bőven akadtak szellemes, elevenbe vágó mondatok. Például, amikor azokról a „bántó városi stílussajátságok”-ról beszélt, amelyek „semmiképpen sem férnek meg a nagy mintaképektől tanult választékos szóhasználat mellett. Ez a kijegecesedésre váró stílustalálkozás amennyire bántó és szokatlan, annyira jellemzően világít be Vas István egyéniségébe.” Ennek a megállapításnak az igazságát egyébként már annak idején is beláttam, de a végét fontosabbnak tartottam az elejénél, vagyis azt gondoltam, hogy a „kijegecesedésre” még van idő, a lényeg az, hogy megtaláltam a „bántó városi stílussajátságok”-nak és a „választékos szóhasználat”-nak ezt az „egyénségemre annyira jellemző” vegyítését.

Fejtő – a *Nyugat*-ban – jobban megértette ezt az egyveleget. „... Nemzedékének legtöbb tagjával ellentétben nemcsak egy hangja van, hanem több, a rezignációtól a lázongásig, a melanchóliától a fanyar gúnyolódásig” – írta. Hanyagságom „izgató előkelőségéről és zamatjáról” beszélt. Ő azt is tudta, hogy az avatag félmúltak és a „bántó városi stílussajátságok” egy töről fakadnak: „a prózával való szembenézése nemcsak rezignáció, hanem bátorság is, sőt kihívó ellenzéki ség. S ez nem is ellentmondás: a rezignációhoz több bátorság, s főképp több öntudat kell, mint az ábrándokhoz és illúziókhoz.” Fejtő bírálatából – főleg amit nyelvi fordulataim hanyagságáról, banalitásáról, szürkeségéről voltaképpen megbocsátón írt – tanulhattam volna annyit, mint Németh Lászlónak három évvel azelőtti, vitriolos kritikájából –, ha jobban odafigyelek. Miért nem tanultam az övéből és miért tanultam a Németh Lászlóéból? Isten tudja. Talán mert Németh Lászlóból a költőivel egyenrangú szenvedély szólt, ebből a bírálatból pedig kritikai kisszerűség. Mert amikor Németh Lászlónál a suhintó sorok előtt ez állt első kötetemről: „Van néhány férfias versszaka, gondolatai, emlékei egyéni árnyalathoz makacsabban ragaszkodik, verssorai nemcsak folynak, itt-ott medret is vésnek” – nem tehettem, hogy ne figyeljek a következőkre; de Fejtő cikkének már korábban említett első mondata – „Vas István kétségtelenül képességes költő” – elvette kedvemet, elzárta fületem az okosabb gondolatoktól is.

Az én akkori észlelésemben ez a két kritika nyomta rá bélyegét a *Levél a szabadságról* visszhangjára. Hol-

ott jó néhányan szeretettel nyúltak a kötethez – kizárólag költők. Zelk apró bírálata a *8 Órai Újság*-ban a közös ügy védelme volt: „Verseinek legnagyobb érdeme, hogy határozott nemzedék-attitűdje van” – írta. „Ez az attitűd nála nem modorosságot, nem keregett, erőszakolt eredetieskedést jelent, hanem ellenkezőleg, a klasszikus versformák felfrissítését. Ez az ő *modernsége*, s mennyivel rokonszenvesebb modernség ez, mint egy-két kortársának erőszakolt szóficamítása.” Dicséretemre szóljon, hogy a kis jegyzet befejezését – „úgy ízlése, mint tehetsége méltán állítja nemzedéke élére” – nem kritikai készpénznek vettem, hanem annak, ami valójában volt: baráti ölelésnek. Forgács Antal hosszabban írt egy erdélyi lapban. Jellemzésében sok minden megegyezett azzal, amit mások a szememre vetettek, csak éppen ő javamra írta mindazt – „az uralkodni kezdő korstílus” ígézetében. Megállapította például, hogy kortársaim közül egyedül én alkalmazom tudatosan a régies formákat. „S mindez nem jelent nála még csak archaizálást sem, mert az antik versforma mögött egy modern ember, sőt egy modern lázadó áll, aki amellett, hogy a régies formákhoz való visszatéréssel tüntet versellenes kora ellen, még a társadalom örökké időszerű jelenségeit is egy lázadó módjára szemléli.” Nekem, annak idején, emlékszem, ez esett legjobban: „Hosszú évek következetes, tudatos és tervszerű munkája hozta létre ezeket az írásokat”, mert hiszen, mint már mondtam, verseimnek erre a munkaelemére voltam a legbüszkébb.

Hosszú évek
munkája

Rónai Mihály András szép cikke azonban, a *Pesti* 221

Napló-ban jobban rátapintott a lényegre. Miután finom iróniával, de iskolatársi szeretettel és megértéssel jellemezte régieskedő verselésemet, föltette a kérdést: „Nem válnék-e javára a költőnek s versének, ha kétségtől új mondanivalójának egyenértékes új formát találna?” Persze hogy e kérdés olvastán eszembe kellett, hogy jusson az a régi jelenet, mikor a Markó utcai gimnázium önképzőkörében nem juthattam szóhoz, mert a hatodikosok, élükön Hegedüs Gézával, öklükkel a padot verték és kórusban kiáltották, Rónai Mihály Andrással is köztük, hogy „üljön le”, felháborodásukban, amiért Kassákot választottam Arany ellenében. Mégis beláttam a kérdés jogosultságát, annál is inkább, mert Rónai Mihály András ilyen érzékenyen folytatta: „Én azonban úgy érzem – helyesen-e? –, hogy a költőnek ez nem szerkesztés, hanem egyedül lehetséges kifejezési formája, hanem csak refúgium, melybe szemérmes költészete menekül, hogy gúnyának finoman esztergált kis nyilait biztosabb menedékből röppenthesse a maga s a világi dolgok szívének. Annyi bizonytalanság között, ami az ő költészete, legalább *egy* bizonyosságot akar maga mögött tudni: az ódon s viharálló bolthajtást – majd azt mondtam, kothurnust –, mely alól beszél.” Igen, pontos volt a kép. És engedékeny a következtetés: „mindez feltétlenül a költő legbelsőbb fejlődésének végső soron befolyásolhatatlan dolga”. Nem is engedtem magamat befolyásolni.

Rónai Mihály András annál fogva értett meg, hogy közelről nézett, Takáts Gyula viszont azért látott meg másféle, de ugyancsak fontos dolgokat, mert

messziről. Ő egy pozsonyi folyóiratban írt a kötetemről, és cikkét nem is olvastam annak idején, csak jóval később kaptam meg, amikor már – az ő korábbi kritikájáról nem is tudva – én is cikket írtam az ő kötetéről a *Nyugat*-ba, és ennek alapján összebarátkoztunk. Takátsnak föltűnt, hogy „vérmérsékletet”-nek (mármint az enyémnek) „őszintén föltárt keleties temperamentuma is izgatóan zakatol latinizált, majd görögös zamatú sorai között”. Messziről látott, mondtam az imént (mint ahogy én láttam őt, három év múlva), de ez a távolság nem volt akadálya rokonszenvének, mert cikkét ilyen máig is melegítően fejezte be: „Fiatal líránknak egyik legérdekesebb és leglelkiismeretesebb, s mi a legnagyobb értéke, talán legőszintébb egyénisége.”

A leglényegesebb szó azonban jóval később hangzott el erről a kötetről, és onnan, ahonnan legkevésbé vártam. Tizenkét év múlva Szigeti Józsefnek, a fiatal, németes-lukácsos filozófusnak nagyobb tanulmánya jelent meg a *Fórum*-ban ezzel a címmel: *Magyar líra 1947-ben*. Ebben a cikkében, visszatekintve arra a régi korszakomra, így írt: „Ez a világ maga a költőietlenség. Vasnak mégis vannak versei, amelyekben vizet fakaszt a sziklából, poézissé emeli azt, ami leggyökeréig próza.” Ezeknek a félig kész verseknek helyzeti értékét nem lehetett pontosabban meghatározni. Mit számítottak ehhez képest magasabb, elvien elmarasztaló fejtegetései az „elszigetelt én”-ről? – ezt a mondatot késői elégtételként fogadtam.

Ami nem jelenti azt, hogy annak idején Tolnai és Fejtő kritikája vagy Szélpál Árpádé a *Népszavá*-ban a 223

kelleténél jobban levert. Fanyalgásukért bőségesen megvigasztalt Babits tetszése, melyről ezúttal nemcsak másodkézből értesültem: ő maga is beszélt róla valamelyik csütörtökön. Ha jól emlékszem, ő is az őszinteségemet dicsérte legjobban, a klasszikus forma meg a pesti közbeszéd keveredését is méltányolta, és azt mondta, hogy új területet – bármilyen sivár területet is (ezt már én teszem hozzá) – hódítottam meg a költészetnek.

Szóval hát a *Levél a szabadságról* kritikai visszhangja nem csökkentette azt a viszonylagos elégedettséget, amit a nyomdából frissen kikerült, silány külsejű kötet kézbe fogásakor éreztem. Azt a megnyugvást – mert akkor ez még megnyugtatót –, hogy ezzel a kötettel mégiscsak benne vagyok a szakmában, vagy ahogy akkor szívesen mondtuk, a céhben. Nem, azt nem hittem, a kritikáknak sem hittem el, hogy formaművész vagyok – annál kevésbé, mert akkor már napnál világosabb volt, hogy van a mi nemzedékünkben igazi formaművész is. De annyit megtanultam, hogy tudjam, mit tudok és mit nem. Tudtam például, hogy a klasszikus forma nekem nem csupán menedék és a rend biztosítója, hanem a versformával magával, pontosabban a versforma és a tartalom viszonyával, látszólagos egyezésével, vagy látszólagos összeférhetetlenségével is tudok mondani valamit, olyat, ami magában a szövegben nincs kimondva. Azt is észrevettem, hogy ezen a technikán belül elég jól tudok bánni a rímmel, amelyre nálam – Verlaine hasonlatával élve – nem mindig a süket kisgyerek vagy a bolond néger csörgőjének szerepe jut, hanem

olykor külön is mond valamit – többnyire gunyorosat.

Kínrím

Éppen ezért, amikor Kassák, nem sokkal a *Levél a szabadságról* megjelenése után cikket írt a *Nyugat*-ba „a legfiatalabb korosztály”-ról, vagyis ellene, és „a formaság formátlanságának” bizonyítására éppen az én kötetem címadó versét választotta, ez távolról sem kedvetlenített el úgy, mint Fejtő és Tolnai bírálata, inkább mosolyogtam rajta, akárcsak a cikk többi formai fejtegetésén. Az első két sort idézte: „Nekem is int a szabadság, végre, barátom, az ám, Munkátlanság, szellemem üdve, valódi hazám!” Aztán ezt mondta róla: „Azt hiszem, nem szorul bővebb bizonyításra, hogy az a költő, aki az idézett második sor *hazám* szavának kedvéért az első sor végére odaragasztja az *az ám* kínrímet, annak vajmi kevés érzelme lehet a formatökély iránt.” Ok és okozat sorrendje azonban éppen a fordítottja volt Kassák föltételezésének: a *hazám*-at ragasztottam a második sor végére az első sor *az ám*-ja kedvéért. A kínrím kedvéért. Amelynek egyébként ugyanaz volt a rendeltetése, mint a sorbeli, nevetségesen avított *üdv* szónak.

És ez a kínrím nemsokára megdicsőült. A következő tavaszon – de ez már József Attila halálos évének tavasza volt – megjelent a *Szép Szó*-ban a *Születésnapomra*, benne ezzel a kínrímmel, csak úgy, külön, magában: „Az ám, / Hazám!” József Attila mindig is figyelte a dolgaimat (ezt Kis Feri története előtt is tudtam), mégis azt hiszem, ehhez a rímhez nem közvetlenül az én versemről kapott kedvet, hanem Kassák cikkének fölháborodott kiemelése ütött szeget a

fejébe. Sőt, aki tudja, milyen sokféle ingerforrása lehet az ihletnek, azt a föltevést sem sorolhatja a képtelenségek közé, hogy ebből a rimből született az egész játék, azaz József Attila fölbosszankodva Kassák formasuketségén, elhatározta: ír egy verset csupa „kínrím”-ből és így éri el azt a „formatökélyt”, amelyről Kassák olyan tájékozatlan megvetéssel beszélt. Vagyis hogy ez volt az a nemes bors, amit Kassák orra alá tört. (És ami valószínűleg nem is hatolt a címzett orrlyukába.) Elvégre aligha felejtette még el, hogy Kassák a *Nincsen apám, sem anyám*-ról minden kávéházban úgy nyilatkozott, hogy csengő-bongó versikék, de azt sem, ahogy a kéziratait valaha visszaadta: „Rímes verset nem közlök.” (Talán még azt sem, hogy lapja, a *Munka*, lefasisztázta őt, ha nem is olyan egyszerűen, mint ama bizonyos, utólag nevezetessé vált „platformtervezet”).

Nem tudom, a mai költők – értve ezen azt a néhányszor, aki tudja, mit jelent a forma – hogy is vannak az ilyen átvételekkel és „földobások”-kal. A mi időnkben ez lovagi kalaplengetés volt – és lovagi rablás. Olyan jelenség ez, amely minden művészetben hozzátartozik az egészséges vérkeringéshez. Mert a lovagi tett végrehajtója vagy rosszabb utánzatot csinál abból, amit szerzett – és ez az ő baja. Vagy jobbat, legalábbis valami újat, ez meg az ő dicsősége – és a magyar költészeté. Káros folyamattá ez akkor válik, ha a szerzőményt felhígítják, olcsóbbá teszik és ezzel kelendő portékává, amivel az elsajátító könnyebben boldogul, mint a feltaláló. Hát még amikor magát a fölta-

lót el is hallgattatják a süllyesztőben – amire bőven volt példa az elmúlt évtizedekben.

Egészséges
vérkeringés

Csakhogy én nem az elfajulásról és eldugulásról beszélek, hanem az egészséges vérkeringésről: arról, ahogy a legjobbak egymásnak felelnek és integetnek, ahogy egymást folytatják, olykor le is tromfolják. Éppen a *Levél a szabadságról* évében jelent meg a *Nyugat*-ban Weöres Sándor *Őszi melódiá*-ja (ma már *Valse triste* címen ismert), benne ezzel a két sorral: „Mind-egy, hogy rég volt, vagy nem-rég. / Lyukas és fagyos az emlék” – ami nyilvánvaló válasz volt Babitsnak húsz évvel azelőtti művére: „S mi harcok anyja volt / nemrég, / ma csak egy lanya holt / emlék.” Azt már kevesebben tudták, hogy a Babits ríme is folytatás volt: Arany rímét folytatta – de hát *A tetétleni halmon* sohasem tartozott a közismert Arany-versek közé, márpedig valószínűleg abban csengett össze először ez a két szó, legalábbis költői érvénnyel: „Vagy mintha ember hánya volna nemrég. . . / Ki gondolná, hogy százados nagy emlék!” De Babits részéről ez bizonyára tudatos folytatás volt, mint ahogy – ezt már említettem is – az *ő tompán-verandán* ríme is tudatos kritikája volt a *verandán-ver andán* Tóth Árpád-i, szecessziós rímbravúrnak, amelyet nem sokkal azelőtt József Attila olyan leleményesen és lendületesen pocskondiázott fölöslegesen hosszú, éjszakai rímvitánkban a – hol is? A Japánban, a Bucsinszkyban? Már nem tudom.

És az ilyen átvétel mindig dicsőség, annak is, aki átvesz, és annak is, akitől átvesznek, tekintet nélkül arra, melyikük maradt alul a felhasználás módjában,

vagyis hogy a régebbi rím ékköve az átvétel folytán veszít-e fényéből – mint az Aranyé –, vagy ellenkezőleg, az új fölhasználás éppen hogy fölvillantja a régi- nek a fényét – mint a Weöresé a Babitsét. Mert bármilyen varázslatos zenei és érzelmi hatást ért is el az ő „szomorú keringőjében” a *nem-rég-émlék*, ennek a bravúrnak a fényében még inkább kitűnik, hogy Babits háborúellenes verse összefüggésében (*Kép egy falusi csárdában*) ugyanennek a rímnek jelentése is van: lázító gúny és történelmi ítélet. Már a *Levél a szabadságról* kezdőrimének a sorsát nem tudnám ilyen határozottan jellemezni: mert persze hogy ez az *az ám / ha-xám* gyémántfénnnyel ragyogott föl József Attila versében, másrészt azonban az én szememben (sőt, azt hiszem, úgyszólván irodalomtörténetileg nézve is) az új fölhasználás visszamenőleg is növelte értékét ennek a kírímnek, ahogy Kassák – nem jogtalanul, csak értetlenül – titulálta.

És így van ez nemcsak a rímekkel, hanem egyéb formaelemek vándorlásával is. Említettem már – kissé paradox véletességgel –, hogy olykor a népiesek minden verselési indításának legfőbb hasznát abban láttam, amivel Babits öregkori költészetéhez hozzájárultak. Azt is említettem, hogy Radnóti, kölcsönös idegenkedésünk idején, ellenérzéssel tekintette az én hexameteraimet – enyhén szólva. Aztán, évek múlva, barátságunk teljes hőfokán, amikor már – Trencsényi-Waldapfel Imre biztatására – egyszerre kóstoltunk bele Vergilius eclogáinak fordításába, ő is elkezdet hexametereket írni. Ma már a magam kísérleti

hexameterének legfőbb értelmét abban látom, hogy kedvet csináltak Radnótinak az ő annyiival tökélete-sebb hexameteréhez – pontosabb volna úgy mondanom: ingerelték ezekre a hexameterekre. Szerencsére ezt vagy körülbelül ezt meg is mondtam neki a *Harmadik ecloga* idején, hozzátéve, hogy az ő hexameterai után nem sok értelmét látom, hogy tovább is próbálkozzam ezzel a formával – és ezt az ígéretemet nagyjából be is tartottam. Félreértések elkerülése végett: badarság volna föntiekből azt a föltételezést kiolvasni, hogy Miklós tőlem tanulta a hexametert. Nem, ő Vergiliustól tanulta. De azt gondolom, anélkül az ellenkezés nélkül, amit kezdeti hexametereim kiváltottak belőle, aligha jutott volna eszébe, hogy ezen az antik mértéken is lehet modern verset írni. Ezt annál biztosabban merem gondolni, mert ő maga is mondott ilyesmit, a *Harmadik ecloga* után, válaszul arra, hogy én az ő csiszoltabb latin tökélye előtt elvben lettem a hexameter fegyverét.

Egyébként mire eddig a kölcsönös – mindkét részről félszeg és szemérmes – vallomásig eljutottunk, már meglehetősen meglazultak közöttünk az enyémtiéd határai. Közös Apollinaire-kötetünk készülte közben szoktunk hozzá az együtt dolgozásnak, egymásra figyelésnek, egymásrautaltságnak ahhoz a módszeréhez, amely a mi nemzedékünk nagyobb és általánosabb műhelyén belül hamarosan külön, szorosabb és tudatosabb közös műhellyé – szövetséggé alakult. És ebben a szövetségben, ebben a közös műhelyben majdhogynem mindegy volt, ki melyik szer-

Utódok számhoz nyúl éppen a közös készletből. Szerszámmal? – mondhattam volna fegyvert is – mi akkor a formát fegyvernek tekintettük.

14. A kis főherceg

Külön, szorosabb és tudatosabb műhely a nemzedék nagyobb és általánosabb műhelyén belül. Akkor, vagyis a Miklóssal végre megvalósuló barátságunk idején, már tudtuk néhányan a korosztályból, hogy van egy ilyen lazán összefüggő műhely, amelynek, inkább akaratlanul, mint szívesen, részesei vagyunk. Kezdetben azonban föl sem ötlött bennünk, hogy mi már egy új nemzedék tagjai lehetünk. Pedig Sárközi így végezte első kötetemről szóló kritikáját a *Nyugat*-ban: „Mégis, bizonyos generációs meghatottsággal olvastam a fiatal társ szép verseit, s rátok gondoltam, harmincből negyven felé vénülő fiatalok, édes barátaim, gondolván: végre beérkeztünk! Itt vannak már az utódok.” Mi ketten, Zelk meg én, bizonyos, hogy inkább fiatalabb társaknak éreztük magunkat, mintsem utódoknak.

Mi ketten – ezt nemcsak azért mondom, mert Németh László is együtt foglalkozott velünk, mint a legfiatalabb korosztály képviselőivel, hanem azért, mert magunk is, alkatunk minden különbsége mellett, éreztük, mi az, ami összefűz minket. Németh László arra figyelt bennünk, ami Illyés hatása vagy folytatása volt – mi már azt is tudtuk, amiben eltérünk tőle. Például a visszatérésünk módjában is.

Mert hiszen mi is elfordultunk az avantgarde-tól, vagyis Kassáktól – mert nálunk, ahogy Zelk mondta a minap, egyszemélyes avantgarde volt –, akárcsak Illyés, de mi nemcsak a régi magyar költészet felé. És bármennyire szerettük a népköltészetet, a népdalokat – úgy lehet, rajongóbban is, mint Illyés –, és bármennyire rokonszenveztünk is az újnépies mozgalommal, végül is mégsem voltunk népiesek, még Zelk sem. (Visszakanyarultában a költői kanyarulatáról van szó persze.) Illyés kihagyta a *Nyugat* egész vonulatát, kivéve Füst Milánt – emlékezzünk csak Németh Lászlónak arra a szellemes útjelzésére, hogy Illyésnek Füst Milán volt az a Gibraltár, amelyen át kijutott a nyílt tengerre. Mi viszont nemcsak bátyáinkat folytattuk, de megtaláltuk fogadott apáinkat is, legközelebből Babitsot és Kosztolányit, sőt Zelk a maga számára már akkor Somlyó Zoltánt és Szép Ernőt, és mindketten Tóth Árpád szelídségét. Igaz, hogy ez a magunkévá tett szelídség nálam egy kissé szenvelgés volt, Zelk részéről azonban szervesen őszinte.

Ennek a szelídségnek, akár szenvelgett volt, akár őszinte, megvolt a maga külön része a mi eltérésünkben. A politikai része is. Pedig hát szocialisták voltunk mi továbbra is – ezt más összefüggésben elmondtam már –, és azok is maradtunk. Sőt magunk között úgy beszéltünk, mint akik kommunisták. Mégis, az előttünk járó nemzedék harciasabb volt – vagy mondjuk, mérsékeltén: cselekvőbb. Hittek a cselekvésben, a változtatás lehetőségében. Szóval mi kiábrándultabbak voltunk? Így is lehet mondani.

Holott hát a kiábrándultság – általánosan szólva: a világforradalom reményéből – megvolt a második nemzedékben is, még ha nem is a kommunista mozgalomból jöttek, mint Illyés vagy Kodolányi. De bennük a forradalmi remények apadtával is megmaradt a változtatás akarata, még ha társadalmilag és földrajzilag korlátozottan is – hiszen azt is mondtam már, hogy tekintetüket a megkisebbedett ország határai közé szűkítették. Vagyis hittek a reformban, még mielőtt nyilvános összefogással „meghirdették” – ez is jellegzetesen a második nemzedék szava volt. Mi meg nem hittünk a reformban? Hát igen, ez is beleértődhetik abba, amit úgy fogalmaztam, hogy egyetértettünk a népiesekkel, de mi magunk nem voltunk népiesek. Lényegesebb különbség volt, hogy ösztönösen viszolyogtunk az olyan szavaktól, mint „meghirdetni”. Jóval később, pontosabban 1947-ben, mindnyájunk védelmében szóló szép tanulmányában, a *Testvértelen nemzedék*-ben ezt így fogalmazta meg Sötér István: „a harmadik nemzedék – legalábbis fejlődésének első éveiben – nem akarja vállalni azt a felelősséget és hivatottságot, mely az előtte járók életét-művét hatással és jelentőséggel megtölti”. Pontos meghatározás volt, visszamenőleg. De tizenöt évvel azelőtt még nem tudtuk, alig is éreztük, hogy új nemzedék vagyunk. Azt azonban már gyanítottuk, hogy az idősebbekben megvan az igény a politikai szereplésre, sőt a hivatásos politikusokkal való közreműködésre vagy vitára – holott akkor még csírájában sem volt jelen a később jogosan vagy jogtalanul Gömbös nevével összekapcsolt Új

Szellemi Front, de még az áldatlan urbánus-népies háborúba sem bonyolódtak bele a második nemzedék harcképes tagjai. Bennünk viszont nyoma sem volt az ilyen igényeknek és becsvágyaknak, még Kis Ferencben és Radnótiban sem, akik pedig sokkal forradalmibb indulatú verseket is írtak, mint Zelk vagy én. A szereplés, a *szerep*, mindenféle szerep visszatartó hatását a nemzedékre – „legalábbis fejlődésének első éveiben”, hogy én is átvegyem Sötér óvatosságát – Weöres mondta ki legérzékletesebben, mindjárt a kezdet kezdetén:

*Ma már kellőt nem a harc, csak a nikotin, űs dívány ad,
patetikus akarásban pózos hempergősdí ványad,*

sőt a dekadenciának is kókad már végső szirma.

Untabbat a nyálkás blazírt, vagy a hős erénycsősz ír ma?

A vers (*Disszonancia*) vége felé így összegezte kétélyeit: „Mi lesz mostan? Alighasznált, prima hátultöltő semmi” – amihez hozzátette: „Pedig én még most akartam egy igen-nagy költő lenni.” Ez az utóbbi igény, ilyen határozott öntudattal, közülünk talán csak űrá volt jellemző, „legalábbis fejlődésének első éveiben”, megint csak – mert később nem győzte hangoztatni, milyen távol áll tőle minden ilyesféle becsvágy.

Közülünk – mondtam, holott a bökkenő éppen az volt, hogy e vers keletkezése idején Weörest még semmiképpen sem tekintettük közülünk valónak. Vagyis eleinte nem számítottuk hozzá ahhoz a nem

Túl létező nemzedékhez, amelynek kialakulását mégis öntudatlanul sejteni kezdtük. De hát kit is számítottunk hozzá? Ezt csak utólag találgathatom, hiszen annak idején, ismétlem, eszünk ágában sem volt nemzedékesdit játszani. De így, visszamenőleg, meg kell állapítanom, hogy ha soha nem is beszéltünk róla, magunkban az összetartozás ismérveit annál határozottabban éreztük. Mindenekelőtt természetesnek tételeztük föl, hogy valamirevaló fiatal költő csak baloldali lehet – amihez hozzá kell tennem, hogy akkor még nem tekintettük baloldalinak azt, amit polgári baloldalinak neveztek. Baloldali, ez annyit jelentett: szocialista. Sőt olyasvalakit, akinek van köze a munkásmozgalomhoz – még ha a kitagadottság jogán is. Talán ennél is fontosabb – ismétlem, benső, öntudatlan – ismertetőjegye volt a kezdeti, nemzedéki összetartozásnak, hogy valaki *túl* van az avantgardizmuson. Ebben a követelményben a *túl* aláhúzása nem annyira a végeredményt hangsúlyozza, a kiábrándultságot – ez természetes volt, hiszen az egyetlen érdemleges magyar avantgarde-nak a Kassákét tudtuk, és Kassáknak már nem volt költőnek számító tanítványa –, mint inkább a kiindulópontot, vagyis azt, hogy valaki átesett-e az avantgarde-on.

Ez bizony elég vaskos elfogultság volt, amit csöppet sem csökkentett, hogy megfogalmazatlan. Mentéségre viszont az szolgálhat, hogy csakis ebben a szűk, nemzedéki viszonylatban érvényesült: a nálunk idősebbek közül tiszteltünk, sőt szerettünk is jó néhányat, akiről tudtuk, hogy sohasem volt köze a munkásmozgalomhoz, sem az izmusokhoz. Igen ám,

de (kimondatlanul is valahogy így gondoltuk) ma már, vagyis a harmincas évek elején, aligha cseperedhetik föl valaki költőnek, távol a szocializmustól és anélkül, hogy meg ne kapta volna az avantgardizmus – vagy mondjuk, a magyar viszonyok között: a kassákizmus – oltását, vagy ha úgy tetszik, fertőzetét. Másrészt még ez a nemzedéki elfogultságunk is nehezítette, hogy nemzedékiségünk tudatára ébredjünk, hiszen az előttünk járó, és Babits névadása nyomán általában „második nemzedék”-nek nevezett évfjártoknak két legjellegzetesebb költője – legalábbis akiket mi azoknak tartottunk –, Illyés és József Attila éppen hogy nagyon is megfelelt a mi elgondolatlanul határozott követelményeinknek.

És ha most megpróbálok visszagondolni, hogy ezekkel az elfogultságainkkal kit számítottunk hát akkor, kezdetben, mégis ehhez a mi öntudat híján szűkölködő nemzedékünkhöz, kevés nevet tudnék csak mondani, a leghatározottabban Kis Ferit és Forgács Antalt és persze – bárhogyan is vélekedtünk eleinte a verseiről – Radnótit. És ha akkor valaki elárulja nekünk, hogy Magyarország különböző vidékein (még Budapesten is) elsőrangú társaink jelentkeznek majd (vagy már jelentkeztek is különféle lapokban, amelyeket nem olvastunk) olyan rétegből, amelyet leginkább „úrifiúk”-nak neveztünk – ezt a híradást nem is csodálkozva, inkább hitetlenkedve hallgattuk volna. Akkor? Még két évvel ezelőtt is, amikor Rónay Lászlónak a mi nemzedékünk kialakulásáról írt könyvét olvastam, álmélkodva értesültem a filológiai részletezésből, honnan mindenfelől indult „az *Ezüst-*

kor nemzedéke”, olyan tájakról is, ahol még a mi időnkben is lázadó elszántság kellett hozzá, a *Nyugat* felé tájékozódni. Igaz, hogy ők is, ha tudomást szereznek róla, hogy a periférián – mert felőlük nézve a mi irodalmi világunk volt a periféria – létezőnk mi, akikkel végül is egy társaságba fogja összeverni őket a kritika meg az irodalomtörténet – nem kisebb kételkedéssel fogadják ezt a lehetőséget.

Az első, máshonnan indult költő, akiben mégiscsak föl kellett ismernünk a nemzedéktársat, Weöres volt. Ez már csak azért is természetes, mert mindnyájuk között ő találta meg leghamarabb az utat a *Nyugat*-ba. A teljes igazság kedvéért meg kell említenem, hogy ezt a fölismerésünket tekintélyi mozzanatok is támogatták: mire megjelent a *Nyugat*-ban, már hónapok óta híre járt, hogy Babits fölfedezett egy fiatal költőt, akitől sokat vár. Amihez az én esetemben az is hozzájárult, hogy még jól emlékeztem rá, mit mondott róla Kosztolányi, mikor első ízben voltam nála, és átmentünk a „gyerekszobába” Ádámhoz, akinél ott találtuk Sanyit: „Bemutatok neked egy kisfiút, akiből nagy költő lesz.”

Elsősorban mégiscsak a verseivel győzött meg – mármint bennünket, költőket. Ezt a szakmai nyomatókat azért érzem szükségesnek, mert most, régi lapokban lapozgatva, megint meglepett (ami már annak idején is nyilvánvaló volt), hogy a hivatásos kritikusok közül senki sem ismerte föl, hogy ritka tehetséggel van dolguk, akinek olyasmije van, ami a magas költészetben is kivételes adománynak számít. Mi bezzeg tudomásul vettük, elfogultságaink ellenében,

hogy máshonnan, mint ahogy jogosnak tartottuk volna – új tehetség támadt, akit nem lehet számításra kívül hagyni. Ez már csak azért sem volt könnyű feladat kezdetben, mert Babitsban is megvolt némileg a mindenkori lapszerkesztőknek az a tulajdonsága, hogy az új tehetségeknek nem a legjellemzőbb, legégyénibb dolgait közlik, inkább azokat, amelyek jobban belesimulnak a kor általános stílusába – még akkor is, ha ez az új tehetség annyira szívügye volt, mint Weöres Sándor. Ahogy most a régi *Nyugat*-okat összevetem Sanyi első kötetével, úgy látom, hogy annak éppen legweöresibb darabjai nem jelentek meg a *Nyugat*-ban. Nem Babits közölte például a *Disszonancia*-t, amelyet az imént idéztem, de a csöngői helyzetképek közül sem a legeredetibbet, amelyikben arról beszél, hogy úgy unja már „a torkig-jóllakást, mint a klozetra-járást, versírást”. Ma már azon csodálkozom legjobban, hogy *Bartók-suite*-jének első tétele, a „Csiribiri csiribiri zabszalma” kezdetű *Varázsének* azóta egyre népszerűbbé lett változatai után Babits nem kapva kapott – de akkor talán én magam is természetesen találtam volna, hogy az ilyen játéknak nincs helye a *Nyugat*-ban. Arra meg hogy is lehetett volna gondolni, hogy leközli az ilyen komolytalan fenegyerekeskedést: „Sej-haj hacacaré, / ahogy Nietzsche mondja”?

Elfogultságaink ellenében vettük tudomásul – mondtam az imént. Hát igen, még ma is vissza tudom idézni, milyen kihívó lehetett egy fiatal költő, aki arról mer panaszkodni versben, hogy unja már a torkig-jóllakást – azokban az években, amikor éppen

belénk ivódtak József Attila sorai: „Harmadnapja nem eszek, se sokat, se keveset”, és „Hiába, hogy tegnap sem ettem, evett az ördög én helyettem.” Máshonnan támadt ez az új tehetség, mint ahogy jogosnak tartottuk volna, mondtam ugyancsak az imént – és ez a *máshonnan* annyit jelentett, hogy nem érintette meg őt sem az avantgarde, sem a szocializmus. Durván ezt úgy is mondhatnám, hogy mi Weörest konzervatív költőnek tartottuk. Mondhatnám – de mi nem mondtuk ilyen durván. Csupán annyi történt, hogy Weöresnek láttuk a tehetségét meg az eredetiségét, csak éppen a modernségét nem láttuk. Hogy is láttuk volna, mikor a József Attiláét se láttuk? Hiszen bevallottam a félbeszakadt nyomozás során, hogy e tekintetben – magunk se tudtunk róla – még mindig Kassák hatása alatt voltunk: azt tartottuk, hogy a kötött vers, a rímelés nem lehet modern. Mentségemre szolgáljon, hogy magamat is persze formailag konzervatív költőnek tudtam – csak másképpen konzervatívnak. De ma már, visszatekintve, azt hiszem, hogy Weöresnek éppen ez a más milyensége nem kis mértékben járult hozzá, hogy végül mégiscsak kezdtük magunkat új nemzedéknek érezni.

Ami engem illet, Weöresnek ez a kihívó különbözősége – vagy ha úgy tetszik, kihívó konzervativizmusa – különösen közelről érintett: rászorított, úgy is mondhatnám, ráizgatott saját lényemre; beleszorított határainmba, belelovalt e határok határozottabb megvonásába, de egyúttal e körülhatárolt terület kitöltésébe, betelepítésébe. Még pontosan emlékszem

tipográfiai képére annak a *Nyugat*-oldalnak, ahol – egy későbbi kifejezéssel élve – leestem bennem a húszfilléres, vagyis ahol rájöttem, hogy itt nemcsak egyszerűen egy új tehetség jelentkezéséről van szó, hanem a tetejébe valami nehezen meghatározható – mondjuk, az egyszerűség kedvéért: nyelvi és verselési – háttérrel, adományról, olyan *plusz*-ról, ami a legnagyobbak közül se mindenkinek osztályrésze. Ha még durvábban akarnék szólni, azt mondanám: zseni, zsenialitás. Ugyanannak a szónak e két változatát azért említem így együtt, mert akkor még nem igen gondolkodtam azon, mi a különbség közöttük, és külön-külön is mi az értékük. Évtizedek múltak el, amíg eszembe jutott a kérdés: kevesebbet ér-e Babits és Kosztolányi vagy Kavafisz és Eliot azzal, hogy bennük nem volt meg az a bizonyos kezdeti, kiszámíthatatlan – és többnyire beszámíthatatlan – zsenialitás? Ugyanebben az időben vontam le a következtetést abból a meg-megisméltlódó tapasztalatomból is, hogy akad, aki a Weöreséhez fogható nyelvi és szó-büvöletti többlettel sem tud – a megszervezettség hiánya folytán – mihez kezdeni; nem is beszélve az olyan esetekről, amikor hirtelen, sőt üstökösszerűen fölragyogó pályákat ront el és kuszál össze valamilyen szervezeti hiba. Szóval a zsenialitás csupán egy lehetőség: helyzeti energia, kezdősebesség, megfoghatatlan és behozhatatlan előny, ha valaki tud vele élni; de ha nem tud, akkor csak látványosabbá teszi a kudarcot – ez volt a kései következtetés. Eleinte azonban, mint már említettem, nem éreztem szükségét a különbségtevésnek, és Weöres mind sűrűbben megjele-

nő versei nem is adtak rá alkalmat – a *numen adest* kétségkívüli meggyőződése fogott el, pontosan ennél a két sornál, a *Nyugat* valamelyik páratlan oldalának legalján: „az ördög kenyerére ken, / az ördögné hajába fon,” – amely két sornak alanya nem az ördög, illetve ördögné, hanem az „öldöklő magány” (ez a vers címe is), amely az ördög kenyerére keni és az ördögné hajába fonja őt, a költőt.

Csak most, utólag fedezem föl e képnek és e kép logikájának kapcsolatát a *Nincsen apám, sem anyám* és a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* verseivel. Úgy lehet, Weöres volt az első, aki József Attila képteremtő módszerét folytatni tudta, nem külsőségesen, hanem nyelvi meggyökereztetéssel. Első egyúttal, aki megmutatta, hogy ezt a képi logikát gyökeresen más gondolati logika irányában is föl lehet használni – valószínűleg ezért nem vettem észre rögtön a rokonságot. Rokonság – ez ugyan eléggé megtévesztő szó itt, mert az ilyen kapcsolatok, folytatások és felhasználások sohasem befolyásolták tartósan proteuszi formavilágát: Babits legtündöklőbb tanítványának mutatkozott az átvételek és áthasonítások szuverén művészetében is. Akkoriban éppen a Kosztolányi és Babits örökségével való okos gazdálkodása volt legnyilvánvalóbb a fölületes kritika számára, holott már akkor is erősen érződött verseiben a keleti költészet hatása, sőt a népdalé is. Pontosabban a Bartók-zene sugárzása – persze megint csak egészen más gondolati irányban és indítatással. Lényegében ezekhez a bízarrabb és barbárabb befolyásokhoz számít József Attila költészetének fuvallata is. Akárhogyan is, a szalon-té-

máiból, a zenélőóra-hangjából is valamilyen vadabb vérmérséklet tört át, mintha csak Pucknak támadna kedve biedermeier szerenádöt adni. Például korai költészetének egyik remekében, az *Alt Wien ábránd*-ban. „Láttad-e, mondd, a kis főherceget? Azt mondják, nem halt meg, csak elveszett.” A nosztalgiának, azonosulásnak ezt a kihívó konzervativizmusát elfogadtatta velünk nemcsak a sejtelmes muzsika, hanem az artisztikus álnaivitás mögött megbújó igazi naivitás megejtő mágiája is: olyasféle megbűvöltséggel mondogattam ezt a két sort, akárcsak a *Betlehemi királyok*-at. „Fasor! platánok! – erre lovagolt, / gesztenye-színű, szép pónija volt” – ezt akár Rilke vagy Hofmannsthal is írhatta volna. De a vers befejezéséből – „Kastély a hervad. Fele zárva áll. Fejhangon ugat benne a halál” – hirtelen Puck szeme kandikál ki, ugyanaz a bolondozó, vásott kölyök, aki a legkomolyabb kérdéseket is el tudja ütni olyasmivel, mint a már idézett „sej-haj hacacaré, / ahogy Nietzsche mondja”.

Én annál készségesebben fogadtam el ezt a versbe-li, kihívóan konzervatív nosztalgiát és azonosulást, mivel személyes fedezete volt a szememben: Sanyit magát is, amikor megjelent nálunk, egyelőre még a Sas utcában, de sokáig azután is, az eleven lényében is, az apró, koboldszerűen gracióz alakjával, gyerekes hanghordozásával, az illedelmes kisfiú modorával, külsejének elhanyagoltságával – csak félig szándékos elhanyagoltságával – együtt kis főhercegnek láttam. Igazában ezt sem én gondoltam először: „Ő az a kis princ” – mondta anyám, aki persze ugyancsak rajon-

gott a schönbrunni nosztalgiáért. De meghódította még apámat is, aki pedig minden más barátomat, nemcsak a költőket és festőket, hanem a civileket is duzzogó dühvel nézte: hiába, Sanyinak elhanyagolt külseje, furcsa, sőt különcködő beszéde mögött is észre lehetett venni az úrifíút, akárcsak leggarabonciásabb képei és ütemei mögött. Igazságtalan volnék, ha ezzel azt jelezném, hogy szüleim csak ezt szerették benne. Azok közé tartozott, akik méltányolták húgom tehetségét. Miután megnézte pasztell csendéleteit, egyszer azt kérdezte tőle, miért nem festi ezt – és gyors mozdulattal elrendezett az abroszon, egy faragott szék sötétbarna háttere előtt három szódásüveget, és e csendélet-modell prózaiságából hirtelen ugyanaz a fajta tündéri sejtelem szikrázott föl, mint a szürke gyárfüstről szóló, gyerekkori Himfy-strófájából. Igen, e koboldszerű graciozitásában is megvolt ugyanaz a nyilvánvaló tündériség, mint a verseiben, de évekbe tellett, amíg fölfedeztem, hogy nemcsak költészetének, hanem eleven személyének sugárzása mögött is ott bujkál a komisz tündér: Puck.

Érintkezésünk egyébként kötetváltással kezdődött, amit én kezdeményeztem, az öregebbik – mert akkor még sokat számított az a három év –, talán éppen az *Öldöklő magány* olvasása után. Sanyi, aki még Csöngén élt és csak néha ruccant föl Pestre, baráti levélben válaszolt. „Az ön levelezőlapján kívül – írta – Zelk és Rónai írását találtam itt: milyen kedves a véletlentől, hogy nemzedékünk három legjobb költőjének kézírását így egyszerre dobta eléem. . .” (Rónai – ez Rónai Mihály Andrásra vonatkozott.) Ezt a

mondatot nem az udvarias fölsorolás kedvéért idézem, hanem azért, mert bennem ez a levél tudatosította végleg azt a lehetőséget, hogy mégiscsak nemzedék vagyunk. Sőt közülünk talán Weöres írta le először a „nemzedékünk” szót, mert hogy az vagyunk, ő tudta ott, csöngői magányában. „Sok-mindefélét szeretnék ideírni, itt a falusi stearin gyertya mellett... de egyelőre csak annyit: ha van hozzá kedve és ideje, keressük föl egymást máskor is egy-egy levéllel, amíg csak alkalom nem adódik a személyes találkozásra.”

Ezzel megindult sűrű levelezésünk, amely nemcsak addig tartott, amíg alkalom nem adódott a személyes találkozásra, hanem folytatódott még azután is, hogy Sanyi Pécssett járt az egyetemre. Én első levélben „kedves uram”-nak szólítottam Sanyit, ő pedig hasonlóképpen válaszolt, de már a harmadik levélét így fejezte be: „Ha nincs ellenére, tegeződünk: nem szeretem a magázódást.” Hogy ő, a fiatalabb ajánlotta föl a tegeződést, annak nem az én tartózkodásom volt az oka, hanem a kor bonyolult és több rétegű etikettje. A magázódás polgári szokás volt, de a baloldal irodalmi életében is magázódtunk, ameddig bizalmas barátságra nem került sor; Kassák például annak idején senkivel sem tegeződött – olykor a vita hevében még a nőket is uramozta. A kommunista mozgalomban – legalábbis alsóbb szinten és már csak „konspiratív” okokból is – mindenki tegezte egymást, egyébként azonban a magától értetődő tegezés dzsentri szokásnak számított – gondolom, Babits és Kosztolányi fiatalkori levelezésében is az önözés az

elkülönülni akarás tüntető jele volt. Így hát kissé furcsálltam, hogy személyes ismeretség nélkül összetegződünk – nem is beszélve a „pertut ivás” szertartásáról –, de azért persze szívesen alkalmazkodtam az „idegen” életformához. Ahogy most a megmaradt leveleket forgatom, eszembe is jut, hogy egy későbbi „Weöres Sándor gazdasága” cégjelzésű papíron irigységgel olvastam e mondatokat: „Különben mi újság, Öreg? Én csak ellébolok; közben meglátogattott Jékely Zoltán és Takáts Gyula, nagy tüzeket gyújtottunk a Rába és a patak mellett és pikáns kamaszvicceket mesélgettünk egymásnak.” Takáts Gyuláról ekkor hallottam először, de a bekezdés olvastán megsejtettem valamit a nemzedék „másik” vonulatáról. Sándor viszont, azt hiszem, inkább csak mulatott azon, ami idegen világot a velem való érintkezésben megismert. Második levelemet például, úgy látszik, a Standard levélpapírján írtam neki, mert így fejezte be válaszat: „A távbeszélő, távíró- és rádióberendezéseket csókoltatom; zúgó jeges özönt a rézcstartorna önt Budának tornyiról.”

A megmaradt levelekről beszéltem. Jó részük ugyanis könyveimnek és irományaimnak ostrombeli viszontagságai közben elveszett. Pedig Weöres leveleit gondosan sorrendbe rakva külön kemény borítékban helyeztem el a megfelelő ládában – de a ládakat a rendőrségen föltörték –, mert már akkor tisztában voltam becsükkel, az irodalomtörténetivel is. Én rossz, nehézkes levélíró vagyok, de Sándor irodalmi leveleket írt az utókornak – akár gondolt rá tudatosan is, akár nem. Aminek nem mond ellent a levelek

személyes hangja és humora. Megörültem, valahányszor megláttam a borítékon tiszta, gyerekes, mégis művészien formált betűit, és mindig várakozással bontottam föl, és sohasem ért csalódás: minden levele élvezetes volt és mulatságos. Leginkább mégis költészetéről volt szó bennük és filozófiáról – ami persze költők filozófiája volt, nem filozófiai szakembereké –, olykor politikáról. Viták nyomait is őrzik a levelek – ami nem csoda, hiszen mindenben más volt a nézetünk. A maradék levelekből, úgy látom, hogy ezekben a vitákban én voltam a kezdeményező, Weöres meg a bölcsebb: többnyire azt bizonygatja, hogy nincs is közöttünk eltérés – vágásait is az elhárítás mozdulata lendíti felém. „Nem hinném – írja egyik levelében –, hogy akkora különbség volna köztünk, mint amekkorát Te látsz: a mai hivatalos felfogás értelmében mindketten egyformán »destruktív«-ok vagyunk, csak hogy Te aktív, én passzív módon. Azt hiszem, abban a bizonyos események mögötti »európai polgárháború«-ban, amit említesz, akaratlanul is egy párton harcolunk és akarva sem tehetnénk egyebet. Mindketten birtokoljuk a mostani világrend szellemi értékeit, és mindkettőnk tekintete az új, ismeretlen világrendre irányul. Csakhogy Te izgatni, lázítani, siettetni akarsz, én pedig razziát tartani a mostani ember értékek (gondolat, szeretet stb.) között. És végre nem azért a világért harcolunk, amit elgondolunk magunknak, hanem azért, ami akár általunk, akár velünk, akár nélkülünk: elérkezik.” Igen, emlékszem: engem ez a mondat is vitára ingerelt. Dehogyan harcolok én azért a világrendért, ami akár így,

Ami elérkezik

akár úgy elérkezik: akkor már elég sok balsejtelemmel, sőt baljós tudomással néztem a közelgő világrend elébe. És igenis – fortyantam föl magamban, sőt esetleg a válaszlevelemben is –, én azért a világrendért harcolok, amit elgondoltam magamnak, függetlenül attól, hogy éppen miféle világrend érkezik el.

Szóval kettőnk közül én lettem volna az idealistább! Igen – egyrészt. Másrészt azonban ez az egész megfogalmazás pontatlan, és a „harcolok” ige használatával máris belementem Sanyika utcájába. Hiszen annak idején maga ez a „harcolni” szó is horzsolt, azaz inkább zavarba ejtett: a kettőnk közötti szakadékot láttam már abban is, hogy Sándor képes engem ilyen siettető, lázító, harcos valakinek elképzelni – mert még e levél idején nem ismertük egymást személyesen. Ma már ennek nem tulajdonítok akkora jelentőséget. Elvégre Piroska még jó néhány év múlva is, amikor megismertem, bevallotta, hogy csalódott bennem: fekete, robusztus, harcias, legalábbis hajthatatlanul határozott férfiúnak gondolt el; és faggatásomra kiderült, hogy nem az, amit hallott rólam, nem is az az egy-két versem, amit addig elolvasott, hanem pusztán a nevem volt az alapja ennek az elképzelésnek. Úgy lehet, Sándornak is a rólam kialakult kezdeti képéhez ilyesféle – ahogy Czibor János mondaná – névtipológiai képzettársítások járultak hozzá. Ezt a feltevést megerősíteni látszik, hogy a Weöres pécsi köréhez tartozott Várkonyi Nándor (akit az olvasóközönség jobbára izgalmas, természet- és történettudományos mitológiájából, a *Szíriat oszlopai*-ból ismer), már a Piroskával történt találkozásunk után

így kezdte irodalomtörténetében a rólam szóló cikket: „Verseiben van valami névére (»vas«) emlékeztető egyszerűség, keménység stb.”

Leplezett
érzékenység

Pedig Sándor kezdetben a verseimtől való idegenkedését is lehetőleg dicséretnek formájába öltöztette. És én is, aki az elragadtatásomat igyekeztem vele közzélni, ki tudja, hányszor sértettem meg az érzékenységet, amelyet előttem sokáig leplezett magabiztos fogalmazása. Pedig voltak áruló jelek. Mi másra volt volna például az első kötetét üdvözlő levelemre írt válaszában ez a mondata: „Jó jel, hogy mi, »fiatalok« meg merjük mondani egymásnak egymás írásairól azt is, ami nem feltétlenül bók: hálistennek, úgy látszik, a mi nemzedékünkbeliek talán nem lesznek egymás hiúságának olyan hűséges és felelőtlen legyezőtői, mint idősebb kortársaink.” Mellesleg: ez a célzás aligha vonatkozhatott a közvetlenül előttünk járókra, az ún. második nemzedék költőire: ők igazán nem siettek egymást a vállaikra emelni. Inkább a *Nyugat* nagy nemzedékét szokták a kölcsönös tömjénezéssel vádolni; de ennek a kaján legendának hathatós ellenbizonyítéka volt a mi leveleinkkel egy időben Babits Kosztolányi-bírázata és a nyomában ki-robbanó vita, melyről korábban már esett szó. Nem is tudom elképzelni, mi lehetett a levelemben, amit Sándor ilyen újszerű szókimondásnak értékelt.

De arra már emlékszem, hogy mit akart elhárítani ez a méltatlankodása: „Érdekes, hogy verseimből Ön is bizakodó embernek néz, mint a legtöbb fiatal; az idősebbek pedig többnyire betegesen komornak találják. Egy nyolcvanéves sportlady a napokban je-

lentette ki a könyvemmel kapcsolatban: nem szeretné, ha neki ilyen öreges gondolatvilága volna! Ön pedig túl optimistának talál! Úgy látszik a ma élők közt mi húsz-harminc évesek vagyunk a legöregebbek.” Csakugyan, írtam neki valami olyasmit, hogy csodálom az optimizmusát. Ez elsősorban arra az élet-erőre, mondhatnám úgy is, hogy virgoncságra, vagy filozofikusabban, a létezés örömére vonatkozott, amely ott lüktetett – és a szó szoros értelmében lüktetett, mert a ritmusaiban, a varázsos verselésében – még a „torkig-jóllakás” unalma, az „öldöklő magány” hangulata mögött is. De gondoltam arra a bölcseleti optimizmusára is, amely, minden esetleges, személyes, testi vagy kedélyi rossz érzésén túl, vagy azzal együtt, elfogadta, sőt költőileg szerette is a világot, mindenestül. Olyannak, amilyen. Mint ahogy fentebb idézett levelében a jövőt is elfogadta olyan-
nak, ahogy „elérkezik”. Vagyis az életet, a világot nem kritizálta. A társadalombírálatnak ez a hiánya szokatlan dolog volt a magyar költészetben, a huszadik század harmincas éveiben sem kevésbé, mint az előidőkben. Weöresnek ez az emelkedett optimizmusa nemcsak a mi elégikus hangunkhoz vagy Radnóti szitkozódásaihoz, Erdélyi háborgó indulatához, Ilyés, József Attila forradalmiságához képest volt föltűnő – de még Kosztolányi is akkortájt írta meg a *Számadás*-t, Babits pedig mélyen benne járt jeremiási korszakában. Nemsokára Weöres is megtalálta a módját, hogy bölcsen és emelkedetten megmondja a véleményét a világról. Tíz év elteltével pedig a társadalmi sérelmek nyomán panaszkodni is megtanult,

de amilyen nagy költő, ezekből az egyéni-társadalmi panaszokból hamarosan egyetemes, mitikus és történelmi látomások emelkedtek hatalmas emlékművéké. (*XX. századi freskó, A föld meggyalázása, Mabrüh veszése.*)

Bimbózó
becsvágy

Akkor azonban, levelezésünk kezdetén, még önérzetesen vállalta az optimizmust. „Végeredményben, igaza van – váltott hangot –, csakugyan bizakodó vagyok. Eddig még minden nemzedék kitermelte a maga költő-csúcseyéniségét, úgy Magyarországon, mint külföldön; akár egy nagyobbat, akár egy kisebbet; akár egy Petőfit, akár egy Reviczkyt; mért pont mi volnánk kivételek? Bízom, hogy az Ön nemes-nyugalmú, baudelaire-i értelemben véve »dekadens« egyénisége nem fog kárba veszni... és bízom magamban is: a legtömörebb, legkeményebb magyar nyelvet akarom megteremteni és az emberiség jövőendő útját kitapogatni.”

Ez a levél, az 1934. október 22-i, talán a legfontosabb a megmaradtak közül. Nemcsak azért, mert Weöres bimbózó becsvágyának büszke vallomása, hanem azért is, mert bölcséletének – hogy ne használjam a még nagyképűbb „történelemfilozófia” szót – korai megfogalmazása. „Az emberiség jövőendő útjainak kitapogatását” ugyanis így folytatja, még ugyanabban a bekezdésben: „Úgy hiszem, szükségszerű dolog, hogy a kultúra rövidesen eltemetődjön, mint Hellász épületei; egy későbbi kor talán majd megint kiássza. Gyönyörű, de idegölő és pestisnél gyilkosabb kulturális nappal van már Dante ideje óta, az emberiség alaposan kiérdemelte a gyógyító éj-

szakát. A művészet és gondolkodás: betegség; csak ostobaság gyógyíthatja ki belőle az emberiséget. A görög-római kor után Krisztus adta ezt az ostobaság-injekciót; ma megint új Krisztust és új középkort várnak. – Vagyis: az én elméletem szerint tartalmas-beteg kor után üres-egészséges kor következik és így megy ad infinitum. Mit szól ehhez?”

Hát mit szoltam hozzá? Szégyenkezve vallom be, hogy nem vettem eléggé komolyan – mármint hogy amikor a levelet olvastam. Sanyit én félig-meddig gyerekek néztem – mondtam már, hogy az a három év különbség akkor sokat számított: elvégre Sanyi még csak huszonegy éves volt, én meg huszonnégy. Nem vettem eléggé komolyan optimizmusának előző érvét sem. Akkor olvastam frissen a *Disszonanciá-*ban: „Mi lesz mostan? alig-használt, prima hátultöltő semmi. Pedig én még most akartam egy igen-nagy költő lenni.” Ki gondolta volna, hogy e hányaveti, groteszk ironia mögött ilyen céltudatos nagyra törés feszül? Most döbbenek rá a nagy költővé készülés komoly bejelentésére – akkor csak gyerekes hetvenkedésnek olvastam. A filozófiáján is inkább csak mosolyogtam. Pedig tudhattam volna, hogy több ez pusztán egy levélre elég, értelemellenes értelmi hangulatnál, gondolati szeszélynél: ha jól emlékszem, akkor már olvastam azt a bizonyos gnómáját *Az ostobaságról*, amelyben „a bölcs kérdezni és mérgezni tud csak”, és „az ész szétbontott minden bonthatót”, és „mi lelket épít: az ostobaság”. De én azt is gyerekes gúnyversnek véltem – igaz, nagyon jó gúnyversnek. Nemsokára látnom kellett, hogy ez a gondolatmene-

te tartósabb rögeszmének ígérkezik, akkor már vitatkoztunk is rajta, levélben, majd szóban is. De évtizedekbe tellett, amíg tudomásul vettem, hogy Weöres a mi századunk legkövetkezetesebb világnézetű magyar költője. Pedig emlékszem egyik elveszett levelére, amelyben azt bizonygatta, hogy végeredményben mind a ketten töprengő, bölcselő, gondolatoktól megszállt költők vagyunk. De csak jóval később fedeztem föl, hogy formavilágának proteuszi változásai, sőt váltakozásai mögött szívós szervességgel ugyanazt a bölcséletet fejleszti tovább.

A másik ok, amiért eleinte inkább elnézően, mintsem ingerülten mosolyogtam, az volt, hogy egész gondolatmenete tőlem sem állt teljességgel távol. Félreértés elkerülése végett: nem Krisztus emlegetése tett elnézővé, vagyis az, hogy nem sokkal azelőtt kezdtem komolyan venni Jézus létezésének lehetőségét és hatását – én nem az „ostobaság-injekciót” igényeltem tőle. Hanem az „új középkor” gondolata nagyon is a levegőben volt – ez volt a címe Bergyajev könyvének, amelyet nálunk is sokan olvastunk. Eredetileg azonban, tudomásom szerint, Spengler fogalmazta meg a történelemnek azt az elképzelését, hogy a kultúrák végkifejlete, a becsmérően emlegetett civilizáció után *tabula rasa* következik, és aztán az új kezdet, amelynek semmi köze sincs az előző kultúrához – én legalábbis, amint a maga helyén elmondtam, az ő nagy könyvéből, *A Nyugat alkonyából* (*Untergang des Abendlandes*) szívtam gondolkodásomba, még gimnazista koromban, ezt a történelemfilozófiát, amely csak lassan párolgott el belőlem. Ez az új

középkor-gondolat nem is mindig és feltétlenül volt hiperkonzervatív. Kamaszkorom felforgató felületeségében én is az elkövetkezendő kommunizmust valamiféle új középkornak képzeltem, amely hátat fordít a régi kultúrának, igaz, nem az ostobaság, hanem az elképzelt igazság felé; magamat pedig – ezt is mondtam már – annak a rómainak, aki megtagadja rómaiságát az új hit kedvéért. Arról a korszakomról is beszéltem, amelyikben magam is az „ősi rombolás” pártján voltam – és csak később éreztem hálát „a szedőszekrény ördöge” iránt, aki egy sajtóhibával megmentett ettől az árulkodó kötetcímtől. Ezeket az ősiségre, új középkorra sóvárgó, *primitív* nosztalgiákat senki sem figurázta ki tömörebben és tündöklőbben, mint a huszadik századi ellenmiszticizmus költője, Kavafisz, abban a nagy versében, amelynek a címe éppen *A barbárokra várva*: a nép a fórumon tolong, a szenátorok elhalasztják ügyeiket, a konzulok és prétorok teljes díszben, a császár koronásan ül trónján, a városkapuban, „mert várják, hogy a barbárok betörjenek”; de a futárok jelentik, „hogy barbárok többé nincsenek”, és ezek a késő rómaiak őszintén sajnálkoznak, mert „ők mégiscsak megoldás voltak valahogy...” Kavafisz, aki 1933. április 29-én halt meg, halálos ágyán még megérte, hogy végre betörték a barbárok. Hitler uralomra jutása után persze különösen fellobbant ez az észellenesség – nevezhetjük civilizációellenességnek is –, az érdekes csak az, hogy nem csupán az „új rend” hívei között. Hiszen idéztem, ugyancsak *A félbeszakadt nyomozás* végén Thomas Mann visszaemlékezését, amelyben Valéry „el-

bűvölőnek” találja, hogy a nácik annyira megvetik a szellemet; meg azt a nálunk megjelent röpiratot, amelynek az volt a címe: *Vádirat a szellem ellen*.

Nem mintha én nem éreztem volna elégtelenségét az észnek, vagy hogy a spengleri gondolkörben maradjunk, a nyugati civilizációnak, amely képtelen volt megelőzni ezt az önmagán belül támadt fekélyt, és egyelőre nemcsak védekezni nem tudott ellene, de ésszerűen diagnosztizálnia sem sikerült. Úgy lehet, Jézusra és a Renanban meg az Evangéliumban fölfedezett kereszténységre is ezért volt szükségem, mint ennek az elégtelen észnek nem elleninjekciójára, hanem kiegészítésére. Hiszen – kezdtem gondolni Renan olvasásakor – a latin észnek is erre a kiegészítésre volt szüksége. (És nem az ostobaság-injekcióra). Hogy a kereszténység az antik kultúra ellen fordult és megadta neki a kegyelemdöfést? De hát nem azért szerettem bele Bécsben a tézis-antitézis-szintézis dialektikájába, hogy ne tudjam: az ilyen ellentétek bekövetkezése nem egyszerű logikai játék. És hogy ne tudjam: a pusztítás és pusztulás nem akadály a feltámadva egybeolvadásnak.

De ezzel az ugyancsak magamba szívott kereszténységgel együtt vagy párhuzamosan egyre éspártibb, civilizációpártibb lettem. A folyamat meggyorsításában, racionalizmusom kialakulásában kétségkívül Weöresnek is része volt. Azzal, hogy olyan élesen és szenvedélyesen volt az ellentétem, rákényszerített, hogy élesen és behatóan fogalmazzam meg önmagammat. Racionalizmust mondtam? Anakronisztikus szó: jóval később aggatták rám a kritikussaim

– én voltaképpen sohasem tartottam önmagamat racionalistának. De annyi igaz, hogy a Weöressel való levél- és szóbeli vitáink közben fejlődött ki bennem valamilyen megrögzött ragaszkodás a józan észhez. Ezt is szívesebben mondtam úgy, hogy latinosság. Különösen, amikor, évek múlva, már a nagy Baumgarten-díjából, egy hajóutazással eljutott a Távols-Keletre és hirtelen, de nem következetlenül, átpártolt az indiai és kínai filozófiához, amelyet aztán egy darabig térítői hévvel hirdetett – én annál kihívóbban vallottam magamat latinnak.

Ahogy most a megmaradt, színes és szenvedélyes leveleit olvasom és hozzáképelem a magam nehézkes válaszait, meg kell állapítanom, hogy jellegzetesen ifjúkori levelezés volt a miénk. Ha valaki ma beletekinthetne, gondolom, gyerekesnek ítélné a vitánkat – mert lényegében ugyanazt a vitát folytattuk éveken át. Én magam jórészt már annak idején is gyerekesnek találtam. Mégis belementem, annyira, hogy Sanyinak olykor komolyan sikerült megbotránkoztatni. És szívesen mentem bele, sőt örültem a folyamatosságnak. Egyrészt azért, mert első levelei után heves szeretet lobbant föl bennem iránta, melyet ő láthatóan viszonzott – ennek megnyilvánulásait átallanám idézni, nemcsak szeméremből, de azért is, mert ebben Sanyi nem mutatkozott olyan állhatatosnak és következetesnek, mint a filozófiájában. Másrészt számomra olyan fölemelő és vigasztaló volt folytatni ezt a levelezést, a vele párhuzamosan folyó népies–urbánus vita idején! (Sőt, most újraolvasva sem tudom, hogy a mi gyerekes vitánk nem a kor lé-

nyegesebb kérdéseiről szolt-e, mint az a komoly másik.) Mindenesetre már az is megnyugtató, hogy, hála Sanyinak, a mi nézeteltérésünkben van határozott és egyértelmű álláspontom, amire a többi vitában – akár részt vettem bennük, akár nem – sehogyan sem tudtam szert tenni. Ugyanazt a levelét, amelyik arról akart meggyőzni (1935 februárjában), hogy igazában egy párton vagyunk, így folytatta: „Nem értem, miért tartasz a harcban ellenfelednek és az irodalomban vetélytársadnak. Ami a harcot illeti: Te elől húzod a szekeret, én hátul tolom, ezért nem ér össze a kezünk; csodálom, hogy ezt nem vetted észre. Ami az irodalmat illeti: nem tudok róla, hogy itt Nálad »szerencsésebb« volnék, akár teljesítményben, akár sikerben.” Tény, hogy ellenfélnek tekintettem – nem és kiegészítő ellenfélnek egy magas pályatéren –, aminthogy ezt a kiegészítő vonást maga a szóösszetétel is jelzi. Mert abban igaza volt, hogy egy szekérrel bajlódunk, csak éppen a rúdját merre fordítsuk, ebben tért el a véleményünk.

Hanem a *vetélytárs* szót aligha írhattam le, hacsak nem idézőjelben és gúnyosan, vagyis öngúnnal. Vagy éppen hogy a zászlóhajtás kedvéért. Talán olyasmit írtam – mert ilyesmit gondoltam –, hogy *nem* lehetek a vetélytársa. A kérdés inkább az volt, amint kezdtem felfogni alaki lehetőségeinek gazdagságát – amelyből egy tucat elsőrangú és egymástól *különböző* költő technikája kitellett volna –, hogy *egyáltalán* lehetek-e költő? Vagyis Weöres, átmeneti megnyugvásom után egy darabig megint kérdésessé tette költői létemet. Van-e értelme verset írni, egy öl-

tőben ezzel a valóban szerencsés műzsáfvál, akinek nem kellett nyilvánosan inaskodni, botladozni, keresgélgni, hanem színre lépésekor már süttött belőle a zseniség? Aki megkapta ingyen, hozományba mindazt, amit nem lehet megszerezni, sem tanulni, sem kiérdemelni?

Kétségessé tette költői létemet. De végül: megerősítette költői létemet. Úgy is mondhatnám, hogy még egy folyamatot meggyorsított bennem. Ha egyáltalában érdemes valamit mondanom, csak olyat, amit más nem tud elmondani – ebben a gögös és alázatos felismerésben tetemes része volt Weöres kápráztató hatásának.

Végeredménye volt ez egy hosszú levezetésnek. Amelynek fontos előállomása volt egy másik képlet:

Mindazt, amit más is el tud mondani, mindenki más jobban tudja elmondani.

15. Nemzedék

„Mindenki más” – ez az átfogó és általános megjelölés elsősorban vagy talán kizárólag azokra vonatkozott, akik velem együtt voltak fiatalok. Sanyinak teljesen igaza volt, amikor berzenkedett a „vetélytárs” szó ellen – én sem szerettem soha; nem is tudom, hogy írhattam le, még ha keserű öngúnnyal vagy akárcsak a zászlóhajtás kedvéért is. Udvariasnak indult elhárítását egyébként így folytatta: „Különb is: én a startnál teljes erő-koncentrációval indulok és az ilyen ember a finisben kidöglik. Végül: lehet ve-

télytárs két suszter ugyanegy faluban, mert ha az egyiknél több a megrendelés, akkor a másiknak kevesebb jut; de két poéta . . . ?” Hát persze. Sanyi ezt a tőle megszokott, érzékletesen groteszk bölcsességgel adta elő. Közben azonban saját alkatát mégis önkéntelenül a versenyfutás műszavaival jellemzi – tévesen, hálisitennek, mert egész nemzedékünk megkezdte már a finist, de Sándor ma is éppen olyan könnyedén vágja a sprintet, mint negyven évvel ezelőtt. Amint-hogy, ha már ilyesmiről beszélünk, a *vetélytárs*nál mindenképpen szerencsésebb szó a *versenytárs*.

De még ezzel is csínján kell bánni. Elvégre a költészet mégsem atlétika, hogy stopperórával vagy pláne ugróléccel mérjük a teljesítményeit. Vagy egy másik mérőrendszerbe lépve át: éppen ott, ahol a legérdekesebbek volnának az eredmények, rendszerint még közös nevezőre sem lehet hozni az összehasonlítható egységeket. Különben is, az igazi különbség nem a nagy költők és a *poetae minores* között van, hanem a nem-költők, vagyis a rossz költők és álköltők meg az igaziak között. Ezt az átléphetetlen határvonalat már könnyebb meghúzni – bár a térképrajzolók olykor ezt is eltévesztik. Ezen a határon túl minden protokoll bizonytalan. A *Mária-síralom* ismeretlen szerzője (voltaképpen fordítója) IV. Béla királynak az a szerzetese, aki Dalmáciában latin Planctust írt a tatárjárásról; vagy a Divinyi Mehmed néven ismert (lényegében ugyancsak névtelen) lantos az egyetlen dalával (*Madxsar Türki*) – mind ma is részt vesz a magyar költők örök versenyén, mert azt az egy-egy versüket a nagyok életművéből sem lehetne pótolni.

Másrészt nem hiába rendeztek a középkorban olyan emlékezetes dalnokversenyeket. Ezekben, bizonyosak lehetünk benne, ugyancsak nem kizárólag a dal számított, hanem a mainál kétségkívül még nyilvánvalóbb szerep jutott a dalnok megjelenésének, a jóképűségének vagy a csúfságának, a hangja zengzetének, a divatos vagy költőre valló gúnyjának, a róla keringő legendáknak. És mégis, a dalnokok vállalták mindennek a kockázatát, még az olyanok is, mint a szegény Villon. Mint ahogy a mai költők is, akár akarják, akár nem, indulnak mindenféle virtuális dalnokversenyen az Irodalmi Közvélemény Asztala előtt; sőt akár bevallják (másoknak vagy önmaguknak), akár nem, latolgatják a saját esélyeiket, de bizony lopva és fél szemmel olykor egy-egy versenytársuk teljesítményeit és fogásait is megjegyzik.

Mindez úgy hangzik, mintha valamilyen szégyellnivaló dolog volna. Holott mindnyájan részt veszünk, és büszkén veszünk részt egy másik, láthatatlan és nagyobb szabású versenyben. A legmagányosabb, legvisszahúzódozóbb költő is, a vers önkívületének éppen legrészegebben elragadtatott perceiben titkos tudatának legértelmibb és legpontosabb figyelemével tudja, hogy vele az éjszakában, ugyanabban a mezőnyben ott vágtat mind, az ellenségek és a rokonok, az ősök és az utódok, ezer évek óta mindig jelen időben, a legnagyobbak és a névtelenek, és van, akitől erőt és előnyt kap, és ő is a vágtában erőhöz és előnyhöz juttatja őket, a tudásával és a tudatával, önkívületének titkos figyelemével, amely fenntartja a mezőny folyamatosságát.

A „mindenki más” azonban, mondtam, szűkebb kör volt, és fanyarabb figyelem fogta össze őket egy fogalomba. Ha vonakodó nemzedékké alakulásunk kezdeteire visszagondolok, hirtelen egy sokkal régebbi emlék nyomul előre: kisgyerekkori játékaink etikettje a sétatereken. Nem tudom, hogy történt az ilyen játékközi ismerkedés más környezetben és egészségesebb társadalmi közegben; gondolom, úgy, hogy az idegen fiú egy darabig nézte a játékot, aztán minden különösebb szertartás nélkül a többiek közé elegyedett, esetleg verekedés lett belőle, esetleg azután is barátság. Engem rendszerint a Szabadság térre vagy az Országház térre vittek le, és ha nem találunk ott ismerős gyereket, Anyu vagy a Fräulein biztatott, hogy menjek oda ehhez vagy ahhoz a gyerekhez és hívjam játszani. Ilyenkor azt kellett mondani: „kisfiú (vagy kislány), akarsz játszani?” De leánygyerekhez sohase mertem odamenni. Már játszadozó csoportba pedig így kellett bekéredzkedni: „Én is szeretnék játszani.” Volt, amikor visszautasítottak – én inkább az ilyen esetekre emlékszem. Néha viszont (különösen ha olykor a vegyesebben látogatott Városligetbe vittek sétálni) Anyu vagy a Fräulein megtiltotta, hogy gyanúsabb külsejű kisfiúkhoz és kislányokhoz – ahogy ők mondták, németből fordított tükörkifejezéssel: utcai gyerekekhez – közeledjem. Amin el sem csodálkoztam, mert akkor még én is magamat úrigyereknek tudtam. Ha néha, mikor a Fräulein nem nézett oda, megpróbáltam áttörni az osztálykorlátokat, mindig kudarcot vallottam: nem boksoltak orrba, csak nevettek vagy vállat vontak

Akarsz játszani?

– nem csoda: mit is kezdtek volna betanult etikett-szavaimmal.

Irodalmi életemben az első „én is szeretnék játszani”-t még a régi játszóterek egyikén ejtettem ki, a Margitszigeten, amikor olyan kétségbeesetten sóvárogtam az után, hogy a Haladás-körbe bejussak és a leendő lapjukban szerepeljek – ez volt az egyetlen visszautasítás, amely sajog máig is bennem. Ezért is tudtam örülni a helyzetnek, amikor azon kaptam magamat, hogy az irodalmi élet városligetében minden erőfeszítés nélkül éppen az „utcai gyerekekkel” kerültem egy játszótársaságba, még ha némelyikkel némi bevezető mellporok árán is, mint például más-másféle okkal és móddal, Kis Ferivel és Radnótiival – akivel való kapcsolatunkat az is bonyolította, hogy ő volt az a Glatter Miklós nevű nyurga nyolcadikos, akit olyan érdeklődéssel méregettem a Haladás-körben a szép, szőke Fifi oldalán. Aztán érkezett az idő, mikor megcserélődött a hajdani, városligeti helyzet: ha nem is mint utcai gyerek, de mint szegény gyerek, én fordultam egy úrfiúhoz. Mert hiszen, amikor ismeretlenül és öregebbként, levélben följánlottam Weöresnek a kötetcserét, mi mást jelentett volna, ha nem azt, hogy „kisfiú, akarsz játszani?”, és ezúttal nem találtam visszautasításra: Sanyi egy darabig benne volt a páros játékban.

Nem sokkal azelőtt azonban már sikerült egy körbe terelni egy társaságot, amely a „mindenki más” jó néhány fontos elemét is kezdte magába foglalni. A nemzedék első antológiája, mely több volt, mint
260 csoportjelentkezés, helyi vállalkozás, az *Új magyar lí-*

ra 1934-ben jelent meg, annak az évnek a tavaszán, amelynek őszén Sándor meg én levelezni kezdtünk. A Vajda János Társaság adta ki, Kárpáti Aurél szerkesztette. Bölcs előszavában arról írt, hogy a tudomány nagy forradalma után, az embertelenné vált modern technika és politika, „a diktatúrák népszerűsége” és az „egyre hűlő érzések” korában – tekintünk csak vissza azokra a „hűlő” érzésekre negyven év távlatából! – egyáltalában lehetséges-e költészet, és „hol áll ma a költő, szerepe mit jelent s milyen viszonylatban van korával?” De kísérletet sem tett rá, hogy jellemezze vagy értékelje a nemzedéket, amelynek egyedüli kritériuma az összeállításnál az volt, hogy „valamennyien innen vannak a harmincon”. „Legtöbbjük neve ma még ismeretlen, vagy csak alig ismert” – írta Kárpáti Aurél a kötetről, amelyben József Attila is szerepelt két verssel és milyen két verssel! –, az *Ódá*-val és az *Elégiá*-val. Az is kiderül, hogy a költők maguk küldték be verseiket a Társaság felhívására és a bíráló bizottság azokból válogatott. Tőlem két verset közöltek: egyik a *Vasárnap* volt, egyik új darabom, amely már az akkor nagy nehezen kivergődött elveimmel és módszereimmel – a hétköznapi dolgok és szavak meg az emelkedett hangnem vegyítésével – készült; másik az *Apám* volt. Hogyan küldhettem be az utóbbit, nem is értem: ez volt első versem a *Nyugat*-ban, de az antológia idején már nem szerettem, sőt – amint ezt *A félbeszakadt nyomozás* során elmondtam – már szégyelltem is. Gondolom, az történhetett, hogy mégsem én küldtem be, hanem az összeállítók valamelyike a *Nyugat*-ból vagy az *Őszi*

rombolás-ból vette át. Sehogyan sem tudok visszaemlékezni, ki kért föl a beadásra, és telefonon-e vagy levélben, és hogy aztán mi módon értesítetek az eredményről. Nem egyszerű feledékenység: már akkor sem lelkesített a nemzedéki jelentkezésnek ez a lehetősége. A Vajda János Társaság eleven, elismert közege és színtere volt mindenféle baloldali irodalomnak, és a helyzet nehezültével egyre fontosabb szerepet töltött be; Kárpáti Aurél pedig tekintélyes kritikus volt – isten tudja, miért, mégis valamilyen dilettáns gyülekezőt és vállalkozást gyanítottam a készülő antológia mögött. Ha megpróbálnám elemezni ezt a gyanakvást, óhatatlanul megint föltódul bennem az a gyermekkori érzés, amit akkor nem tudtam osztani – de öntudatlanul, úgy látszik, mégis bennem gyökerezett –, szüleim és a fräuleinek intése, hogy „nem való neked ezekkel játszani”. Ez a finnyás fenntartás, óvatosság a vegyülésben egyébként mélységesen jellemző volt a mi egész nemzedékünkre, és ma már azt hiszem, legfőbb akadálya, hogy mégsem lett belőlünk nemzedék – mármint a szó gyakorlati és hasznos értelmében.

Ez a kelletlen érzés furcsamód megmaradt bennem sokáig, valahányszor szóba került ez az antológia. Pedig amikor most átlapoztam, meg kellett állapítanom, hogy senkinek sem kellett szégyellni, ha megjelent benne. Sőt. Én az antológia értékeihez és érdekességeihez nem is számítom hozzá József Attilát, a kötetből kimagasló két remekművével – ő voltaképpen tévedésből került bele, pusztán annak a statisztikai elvnek alapján, amivel az előszó a nemzedéket

meghatározta: „Valamennyien innen vannak a harmincon.” Holott József Attilát senki sem számította hozzánk – talán csak azért nem, mert ő megjelent már az 1932-es *Új Antológiá*-ban is, amelynek költőit a kötet szerkesztője, Babits nevezte el a *Nyugat* második nemzedékének. Furcsa dolog is a nemzedéki hovatarozás: József Attila huszonkilenc éves volt a Vajda János Társaság antológiájának idején, de mindenkinek tudomása szerint a másodikhoz tartozott; Zerk pedig huszonnyolc, de hozzánk csapódott, talán a hajlamainál fogva, talán mert túl soká inaskodott Kassáknál, de úgy lehet, ő is pusztán azért, mert őt még nem vette be Babits az *Új Antológiá*-ba.

Másrészt a kötet nagyobbik felét olyanok töltötték meg, akiket sem a kötet megjelenéséig, sem utána nem tartottunk nyilván a nemzedék költői között. Sokukból az irodalom vagy a tudomány, vagy egyszerűen az élet más területein lett nagy ember, mint például Kállai Gyulából, Ortutay Gyulából, Szabó Zoltánból és Bethlen Ivánból, akit nemsokára Boldizsár Ivánként ismertünk meg. Tábori Pál, aki finom szonettekkel szerepelt, azóta sikeres angol író lett, és a magyar irodalom táborokszerte elismert nagy Nyugati Helytartója. Voltak viszont, akiknek verseiből már ki lehetett olvasni leendő prózájuk irányvonala- it. Keszi Imre két darabja szépírói és kritikusi művészetének két jellemvonását leplezi, az intellektualitást és a zenei ihletettséget (kivált a népdalét). Bródy Lili három verse közül az első, a *Vadevezős* („... vigyázat, sekély! Jobbra! Úgy! Nem fázol, mondd szívem?”) hatásosan szerkesztett kor- és zsánerkép, egyúttal

már sikeres regénye, a *Manzi* előképe. És Bálint György verseibe („Szépen terített asztalod mellett nem veszed észre: Zsemlyéd ropogásából gépfegyverropogás lesz, mire Mandzsúriába ér.”) nincsenek-e belepréselve *Pesti Napló*-beli cikkeinek ellentétpárjai? De még mennyire! Csak éppen előnytelegebb formában.

És maga a nemzedék? Már ahogy, részint a kritikus, közös hurok szorításában, részint a kritikusi tévedéseken bosszankodva bennünk kialakult? Ha a hiányzókat próbálnám számba venni, ma legföltűnőbbnek Dsida Jenő távollétét találnám: neki már két kötete jelent meg, benne olyan nagy versekkel, mint a *Nagycsütörtök* és a *Szerenád Ilonkának*. Szemlér Ferencnek is az antológia évében jelent meg második kötete, a kitűnő *Ember és táj*, s az Erdélyi Helikonban egy-két szép, érett verse. Tán csak nem külpolitikai megfontolások és protokollok miatt maradtak ki? Én, távol az irredentától, az irodalomban sohasem gondoltam országhatárookra, és amint megismertem verseiket, a magyar költészet elválaszthatatlan részének éreztem, sőt megtaláltam bennük a mi nemzedékünket összekapcsoló formai és tartalmi jegyeket. Persze nem utólagos névsorolvasás vagy éppen számonkérés az én dolgom. És ha csak azokra gondolok, akiknek a költészete közel került hozzám, természetesen kell találnom Kálnoky hiányát: ő akkor egri úrfi volt, aki ugyan írt már verseket, de nem adta közre őket – első kötete, öt év múlva, mindnyájunknak teljes megtelepítés volt. Vészi Endre meg vésnökinas volt, még föl sem szabadult abban az időben, és

versei csak egy-két év múlva kezdtek megjelenni. Takáts Gyuláról én is csak egy év múlva hallottam, akkor is egyelőre csak annyit, amennyiről Weöres levélből irigyen értesültem: hogy Jékelyvel hármásban tüzet raktak a Rába partján és mellette „pikáns” vicceket meséltek. Jankovich Ferenc akkor még, úgy emlékszem, Párizsban élt, vagy nemrég jött meg onnan, és eleinte nem az irodalmi, hanem a zenei életbe keveredett. Rónay Györgynek már két verskötetete is megjelent, de a mi tájainkon (beleértve a Vajda János Társaságot is) még nemigen hallatszott a neve. Lukács László, akitől valaha olyan fanyarul szelíd, rilkei hangulatú verseket olvastam a *Nyugat*-ban, az idő szerint olyan mélyen merült el a mozgalmi életben – vagy éppen a börtönben? –, hogy senki sem tartotta nyilván a gyakorló vagy akár leendő költők között. Én a megjelenéskor Forgács Antal és Kis Ferenc nevét hiányoltam leginkább: már arra is gondoltam, talán a mozgalommal való kapcsolatuk miatt maradtak ki – de hiszen Radnóti lázítóbb indulatú verseket írt, az ugyancsak szereplő Hollós Korvin Lajost pedig nyíltan kommunista költőként emlegették.

De ismétlem, nem feladatom névsorolvasást tartani a nemzedékből: azokról szeretnék szólni, akik akkor fontosak voltak nekem. És ha őszinte akarok lenni, be kell vallanom, hogy számomra – minden tudatos megfontolás nélkül – még mindig Zelk volt a generáció legállandóbb ereje, mintegy a központja. Figyelmesen olvasva most azt látom, hogy ez nem is volt indokolatlan elképzelés: ennek az antológiának

Nem
névsorolvasás

Derkovitsi
csendélet

(József Attilát persze nem számítva nemzedékünk-
höz) ő a legtökéletesebb, legkészebb költője – három
verse teljes világképét kibontja. Az első:

*Milyen beteg, szinte köbécse
ez a rozsdamart délután
s a béna fák tátogva nyúlnak
az ég, a fény után –*

nemcsak hangnemének eleganciájára példa, hanem
(egyre megy, városi, vidéki) tájfestésének sejtelmes
borzongására is; a második a harmincas évek re-
ménytelenségének egyik legértékesebb költői em-
lékműve:

*Petróleumszag s kávésbögre,
zsíros papír és tört kenyér –
s egy ember, aki ül a csendben
s nem vár és nem remél.*

S ezt a felejthetetlenül sivár, derkovitsi csendéletet
még fokozni tudja a befejezésben: „oly mindegy már,
ember beszél, vagy / egy szekrény nyikorog...”.
A harmadik (*Ha azt akarod*) ugyanennek az elszánt
reménytelenségnek belső vetülete, magatartásbeli
változata, ezzel a jelszónak is beillő képpel: „Mint
agg arab bő burnuszába, / beburkolózni hallgatás-
ba.”

Nemzedékünk, sőt nemzedékeink érvényes jelsza-
va mégsem ez lett, hanem: *Járkálj csak, balálraitélt!*
266 Általános érvényét ugyan csak lassan, fokról fokra

fogtuk föl, de azért emlékszem, amikor olvastam, akkor is azt gondoltam: ha ezt így le tudta írni, alighanem jobb költő, mint amilyennek én becsülöm. De arra is emlékszem, hogy az *Új magyar lírá*-ban megjelent verseit még fenntartás nélkül rossznak tartottam. Sőt be kell vallanom, hogy az én szememben még ma is csak Radnóti utolsó, nagy korszakának fényétől kapnak visszamenőleges értéket. És nyilván ezért van, hogy most meglepetve látom: ez a négy korai verse – mert ő szerepelt a legtöbb darabbal az *Új magyar lírá*-ban – ugyancsak egy önálló költői világ darabosan, bár modorosan faragott határköveit tűzte le az *Új magyar lírá*-ban. Mellesleg: arról is tanúskodik az antológia, hogy csak neki volt már ebben az időben iskolája, hatása – igaz, olyanokra, akiket ma már nem tartunk nyilván a nemzedék költői között.

Ez a visszamenőleges érték nyilván viszonylagos valami, és bizonyára a „szubjektív” jelzőt sem kerülheti el. De hogy létező jelenség, azt az ellenpróba is bizonyítja: a visszamenőleges devalválás. Nem mint-ha mi, nemzedéktársai, valaha is nagyra tartottuk volna Sértő Kálmánt, még Hatvany és Kosztolányi lelkes véleményét figyelembe véve sem – mert az irodalmi életben ők fedezték föl és támogatták, úgy lehet, szintén Erdélyi meg Illyés, főként pedig Babits ellenében, csak éppen sokkal kevésbé szerencsés tekintettel, mint József Attilát –, de azért korai verseiben határozottan volt tehetség, sőt az ízetlen modorosság mellett valódi frissesség is. Csakhogy hamaros kifűlése és a tehetségével űzött visszaélése visszamenőleg sokkal jelentéktelenebbé halványították, mint

ahogy kezdetben legkételkedőbb kritikusai képzeltek. (Habár, tekintettel arra, hogy Sértő neonépiessége – Erdélyi, Illyés, József Attila bizonyos kimazsolázott és túllicitált elemei, a hányavetiséggel álcázott szentimentalizmus stb. – a fiatalabb költészetben valamennyire ma is folytatódik, nem tudom, bizonyos irodalomtörténészek nem éreznék-e szükségét vele kapcsolatban az át- és fölértékelésnek.)

Weöresnek viszont akkor már sokkal több lehetőségét ismertem, mint amennyit az antológiában közölt, egyébként jó és eredeti két helyzetdalából sejteni lehetett volna.

Rónai Mihály Andráshoz az idő tájt még mindig az volt a legtöbb közöm, hogy a Markó utcai gimnázium önképzőkörének csillaga volt, amikor én, aki két osztállyal fölötte jártam, pocsék poétikai próbálkozásaimmal nem mertem az önképzőkör dobogójára lépni. Azóta levetkőzte a D'Annunziohatást és szellemes, jó költő lett belőle, mindenesetre sokkal jobb, mint ahogy kápráztató kezdete alapján jósolni lehetett volna – Weöres, mint említettem, néhány hónap múlva hozzám írt első levelében a nemzedék három legjobb költője között emlegette. Újabban azért is érdekelt, mert a mi vidéki és bukolikus költői kupacunkból – félreértések elkerülése végett: nem a népiesekről beszélek, hanem az utánuk következő, politikátlanabb évjáratokról – rajtam kívül csak ő vallotta magát Budapest fiának. Sőt – ezt csak most kezdem gyanítani – föltehetően egyik antológiabeli darabja (*Itthon*) is hatott arra a leoninusos versemre (*Levél a szabadságról*), melyet ugyanazon a

nyáron írtam, éjszakánként, Eti rózsadombi erkélyén, és amelynek Kassák becsmérelte *az ám – hazám* ríme olyan dicsőségesen plántálódott át József Attilának harimckettedik születésnapjára faragott, játékosan hatalmas versébe. Már azt is gyanúsnak találom, hogy én is, akárcsak ő, gyerekkorunk Szent Margitszigetéről beszélek. (Annál többre becsülöm azt a nagylelkűségét, amellyel utóbb hasonló című kötetemről írt, külön kiemelve és idézve a címadó verset.) Ez a verse, meg egy későbbi, bravúrosabb, arra vall, hogy belőle is a legújabb keletű támadások váltották ki ezt a budapesti költészetet. De nagy különbség volt köztünk, hogy míg én kezdetben viszolygásaimat is vállalva, kényszerű daccal szegődtem Budapesthez („ó, hogy utálok, bárha hazámul vállalom is”), fokról fokra adtam föl fenntartásaimat és csak a város végveszélyében tudtam vele végleg azonosulni, Mityu – mert így hívta mindenki – gátlástalanabbul és kritikátlanabbul, tudatosan is úgy, ahogy a népiesek a falut, a családdal és az otthonnal, a környezettel és a Közeggel természetes közösségben szeretete szülővárosunkat. Szóval urbánus költő volt ő, annak rendje és módja szerint.

Annak rendje és
módja szerint

Kárpáti Aurél antológiája mégiscsak első, félig-meddig együttes bemutatkozásunk volt – némely esetben egymásnak is itt mutatkoztunk be. A nálam ugyancsak három évvel fiatalabb Jékely nevét is itt olvastam először – azt sem tudtam, kiféle, miféle. Mindjárt első versében, mármint az antológiában (*Elbagyott kutyánk elégiája*), fölzendítette témának és hangnemnek azt az együttesét, amelyet azóta is Jéke-

lyének tudunk a költészetben: „Szegény kutyánk be egyedül maradtál / az árva villa betonküszöbén!” A téma: az emlék siratása. A múlté, mely elveszett, és a jelené, mely a veszendőség szorongásával nézve máris emlék. A hangnem: hatodfeles és ötös jambusok váltakozása, többnyire kereszt- vagy ölelkező rímekben. Ez a kopár összefoglalás, tudom, könnyen az egyhangúság látszatát keltheti. Csakhogy ezt a közérdekű és – újabb szóhasználatlaltal élve – alapvető témát Jékely a motívumok egyre újabb, szüntelen és izgalmas változataival tudta gazdagítani. A Vajda János Társaság antológiája után két évvel megjelent első kötetét lapozgatom, az *Éjszakák*-at. A „kötet” félrevezető szó: kis alakú, vékony füzet, címodalán kiadóként a Mikes Kelemen Akadémia szerepel – igaz, erről is kell még egy-két szót szólnom –, nyilván ugyanúgy a látszat kedvéért, ahogy a legtöbb kiadói megjelölés a versköteteken. Harmincnégy vers, közte tíz nagy vers. De nem ezért forgatom a füzetet – első olvasásra is nagy verseknek tartottam őket –, hanem hogy egy kis tematikai szemlét tartsak benne. A megrendítő nyitóvers, *A marosszentimrei templomban*, kezdőszora: „Fejünkre por hull, régi vakolat”, befejezése: „s velünk dalolnak a padló alatt / kiket kiírtott az idő gazul”. A következő három címével is jelzi tartalmát: *A vén Both, Valkói temetés, Így jött az éjszaka*. A Szerb Antalnak ajánlott *Gyermeki alkonyat*-nak elég a kezdetét idézni: „A falióra nyolcat vert. A felhő temetőbe száll.” A *Karácsonyi séta* első szakasza:

*A park útján nebéz bókupacok,
fehér koporsók állnak sorfalat.*

*Az idő: vénséges zsarnok király
beléjük zárta élve a nyarat.*

Igézet

Aztán jön az *Elbagyott kutyánk elégiája*, a varázslatos *Apátlan éjszakák* művelten borzongató mesevilága (utolsó sora: „Az idő itthagya s vissza sose jó!”), a *Vasvári Pál* nyomában, az *Enyeden ősz van*, aztán a kötet egyik főpillére, a *Kalotaszegi elégia* (végén a strófaszerkezetet megbontó, Jékelynél ritka párrímmel): „A kapu nyitva még, Rózsika tedd bé. Szegény úrfit nem látjuk sohatóbbé.” Aztán a *Piszcáng-balet*t víziszó-mágiája és befejezésének álnaiv, mégis valódi igézete:

*Ügye holnap elindulunk, apu,
s megkeressük halcsontos kalibáját,
a Kuvaszónál, keserűlapu
között, hol nemrég utoljára látták? –*

Tartalmukat, az elmúlást kibeszélő, további címek a kötetből: *A Szép Juhásznő elégiája*, *A halál ünnepén*, *Nizsinszkibez*, *Caruso emlékének*, *Egy család nyughelyén*, *Mint kőkoporsón*, *Csontjaimhoz*. Az *Éjjél* így kezdődik: „Egykor úgy fogsz aludni lenn a porban / emlékestül, mint egy keleti város”; a *Téli éjszakák*: „Múlt életem utcáin, itten-ottan”; a *Levél*: „Ez is elmúlik lassan nélkülöd”; a *Macskával a hold alatt*-ból csak egy jellemző sor: „Meredne rám két volt szem lila odva”, s azt sem lehet tudni, kié a két volt szem: „Ki az, ki

az? Nagymama? Nagytata? Honnét? Hová?"; a kötet másik főpillére, az emlékezetes *Csillagtoronyban* pedig így zárul: „ha a halál sunyin a mélybe ránt / – vagy a magasba, már kit ahogy illet –”.

Ha valaki ilyen rögeszmés megszállottja egyetlen, központi témakörnek, természetes, hogy hitelesen tud írni – Jékely esetében pontosabb szó az *énekelni* – róla. De ha valaki a rögeszméje mellett ilyen mestere a művészetének, az is természetes, hogy hamarosan kitanulja az egy téma lehetőségeinek minden csínját-bínját, a legcélravezetőbb módszert egy motívumkör elemeinek teljes kiaknázására – és ez olykor óhatatlanul modorosságra vezet, észrevehető kiszámítottságra. Az *Egy család nyughelyén* hat szakaszából az első kezdőszava Nagytata (aki *aluszik*), a másodiké Nagymama (aki *alszik*), a harmadiké Apuka (aki *szundikál*), a negyediké Anyuka (ő *szundít*), az ötödiké Fiúcska (*bájszil*), a hatodiké Leányka (*alukál*), de minden szava és képe (életképe) éppen olyan elbűvölően természetes, mint amilyen elbűvölően mesterkélte. Emlékszem, annak idején, kaján kedvemben, azt mondtam egyszer, hogy Jékely költészetét összefoglalja egy német közmondás: „*heute rot, morgen tot*”. Igazában ezt a rosszmájúságot Jékelyre alkalmazva úgy kellett volna lefordítani: „ma már elenyészett, tegnap csupa élet”. Vagy esetleg így: „holnap elenyészett, ma még csupa élet”. Jékely ugyanis rendszerint a halál motívumából indul ki, akkor is, ha duzzadó életképekhez jut el onnan, akárcsak Villon, akinek ehhez az egy (de lényeges) vonásához mélységes rokonság kapcsolja: a villoni „*mais où sont...*”, a „hol

vannak már” Jékelynek is alapkérdése, még akkor is, ha néha úgy alakul, hogy „hol lesznek már”, mint például abban a jóval későbbi remekművében, amelynek ez az első sora: „Mi kétezerben nem élünk, szegénykém...” Mert ezt a középkorból örökölt alaptémát (hiszen Villon már a középkor alkonyának egy divatos közhelyét szellemítette – és anyagiasította át – nagy költészetté) Jékely az elkövetkező évtizedekben mindig új motívumokkal és hitelességgel tudta megszólaltatni. Számomra legnagyobb meglepetésként a háború utáni lélegzetvétel idején, amikor én „vad évek után, vad évek előtt” siettem, amíg lehet, kimondani, amit fontosnak hittem – és mégis közben Jékely váratlanul torkon tudott szorítani a *Futballisták* tőlem olyan idegen labda-nosztalgiajával.

És a hangnem. Igaz, mindezen évtizedek alatt nemigen változott a rímképlet, sem a jambus. De mint ahogy a témát a motívumok végtelen változatai, a változatlan ütemet a nyelv és a képek bősége fűszerezte megunthatatlanul sejtelmessé, bizarrá, groteszkké, hol egymás után, hol egyszerre. Az emelkedett költői beszédbe bátran bevetett, ódon hangzású, erdélyi tájnyelv szókinccse, a meghökkentő, még leginkább Laforgue-ra meg a nálunk akkor még ismeretlen Donne-ra és Marvellre emlékeztető képek, a romantikus műveltséganyag különös keveréket hozott létre, mely az elkoptatottan hagyományos formákban is avantgarde-on túli modernséggel hatott és legkitekertebb metaforáiban is felleghajtós régiességgel. „A hiuban a denevér riad”, „s voltunk avar, hun,

Felleghajtós
régiesség

A trükk mindig
bevált

inka, nibelung”, „fák öbliben lábbog a hold-kanú”, „az aragonit váza odva bűg, / madárhangon: hupupa, hupupa”, „az ingola álmában is úszik, / mint egy tengeralattjáró hajó”, „örökre megmereszt a síri hapták”, vagy egy rokon-kép, *A második évezred felé* befejezése: „s úgy alszunk már, mint földünk más felében / a kőbepólyált, hosszúcsontú inkák”, vagy a pesti közbeszédet sem kirekesztve, „minek, minek e könnyező halandzsák”, vagy a *Futballisták* végén: „s egy-egy bolyongó, dérütött pasast, / ki eltűnődve dől a kapufához”. Mindezek már csak törmelékei azoknak a Jékely-szövegeknek, amelyek valaha lerakódtak agyamban, ellenállhatatlan hódítással. Az „ellenállhatatlan” jelzőt azért használom, mert volt úgy, hogy ellen akartam állni ennek a hódításnak. De hiába tanultam ki a Jékely-vers hibátlanul működő rugózatát, a trükk mindig és újra bevált; hiába ismerem a melódiát, a bevált, habár többnyire új fogással is gazdagodó hangszerelésből fölsírt az egy szál hegedű és óhatatlanul belesajdult a jonhaimba.

Belesajdult a jonhaimba – ezt nyilván azért mondtam ilyen keresetten, mert el akartam kerülni a kissé giccses „szívbe markoló” kifejezést. Holott Jékely művészetéhez hozzátartozott, hogy sokszor olvasott bele olyan elemet, amit az akkori felfogásunk giccsesnek ítélt, és amiből ő – egy-két rossz pillanattól eltekintve – de hát van-e költő, akinek nincs rossz pillanata? – mégis magas és választékos költészetet tudott csinálni. „És Jékely Zoltán személyében újra megjelent a merengő költő” – állapította meg az *Éjszakák*-ról szóló cikkében, a *Nyugat*-ban Weöres Sán-

dor. „Telivér romantikus – folytatta –, és alaptermésze a merengés, mint Ányos Pálnak, vagy Dayka Gábornak.” De hiszen minden költészet annál többet ér, minél több olyan elemet tud művészetté nemesíteni, amit a kor uralkodó közhiedelme nem tart költészetbe valónak, akár azért, mert túllontúl költői, akár azért, mert túllontúl prózai. Weöres különben úgy kezdte Jékelyről írt kritikáját: „Végre mai fiatal költőtől egy verseskönyv, amit vonakodás nélkül dicsérhet az ember.” De az incselkedő Puck a magasztalás közben sem tudta teljesen megtagadni önmagát. „Jékely nem a bírálóhoz, nem az irodalmi gourmandhoz szól – hozta föl, javára látszólag –, hanem az érző és rokonszenvező emberhez; a »megértő lélek«-hez, mint a hajdani szentimentális költő.” Tudták azonban a beavatottak, hogy a közönség kegyére való apellálásnak ez a fölemlegetése nem számít éppen „vonakodás nélküli dicséretnek” a berkekben, különösen Weöres részéről nem. Egyébként én magam is azt gondoltam: Jékely annyi csillogóan és közkedvelten romantikus motívumot vet be lírájába, és olyan szívhez szóló dallamot játszik, hogy bizonyára népszerű költő lesz belőle.

Érdekes, hogy Weöres föltevését nem igazolta az idő: Jékelyből éppen hogy a vájt fülűbb kritikusoknak és egyéb irodalmároknak lett – egy darabig – a kedvence, nem a közönségé. Kellett hát, hogy legyen e rámenős romantika alatt valamilyen mélyebb, keményebb közeg, amely útját állja a könnyű népszerűségnek. Mi volt Jékely költészetének ez a sötétebb, mondhatnám, vadabb jellege? Akkoriban voltak,

Szívhez szóló
dallam

akik az „erdélyi bánat”-ot emlegették vele kapcsolatban. És már csak az imént idézett verscímekből is látható, hogy Erdély emléke és az elvesztett szülőföld siratása milyen lényeges része az *Éjszakák*-nak. De semmilyen rokonságban sem volt azokkal, akik akkoriban, más-más hangnemben, ugyancsak hangot adtak az erdélyi bánatnak és emlékeknek, sem – furcsa módon – Áprilyval és Reményik Sándorral, sem Dsidával és Szemlérrrel. Igazában Jékelynek senki magyar költővel sincs összefüggése, hacsak nem Kosztolányival, hiszen az *Éjszakák* némileg *A szegény kisgyermek* és *A bús férfi panaszai*-nak a hangnemét folytatta – de csak a hangnemét. Azt is talán csak annyiban, hogy a fiatal Kosztolányira is hatott a *Képek könyve* Rilkéje – az egyetlen költő, akivel a fiatal Jékelyt lényegi rokonság kapcsolta össze. „Megfoghatatlan tragikum lilája / foglalkoztatta akkor az eget” – ezzel a jóval későbbi két sorával mintha saját költészetének sejtelmes hatását fogalmazta volna meg – és nem Rilkére vall-e ez a megfogalmazás? Nem mintha Rilke neve olyan kritikai háló volna, mely meg tudná fogni erdélyi rokonának líráját: az ő romantikája vadabb, természetközelibb a Rilkéénél – ez kiderült már az *Új magyar líra*-ban közölt második versének befejezéséből is:

*Jött, jött, mint egy kísértetes madár,
jött, mint a Bükös bolygó szelleme:
a roppant agancsú szarvasbogár.*

Igen, Jékely mélyebb romantikája is úgy tört föl verseinek csillogó fölszíne alól, mint a Bükkös erdejéből az a roppant agancsú szarvasbogár. És ha ennél közelebből is meg tudnám fejteni és határozni Jékely *títkát*, nem is volna olyan varázslatos költő, mint amilyen.

Jó idő eltelt, amíg személyesen is találkoztunk: a város és az irodalmi élet más-más kerületeit jártuk – a *Nyugat*-ban is csak 1935-ben jelent meg először verse. Már az *Éjszakák* megjelenése után Weöres Sanyi, mikor egyszer Pesten járt, hozta föl a Hold utcai lakásunkba. Csodálattal néztem őt, nemcsak a versei, a megjelenése miatt is: bár kettejük közül ő viselt szokványosabb, civilebb öltözetet, mégis olyan igazi költő volt. Nem a Sanyi kis főherceg-kobold keveredésének garabonciás Puck-szerűségével, hanem, kisé félrehajtott fejével, összeszűkül, kölcsöns bal szemével (évek múlva, mikor már valamelyest bizalmasabban beszéltünk, elárulta, hogy ez a sok migréntől van), fennköltebb hangsúlyában csakugyan régimódi romantikusnak hatott, álomlovagnak, mintha Krúdy valamely regényének lapjai közül lépett volna ki – nemhiába, hogy egyik legszemélyesebb nagy versének a címe: *Rezeda Kázmér búcsúja*. Valószínűleg ő is csodált engem, mert első szava, mikor körülnézett a szobában, az volt:

– Én téged mindig úgy képzeltelek el, hogy az íróasztalnál ülve írod a verseidet.

Én akkor még nemigen tudtam föltételezni, hogy ha valakinek ennyire szeretem a verseit, ne legyen kölcsönös – legalább a rokonszenv; azt sem, hogy a

másféleség önmagában véve is ingerelhet valakit; ezért nem vettem észre az élt e nyitásban. Csak utólag fogtam föl, mire célzott: hogy afféle észlény vagyok, aki a tudatával írja a verseit, nem az érzéseivel, vagy Jékely kedvelt szavával – ahogy később tapasztaltam –, nem a vérével. Jámbor magyarázkodásba kezdtem tehát, hogy én sokféleképpen szoktam verset írni, sétálva és díványon heverészve, a Dunán lefelé csorogva és a gyárban, számlák és könyvelési kartotékok alatt, csak éppen a saját íróasztalomnál jóformán soha. Jékelynek azonban, úgy látszik, fontos volt, hogy a közöttünk levő különbségeket jelezze. Hogy ez miképpen történt, nem tudnám pontosan visszaidézni, hiszen akkor is csak nehezen tudtam kihámozni, miről van szó – és ebben nem Jékely volt a hibás, hanem az én készültségem. Szavainak körülbelül az volt a tartalma, hogy könnyű nekem, aki otthon vagyok az irodalmi életben, de azért majd ők, mármint hogy Weöres és Jékely, csak boldogulnak valahogy – ezt persze nem ilyen egyszerűen fejezte ki, hanem sokkal átszellemültebben. Még kevésbé emlékszem arra, mit feleltem én. Gondolom, olyasmit mondhattam – mert ilyesmit gondoltam –, hogy az ő útjuk sokkal könnyebb, és engem sokféle hendi kepe tart vissza, többek közt nem is igen vehetek részt az irodalmi életben, mivel magánhivatalnok vagyok. Persze én sem ilyen egyszerűen fejeztem ki magamat, hanem sokkal zavartabban és gátlásosabban. Gyanútlanágom nyilván megennyhítette őt, vagy talán Weöres is ejtett néhány közvetítő mondatot – hiszen, úgy lehet, éppen azért hozta őt magával, hogy közelítsen

bennünket egymáshoz –, mert Jékely ezekkel az ünnepléses szavakkal búcsúzott:

– Mindnyájan az egy magyar isten leheletei vagyunk.

Később egyszer szóba került köztünk ez a kezdeti ellenérzése. Akkor azzal indokolta, hogy nem sokkal a Hold utcai látogatása előtt jelent meg a *Válasz*-ban a Kosztolányi halálára írt cikkem, amelyen ő megütközött, mert nem méltóan írtam Kosztolányiról. Ma már én sem szeretem ezt a cikkemet: egy rövid, rossz időszakomban készült, amikor túlzott jelentőséget tulajdonítottam szavaimnak és azt hittem, írás közben arra is gondot kell fordítanom, hogy minden véleményem a tárgyról való teljes véleményemet magába foglalja. (Csak természetes, hogy ebben a körülmények között időszakban írtam legkönnyelműbb cikkeimet, a *Levelek-et egy szocialistához* – ezekre azonban más témával kapcsolatban kell majd sort kerítenem.) Első Kosztolányi-tanulmányomban is (melyet az évtizedek folyamán további négy követett) belekerült néhány fontoskodás: kötelességemnek tartottam, hogy halála alkalmából közöljem mindazokat a fenntartásaimat – a politikaiakat is –, amelyekkel hozzá közeledtem. De a cikk címe az volt: *Hódolat Kosztolányi Dezsőnek* – és minden fontoskodó fenntartáson túl ez volt a lényeges tartalma is. Nem is értettem, józan ésszel mi kivetnivalót lehet találni benne – és a szemrehányást jogtalannak véltem. Most, a cikket újraolvassva, föltűnik benne néhány mondatom: „Tanítványai, folytatói természetesen nincsenek. Néhány fiatal költő látszólag elsajátította a *homo aestheticus* élve-

Az egy magyar
isten leheletei

teg magatartását, de (s ez egyáltalában nem érinti másféle, határozott és rokonszenves értékeiket) sokkal szűkebb láthatárral, sokkal védekezőbb elzárkózással. Ők elfordulnak az élet sötétebb, nyomorúságosabb oldalaitól, Kosztolányi azonban stb.” Úgy lehet, Jékely ezeket a mondatokat magára vette és – rossz néven vette. De az is lehet, hogy a Kosztolányi-cikk csak ürügye vagy *egyik* oka volt ellenérzésének. Majd negyven év távolából visszahallgatva rémlik, mintha irodalmi érvényesüléseinknek a kellő átszellemítéssel történő összevetésében a hasonlítási alapul szolgáló ragozott személynévmás nem is a „neked”, hanem a „nektek” lett volna. Kit foglalt magába ez a többes szám? Esetleg Radnótit? Akivel akkor már a körülmények természetes következtében kezdtünk közelebb kerülni egymáshoz? Az sem lehetetlen, hogy Jékely teljességgel azonosított engem Radnóti bizonyos nézeteinek határozottságával és az irodalmi életben való jártasságával. Erre az eshetőségre Jékely látogatásakor még nem gondolhattam, egyrészt mert akkor még Radnóttal nem voltunk olyan szoros szövetségben, mint amilyenben a logika szerint már akkor kellett volna lennünk, és ami nem sokkal ezután létre is jött közöttünk; másrészt éppen ezért, akkor még nem tudhattam a kettejük közötti, kölcsönös ellenérzésről, amely egyébként a továbbiakban forrása lett az egyetlen tartós nézeteltérésnek Miklós meg énközöttem: ebben sohasem tudtunk megegyezésre jutni. Persze az is lehet, hogy Jékely kezdeti kötekedésének egyszerűbb oka volt: ő is talán olyasféle, harcias szellemnek látott, mint eleinte

Sanyi. Erre vall az is, amivel későbbi megenyhülését magyarázta: egyszer, tudtomon kívül, meglátott egy villamosban; ő a peronon állt, én bent ültem egy ablak mellett és eseten révedeztem kifelé – ez megvette a szívét. Nyilvánvaló, hogy ez az ügyefogyott bámulás nem fért bele a rólam kialakított, költői képébe.

Igaz, akkoriban úgy látszott, hogy nemzedéktársaim közül, Zoltánt kivéve – mármint Zelket –, senkivel sem kezdődik a kapcsolatom természetesen, egyértelműen, súrlódásmentesen, azokkal sem, akikkel utóbb nagy barátságba kerültem. Például Hajnal Annával. Őt is ebből az antológiából ismertem meg. Két versét közölték benne. Az első egy óda volt Berzsenyi Dánielhez, a Berzsenyi-ódák hangján és szellemében, csak éppen tárgyaltanabbul és halványabban; a második, a *Temetőben*, a mi nemzedékünk kedvelt témájának korai megjelenése, de nem a Jékely érzéletes szenvedélyével, hanem ugyancsak valamilyen fennkölt elvontsággal. A két versre mindazonáltal fölfigyeltem: azt gyanítottam, ez az első költőnő, aki komolyan, a férfiköltők igényével ír verset. Nemso-kára személyesen is találkoztunk. Hol is? Valamilyen irodafélében. Talán a Vajda János Társaság valamelyik helyiségében – csak nem kaptunk honoráriumot az antológiabeli verseinkért? Vagy talán a *Nyugat* szerkesztőségében? – összesen sem sokszor jártam ott. Mindenképp valamilyen folyosószerű, átmeneti helyiség volt, ahol csak futólag lehetett beszélni. Az antológia került szóba, és azt mondtam, hogy szép a két verse – de kissé unalmas. Ma már nem értem, hogy is lehettem ilyen tapintatlan az ismeretlen köl-

A férfi költők
igényével

Berzsenyi
unalmas?

tővel, még hozzá nővel. Talán mindkettőnk tudtán kívül, rögtön kezdetben kiváltotta belőlem az ugratásnak azt a hajlamát, amelyet mindmáig sem tudtam leküzdeni a vele való érintkezésben. Megsértődött, persze – joggal. Így vágott vissza:

– Akkor maga Berzsenyit is unalmasnak találja?

Nem is vagyok benne biztos, hogy helyén van-e a kérdőjel a mondat végén. Sőt alighanem inkább vádlón mondta, így:

– Akkor maga Berzsenyit is unalmasnak találja!

– És alsó ajkát dacos duzzogással fölhúzta a felsőre.

– Nem, Berzsenyit nem találom unalmasnak – feleltem, és hozzátettem, hogy nem kötelező, de hasznos, ha egy vers, mindenre ráadásul, még érdekes is, esetleg már témájában.

Ezen már fölháborodott. Kijelentette, hogy az én fölfogásom léha, és ő sokkal komolyabb dolognak tartja a költészetet, semhogy szenzációhajhászást keverjen bele. Én viszont nem sértődtem meg ezen: lefegyverzett megmosolyognivaló szavai mögül a komolysága, komikus heveskedése mögül az igazi hevülete.

A következő évben megjelent első, pici versfüzete, az *Ébredj fel bennem, álom* című szerelmes versciklusa. Fennkölt volt ez is és klasszicizáló, de a klasszicizmus itt már nem száraz program, hanem a klasszikusok elevenítő közellete, különösen Sapphóé – ezúttal is igazolván Babitsnak azt a mondását, hogy a klasszikusoktól megszabadulni elég elővenni a klasszikusokat. Érdemleges kritikai visszhangja, úgy emlékszem, nem volt, egyet kivéve, de az szép győzelem-

nek tekinthető. Az idő szerint legtekintélyesebb vetélytársnője, Török Sophie – akiről már én is tudtam, hogy Babits felesége – rövid, de velős bírálatot írt róla a *Nyugat*-ba és ebben így hajtotta meg zászlaját: „S ma még nem lehet tudni, nem belőle fog-e majd kifejlődni az első magyar költőnő, aki verseit nemcsak érezni, de megmintázni is képes lesz.”

De hol volt már ettől a megsejtéstől Hajnal Anna, mire a versesfüzet meg a bírálata megjelent? A költészet és a szerelem kiszámíthatatlan fordulatai következtében megtáltosodott, fölhagyott az antikizáló szabadverssel, helyette romantikus formájú és indulatú himnuszokat és személyes vallomásokat írt, amelyeknek a kritikusok leginkább a nőies lágyágát és gyöngédségét emlegették, holott legföltűnőbb tulajdonságuk az elsodró erő volt – igaz, hogy ez nem feltétlenül ellentmondás, mert nem valamilyen robusztus férfiakarnokság építette a verseit, inkább magától értetődő, szinte természeti, sőt elemi erő. Szerelmes versek voltak ezek is, többnyire, de már korántsem a korábbi ciklus általános bukolikájával: a *Nyugat* nemzedéke után az egy József Attilán kívül férfiköltő sem írt ilyen hús-vér szenvedéllyel a szerelemről – hát még, hogy egy nő szerelmesének a testét is említse a verseiben!

Együtt szerepeltünk egy költői esten, és mellette ültem valamilyen padban – isten tudja, miféle teremben. Ismertem a verseket, amikkel szerepelni készült, megint egyszer elfogott az ugrató kedv, és mialatt sorunkra vártunk, odasúgtam neki:

– Azért nagyon bátor vagy, hogy ki mersz állni 283

ezekkel a pornografikus darabokkal. Én pirulnék, ha ilyen verseket volnék kénytelen fölolvasni.

Ezúttal nem sértődött meg, csak értetlenül és ártatlanul nézett rám. De miközben verseit olvasta, ügyetlenül és mégis emelkedetten, a teremben senki sem gondolt „rosszra” – azt hiszem, legtöbbször föl sem fogták, milyen szokatlan hevületű tartalom hangzik el a dobogóról. Én pedig addigra már fölismertem föltűnő költőiség nélkül szűkölködő megjelenése és modora, hétköznapisága, sőt házias lénye mögött a költészet fölszentelt papnőjét. Arról nem is beszélve, hogy már akkor azt a nagy költőt láttam benne, akit ma is. Ebben a véleményemben osztozott Zelk és Radnóti – aki talán nálam is többre tartotta őt –, sőt Weöres Sándor is.

Azt a költői estet, amelyen együtt szerepeltünk, megint csak Dénes Béla rendezte, vagyis a *Független Szemle*, abból az alkalomból, hogy kiadásában megjelent nemzedékünk második antológiája, egy évvel a Vajda János Társaságé után. *Korunk – Tizenkét fiatal költő* – ez volt a címe; Dénes Béla és Radnóti Miklós szerkesztette; a hosszú bevezető tanulmányt Fejtő Ferenc írta. A korábbi antológiából átkerültek mindazok, akik beletartoztak ebbe a költőnemzedékbe. Radnóti értékrendjére vallott, hogy a föltűnően legnagyobb terjedelmet Hajnal Anna kapta, és nem sokkal kevesebb jutott Zelkre. Én harmadikként elmaradtam tőlük az öt versemmel, de az legalább mind olyan volt, amit vállaltam – ha jól emlékszem, Radnóti ki is kérte véleményemet a válogatásról. Ő maga példás szerkesztői szerénységgel szerepelt, Rónai Mi-

hály Andrással és Toldalaghy Pállal egy sorban. Toldalaghy ugyancsak szerepelt már a Vajda János Társaság kötetében is – ott még Toldalagiként –, és már ott is nyilvánvaló volt, hogy finom költő válhatik belőle. Még akkor nem jelent meg önálló verseskönyve – ebben az antológiában mutatkozott meg igazi tehetsége, mely ugyancsak Rilkének az újabb líránkban egyre erősödő (és kritikailag még ma sem eléggé számon tartott) hatásáról tanúskodik. Hanem Jékelyvel (igaz, hogy ekkor még nem jelent meg kötete), terjedelemre éppen Radnóti, Rónai és Toldalaghy mögött, elég szűkkeblűen bántak az antológia szerkesztői – és ez a körülmény iménti töprengésemet még egy eshetőséggel toldja meg: lehet, hogy Jékely egy év múlva is ezért neheztelt, engem, tévesen, Radnóti-val azonosítva. Még érthetetlenebb, hogy Weöresre (az egyre kifinomultabb ízlésű Sértő Kálmánnal együtt) a legkevesebb lap jutott a kötetből; igaz, hogy nyolc kitűnően válogatott versével így is ő volt a kiugró költője – amit egyébként nem sokan vettek észre.

Új név az antológiában csak egy volt: Habán Mihály. Egyúttal ő az, akit az antológia költői közül az irodalmi köztudat leginkább elfelejtett. Kár. Biblikus-himnikus szabadverseket írt, amelyekben mintha Claudel és Szabó Dezső hangja keveredett volna, csak éppen mindkettőénél baloldalibb nézetekkel – amellet hazaszeretetét is akkor még közülünk csak ő merte közvetlenül kifejezni. Kis idő múlva eltűnt az irodalmi életből, mérnök volt, ha jól emlékszem, a csepeli gyárban. A *Korunk* idején már egy verskötete

is megjelent, de én csak Hajnal Anna társaságából ismertem: lelkes, szép szál, kedves fiú volt – de csak most gondolok arra, hogy nemzedékünk öntudatlanul kialakuló, széles műhelyében az ő módszere is talált volna munkát.

Végül jó helyet kapott a *Korunk*-ban az a két költő is, akit leginkább hiányoltam a Vajda János Társaság gyűjteményéből. Forgács Antalt mindig nagyra becsülte Radnóti – ezúttal maga elé tessékelte, negyediknek a terjedelem sorrendjében. Forgács Antal nem volt erőteljes költő, és nem is volt rá elég ideje, hogy formanyelvében eljusson az eredetiségig. De így is biztos kézzel tudta megmintázni a tisztán látó, magára maradt intellektuel alakját, aki halk és megnyerő kétségbeeséssel néz a közelgő katasztrófa elé.

„A jóság és a tisztaság költője vagyok” – így kezdődik a *Korunk*-ban Kis Ferenc első verse, és ez lehetne még egy korai Kassák-sor is. De a második sor: „Az igazságnak nem udvarlója – gyermeke”, már egészen az övé, mert benne van az a sohasem hivalkodó szellemesség, meg az olykor lágy, olykor huncut mosoly, amellyel Kassák hősiess munkásképének betonkeménységét emberivé tudta enyhíteni. *Korunk*-beli verseiből pontosan ki lehet olvasni, hogyan és mikor lett Kassák-tanítványból Illyés-tanítvány. De mind a két hatás alól föl tudott szikrázni saját természete, például – később – ilyen felejtethetlen hasonlatokban: „Képzeletem mi volna más? két ablak közt dongó darázs”, vagy „Szomorú a naplemente, / mint a véres huszármente –”. A *Fogházban* a *Korunk* egyik legszebb és talán legbátrabb verse – amihez

hozzá kell tenni, hogy e bátorság megjelenéséhez szükség volt a szerkesztők bátorságára is.

Nem nagyapai
kényeztetéssel

Az erdélyiek azonban ebből a kötetből is kimaradtak. Mégis a *Korunk*, némi arányeltolódásaival együtt, a mi nemzedékünk első igazi jelentkezésének tekinthető. Radnóti, amikor azt közölte velem, hogy tőlem milyen verseket választott a kötetbe, azt is elmondta, miért van sürgős szükség erre az antológiára: mert a Vajda János Társaságénak semmi kritikai visszhangja nem volt – nem is lehetett, hiszen rendszertelenül válogatott anyagából senki sem tudott tájékozódni. Mindenesetre a *Korunk*-antológia nemcsak nemzedékünk kialakuló vonulatát mutatta meg, hanem azt is, milyen komoly és határozott irodalom-szervezési akarat és képesség volt – vagyis visszatekintve, helyesebben úgy kellene mondanom, hogy lett volna – Radnótiban.

16. Meditáció az exogámiáról

Radnóti nem volt egészen pontos, amikor azt mondta, hogy a Kárpáti Aurél szerkesztette korábbi antológiának, az *Új magyar líra*-nak semmi kritikai visszhangja sem volt. Az egyetlen kivétel, igaz, nem hivatásos bírálótól származott, de azért nyomott annyit a latban, mintha egy népes kritikai kórus vett volna ró-lunk tudomást. Babits a *Nyugat* 1934. szeptember 1-i számában, *Könyvről könyvre* című rovatában írt az antológiáról. Ő nevezett el minket harmadik nemzedéknek: „Bizony, ez már harmadik generáció a *Nyu-*

Veszély *gat*-tól kezdve: unokáink.” Nem mondhatni, hogy nagyapai kényeztetéssel fogadott minket: „Ebben a kötetben éppen az tűnik föl, mennyire hiányzik minden újabb külföldi megtermékenyülés az ifjú lírából: a magyar költészet szinte megtagadja itt exogám természetét. Nem mintha több ősi vagy tősgyökeresen magyar hang szólalna ezekből, mint az előzőkben: éppen nem! De ami európai echó zeng, az nem egyenesen érkezett Nyugatról, hanem az előző generációk közvetítésével. Talán örülnünk is kellene ennek. Költészetünk oly nagy és gazdag már, hogy a fiatal költő nem érzi szükségét távolibb mintákat keresni: elég, ha elődei könyvét forgatja. De nincs-e itt a veszély, hogy ez az önmagából való termődés lassan megszegényíti a költészetet, bezár és meddővé tesz?”

Ez bizony elég lesújtó. Engem nem sújtott le. Sőt azóta, hogy Sárközi és Vajthó írt az *Őszi rombolás*-ról, most először esett meg – és hosszú ideig utolszor –, hogy nevemnek említése megdobogtatta szívemet. Mert Babits, miután az antológia néhány költőjét név nélkül, de fölismerhetően kivesézte, és megállapította, hogy József Attila „fellépésének ideje s költészetének karaktere szerint” a második nemzedékhez tartozik, és azt is, hogy Weöres csodagyermek volt, így folytatta: „Weörestől még kiszámíthatatlan meglepetéseket várhatunk. De átaljában az egész nemzedéket inkább az ügyes, jó átlag jellemzi, mint a kimagasló egyéniségek. Lényegében nem látszik újat hozni, s legjobb tagjai azok, akik szervesen folytatják az előtük járók munkáját, például Vas István, akinek ro-

konszenves fejlődésvonala Tóth Árpádon és Illyés Gyulán egyformán átvezet.”

Van idő

Lehet, hogy becsvágyóbb költő nem örült volna ilyen említésnek. Hogy így leosztályozzák egy fiatalabb társa mögött. De hát Weörest én is becsültem annyira, mint Babits. Ennekem meglepetés volt az is, amivel kezdte. Közülünk mindenesetre őt tartottam a legkülönb művésznek. Magamról pedig semmi esetre sem voltam jobb véleménnyel, mint Babits. Nem áltattam magam azzal, hogy odáig valami újat hoztam. Vagyis Babits cikkét ugyancsak Eti Veronika utcai erkélyén olvastam, ugyanott, ahol néhány nappal azelőtt befejeztem azokat a bizonyos budapesti leoninusaimat, első versemet (*Levél a szabadságról*), amellyel félig-meddig meg voltam elégedve, az első, amelyet egészen a sajátoménak tudtam.

És akkor már kezdtem gyanítani, hogy amennyiben a sajátomat tudnám csinálni, annyiban újat is csinálnék, mert az a vegyület, ami én vagyok, nem fejezhető ki semmilyen meglevő képlettel – még ősképlettel sem. Azt is tudtam, hogy ezt a képletet nem heureka-hirtelenséggel fogom megtalálni: beértem volna vele, ha évenként egy lépéssel jutok előre azon a „fejlődésvonalon”, amelyről Babits beszélt. Azt kell hinnem, visszagondolva, hogy valamilyen biológiai biztonságérzet működött bennem, a „van idő” biztonsága. Arról sem panaszkodhatom, hogy Babits nem méltányolta ezeket a lassú lépéseimet: az elkövetkező egy-két évben egyre közelebbről éreztem biztató melegét. Most, hogy régi kritikákat keresve, sárgult lapokba nézek, elem került Jankovich cikke Babits ha-

lálakor, és ebben olvasom: „A Szigeten mesélte egyszer, a rózsák között, hogy a fiatalok közül Weörest és Vast kedveli” – és még ma is elábrándozom azon, hogy Babits a margitszigeti rózsák között kimondta a nevemet. Hát még azon a nyár végi estén, a rózsadombi erkélyen, micsoda mámor fogott el, pusztán attól, hogy Babits leírta a nevemet! A korlátra támaszkodtam, és (mindehhez még új, első igazán saját versem kéziratával a zsebemben) egy darabig valahogy úgy néztem le a reklámfényeivel kigyulladó Városra, mint Rastignac a *Goriot apó* végén a Père Lachaise temetőből Párizsra – csak azután mentem be a szobába Etihez, megmutatni neki a nevemet a *Nyugat*-ban, Babits cikkében.

Hogy „Weörestől még kiszámíthatatlan meglepetéseket várhatunk”, pontos próféciónak bizonyult. Weöresnek azonban akkor még esze ágában sem volt, hogy beváltsa ezt a jóslást. Babits őt erős kézzel kimentette az epigonizmus egyetemleges vádjá alól, amelyet ránk terített, Sanyi mégis, úgy látszik, nálam dacosabban fogadta a feddést, mindenestre behatóan foglalkoztatta őt mesterünk nézete, mert azt az 1934. október 22-i levelét, amely akkori esztétikáját és kultúra-filozófiáját olyan tömören összefoglalta, a „Mit szól ehhez?” kihívó kérdése után így folytatta: „Ami Babitsnak a nemzedékünkről szóló kritikáját illeti: kifogásképpen említi, hogy nem fordulunk külföldi mintákhoz, hogy az ő nyomdokaikon haladunk, hogy nem vagyunk eléggé rossz gyerekek, mint ők voltak annak idején; hogy nem úgy csináljuk, ahogy ők csinálták. Az ő idejükben a »hagyo-

mányörző» volt a dicsérő jelző, ma a »merész«. Az ő idejünkben a szelíd fiú volt a papa kedvence, ma a rakoncátlan kölyök a kedvenc. Előállt a paradox helyzet, hogy ma forradalmi cselekedet nem forradalmárnak lenni. Maga Babits írta egy versében: »Írd tenyeredre: sohasem lehet, mi egyszer volt már...« Ők megtörték az utat, hát ne kívánják, hogy mi is úttörők legyünk: tűrjék el, hogy új emeletet húzzunk az ő palotájukra. Nekünk nem úttörő, de összefoglaló szerep jutott: az idő nem a Klopstockoknak, de a Goethéknek kedvez, nem a Berzsenyieknek, de a Vörösmartyaknak. Hogy aztán tudunk-e ilyen dantei és goethei összefoglaló-egyénségeket kitermelni magunk közül? Fene tudja. Egy már van közülük: Valéry.”

Másfelől

Nem mintha én nem gondolkodtam volna ezen az exogámián, már Babits feddése előtt is, bár akkor sem tőle teljesen függetlenül, mert írta ő már két évvel azelőtt is a *Nyugat*-ban, ha nem is rólunk, hanem az egész magyar irodalomról szólva, akkor már sokadszor: „Nem először írjuk le – mondta ebben a 32-es cikkében –, hogy a magyarság fordított Anteusz: akkor kap mindig új erőre, ha el tud szakadni szülőföldjének ugarától. A messzeségben ébred magára. Klímaváltozástól lesz egészséges.”

Én másfelől kételkedtem Babits ránk alkalmazott exogámia-elméletében, mint Weöres, nem annyira elvi-esztétikai magaslatról, inkább tapasztalati és gyakorlati alapon. A Kassáknál eltöltött inasévek ugyanis hosszú időre elvették kedvemet az exogámiától. Hiszem elmondtam a maga helyén, milyen kiábrándítóan hatott rám és mennyire megingatta ízlésemet,

amikor arra kellett ráébrednem, hogy a *Dokumentum* tündöklő versei, melyekért úgy rajongtam a gimnázium utolsó évében, jó fordításban, minden magyarázat és helyi színezet, sőt minden áthidalandó nyelvi sajáttság nélkül eredeti versek gyanánt is szerepelhetnének francia folyóiratokban. Itt kell megjegyeznem, hogy Babits legmerészebb gondolatfutamaiban is megőrizte azt a józanságot, ami a legtöbb nagy költőnek titkos tartaléka. Mert ebben a 32-es cikkében, mintegy melleleg, azt is megjegyezte: „A mi palántáink nyugati ég alatt magyar földből nőttek.” A *Dokumentum* ritka és becses palántái kétségkívül nyugati ég alatt nőttek, de nem magyar földből – amelynek természetes része volt a „drága pesti flaszter” is, ahogy Rónai Mihály András nevezte abban a rám is ható versében, a Vajda János Társaság antológiájában. Én tehát, amikor a kassákizmustól szabadulva föllélegeztem a kormos angyalföldi ég alatt, semmiképpen sem tekinthettem költői föladatomnak, hogy elszakadjak a magyar ugartól; ellenkezőleg, mindenáron meg akartam kapaszkodni a magyar ugarban – ami nekem egyelőre az újpesti sarat jelentette, meg a szomorú gyárudvart.

De azért gondolataim is voltak, rebellisek, még Babitscsal szemben is. Az exogámia! Hát persze! Az első magyar vers – és mindjárt nagy vers – szóról szóra való fordítás. De hát nem mi vagyunk az egyetlen költészet, amely idegen tűztől lobbant lángra. Ilyenek voltak a latinok, a franciák. Minden nagy költészetnek voltak exogám korszakai, a legáltalánosabb a reneszánsz korában. De azután már önellátók lettek,

forradalmaikat is önerőből vívták meg, újratermelve nemzeti tartalékaikat, amint azt Baudelaire és Verlaine és Rimbaud vagy Rilke és Trakl és a német expresszionisták példája mutatta. Vagy ne vettem volna észre, hogy a francia avantgarde-ot, a *Dokumentum* költőinek mintaképét, milyen erős nyelvi, képi, történelmi és gondolattársítási szálak fűzik a régi francia költészethez? A legföltűnőbb példát, Eliotot még nem ismertem akkor – Babits hívta föl rá a figyelmeztetést néhány év múlva. Mindenesetre úgy gondoltam, hogy a magyar költészet éppen Adyval és Babitscsal és a *Nyugat* hódító exogámiájával érte el azt a nagykorúságot, amelyet a francia és az angol költészet a reneszánsz idején vagy a németeké Weimarban. Ha nem is jutottam el addig az elégedett következtetésig, amelyet néhány évvel ezelőtt szívesen hangoztattak némelyek, hogy ti. a költészetben nagy hatalom vagyunk, de szerettem volna azt hinni, hogy legalább a költészetben független és szuverén ország lehetünk. Ebben a tekintetben tehát Weöres meg én eléggé közel álltunk egymáshoz.

Nem mintha a magyar avantgardizmus végnapjai után kevésbé mohón néztem volna körül a világirodalomban – de nem találtam kedvemre való zsákmanyt. Ez főképp az én hibám volt – nem jól néztem körül. Benne éltem a magyar irodalomnak abban a tévigézetében, hogy vigyázó szemünket *csak* Párizsra vessük. Igaz, angolban még mindig elég kezdő voltam: azon a nyáron jutottam el odáig, hogy Shelleyt és Swinburne-t olvashassam. Az akkori francia posztszürrealizmussal viszont nem tudtam mit kez-

Csak Párizsra

deni. „Egy új európai lökés hiányzik” – tanácsolta nekünk Babits, cikke vége felé. De az új lökés Párizsban is hiányzott – az utolsó az avantgarde volt, amelynek hatása nálunk zsákutcába jutott. Apollinaire-t újra és újra olvastam és egyre nagyobb költőnek láttam. De Apollinaire-t, úgy látszott akkor, visszahozhatatlanul kisajátította Kassák – már *A Tett*-ben közölte, a magyar költészetben addig és azóta is, napjainkig páratlan egyidejűséggel, méghozzá (és ez nem kizárólag rajta múlt, hanem a fordítók is) célratörő torzítással: rímelését, kötött formáit vagy formaemlékeit eltüntetve, a francia költészet múltjába, Verlaine-hez, a Pléiade-hoz, sőt Villonig és a trubadúrokig lenyúló gyökereit elfűrészelve. Illyés ugyan, éppen Babits cikkével egy időben, hozott haza Oroszországból francia költészetet, amit új lökésnek is lehetett volna fölfogni: Aragontól, akit a szovjet írókongresszuson látott viszont, megkapta a *Vörös front*-ot, aktuális rohamsoraival, amelyek magyarul (Somlyó György fordításában) így hangzanak: „Tüzet Léon Blumra / tüzet Boncourra Frossard-ra Déat-ra / Tüzet a szociáldemokrácia tudós medvéire – és mozdonysziszegést utánzó (és természetesen a Szovjetuniót jelentő) refrénjével – Sz Sz Sz R Sz Sz Sz R Sz Sz Sz R.” De ez a jókedvűen támadó költészet – amelyen Majakovszkij közvetlen hatása érződött – éppen olyan használhatatlan volt a mi világunkban, mint a posztszürrealisták valóság fölötti lebegése. Magát Majakovszkijt is olvastam, német fordításban, igaz, hogy csak a propagandaverséit – azokból is láttam, hogy nagyszabású költő, de ide-

genkedtem tőle. Cocteau *Gregoriánének*-ét már korábban olvastam – ez a vallásos képzeteket keltő cím egy elbűvölő szerelmes ciklust foglalt magába: mintha a Pléiade egyik költője támadt volna föl bennük, elsjátítva egyúttal a húszas évek párizsi szalonjainak műveltségét, valamelyes mélylélektannal együtt. Mindenesetre Cocteau-é volt a legfrissebb hang, amely Párizsból idehallatszott, ugyancsak azt példázva, hogy ott is divat a kötött formához és általában a hagyományhoz visszatérni. Még hathatósabb példája volt ennek Valéry. Ma már korántsem tartom őt olyan fontosnak, mint néhány évig akkoriban, de ma is azt hiszem, hogy annak a kornak ő volt a legjelentősebb francia költője. Rám olyan nagy hatással volt a harmincas évek elején, hogy – mint már említettem – nagy becsvágyban fogant Lenin-tanulmányomat az ő esszé-módszerével készítettem. Weöres, mint a fentebb idézett levélrészletéből kiderül, éppen Babits ró-lunk szóló cikkének idején egyedül őt tartotta a kor dantei és goethei értelemben összefoglaló költőjének. Az sem történhetett véletlenül, hogy Jékely az *Éjszákák* mottójául egy Valéry-szakaszt választott. Ebben hát mi hárman egy húron pendültünk. És ha ez gya-korlatilag oly kevésbé látszott a verseinken, annak csak az lehetett az oka, hogy ennek az elvontan emel-kedett bölcséleti lírának a hatása nemigen volt hasz-nosítható a mi világunkban.

De annak az „európai lökés”-nek miért is kellett volna kortársi lökésnek lenni? Elvégre Babitskéé sem volt az. Nagyon is nem! Fogalmuk sem volt ró-la, mi készül Európában, vagy nem vettek róla tudo-

Szerencsés tájé-
koztatlansággal

mást, hanem – így kell mondanom – szerencsés tájékoztatlansággal teremtettk meg a modern magyar költészetet, *exogámiában* egy évtizedekkel azelőtt lezajlott költői forradalommal, amely akkor már *viens jeun* volt Európában. Azért használok a „szerencsés” szót, mert arra találtak rá, ami kellett nekik. Arról nem is beszélve, hogy Tóth Árpádon mennyivel többet segített a Keats lökése, mint Albert Samainé.

Ilyen távoli lökésekben mi sem szenvedünk hiányt. Engem például, mint már említettem, éppen azon a nyáron egy horatiusi lökés is taszított – önmagam felé. Igen, szégyen ide, szégyen oda, mégis így volt: abban, amit sorsomnál és körülményeimnél – de úgy is mondhatnám, hogy sorsunknál és körülményeinknél – fogva csinálnom kellett, több segítséget kaphattam Horatiustól, mint Eluard-tól és Reverdytől, akiket már Bécsben is hiába próbáltam utánozni. Vagy melyik kortárs költőtől leshettem volna el annyi mérészséget, mint Villontól, aki megtanított szégyentelenül vallani szégyenletes dolgokról, mert hiszen a hivatalnoki lét szégyenéről beszélni, kellett ahhoz is annyi szégyentelenség, mint a banditaélet szégyenéről beszélni. És főleg és még mindig Aranytól. „Mindent megpróbálnak, amit már előttük is megpróbált valaki, Ady óta” – olvasta fejünkre Babits. Kassák, úgy lehet, közelebb járt az igazsághoz, amikor a bosszú-regényéről írt, könnyelmű kritikámra válaszul a *Munka* álolvasói levelében „Arany- és Vörösmarty-utánzatú versecskék”-et említett. És azt hiszem, nemcsak a magam nevében beszélhetek, amikor azt hiszem, hogy mi többet tanultunk Berzsenyi-

től, Vörösmartytól és Aranytól, mint akár a *Nyugat* első, akár a második nemzedékétől.

Keleti vonzás

De ha már odáig vetemedem, hogy Babits szavait mérlegre merjem tenni, maga az „európai lökés” nem éppen korszerű kifejezés volt: Európában akkor az „európai” jelzőnek nem nagy kelete volt. Nyugaton a *dernier cri* mindaz volt, ami nem európai, sőt, anti-európai: primitív népek, őskultúrák, elsősorban a Kelet. A buddhizmus például, ami olyan fontos alkatrésze az *Átokföldjé*-nek, Eliot korszakfordító költeményének – amelyet én, sajnos, olyan későn ismertem meg. Ebből a szempontból Korngold Alfréd, a Haldás alapítója, a fedett sétányon korszerűbb volt Babitsnál, és az én tudati mitológiámban egyenes út vezet Korngoldék margitszigeti mozgalmától Weöressön át egészen Tandori koan-költészetéig. Mert Weöres abban is élen járt, hogy az Európát ért, nem európai, hanem ázsiai lökés kezdettől és aztán egyre határozottabban rezgett líráján, aminek megfogható jelképe volt, hogy az első lehetőséget, a nagy Baumgarten-díjat kihasználva nem nyugat felé indult, hanem távol-keleti hajóútra, ahonnan súlyos indiai és kínai töltéssel érkezett haza. Ez a keleti vonzás olyan erős volt, hogy később még rám is hatott egy ideig, igaz, hogy nem a Távol-, hanem a Közel-Keleté, az is afféle hagyományos izgatószerként. De nemcsak Ázsia volt nagy európai divat – Afrika már korábban is, Apollinaire és Picasso közös napjaiban. Cendrars *Néger antológiá*-ja nagy hatású könyve volt a húszas éveknek – mindnyájan buzgón forgattuk. Ez a néger

lökés Radnóti fiataalkori verseiben is követhető – de nagy költő Ronsard és Vergilius vonzásában lett.

Exogámiát mi is elköveltünk tehát – csak éppen sokfelé. „Egy új európai lökés hiányzik...” Nyilván nem véletlenül van ott az *egy* szó – hiszen a mondat megvolna nélküle is. Babits, úgy lehet, nem is okvetlenül a kortársi exogámiát, hanem ösztönösen azt a szerencsés *egy* lökést hiányolta nálunk, amely egy korosztályt nemzedékké formál. Nem örülne, ha tudná, hogy hiányérzete megegyezik Halász Gáboréval, aki, már Babits halála után, tehát aránylag érettebb korszakunkban ezt is a szemünkre vetette a *Magyar Csillag*-ban, amely a *Nyugat* utóda volt. „A *Nyugat* nemzedéke egyetlen nagy olvasási mámornak köszönhette alkotó eredetiségét is. A mai fiatalok még az olvasásban is óvatosabbak; sokfelé szeretnek, hogy egyetlen szenvedélynek ne kelljen rabul esniük” – írta 1944-ben. De hiszen éppen ez volt bennünk a legmodernebb! Aminthogy ez volt az új a két háború közti kor történelmi tudatában: a letűnt kultúrák szimultán és polifon jelenvalósága, párhuzamainak új kombinációkra váró összefüggése – ezért lehetett a korszak reprezentatív írója Thomas Mann. Babits feddésének idején még nem gondoltam erre, de Halász Gábor szemrehányását már öntudatosan hátrítottam el egy válaszcikkemben, amely azonban sohasem jelent meg. „Bolondok is volnánk – írtam ebben a fiókban rekedt vitacikkemben –, ha lemondanánk erről a gazdagságról. Ez az éppen, ami soha eddig nem volt, s talán hosszú ideig nem lesz az emberi kultúra történetében. Tegnap dekadensek lehet-

tünk, ma babilonok vagy törökök, s holnap klasszikusok vagy szürrealisták.”

Alexandriában

Azt azonban már csak utólag tudom, hogy az exogámiáknak e termékeny, különböző tereket és idöket kombináló koordináta-rendszerében mi volt az én személyes balszerencsém: hogy azt az egy-két európai költőt, aki alkatilag közel állt hozzám, és akitől ennél fogva, ha nem is lökést, de tapintatos továbbtámozgatást kaphattam volna, csak elkésve ismertem meg. Ha például már akkor olvashatom Eliotot, az tetemesen meggyorsította volna fejlődésemet. De, mint már említettem, csak évek múlva hallottam róla Babbitstól, és azután is jó időbe tellett, amíg meg is értettem. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznem, hogy már előbb is olvastam róla a *Válasz*-ban Hamvas Béla szép cikkét, amely azonban inkább elvette tőle a kedvemet, mintsem kedvet csinált hozzá: semmire sem utalt mindabból, ami engem később Eliotban érdekelt. És előző évben – mármint a Babits cikket megelőző évben – halt meg Alexandriában egy költő, akinek a versei kétségkívül fontos fordulatot hoztak volna versírási módszerembe. Csakhogy ezek a versek addig nem jelentek meg kötetben – pedig Konsztantinosz Kavafisz hetvenéves korában halt meg –, csak külön lapokra nyomtatva terjesztette őket a költő a barátai között. Nyugat-Európa csak tizenöt év múlva figyelt föl rájuk, és újabb tizenöt évbe tellett, amíg hozzánk is eljutottak. Addigra már magamra hagyatva, keserves kísérletezéssel és kelleetlen kitérőkkel jutottam el odáig, ahova Kavafisz példájától bátorítva sokkal korábban és könnyebben is elta-

lálhattam volna. Hát még az amerikai Robert Lowell-től mennyit tanulhattam volna, ha már akkor olvasom azokat a verseit, amelyeket csak harminc év múlva írt meg!

Babits cikke majdhogynem fenyegetően zárult: „amely nélkül a költészet saját nedveit éli ki, s elfonynyad, mint a kultúra fájáról levágott ág”. Nem ez történt. Hogy nem rajtunk múltott? Mindenesetre a magyar költészet nedveiből ránk is futotta, és senkinek sem sikerült minket levágni a kultúra fájáról. Halász Gábor hat év múlva a *Nyugat*-ba írt cikkében hírt adott a harmincas évek angol költészetéről, Auden, MacNeice, Spender, Day Lewis nemzedékéről. Amikor később a nemzedék antológiái kezembe kerültek, meglepetve láttam, hogy ez a költészet lényegében – megint csak *mutatis mutandis* persze – nem nagyon különbözik attól, amit a Vajda János Társaság antológiájának néhány szereplője (ezúttal József Attilát is beleértve) művelt. Aminthogy Eliottól is valahogy úgy fordultak el, mint a *Nyugat* második nemzedéke az elsőől, vagy Zelk és én, majd utóbb Radnóti (kiki a maga módján) Kassáktól. Igaz, hogy ezt a semmivel sem indokolható párhuzamot annak idején senki sem állapította meg – legkevésbé Halász Gábor. És akkor hogyan is volna elvárható azoktól a mai frankomán és avantgardocentrikus kritikusoktól és irodalomtörténészekről, akik annyira nyilvántartják a világirodalomhoz viszonyított késedelmünket és eltéréseinket annak valódi vagy vélt főáramlataitól – hogy rátaláljanak olyasmire, amit nem is kerestek?

meg azt, ami az orruk előtt van – ha egyszer a távolban keresik. A *Nyugat*-nak ugyanabban a számában, ahol Babits a *Könyvről könyvre* rovat *Legújabb magyar versek*... alcíme alatt írt rólunk, a következő címszó: *Könnyű és nehéz irodalom*. Szentkuthy első könyvéről, a *Prae*-ről írt benne, név nélkül, a szerzőt következtetesen „a magyar Joyce”-szal, a regényt „a magyar *Ulysses*”-szel aposztrofálva – tapintatból: annyira leszedi róluk a keresztvizet. Akkor teljesen egyetértettem a kritikával: az ijesztően vastag kötetet végig sem tudtam olvasni – csak jóval később világított rá vissza az Orpheus-füzetek fénye. Sőt, ha újraolvasom Babits kritikáját, ma sem tudom nehezményezni megállapításait. De hogy nem méltányolta, észre sem vette legalább az *exogámiá*-t benne, az „új európai lökést”? Mert Szentkuthyt aztán nem lehetett azzal vádolni, hogy olyasmit csinál, amit előtte már próbált valaki Magyarországon. Furcsa következtetlenség, egy oldallal azután, hogy rajtunk éppen ezt az *exogámiát* és új európai lökést kérte számon. Vagy hát ebből a cikkből kiindulva nem kell-e visszamenőleg azt is következtetlenségnek tekinteni, hogy annak idején *A Tett* aktivizmusának mentő körülményei között eszébe se jutott figyelembe venni, mennyire egy húr-on pendült Európa költészetének legújabb irányzataival? Mert hát volt-e a magyar költészetnek *exogámabb* jelensége, mint Kassák és az ő izmosos diktatúrája, mely egy ideig következetesen továbbította hozánk az egyre újabb európai lökéseket?

A következetesség keserű tréfája viszont, hogy az előbb említett avantgardocentrikus kritika mérlegén

A
következetesség
keserű tréfája

Könnyebb
utólag

könnyűnek találhatik nemcsak Babits, hanem Ady is, éppen az exogámia mértékével – Kassák ellenében. Megkockáztattam főntebb azt a paradox összetételű jelzős főnevet, hogy „szerencsés tájékozatlansággal” teremtették meg a *Nyugat* költői egy rég lezajlott európai forradalom bennük bujtogató hatására a modern magyar költészetet. Ez az eredményeiben szerencsés tájékozatlanság egyfajta mai kritikai számvetőségek előtt egyértelműen elmarasztaltatik. Az egyidejűség, az aszúrban és szinkronban levés, az exogámia és az európai lökés szempontjából a *Ma* szerencsésebb folyóirat a *Nyugat*-nál, és a század költészetének központi alakja nem Ady és nem is József Attila, hanem – Kassák.

Ezen a dadaista tréfán nem csak én nem tudnék derülni. Abból az epigonizmus vádjával elmarasztalt, valóban vegyes összetételű társaságból azok legálábbis, akikből költők lettek – és olyanok lettek, mint Radnóti, Zelk, Hajnal Anna, Weöres és Jékely, hogy csak a föltűnőbbben antiepigon alkatokat soroljam (de hát mennyivel könnyebb utólag sorolni, mint előre kitalálni!) –, mind Babits hívei voltak vagy lettek, és mindvégig azok is maradtak. Nyilván volt rá okuk, nem is egy. Talán az is, hogy e korai feddés után mindegyikünknek volt része a későbbi kárpótlásban. Aminek a lehetősége a feddésben is benne volt már. Imént a fenyegető befejezést idéztem. Valójában egy félmondatot. Összefüggésében a cikk vége kétélű volt: fenyegetés is volt benne, de ígéret is – főként pedig várakozás. Így hangzott: „Ez az antológia talán korai még. Minden nap meghozhatja »a messze-

ségek új üzenetét», amely nélkül...» – és a feltételes fenyegetés.

De megjött „a messzeségek új üzenete” is, nem egyszerre és nem is látványosan – ez össze sem fért volna nemzedékünk belső szokásaival. Hanem észrevétlenül, a közlekedőedények néma törvénye szerint.

A közlekedő-
edények néma
törvénye

17. Stratégia és taktika

Voltaképpen azt hiszem, szerencsénk volt, hogy elsőként Babits fanyalgott tőlünk. Nekem bizonyosan szerencsém volt vele. És nemcsak azért, mert az általános kicsinylésen belül engem mégiscsak kiemelt, ha nem is olyan kivételes lehetőségek föltételezésével, mint Weörest, de mindjárt utána, név szerint – és ezt a helyezést, mint már mondtam, becsvágy nélkül szütkölködve nem tekintettem lebecsülésnek. Hanem azért is, mert hozzáédzett bennünket a továbbiakhoz és – legalábbis engem – ráébresztett minden irodalmi ítélet bizonytalan egyensúlyára. Nem mintha imént említett következtelenségeit már akkor fölfedeztem volna. Dehogya. Hiszen jobb véleményem a *Prae*-ről nekem sem volt, mint Babitsnak. Csak most, a régi *Nyugat*-ban lapozgatva, tűnt föl nekem: ha minket így elmarasztalt, amiért elszakadtunk Európától, hogyhogy legalább azt nem méltányolta a *Prae*-ben, hogy egy huszonöt éves fiatalember 1934-ben a „magyar *Ulysses*”-t akarja megírni? Arról nem is beszélve, hogy valójában Szentkuthy nem utánozta Joyce-ot – ebben a kérdésben Németh László akkori ítélete

nemcsak pontosabb és igazságosabb, de tájékozottabb is volt a Babitsénál. Még kevésbé gondoltam akkor arra a tizenhatos cikkére, melyben inkább csak nevetséges példaként idézte Apollinaire-t, pedig termékenyebb lökést aligha kaphatott volna költészetünk, és éppen a *Saint Merry muzsikusa*-t, a század egyik alapversét – még ha *A Tett* torzító fordításában is, és még ha ez a torzítás magában is hordozta körülbelül a főkokat, amiért ez az importált avantgarde nem szervülhetett a magyar költészetbe. Kasák tehetségét, igaz, elismerte, habár a költő megnevezése nélkül, de azt nem írta javára, hogy ő „egy új európai lökésért” – amit rajtunk tizennyolc év múlva olyan keserűen kért számon Babits – nem egy félszázaddal azelőtti forradalomhoz nyúlt vissza, hanem Európa éppen forrponton levő költészeti mozgalmának a legközepébe talált bele. Akkor minderre nem gondoltam, de bármennyire örültem is személyesen a rólunk szóló cikknek, az egészet mégis igazságtalannak és elhamarkodottnak éreztem, és az alapjául szolgáló exogámia-elmet közel sem véltem olyan véglegesnek és egyértelműnek, mint amilyen határozott volt Babits döntése.

Ami nem azt jelentette, hogy azontúl nem tartottam Babitsot a legnagyobb versértőnek – sőt máig sem találtam okot megváltoztatni azt a nézetemet. És ha az ő ítélete is ilyen ingatag – körülbelül ez volt e meditáció vége –, mit várjunk a többitől, kivált a kritikus kritikusoktól, akiknek fogalmuk sincs róla, voltaképpen miből készül a vers, amit sem összerakni, sem szétszedni nem tudnának, és még jó, ha hozzá

se nyúlnak azzal a két balkezükkel? Utóbb aztán ilyesmi: az legalább fejedelmi feddés volt, és ha már azt kibírtuk, csak nem fognak izgatni minket ezek a vaksi fölényeskedők, akik utat akarnak mutatni nekünk, *diese Unglückswesen der Tischebene*, ezek az asztal-lap nyomoroncai, ahogy a karlsplatzi műegyetemen Simon Pali meg Sági Gyuri tanára nevezte analitikus mértanóráin azokat az elképzelt kétdimenziós lényeket, akik csak a hosszúság meg a szélesség kiterjedését ismerik.

Tévedés volna ebből olyasmit kiolvasni, hogy minket üldöztek a kritikusok. Úgy külön-külön kapunk mi jó kritikákat is, különösen költőktől. Ilyen szerencsésen járt Jékely Weöressel, vagy még inkább Weöres Jékelyvel, vagy Hajnal Anna Török Sophie-val és Radnóti-val, később Vészi Endre Lesznai Annával, még később Kálnoky is Weöressel, mint ahogy nekem is szerencsém volt Sárközivel, utóbb Takáts Gyulával, Fodor Józseffel, Szemlér Ferencsel és ismételten Vajthóval, aki költő is volt – a természete és észjárása szerint biztosan az. De valahányszor sereg-szemlére került sor, az együttes mindig elégtelennek bizonyult, még ha egyikünket-másikunkat olykor viszonylagos kegyelemben részesítettek is – legtöbbször Radnótit és még inkább Jékelyt, aki, mint már említettem, egy darabig, pontosabban a háború végéig, a kritikusok kedvence volt.

Szerencsénk a költőkkel volt, mondtam az imént. Ami nem azt jelenti, hogy minden költővel. Babits gondolatmenetét például elsőként Kassák folytatta, de már nem jót akaró fejedelmi feddéssel, hanem

bunkóként forgatva, két év múlva ugyancsak a *Nyugat*-ban, egy nagy cikkében, amelynek ezt a címet adta: „... és a legfiatalabb korosztály”. Hogyan? Kassák a *Nyugat*-ban, Babitsot folytatva, a „sanda mészáros”-t, ahogy hét-nyolc évvel azelőtt titulálta őt a *Munká*-ban, akit nemrég csak gyalázni tudott, mert minden rossz kútfejének tartott, és aki őt valaha, még *A Tett* idején – a *Mesteremberek* idején! – megnevezetlenül olyan lenéző elismeréssel utasította vissza, és még néhány éve is leadta a *Nyugat*-ban Illyés diszkvalifikáló nyilatkozatát, amelyben Kassákot denunciánsnak nevezte? Bizony. Kassák a mozgalomban, főleg a maga mozgalmában, elég jól elsajátította a stratégia és taktika művészetét, s annak mesterfogásait felhasználva vezette hadjáratát ellenünk. Amely titkos lényegében bosszúhadjárat volt, a *Megnőttek és elindulnak* folytatása más területen. Csakhogy míg amaz a törzsatyai földühítettség elvakult vagdalkozása volt, emez, a kiérlelt bosszú megfontolt sújtása, jó, alapos tanulmányra kerekedett. Igaz, hogy mégiscsak nemesebb megbántottságból született, mint a *Megnőttek és elindulnak*, amelynek bosszúállását a lányrablás váltotta ki, míg a tanulmányét az *exodus*, a kivonulás: az, hogy költők nélkül maradt magára, lassan fonnyadó folyóiratával, a *Munká*-val.

Kassák cikke voltaképpen megalapozottabb volt a Babitsénál. „Megalapozottabb”, ez annyit jelent, hogy alapjában véve marxista cikk volt, ha nem is azazal a frazeológiával, ahogy a *Munká*-ba írta volna. Ellenforradalmi korszakban élünk, természetes hát a konzervativizmusunk, iránytévesztésünk – ez a cikk

eszei summája. Az ő megfogalmazásában: „Anélkül, hogy művészeink, költőink magatartásában reakciós politikai cselekedetekre mutathatnánk rá, ilyen értelemben talán nyílt konzervativizmussal sem vádolhatók, mégis gazdasági és politikai életünk beteges ingadozásának s a fojtó szellemi atmoszférának következménye az a lelki elfáradás, tartalmi és formai határozatlanság, ami egyre láthatóbbá, érezhetőbbé válik alkotásaikban.” Ez volt a stratégiája. Taktikájának fő vonása viszont: saját fegyvereinkkel végezni ki bennünket. Persze azt is szemünkre hányta, hogy elfordultunk Európától, és visszatértünk a kötött formához, de mindezt csak futólag említve. Közpon-ti rohamában azokat sorakoztatta föl maga mögött, akiről úgy tudta, eszményképeink: fejünkre olvasta Vörösmartyt és Petőfit, Heinét és Baudelaire-t, Valéryt és Babitsot – igen, őt is ezúttal a „bezzeg Babits” funkciójában vetette be ellenünk. Taktikájának másik alapelve volt: Babits érzékenységét meg nem bántani. És ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy tőle oly szokatlan elismeréssel, majdhogynem hódolattal idézte ránk Babits mondatait, sőt még a költészetét is. De Kassák abban is következetesebb volt Babitsnál, hogy tudta: nem mi kezdtünk elfordulni a világköltészet (látszólagos) főáramától, hanem az előttünk járók, akiket nálunk nem sokkal többre becsült. Esze ágában sem volt például, hogy a költészeti újnépíességekben megújító erőt lásson, mint Babits, ellenkezőleg, a népiesekre tekintett a leghevesebb ellenérzéssel. Mindezt, igaz, nem hallgatta el ebben a cikkében sem, de Babits érzékenységét kímélendő,

ilyen halkán és tapintatosan, mintegy melleleg közölte: „Csupán annyit kell még megjegyezni, hogy az elkanyarodást nem ők kezdték, hanem az előttük járt korosztály költői. A »dekadens intellektualizmus« reakciójaképpen a népies-egészséges irányzatnak adtak hangot. S ez a forduló, ha egészen más értékeket mutat is fel, elfogultság nélkül vonatkozásba hozható azzal a népies-nemzeti irányzattal, amely a nyolcvanas-kilencvenes évek kozmopolitáival és »dekadenseivel« fordult szembe. A mai legfiatalabbak már csak mintegy szédületben, továbbhaladnak az úton...»

Ez a részlettaktika, mint minden jó taktika, tökéletesen beleillett az ő akkori általános, életbeli, költészeti, politikai stratégiájába. Annak a helyzetképnek, amelyet Kassák a manapság Horthy-korszaknak nevezett évek alépítmény-felépítmény viszonyáról olyan mesterien fölvezetett, nincs is rangosabb példája, mint az ő költészetének és magatartásának alakulása ebben az időszakban. Lírája lehiggadt, a „kassáki öntés” megolvadt, és éppen abban az időben, amikor Babits és Kosztolányi, életük végén, költészetük megújulásával, izgató felizzásával lepték meg híveiket, Kassák lírája csöndesen és monotonul megbízható folytonossággal formálta a verset. Hát igen, ő se maradt avantgardista, vontam le a következtetést a félbeszakadt nyomozás közben. Ez volt Kassáknak az a korszaka, melyben azt a régi, remek, vadul szürrealista verskezdetét: „A virágnak agyara van a felhőnek zöld kecskeszakáll”, ilyen semmitmondóvá szelídítette: „A virágnak árnyéka van a felhőnek aranyból koronája...”

Ennek a lehiggadásnak gyakorlati összefüggése volt a beilleszkedés a – Kassák nemrég volt szóhasználatával – polgári irodalom életébe, és a béke, a kibékülés mindazzal, ami ennek a beilleszkedésnek útjába állhatott. A Babitscsal való békéjét nyilván megkönnyítette, hogy éppen annak az évnek elején, amelyben rólunk szóló cikkét írta, megkapta, illetve megkapta volna a nagy Baumgarten-díjat – erre az én sorsommal is összefüggő föltételes módra a történet későbbi során még visszatérek. Rágalommal fölerő pontatlanság volna viszont, ha nem sietnék hozzátenni, hogy semmivel sem békült, amivel nem lehetett kibékülni, a jobboldaliságnak semmiféle árnyalatával sem. Úgy is mondhatnám, hogy neki is megvolt a maga népfrempolitikája. És hogy ebbe az ő népfrempontjába éppen a népiesek nem fértek bele, annak az volt az oka, hogy Kassák is azok közé tartozott, akik az újnépességekben enyhe fasizmust szimatoltak. Ennek figyelembevételével valóban Babitsnak tett engedmény is lehetett, hogy mindössze a századvég népies-nemzeti irányával hozta párhuzamba őket.

Ehhez képest mi, mondhatni, jól jártunk: minket csak Reviczkyékhez hasonlított. És ebben, sajnos, volt is valami, legalábbis a szegény Forgács Antaltól idézett strófákban. „Sajnos”, írtam önkéntelenül, holott, ami engem illet, nem vettem sértésnek, hogy Reviczkyvel egy sorban említenek: közel sem néztem le úgy, ahogy illett akkoriban – sőt, még ma is jó néhány szakaszát mondogatom szívesen magamban. De amit éntőlem hozott föl példának, azt hiszem, nem vall Reviczky-rokonságra. Tőlem két passzust 309

idézett; az egyiket abból a versből, amellyel már Martos Flórát sikerült felidegesítenem a Római-parton, a mai Martos Flóra sétányon, Eti szégyenére – és az én utólagos bánatomra. De hát az egyszerűen pocsek vers volt – az ilyesmi nem bizonyít semmit. A másik éppen az első, viszonylag sikerült versem két kezdősora volt, az *az ám – hazám* gúnyrímével: Kassák azonban – semmi érzéke sem lévén az iróniához (ami sajnálatos különbség közte meg a francia avantgardisták között) – komolyan vette, és „leszólt” a kínrímért, amely azonban, mint már említettem, nem sokkal e cikk után dicsőséges igazolást nyert József Attila egyik legtündöklőbb versében. Zelknek több szakaszát is kipécézte, csupa szépet, köztük azt a „petróleumszag s kávésbögre” kezdetűt, amelyet már én is többször idéztem, és amelyik – már ezt is jeleztem – inkább Derkovitsra emlékeztetett, mint Reviczkyre. Hármunkon kívül még valakinek négy sorát is idézte Kassák, de – tekintve, hogy név szerint senkit sem említett – szerzőjét ma már nem tudnám azonosítani. Csalódnék azonban, ha az ismeretlen negyediket nem a baloldal tájairól szólította volna elő példát statuálni.

Egyúttal sietek az esetleges félreértésnek elébe vágni: nem, semmiképpen sem taktikából történt, hogy a fiatalok közül éppen négy, viszonylag baloldali költőt ültetett a számárpadba és nem, teszem azt, Babits deklarált kedvencét, Weöres Sándort. Mindekelőtt: nem szabad azt hinni, hogy a baloldaliak főleg jobboldaliakat vettek célba. Csak Babits támadta József főherceget és Herczeget meg az Akadémiát

és (Illyés védelmében) Mécs Lászlót. A baloldaliak a másféle baloldaliakra voltak a legdühösebbek, első-sorban azokra, akik ugyanannak a kávéháznak a szomszéd asztalánál ültek – ezt a tanulságot a Kassák cikkénél sokkal fájdalmasabb tapasztalatok érlelték meg bennem. Aztán meg, amint mondtam, ez a cikk bosszúhadjárat volt, és Kassák bosszúja elsődlegesen Zelk ellen meg énellenem irányult, akik a tanítványai voltunk, aminthogy Forgács is az lehetett volna, mert ő is megfordult a *Munka*-körben – nyilván ismeretlen bajtársunk is, a negyedik a számpadban. Egy pillanatig sem gondoltam, hogy Jékelyt vagy Weörest azért kíméli, mert jobb véleménynyel van róluk – csak éppen ellenük nem tartotta volna érdemesnek a kirohanást. Ő, aki a fiatal József Attila csengő-bongó versikéiről beszélt, nem is tarthatta Weörest másnak, mint aminek tartotta is: csilingelő úrficskának. Nem, ha már azon gondolkodom, hogyan is nem tudott az egész „legfiatalabb korosztályban” egyetlen kivételt sem találni, úgy, ahogy Babits Weöresben, egyetlen viszonylag vigasztaló pályakezdetet sem, ahogy Babits énbennem, akkor elsőként Kis Ferenc neve jut eszembe, akinél aligha volt odaadóbb Kassák-tanítvány. Talán azt nem tudta neki megbocsátani, hogy utóbbi időben megpróbálta a lehetetlen összeegyeztetést: egyszerre lenni követője Kassáknak meg Illyésnek? Még föltűnőbb hiány, hogy bezegpéldának nem hozta föl Radnótit, aki őszinte híve volt Kassáknak – néhány év múlva ő írta róla a legszebb tanulmányt és a *Munká*-ba is dolgozott –, amellet mindnyájunk közül őt lehetett legkevésbé vádol-

A szomszéd
asztalnál

Kissé
egyszerűsítve

ni visszafordulással, konzervativizmussal. Vagy mégis? Észrevette volna, hogy az utóbbi időben Miklós verseiben is kezdte fölűtni fejét a két főbűn, a rím és a ritmus? Netán fölfigyelt az *Írás közben*-re, erre a programszerűen irányváltó versre, mely így végződik: „s egyre jobban értelek, Kazinczy, régi mester”, ezzel a férfiasan szemérmes, áttételes vallomással – Babits mellett?

De azt hiszem, ezeknél a kétes föltevéseknél egyszerűbb és általánosabb a megoldás: Kassák abban az időben már senkit sem dicsért szívesen, kivált nyomtatásra szánt írásban nem – hacsak nem az eszmei stratégiáját szolgáló taktikából, mint Babitsot. Ebben a cikkében mesterien vázolta föl a Horthy-korszak aléptípmény-feléptípmény viszonyát, ismertem el az imént. Mesterien, de kissé egyszerűsítve. Elvégre, ha a gazdasági és politikai élet ingadozásának, a fojtó szellemi atmoszférának csak „lelki elfáradás, tartalmi és formai határozatlanság” lehetne a következménye, a történelemnek csak nagyon kevés korszakában jöhetett volna létre valamirevaló művészet. József Attilát például, *A város peremén*, az *Elégia*, az *Óda*, a *Ma*, a *Dunánál* után (egyebekről nem is beszélve), csak nem lehetett besorolni a „lelki elfáradás, tartalmi és formai határozatlanság” rovataiba? Igaz, József Attila akkor már megírta ugyancsak elhamarkodott cikkét Kassák „szolipszizmusá”-ról. De Kassák sehol sem talált enyhítő körülményre, pedig nem csupán költészetről beszélt, hanem, csak úgy melleleg, az építészet és a festészet legújabb helyzetét is meghatá-

312 rozta, eléggé meggyőző fogalmazásban. „A képből

kimaradt az összetartó szerkezet és elhatárolt forma”, írta például, és ennél tömörebben és pontosabban aligha lehetett volna jellemezni a magyar festészet akkori fő irányát. Csakhogy Derkovits és Egry ebben az áramlatban is eredeti, nagy és új művészetet tudott csinálni. Különösen Derkovitsról – gondolhatná az ember –, aki két évvel azelőtt halt meg, lehetett volna Kassáknak egy jó szava: hogy lám, ő, vagy azért ő mégis... Ha azonban Derkovits nagyságát ebben a cikkben belátja, ez megtörhette volna hadjáratának rohamerejét. Hiszen Zelknek azt a derkovitsi csendéletét „a naturalista-impresszionizmusra” jellemző versszaknak nevezte. És hát egy kis korlátoltsággal, nem lehetett-e Derkovitsot is naturalista-impresszionistának tartani? Aminthogy két évvel azelőtt, Derkovits halála után, lényegében így jellemezte utolsó, legértettebb korszakát – rokonszenvező, de azért szá-

Szánalmas
szánakozás

nalmas szánakozással. Kassák cikkét a *Nyugat* – fenntartásokkal-e? óvatosságból-e? – „mint érdekes vitaanyagot” közölte, „amely hozzászólásra alkalmas és így utat nyithat a legfiatalabb nemzedék kritikai értékelésének”. De a megadott joggal közvetlenül csak Jankovich Ferenc élt, aki akkor már nemes és egészséges nyelvű, zengzetes verseivel jelentkezett a *Nyugat*-ban – egy szép énekhang a nemzedékből. Hozzászólásának elején kétségbe vonja Kassák illetékességét a kérdésben, rámutat önteltségére és elfogultságára, és arra is, hogy mi lett volna, ha a *Holnap* nemzedékéről a mi életkorkunkban hoztak volna ítéletet – „Ady az idő tájt oly verseket írt, melyeken még a farkaskörmöket sem le-

hetett gyanítani”. Azt is józanul kérdezte, hogy hová lennének a fiatal költők, „ha birkanyájként hagynák magukat terelgetni az irodalom ösvényein, a »forradalmi újítások« mesgyéin, a magánterületek tilalomfái között?” Miután Kassákot ilyen ügyesen kitessekelte a pályáról, ő maga látott neki és védelem örvén úgy helybenhagyta nemzedékét, hogy Kassák sem különbül. Csakhogy az ő csihipuhija átfogóbb volt: ez alól nem menekült Jékely, sőt Weöres sem, akinek akkor már második kötete, *A kő és az ember* is megjelent. Kassák azt mondta, ügyefogyottan verselgettünk, de mi ez, ahhoz képest, ahogy Jankovich elintézett önmagunkat – vagy mondjam inkább, benünket? Tekintve, hogy, isten tudja, miért, következetesen többes szám harmadik személyt használt, mintha neki semmi köze sem volna az egészhez: „Azt mindenki elismeri, hogy *jól* írnak... de van valami, ami még meglepőbb kell hogy legyen, s ez az: hogy mindig egyformán *jól* írnak, egyik sem ír jobban a másiknál. S ha már a bajokat nézzük, hát itt a baj.” Istent tudja. De az igazi farba rúgás az volt, amit a védelmünkre fölhozott: „Arról pedig mit tehetnek a fiatal költők, ha kirobbanóbb, átütőbb egyéniség valóban nem jelentkezett közöttük?” Mégis, Kassákkal ellentétben ő nem látott aggodalomra okot: ez van, ezt kell szeretni – mai nyelvre összevonva ez volt cikkének végkövetkeztetése.

De azért mégsem terjesztette ki mindenkire ezt a megbocsátó belenyugvását: „Közülük csak pár típus ostorozható, mint akikben a kor felületi rétege képviselteti magát, ezek a költőhivatalnok, a diplomata-

költő és a riporterköltő típusa.” Hogy a „riporterköltő”-vel kire céloz, nem tudtam kitalálni. De a „költőhivatalnok”-ban magamra ismertem: „A költőhivatalnok típusát a meghajolás, a belenyugvás, a gyanús, pontos, metrikus munka, és a tradíciók tisztelete jellemzi. A költőhivatalnok szinte nem is akar költőnek látszani, szántszándékkal a szürkeséget, igénytelenséget, a meghitt színtelenséget választja magának keretül, amelyben ő mégis jól érzi magát – mert csakugyan hivatalnok. Eredetisége a szimplaságában rejlik, ezt ő is tudja: mer olyan lenni, amilyen, kinullázott *éis* ember, aki azért persze gondolkodik, mert nem is olyan ostoba, mint amilyennek látszik, és olvas is. S mivel maga is olvasó, írás közben is az olvasóra függeszti szemét: így szülik egymást a fojtott pátoszú, alázatosan férköző sorok, a frappánsul kiagyalt rímek, melyek minden sor végén lelövik az olvasó kétkedéseit, a cinikus, méla fordulatok, melyek visszautasíthatatlanul ragadnak karon. A költőhivatalnok szorgalmas és állhatatos.” Bizony, ez én vagyok, gondoltam már első olvasásra. És ma is csak annyit tehetek hozzá: szóval már ő is azt a *slemiség*-et látta verseimben, mint öt év múlva Horváth Béla; és a kettéhasadt én másik felét, azt, amelyik ezt a *slemiséget* szépítés nélkül megformálta, ő se vette észre, akárcsak Szentendy – ahogy Radnóti nevezte epigrammaiban a denunciáns költőt.

Radnótival egyébként Jankovich cikke idején már kezdtünk összebarátkozni és együttesen állapítottuk meg, hogy az én figurám után alighanem az ő torzképe következik. „Rokon vele a diplomataköltő típusa,

Bekerülni a
csapatba

azzal a különbséggel, hogy ez már verseiben nem meghajoló, hanem követelően megállapító. A közönségből indul ki ő is, de ő nem meghatni, hanem rajtaütéssel meggyőzni akarja a közönségét. A diplomata-költő szereti a rejtett célzásokat, a fojtott tendenciát, a költői élmény örve alatt valamely politikai vagy társadalmi világnézetbe való beugratásokat, de úgy, hogy maga közben kívül áll mindenből. Intellektuális játékot játszik magával és közönségével, izgató bűjőcskát, amelyben ő bűjlik, az olvasó keres.” Miklós általában véve érzékenyebben, pontosabb szóval: harcra készebben fogadta a támadásokat, mint én, de ezen a cikken ő is mosolygott; annak láttuk, ami volt: egy tehetséges fiatal költő hazaérkezett Párizsból; utólag csatlakozna nemzedékéhez (mert abban a korban az a két-három év behozandó késedelemnek látszik), de nem bízik eléggé a verseiben; megtoldja őket egy kis kritikai vagdalkozással; és ezzel paradox alapállást foglal el – úgy akar bekerülni a csapatba, hogy kívülről támadja.

De amint észrevette, hogy versei is elegendők ahhoz, hogy nemzedéke legjobbjai közé számítsák, megenyhült irántunk. Mi ketten azonban már jóval előbb összebarátkoztunk pohár mellett, amint hogy Jankovichcsal általában borozgatva lehetett jóban lenni; ezért távolodtunk el egymástól, sajnos, éppen élete vége felé – holott az ötvenes években, egyik legveszélyesebb megpróbáltatásomban kérkedés nélküli, férfias lovagiasságról tett tanúságot.

316 Egyszer régen, amikor együtt ittunk a Délivasút mellett, a Rana Rossában, elárulta sokáig dédelgetett

vágyálmát: eredetileg énekesnek készült. A Rana Rossából, már jó késő este, föl vitt magához, a közelbe – én sem ihattam keveset, ha erre ráálltam. Felesége már aludt, elsőszülött kislánya is, a bölcsőben – annak énekelte Ozmin dalát a *Szöketetés*-ből. Felejtetetlen látvány- és hallásélmény volt, ahogy a hosszú, majdnem hórihorgas alak a bölcső fölé hajolva kapatos komolysággal, mély hangon dúdolta: „Akkor boldog ám a férfi, hogyha hű kis nőre lel...” Azóta is, mindmáig, ezt a megnyerő basszbaritont hallok ki legjobb verseiből.

Megnyerő
basszbariton

18. Folytatás: a nemzedék meg a kritikusai

A *csapat*-ba akart bejutni, elkésve és kívülről támadva – tételeztem föl Jankovichról az előző fejezetben. Annyi érdeme hát mindenesetre volt a *Korunk*-antológia szerkesztőinek, Dénes Bélának és kivált Radnótinak, hogy ebből a kelleetlen és a szó szoros értelmében botcsinálta nemzedékből – persze csupán a kritikai botra céloztam – csapatot csináltak, legalábbis a kritikai fikció számára. Húsz év múlva, 1955-ben, akkori fiatalokról írván, Dérynek eszébe jutott a *Korunk*, levette a könyvespolcra, belenézett, és ezt írta róla: „Csak tizenkét nevet tartalmaz, de ezek közül is négy már belenőtt a magyar irodalomtörténetbe: Radnóti Miklós, Vas István, Weöres Sándor, Zelt Zoltán s melléjük tehetnék még kettőt, tán hármat is, melyek jogosan viselik a költő címét, rangját.” Nem tudom, ebből az elismerésből más is kihallja-e – mint

Amíg leesik a
húszfilléres

én, aki ismerem és főleg ismertem Tibort – az álmélkodás árnyalatát, a „ki gondolta volna?” rejtett, úgy lehet, öntudatlan hangsúlyát. Déry nagyon becsülte, őszinte kritikus (talán azért is, mert olyan ritkán írt irodalomról): óvatos fogalmazása még a látszatát is elkerülte annak, mintha ez az irodalomtörténeti tény az ő hajdani vélekedését igazolná. Igazán közülünk csak Zelket becsülte, akinek legvalóságghűbb verseiben is bujkált valamilyen természetes szürrealizmus. Déry idegenkedését, például attól, amit én csináltam, nem vehettem rossz néven, hiszen ő már Erdélyi és Szabó Lőrinc „lírai realizmus”-át is megvetéssel nézte. Aminthogy Németh Andor viszolygását is – ő a *Szocializmus*-ban írt a *Korunk*-ről – éppen eléggé indokolta avantgardista beidegzettségé. Eltérítéssel azokkal a *Napkelet*-ben indult kritikusokkal, akik éppen rajtunk reklamálták a cserbenhagyott izmusokat, mert náluk eddig tartott, amíg leesett a húszfilléres, vagyis amíg kezdtek ráébredni, hogy az avantgarde nem *csak* merő és nevetséges kóklerkedés volt.

A *Korunk* hivatalból kirendelt első, úgyszólván előzetes kritikusa természetesen Fejtő volt, a hosszú bevezető tanulmányban. Szerb Antal, aki a *Válasz*-ban írt az antológiáról, kissé gunyorosan tért ki Fejtő bevezetésére, és azt írta róla, hogy „nagyszabású irodalomszociológiai rendszert ad, és abban elhelyezi őket, tárgyilagos és olykor igen kemény ítéletek kíséretében. Konstruál és bírál ahelyett, hogy beajánlana...” Németh Andor viszont el volt ragadtatva ugyanettől a tanulmánytól: „Fejtő Ferenc bevezeté-

sében tartózkodó gyöngédséggel s ugyanakkor ritka kritikai éleselméjűséggel jellemzi a kötetben szereplő költőket; megelőzőleg felvázolja Adytól kezdődőleg a magyar líra társadalmi hátterét, s olyan szociológiai felkészültségről tesz tanúságot e mindeddig inkább hangulatilag érzékeltetett összefüggésekről, amelyre kevés példa van a hazai essay-irodalomban.” A két bíráló egyike sem volt hebehurgyább a másíknál, mindkettőnek igaza volt, csak éppen Szerb Antal – akkor még – jobb szemmel nézte a fiatalokat, mint Németh Andor, és nem imponált neki annyira Fejtő mindent átható, merész marxizmusa. Igaz, hogy ma a marxistákat is meghökkentené ez a leleményes, szellemes, kissé agresszív marxizmus – például azzal a megállapításával, hogy Ady a nagypolgárság életformájából nőtt ki és a *bédoné* vallásának papja volt. Tanulmányának alapgondolatához egyébként – hogy költőietlen korban élünk, és a líra népszerűtlen műfaj – nem sok marxizmus kellett: elvégre Kárpáti Aurélnak egy évvel azelőtti előszava is erről szólt. Olyan hamis közhely ez, amelyet minden időben hangoztatnak – mintha lett volna kor, amelynek általános szükséglete az igazi költészet! „Nemcsak a versben, hanem a regényben s drámában is mindaz, ami lírai” – mármint hogy kor- és népszerűtlen, írta Fejtő abban a korban, amikor, a múlt század realizmusa és naturalizmusa után, a dráma Shaw-tól és O’Neilltől Pirandellón, Giraudoux-n és Szomoryn át Brechtig és Anouilh-ig, a próza Proustón és Joyce-on, Gide-en, Thomas Mannon, Musilon és Krúdyn át Ehrenburgig és Babelig költészettel, sőt lírával telítődött. De 319

hát ez a tájékozatlanság nem Fejtő marxizmusának a rováására írandó: bármely világnézetű kritikustól kitelt volna. Annál inkább ez: „Izmos politikai költészetünk van Bacsányitól Petőfin át Adyig, s hogy ma nincs, vagy alig van, abban nem költőink ludasak”, állapította meg 1935-ben, amikor már megjelent a *Lovaspóló a Vérmezőn*, a *Hősökről beszéltek* és *A város peremén*, hogy csak három jelzőpóznára utaljak a harmincas évek elejének magyar politikai költészetéből.

Ez a tanulmány bizony, jó néhány szellemes megfogalmazásával együtt, olyasmi volt, amire akkor azt szoktuk mondani, vulgármarxizmus, még ha Lukács Györgyöt olvasta is a fejünkre: a dolgokon kell uralkodni, nem a formákon. Hiszen ha már József Attiláról és Illyésről is úgy gondolta, „a politikai költészet sem legerősebb oldaluk”, mert „szerfőlött józanok hitükben”, és hogy „uralkodó lelkiállapotuk az óvatos érzelem”, képzelhetni, hogy járt a „politikátlan” harmadik nemzedék. De azért kemény és szigorú, mint ahogy Szerb Antal fölírta neki, mégsem volt hozzánk. Bár „beajánlani” csakugyan nem ajánlott be, de tőle telhetőleg mentegetett minket, sőt mindent fölhozott a mentségünkre, amit talált. Természetes, hogy kedvenc költője, „az anthológia legtemperamentumosabb költője”, Radnóti volt. Amit róla írt, kritikai remeklés. Akkor nem találtam annak, mert nem egyezett a véleményünk – csak most méltányolom pontos meghatározásait. Harciassága, írja kitűnően megválasztott ígével, „pattog”. „Leküzdhetetlen fiatalság van benne, ami egyúttal férfiaság és életrevalóság a javából... Nem osztályalkatból for-

radalmár, hanem véralkatból.” És ez is milyen pontos: „csupa mozzanatos ige, lobbanás és szökkenés s még a kedvese is zászló, amelyet lobogtat a szél”. Azon is csak utólag bosszankodom, hogy nem én írtam le először, hanem ő vette észre, milyen sajátos, nemesen újfajta, egy nemzedék legjobbjaira jellemző szerelemérzés jelentkezett Miklós verseiben. De amiben a leglényegyet mondta ki: „Radnóti azok közül való, akik ab ovo jól éreznék magukat a világban, ha lehetne.” Radnóti után, úgy látszik, Kis Ferencet tartotta legtöbbre a kötetben. Igaz, szemére hányja, hogy „pongyola”, és úgy véli, hogy „Stefan George kemény formája – ha analógiát keresünk – jobban illik a dolgozók lelkéhez” (ebben tehát Marconnay Tiborral értett egyet), de azért a róla írt kis fejezet a legméltoább arckép, amit erről a többnyire méltatlanul kezelt költőről festettek. De ezzel aztán vége is a kritikai telitalálatoknak. Hajnal Annát láthatólag szeretete, de azért mást nem tud fölhozni a javára, mint a nőiességét, amit annyiszor szajkóztak utána a kritikusok – ha egyáltalában észrevették Annát. Weöresben nem érdekli „a kétségtelen és megdöbbenő tökéletesség”, jobban ingerlik a forma- és stílusjátékok, de semmit sem vesz észre az erejéből, a szenvedélyéből; Jékelyvel pedig végleg nem tud semmit sem kezdeni. Személy szerint nem panaszkodhatom: aránylag jól jártam a bevezetésben, hiszen: „A szociális problematikát nem kerüli el s így a homéroszi formában rongyos lázadók tömegéről, kardélről s lovasattakról esik nála korszerű s emberi szó.” Mégsem örültem a jóakarató szavaknak, mert azzal kezdte, hogy „ideá-

Jóakarató
szavak

lista költő” vagyok. Sőt, így jellemzett: „ideáлизmusból forradalmár is...” Ma már belátom igazát ennek a fogalmazásnak, amelyben az is benne foglaltatik, hogy valójában nem voltam forradalmár – persze. De végképp ezzel bosszantott föl: „ideáлизmusa a schilleri fajtából való” – márpedig Schiller verseit én akkor még ki nem állhattam, és igazán megszeretni azóta sem tudtam.

De igazságtalan volnék Fejtővel szemben, ha ki nem emelnék bevezetőjének elvi részéből egy mondatot. „Nem a támadó, hanem a védekező” – jellemezte líránkat. Kár, hogy éppen ennek a védekező jellegnek nem adta marxista magyarázatát – nagyon fontosat mondhatott volna a mi nemzedékünkéről. De hát igaz: hogyan is határozhatta volna meg közelebbről, amikor mi sem igen tudtuk, mi ellen is védekezünk tulajdonképpen?

Érthető, ha Németh Andor gyöngédnek találta Fejtő jellemzését: ő sokkal idegenebbül nézett végig rajtunk. Lényegében ugyanazt mondta rólunk, mint Kassák, azzal a különbséggel, hogy *sine ira et studio*: nemhogy személyes indulat nem fűtötte őt, de teljesen érdektelen, méla undorral írt rólunk. Ezért is volt meggyőzőbb, meg azért is, mert ismerte a vers mesterségbeli csínját-bínját – egy-két versében maga is finom költő volt –, és nem akart bennünket szakmai kontárságon rajtakapni, mint Kassák. Az is érdeme, hogy szükségesnek tartotta hangsúlyozni, amiről a legtöbb kritikus megfeledkezett, hogy fiatalokról van szó, és „egyikük sem kész költő”; bár azt hiszem, erre a mentségre csak nekem és Radnótinak volt

szükségünk – Zelk és Weöres meg Jékely már kiforrott költők voltak az antológiában is. További érdeke, amit a többiek ugyancsak nem vettek észre, és amit Németh Andor, úgy látszik, a terhünkre írt, de szerintem a nemzedék javára szólt: „s ami szociológiai szempontból igazán megdöbbenő: összeolvasva sem adnak élesen egyértelmű képet a nemzedékről, amelynek lírikusai”. Általános jellemzésének végeredménye, hogy olyanok vagyunk, mint az északi mezők, amelyek „messziről szürkéknek látszanak a köd miatt, de mikor az ember rajtuk jár, lépten-nyomon virágocskákat lát”.

Virágocskák a
ködben

Ami mármost a virágocskákat illeti, külön-külön, „színre és illatra”, láthatóan Rónai Mihály András tetszett neki legjobban, aki „tudatosan városi költő” – ami érthető, tekintve, hogy Németh Andor is fenntartás és kritika nélkül volt urbánus. Hajnal Annát is érezhetően szerette, sőt kivételesen jellemző sorokat írt róla, de végül is abban tetőzött a dicsérete, hogy belőle „lehet, ha állja, a fiatalok Lesznai-ja” – de hiszen ennél Török Sophie többet helyezett kilátásba Annának már első versesfüzete után. (Igaz, hogy Németh Andor részéről ez igazi dicséretnek számított: ő nagyra tartotta Lesznai Annát.) Hajnal Anna mindenestre sokkal jobban járt, mint Zelk, aki „racionális lélekállapotokat emel ki verssé magából, aminek megvan az a veszélye, hogy a téma néha dominálja a lírát”, s akinek Németh Andor csak azt tudja javára írni, hogy „megadatott néki is a »klein aber mein« gőgösen-szerény elégtétele”. Jékelyt többre tartja, de lényegeset róla sem tud mondani. Weörest Forgács

Antallal párosítja, mert mind a ketten „»aus dem Geiste der Musik« tapogatóznak verseikkel”. Rólam azt írja: „Kis Ferenc és Vas István testvérek lehetnének, azzal a különbséggel, hogy Kis fekete, Vas szőke, Kis hangja kemény és rekedt, Vasé pedig lágy és dallamos.” És honnan a testvériség? „Szociális tartalmat csempésznek a klasszikus formába.” Képzelem, szegény Kis Feri hogy prüszkölt annak idején e váratlan testvériesítéstől!

De Németh Andorral szemben is igazságtalan volnék, ha nem írnám ide teljes egészében Radnótiról szóló bekezdését: „A kötet legproblematisabb költője alkalmasint Radnóti, aki szeges, darabos és süket, de van benne valami furcsa makacsság, amellyel addig rángatja ide-oda többnyire hálátlan materiáját, amíg sikerül poétikus oldalára fordítania. Mondhatnám azt is, hogy a bokszolóra emlékeztet kíméletlen magatartása, mellyel maga elé kényszeríti és lekockoutolja a víziót.” Ezt a néhány mondatot akkor, minden bosszúságom közepette is, kritikai bravúrnak tartottam, mert pontosan megfogalmazta, hogy miért tudtam én akkor még Radnótit rossz költőnek. Most még nagyobb elismeréssel idézem, mert látom, ebben a megfogalmazásban benne rejlik – sokkal inkább, mint a Fejtő szeretetteljes Radnóti-portréjában – az is, amiről akkor nem tudtam (és Németh Andor sem tudott): hogy miért lehet belőle mégis nagy költő.

A legnagyobb szeretettel a harmadik nemzedéket kétségkívül Szerb Antal fogadta, a kritikai élet sztárja: magyar irodalomtörténete szenzáció volt – én is

nagyon szerettem. Őt nem idegesítette visszafordulásunk, régieskedésünk: akkor éppen az ilyesmit kedvelte. Németh Andorral ellentétben ő egységesnek látta generációnkat. „A közös vonások, a közös társadalmi-politikai égalj hatása szembetűnő”, írta cikke elején. Ez a „közös társadalmi-politikai égalj” nagyvonalú kifejezés, de ő eléggé mellesleg említette, nem is tért rá vissza: nem érdekelt sem a társadalom, sem a politika – a szellemtörténeti iskola bocsátotta útjára. Szerinte a nemzedék egységesítő jellemvonása: „a hold rehabilitációja”. Ez ma kissé nevetségesen hangzik, és azt hiszem, nemcsak azért, mert az emberiség azóta belekezdett a hold meghódításába – ami, bevallom, az én szememben a régi holdromantika nagy részét devalválta. (De például József Attila sorának: „Ha a hold süt, a néma, sírontúli fény”, a holdutazók leírása csak új érvényességet szerzett.) Szerb Antal mindenesetre nagyon meggyerősen tudta összefoglalni, mit is ért a holdvilág rehabilitációján: „Ez a költőiség örök időktől fogva a holdvilággal van valami összefüggésben. A költő éjszaka jobban érzi magát, mint nappal. Kevésbé érdeklik a nappali dolgok, a hivatal, a pénz, a politika és az Isten, inkább az éjszakai dolgok: a patakok, a macskák és a szerelem. Ennek a költőnek nem az a fontos, hogy világosan megfogalmazza, mi a baja neki és az emberiségnek.”

„A költők közül Jékely Zoltán és Weöres Sándor a legérdekesebbek” – így kezdte egyéni jellemzéseit –, ami természetes: ők feleltek meg leginkább „a holdvilág rehabilitációja”-nak. Érdekesebb, hogy harma-

A hold
rehabilitációja

diknak Radnótit avatta a holdvilág lovagjává. Ehhez persze az kellett, hogy elhallgassa ne csak Radnóti politikai és társadalmi érdekelttségét, de azt is, ami szerelmi lírájában újszerű volt, a későbbi „2 x 2 józansága” ígéretét. Ilyen tónusú arcképet fest róla: „Költői költő Radnóti Miklós is: gyengéd és színes képzeletű, a szerelem költője, a régi, szép szerelemé, és a természet dolgairól, estékről és fákról ő is tud teljesen hiteles dolgokat mondani. A póza még nem egyenletes. Itt-ott olyan rekedtség fogja el, mint a kamaszt, aki cigarettázik. Bizonyára ki fogja nőni.” De akiknek jogosultságát a holdvilág lovagrendjére nem tudta megindokolni, azok sem okoztak neki gondot. Forgács, Habán, Hajnal Anna, Kis Ferenc „a harmincéves nemzedék tehetséges utócsapata” voltak, néhányunkat viszont így intézett el: „Rónai Mihály András, Toldalaghy Pál, Vas István és Zelk Zoltán is magukban hordják azt a valamit, a hold rehabilitációját. Finom és lelkiismeretes költők, szeretik az eleganciát, költőileg jómodorúak.” Amihez még hozzátette gunyoros próféciával: „Vas István mozog közöttük a legbiztosabban a versben, olyan biztosan, hogy későbbi prózaírókat sejtetek benne.” Én ugyan Toldalaghyt sokkal holdlovagibb alkatnak éreztem Radnótinál, de hát ennél vaskosabb ellentmondások sem gátoltak soha semmiféle kritikust egy kritikai koncepció gyakorlati alkalmazásában.

Ő volt kritikai életünk sztárja, mondtam az előbb. De a korszak reprezentatív kritikusa az én szememben Halász Gábor – már csak azért is, mert ő kizárólag kritikus volt. Sőt ezen túl, az én számomra ő a

kritikusi nagyság és reménytelenség együttesének legkirívóbb reprezentálója – úgy lehet, éppen azért, mert az ún. harmadik nemzedék ostromozása mint macacs, folyamatos és fokozódó komplexus jelentkezett munkásságának utolsó korszakában. De talán azért is, mert tőle kaptam az első, életre szóló leckét a dicsőségről, a hírnév semmibebevételéből, a közönyből a jó és (ezzel közvetve) a rossz kritika iránt – vagyis ő kezdte meg edzésemet a kritika elviselésére. Hiszen elbeszéltem *A félbeszakadt nyomozás* vége felé azt a felejthetetlen estét, a Szabad Egyetem padsoraiban, amikor a dobogóról az új magyar költészet Adyval kezdődő előadássorozatának lezárásakor, nem sokkal első kötetem megjelenése után Halász Gábor, akivel személyesen nem ismertük egymást, váratlanul kimondta nevemet, amitől engem elfogott a dicsőség-mámor fogvacogtató láza, mely nem csökkent azzal, hogy utánam Weöresről beszélt, de élmélygő kiábrándultsággá dermedt, amikor harmadiknak egy rossz költőt említett, akiből ugyan később nagy név lett, de nem a költészet műfajában. Egyelőre azonban semmi jele sem mutatkozott annak, hogy a mi nemzedékünk lesz a vesszőparipája. 1935-ben ugyan egy új verskötetekről szóló tanulmányát velünk fejezte be, de a *Korunk*-antológiáról nem vett tudomást. Rökonszenvező kíváncsisággal fogadott minket, kb. úgy, mint három évvel azelőtti előadásában, az egyetemen: „Néhány szó még a legfiatalabbakról, akik a dac igénye és az utánpótlás csábításai között most indulnak. Biztató jel, hogy mindnyájan birtokában vannak a vívmányoknak, amelyekkel az előttük járó nemze-

Kritikusi
nagyság és
reménytelenség

dék elkülönítette magát, és nagyon kevesen elégszenek meg velük. Egyszerűek, természeteseek, szókimondók, a verselés hanyagságát ugyanolyan virtuózan értik, mint a technikáját, de már szükségét érzik az antik álarcöltésnek (Vas István), újfajta helyzetdaloknak, új mesterkéeltségnek (Weöres Sándor), sőt pátosznak is (Bóka László). Felvilágosodottak és titokáhítók, ami a legjobb lélekállapot. Talán közülük kerül ki, talán még most kisgyerek, aki az átmenet sejtéseit az új, ismeretlen artisztikumról beteljesíti.”

A *Korunk*-antológia után kilenc évvel írta Halász Gábor az addig legelmarasztalóbb cikkét rólunk – azaz mondjam inkább, a nemzedékről, mert engem ebben a cikkében már meg sem említett. Rónay György válaszolt rá, és tanulmányában – nyilván mert Kassák korábbi kirohanását akkor még nem ismerte – többek közt megemlítette, hogy ez az egész vád a nemzedék konzervativizmusáról és klasszicizmusáról Szerb Antalnak egy 1938. októberi cikkéből ered. Amire Halász Gábor a még erősebb viszontválaszában azzal tromfolt vissza, hogy ő Szerb Antalnál egy évvel korábban megfogalmazta ezt a vádat *A líra ellenforradalma* című cikkében. Filológiaiag kétségtelenül igaza volt. Mégis, most, hogy újraolvasom Szerb Antalnak azt a régi cikkét a *Nyugat*-ban (*Könyvek és ifjúság elégiája*), látom, hogy amiről szó volt, azt ő, bár kedvesebben és szeretetreméltóbban, de lényegibben, egyszerűbben és főleg bátrabban mondta ki, mint Halász Gábor. Az időrendet megbontva tehát az ő panaszával kezdem.

lasz-beli, amellyel jelentkezésünket fogadta, és három év nagy idő egy kritikus életében – az ő ízlésük és gondolkodásuk gyorsabban változik, mint a költőké. Szerb Antal is, úgy látszik, addigra fölhagyott a régiesség kedvtelésével: új izgalmakra vágyott. A *Könyvek és ifjúság elégiája*-ban szplínesen tekint végig a harmincas évek világirodalmán: unalmasnak és túlságosan lehiggadtnak találja. Cikkét velünk zárja: „Igen, itt van egy új nemzedék, a leg»nemzedékebb« életkorban, és egyáltalán nem akar úgy viselkedni, mint egy új nemzedékhez illik. Nem hisz semmiféle új izmusban, amire mi öregesen legyintheznénk, nem rajong senkiért, akiért mi ne rajongtunk volna, nem gyűlöl senkit, akit mi ne gyűlöltünk volna, és ha néha szid is minket, azt sem irodalmi okokból és rossz lelkiismerettel teszi. Pedig ez az új nemzedék rendkívül tehetséges – legalábbis Magyarországon: lírai költői átlagban jobbak, mint az előző nemzedéké, líraiabban, újságírói új műfajokat teremtenek, tudósai félelmetes felkészültségűek. De hol a dac, a szekta, a jelszó, a révület, a »mania«? Hol van valami, amit meg kellene tőlük tanulnom, valami, amit végre nem értek, valami, ami újra a csodavárás sodrába ragadna? Ó, fiatalok, irigyelt fiatalok, miért nem akartok mesztereimmé lenni? Miért jó nektek, ami nekem jó, miért nem képeztetek el valami hirtelen bolond ragyogással...?»

Hol a jelszó?

Rónaynak Halász Gáborral vitázó cikke céloz rá, hogy annak idején a *Napkelet*-ben többen is válaszoltak Szerb Antal cikkére, csupa prózaíró. Én nem olvastam a *Napkelet*-et, így hát nem tudom, mivel tud-

tak védekezni. Én magam nem nagyon hederítettem rá. Egyrészt nem vettem eléggé komolyan a véleményeit; másrészt 38 októbere volt: akkor kaptam meg, az első zsidótörvény következtében, felmondóleveletem a Standardben, Eti már beteg volt (ha nem is tudtuk, milyen komolyan), Kassákné egy héttel azelőtt ölte meg magát – ha komolyan veszem, csak röhögök azon, hogy „valami hirtelen bolond ragyogással” képezzem el Szerb Antalt. Fölfigyeltem azonban cikkének néhány korábbi mondatára: „A szürreális-takat is megértem, de hol vannak már a szürreális-ták? Van egy-két angol-amerikai költő, akit nem értek: T. S. Eliot, Ezra Pound, de az az érzésem, hogy nem is érdemes megérteni őket, különben is öreg bácsik már, nem valami új szekta fullajtárjai. Szekták egyáltalán nincsenek már.” Ezek a mondatok jobban vonzottak Eliothoz, mint Hamvas Béla komoly tanulmánya. Emlékszem: akkori reménytelen süllyedésem közben is elhatároztam: ha valaha még kidugom fejemet ebből a hínárból, nekivágok Eliotnak. De most, utólag, el kell ismernem, hogy Szerb Antal fogalmazta meg a legtömörebben és legvilágosabban, mi a baj velünk: nem úgy viselkedünk, mint egy új nemzedékhez illik. És a maga fennen hangoztatott neofrivolizmusával ő vállalta legnyíltabban, minden komolykodás és nagyképűség nélkül azt a követelő léhaságot, amelyet igenis el kell képesztetni, a hivatásos irodalommal foglalkozásba belefásult kritikai kíváncsiságát új ingerekkel izgatni.

330 Halász Gábor bizony nem tudta ilyen pontosan és érthetően megmondani, tulajdonképpen mit is akar

tőlünk. *A líra ellenforradalma*-t egy antológiáról írta a *Nyugat*-ban – ez volt a harmadik nemzedék harmadik antológiája. Két évvel a *Korunk* után jelent meg, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában, *A tanítás problémái* sorozatában, amelyet Vajthó szerkesztett, az *Új magyar költők* második köteteként – de ezt a kötetet Makkai László, a későbbi történész állította össze, a bevezető tanulmányt is ő írta. Ez az antológia jóval átfogóbb volt a *Korunk*-nál: huszonhárom költő szerepelt benne. Most megint köztünk volt József Attila – isten tudja, miért nem az első kötetbe került, ahová való volt. De Makkai bevette az erdélyieket is: Dsidát, Kiss Jenőt, Szabédi Lászlót, Szemlért. Nemzedékünk szaporodott a közben jelentkezett költőkkel: most már Jankovich is benne volt a csapatban, meg Képes Géza, Rónay György két versével, az egyik ugyancsak Berzsenyit idézte, akit védőszenjtjének tekintett a nemzedék, Takáts Gyula három nagyszerű versével és mindegyikben az általános erőnek és a részletek finomságának legtakátsibb vegyülékével, sőt Devecseri is kettővel, közte volt már a mindenkit elbűvölő *Budai hegyek utcáin*. Ennek az antológiának mennyiségileg is kiugró sztárja Dsida volt, aztán jóval utána, mennyiségi sorrendben, Jékely, majd József Attila és Szemlér Ferenc, aztán Toldalaghy, Weöres és Zelk – Radnóti meg én egyforma helyet foglaltunk el.

Szaporodó
nemzedék

Makkai jobban szerette nemzedéke költőit, mint Fejtő. Pontosabban: mindketten azokat vállalták, akik közel álltak hozzájuk – ez természetes. Fejtő azokról, akik nem álltak hozzá közel, tulajdonképpen

semmit sem mondott; Makkai azokról, akik távolabb álltak tőle, *mást* mondott – vagyis enyhén meghamisította őket. Pedig a maga másfajta nyelvjárásán, de szószaporítás nélkül is pontosan, ő is megrajzolta az új magyar líra társadalmi háttérét, amely nem nagyon különbözött Fejtő, de még Kassák tablójától sem, sőt már benne foglaltatott az Új Magyar Szellemi Front csődjét követő kiábrándulás is: „A nemzeti sorstragédia és az azt követő belső alakulások, a társadalomnak Szekfű Gyula által neobarokknak nevezett megmerevülése azonban útját állták a költők közéleti kezdeményeinek, s az első lendületet keserű kiábrándulás követte. A költő, mihelyt észre kellett vennie, hogy trombitái az új Jerikó falait le nem döntik, titkolhatatlan elégedetlenséggel vonult vissza az önmagáért való líra területére és csak szemrehányó oldalpillantásai jutottak a maga útját követő »nagy élet«-nek.” Elvégre mindnyájan ismertük Szekfű Gyula leírását a „neobarokk” magyar társadalomról, ezt a maga tartózkodó módján ugyancsak radikális helyzetképet. A különbség csak az, hogy Makkainak rokonszenves az a befelé fordulás, ami ennek a folyamatnak a következménye volt. „A ma nem kér tanácsot a költőtől, magára hagyja, a kisszerű élet korlátai közé szorítja. Hol kereshet hát igazi nagy életet, hősi életet? A gyermekkorban és az álomban.” És ennek bizonyítására még engem is például tudott felhozni: „»az emléknél nincs semmi biztosabb« – írja Vas István, és elfordul az alakíthatatlan, mostoha külvilágtól a kedély belsejébe, de nem állja meg, hogy alkalomadtán állást ne foglaljon vele szemben”. Igaz,

hogy csak három, semmiképpen sem jellemző verses volt az antológiában, legföljebb annyiban érdekesek, hogy világosan érződik rajtuk az a Valéry-hatás, amelyről beszéltem. De volt, akit a magyarázat föltűnőbben megmászított, mint engem. „A két nemzedék közt a mesgyén álló József Attilának, a meggyötört emberrel való mély együttérzés mellett a társadalom felé csak fintorai maradnak” – ez kissé erős volt. Elvégre *A város peremén*, amely négy évvel, *A Dunánál*, amely egy évvel a Makkai-féle antológia előtt jelent meg, akárcsak a *Levegőt!*, és az antológiát megelőző *Thomas Mann üdvözlése* csak nem tekinthető fintornak? Igaz, hogy mindezekből a versekből egy sem szerepelt az antológiában – mint ahogy semmiféle politikai vers, még Jékely *Apotheosis*-a sem, amely nemcsak Jékely pályájának, hanem az egész nemzedék költészetének is érdekes mozzanata volt – erről is kellene még beszélni. Talán ezért is nem szerepelt Kis Ferenc az antológiában – amelynek ez volt a legigazságtalanabb mulasztása. Így félremagyarázva József Attila is beilleszthető volt abba az „emlékek és álmok összefonódásából” keletkezett, „irreális, látomásos világ”-ba, melyet Makkai az új magyar költészet legfőbb értékeként becsült. Persze azt is tekintetbe kell venni, hogy ez félig-meddig hivatalos, nyilván iskolai könyvtáraknak szánt kötet volt.

Mindezzel együtt Makkaié volt a legszebb tanulmány, amit úgy általában a nemzedékről írtak, az egyetlen, amelynek félig-meddig komolyan vehető felépítése volt – bár ugyancsak eléggé egyoldalú koncepcióval, a nemzedék egységes arculatának fikciója

kedvéért. Amellett érdekes összefüggéseket fedezett föl a nemzedék lírája és a világ új szellemi áramlatai között: „A halálromantika és víziós látásmód az expresszionizmusban már nyugat-európai költői iskolát teremtett, és egyik nagy csillaga, Georg Trakl például halaványan ezekben a fiatalokban is tükröződik. S a vitalizmustól a német egzisztencializmusig terjedő filozófiai fejlődés, ha nem is közvetve, de a kor-eszmék beszívargása folytán otthagytá nyomát egy-egy fiatalunk szemléletében. Heidegger hősies pesszimizmusa, a halál tudatában aggodalomban reszkető lélek gondolata, a halál misztériumát lázasan faggató költészet legidősebb párhuzama.”

Én ugyan Heideggert nem olvastam (és ezt a mulasztásomat azóta sem pótoltam), de éppen az előző évben fölébredt az érdeklődésem iránta. Moszkvából jövet és a spanyol polgárháborúba tartva ugyanis néhány napra kiszállt Pesten Arthur Koestler, pihenőül egy kissé lenézni szülővárosát. Egy este Déry, Németh Andor társaságában, magával vitt, hogy megismerjem a nevezetes férfiút, akiről még nem tudtuk, hogy világhírű író lesz belőle – csak amikor Franco győzelme után a *Nouvelle Revue Française*-ban olvastam remeklő beszámolóját a vernet-i internáló táborról, kezdtem tisztelni félelmetes tollát. Kávéházról kávéházra jártunk, közben nem győztem bámulni: ez az a legendás híró kommunista hős, ez a vibráló idegnyaláb, akinek arroganciáját láthatóan kisebbrendűségi érzetek táplálták, és akinek szavait olyan áhítattal hallgatta a két szürrealista mester? És meglehetett az a kaján tanú-élményem, hogy Tibort, aki velem

szemben akkor éppen a zordon bolsevikot játszotta – őszintén játszotta –, és akinek *A befejezetlen mondat*-t, illetve addig elkészült részleteit mohón, mindig megújuló izgalommal olvastam, itt meglehetősen felülről lefelé kezelik, mint kávéházi passzív polgári értelmiséget. Hajnal felé aztán kikötöttünk a Petőfi Sándor utca és Kígyó utca sarkán, az Ice Barban, a mai Jégbüfé helyén, és ott, abban a kávémámorban, amely akkoriban elválaszthatatlan volt a pesti szellemi élettől, Koestler két órán át Heidegger egzisztencializmusát magyarázta. Utána kivettem a könyvtárból a *Sein und Zeit*-et, de nem vonzott a stílusa, így hát csak belenézgettem. Nem sokat értettem belőle, annyit mégis, hogy Makkai bevezetését olvasva belássam: van valamelyes igazság a föltételezett párhuzamban. Hasonló leleménye volt, hogy öntudatlan összefüggést keresett az elméleti fizika akkori forradalma és a harmadik nemzedék transzcendenciája között, bár ezt kissé általánosító körülményességgel fejezte ki: „a magyar líra legújabb nemzedéke. . . pillanatnyi időszerűségek helyett a kor legégetőbb szükségét felfedezve, az emberiség új lelki irányulásának problémáját teszi magáévá”. Bár arról sem szabad megfeledkezni, hogy kritikusnak Makkai László is elég fiatal volt akkor: huszonhárom éves.

Voltaképpen az ő alaptételét vette át Halász Gábor *A líra ellenforradalmá*-ban, egy magasztaló félmondat tal adózva is a bevezetőnek. De Kassákra is hivatkozott: hogy milyen igaza volt, amikor Reviczkyéket nevezte ki őseinknek. Csak éppen mindkettejük gondolatmenete alól kihúzta a társadalmi alapot. Az ő ta-

Új lelki
irányulás

nulmányából nem lehet megtudni, mi volt előzménye a tárgyalt befelé fordulásnak, és még csak gyanítani sem, hogy a mérlegre tett versek keletkezése közben valami történt is Magyarországon és a világban. A címben az „ellenforradalom” szavát ő sem egyértelműen elítélőleg használta, akkor hát mi az, amin meg volt akadva? Fanyalgását – nem tudok rá jobb szót – nem fogalmazta meg világosan. Mindenekelőtt az tűnt föl neki, hogy „egyéniségüket nehezebb elkülöníteni, mint az előttük járó nemzedékéit”, és „a húszévesek arca – nem csak fiatalságuk miatt – egybemosódóbb, alkati rokonság van köztük”. Ezen már akkor sem győztem csodálkozni. Hogy is lehet ilyen kibékíthetetlen ellentéteket egybemosni? Bár Halász Gábor ebben is Kassák, Szerb Antal, Makkai László alaptételét forgatta. Csak Németh Andor volt – ebben a tekintetben – józanabb: ő azon döbbsen meg, hogy „összeolvastva sem adnak egyértelmű képet a nemzedékről, amelynek lírikusai”. Halász Gábor azzal könnyítette meg magának a tétel alkalmazását, hogy Jékelyt tekintette a nemzedék reprezentatív költőjének, hozzá mérte a többit, és mert *majdnem* mindenki volt valami, amí Jékely költészetének is alkateleme – azt emelte ki. „Az elégia jobban sikerül nekik, mint a dal”, írta például egy olyan társaságról, amelynek – enyhén szólva – tagja volt Weöres is, akinél nagyobb mestere a dalnak nem sok van a magyar költészetben: Csokonai, Petőfi, József Attila, többet nem is tudnék megnevezni hirtelenében. De Weöres dalait Halász Gábor elhanyagolható jelenségnek vélte. Pontosabban fogalmazott vádja

volt az újdonság, frissesség hiánya. „A líra, mint a mese hétfejű sárkánya, minden nap szűz leánytestet, elhasználatlan élményt kíván, és jaj annak, aki megcsalni próbálja”, mondta ki a szabályt, holott nem a líra műzsája volt ilyen válogatós fenevad, hanem a kritika, a vérbeli, az igazi, az a hétfejű sárkány, aki minden napra új szűz lányt követel, csak hogy ezt a vérszomjas léhaságot Halász Gábor nem merte bevallani – talán még önmagának sem. Így vonta le a végkövetkeztetést: „Új artisztikum felé halad a magyar költészet – írtam egyik régebbi tanulmányomban. – Egyelőre félig igaz: újra az artisztikumhoz jutottunk. A költőt, aki megbotránkoztatni is tud majd újságával, még a jövő rejti.” Igaza volt hát a Rónayt lefordító válaszában: ő előbb kérte rajtunk számon a megbotránkoztatást, mint Szerb Antal. Csak nem olyan egyszerűen és érthetően – a kedvességről nem is beszélve.

Márpedig őrá igazán nem lehetett ráfogni, hogy bármiféle személyes indulat, ellenérzés fordítja szembe a fiatalokkal. Amint az egyéni jellemzésekre került sor, igyekezett a legelőnyösebb rajzot készíteni azokról, akiket arra érdemesnek tartott. „A legjelentékenyebb közöttük kétségtelenül Jékely Zoltán; a varázslás, az új költői eszmény, az ő természetének felel meg legjobban.” Máig is érvényes portrét készített róla. Így fejezte be: „Egyébként költői jövőjét nem féltsem; törekénységében szívósabb, mint sok őserőjű, kész értékeiben láthatatlan csírák érlelődnek, további meglepetéseket ígérve.” Ezek a csírák egyébként nem is voltak olyan láthatatlanok: jelen voltak

Válogatós
fenevad

az olasz–abesszín háborúról írt megröndítő remekművében, az *Apotheosis*-ban, de Jékely napja – vagy Szerb Antal szerint a holdja – nem kedvezett a kibomlásuknak, és Jékelyt senki se biztatta kibontásukra. Kár, hogy Halász Gábor sem vette észre ezeket a csírákat – de napi történelem fölött elnéző, finnyás tekintete hogy is vehette volna észre! „A legtöbbet fejlődött Radnóti Miklós” – dicsérte meg másodiknak, főleg azért, hogy túljutott a kísérleteken, de valamit mégis megőrzött belőlük. „Ami alapnak nem volt jó, az remek most habarcsnak, ami forradalomnak gyenge volt, az most békének lüktető, eleven és bátor.” „A legrokonszenvesebbek Jankovich Ferenc és Zelk Zoltán” – akikről nagy szeretettel ír. A következő dicséret már nem ilyen gyöngéd: „A legmulatságosabb Devecseri Gábor és Weöres Sándor. Két csikó, amelyik spanyol iskolába fogta be magát... Devecseri az érzelmesebb, Weöres a büvészkedőbb.” És végül a ledöfő biztatás: „Nagyon-nagyon tehetségesek; lesznek még fiatalok is.” Hajnal Annáról viszont ő sem tud mást mondani, mint hogy ő a legnőiesebb.

Ezzel aztán vége is a *leg*-eknek. Engem meg sem említett a seregszemlén. Utólag se mondom, hogy ezt nem sokba vettem. Bár akkor már azzal áltattam magam, hogy megedződtem a kritikára. És igaz is, hogy megtanultam a jó kritikát meg a rosszat is kellő értékre leszállítani: az egész kritikai életet valami tőzsdefélének láttam. De éppen ezért, nagyon is tisztában voltam vele, mit jelent, hogy ezen az előkelő tőzsdén nem jegyzik a részvényemet. Legföljebb azon gon-

dolgoztam el, hogyhogy nem vette észre: én aztán hoztam, amit annyira reklamált, „elhasználatlan élményt”. Mert akkor már tudatában voltam annak is, amit Szigeti úgy fogalmazott meg tíz év múlva, hogy sikerült vizet fakasztanom a sziklából. Csakhogy akkor még nem tudtam, hogy Halász a líra követelményének örvén – valószínűleg öntudatlanul – a *kritika* hétfejű sárkányáról beszélt, és az az elhasználatlan élmény, amit én hoztam, az ő számára nem volt élmény. Nem tudtam azzá tenni? Vagy: szűz lány volt ugyan, de nem kedvére való? Nem „varázslat” volt, az bizonyos. És még valami: talán én voltam az egyetlen, akinek semmi közös vonása sem volt Jékelyvel. Mindenesetre *kivétel* voltam, mint annyiszor korábban és később – a nemzedéken belül is. És a kivételségnek vannak előnyei, és vannak hátrányai. Akkor még csak a hátrányait éreztem.

Ma már főleg azon csodálkozom: hogyhogy annak idején meg sem említette az erdélyieket, még Dsidát sem, aki ennek a kötetnek Jékelynél is kiemeltebb csillaga volt, többek közt két olyan nagy versével, mint a *Szerenád Ilonkának* és a *Hulló hajszálak elégiája*, és bár az antológiában nem szerepelt, de Halász cikkének írásakor már olvashattuk *A sötétség versé*-nek nagy erejű képét a feketekávéba mártott kockacukor kristálytestébe fölszivárgó, sűrű léről. És ma már sokkal kevésbé értem, hogy Dsidára sem tért ki, mint azt, hogy engem nem tartott szóra érdemesnek.

A cikket szokatlan *Szerkesztői megjegyzés* követte a cikk betűivel azonos nagyságú, de föltűnőbb, *kurzív* betűkkel, nem lábjegyzetként, hanem folyamatosan a

Szemük se
rebben

szövegrészben: „Ezt a cikket annak hangsúlyozásával bocsátjuk a nyilvánosság elé, hogy az pusztán írójának egyéni véleményét képviseli. A szerkesztők nem tartják még elérkezettnek az időt arra, hogy a legfiatalabb magyar költőgenerációra nézve a kritikus rangsorozatot próbáljon megállapítani, s úgy érzik, hogy az összehasonlítások súlyos igazságtalanságra vezethetnek. Nem mulaszthatjuk el ez alkalomból külön is fölhívni a figyelmet a fiatal Weöres Sándor kivételes tehetségére, mely még kiszámíthatatlan meglepetéseket hozhat azoknak, akik a magyar líra jövője iránt érdeklődnek.” El tudom képzelni Babits évről évre növekvő nyugtalanságát, amikor azt kellett látnia, hogy ott van egy zseniális költő, az ő kedvence – és a jobb- és baloldali kritikusoknak a szeme se rebben. Babitsot különösen Halász Gábor idegesíthette, akivel előzőleg is volt a *Nyugat*-ban összeshólalkozása, melynek során ugyanazzal az igazságtalán váddal illette Halászt, amivel Halász és kritikus-társai minket: az epigonizmus vádjával.

Babits sovány keze hát megint belenyúlt Weöresért a nemzedéknek ásott tömegsírhoz, az epigonizmus vádjának gödrébe, és kihúzta onnan. Mégis, ezúttal is leginkább Weöres mérgesedett föl a kritikán, mert *Harmadik nemzedék*’-ét (amely 1938-ban jelent meg a *Nyugat*-ban) legközvetlenebbül valószínűleg Halász Gábor cikke inspirálta, bár ez a vagdal kozással induló, vicces vitavers, amelynek csak befejeztekor vesszük észre, hogy Arany János-i ars poetica és elejétől végig nagy költemény lett belőle, Fejtőnek, sőt Kassáknak, de még Makkainak is felelt. Őt is

leginkább az a tévképzet háborította föl, hogy mindnyájan hasonlítunk egymásra. „Csicsóné három lánya mi vagyunk-e, / hogy egy szoknyát húz ránk a kritika?” – kérdezte, és meg is felelt rá: „Jékely, Vas, Dsida úgy illik össze, / mint sárgadinnye sóval és tubákkal” – mert ő nem feledkezett meg Dsidáról. A megbotránkoztatás igénye őt is megbotránkoztatta:

Csicsóné lányai

*De nem ismétlő-pisztoly a világ:
van-e ma szükség és mód új irányra?
hogy adjunk szörnyűt a mai gyomornak,
mikor szegény bendő megbírja már az
enyvet, forgácsot és patkószeget?
s mily lázadás az, melyet bagyomány
s illem kíván? ha az ablak-zúzás
kötelező, úgy akkor lázadunk, ha
azért se randalírozunk. Világos.*

Nyilván a politika követelménye sem ingerelte őt kevésbé – „s mit bánom: jobb- vagy baloldali vagy”, írta abban a részben, ahol a *maga* művészetfölfogását fejtette ki –, de érezte, hogy ezt nem verheti vissza ugyanazzal az egyértelműséggel, mint a formai forradalomét, hiszen vagyunk néhányan, akik politikai költészetet is művelünk – és ránk is sort kerített. „»Politikátlan« korosztály vagyunk? ha / »szociális« versünk mind megpipázzák, / a plajbász csúcsa elkopik, fogadjunk.” Még arra is talált módot, hogy megvédje Zelknek azt a szép verskezdetét, amit Kassák pellengérre állított:

Álomvilágban élünk? – hiba volna? –

*„Petróleumszag s kávésbögre – zsiros
papír és tört kenyér” (Zelk verse): bájos
vagyálom...! Lám, ki fart vet a valónak,
nem a poéta, de a kritikus.*

Ars poeticájának a tartalmával persze nem értettem egyet – ez meg is cáfolta volna a verset –, de a befejezésével annál inkább: „Ó, szépség lázmérője, hátgerinc, / te néma bölcs: te légy, te légy bírálóm!”

Mikor ezt elolvastam, azt gondoltam: no, a kritikusok el vannak intézve. Micsoda naivitás volt! Szerb Antal egy év múlva úgy tért vissza az „elképesztés” kérdésére, mintha erről közben szó sem esett volna. Halász Gábor, hét év múlva, Rónay választát, mint már említettem, legalább egy fölényes letromfolásra méltatta – nyilván, mert prózában volt írva, tehát mégiscsak kritikai megnyilvánulásnak volt tekinthető. De egy verset, egy epigon, bűvészkedő költő versét miért is vette volna figyelembe? *A líra ellenforradalma* után két évvel *A század gyermekei* címmel írt rólunk. Ekkortájt érett meg pályája utolsó, nagy korszakára, abban az évben írta szép cikkét József Attiláról és izgatott beszámolóját Eliotról, a következőkben pedig betetőző történelmi tanulmányait, a magyar századvég tablóját és a „magyar viktoriánusok” portréit, és azokat a nagy tanulmányait, amelyek már címükkel is jelzik Halász Gábor irányváltozását: *A stilizálás alkonya*, *Balzac példája*, *Portré és tabló*. Ekkor lépett túl a szellemtörténeti iskolán, sőt valamelyest érdekelni kezdte a jelenkori történe-

lem is – a valóság. *A század gyermekei* – ezt a hangzatos címet is egy történelmi párhuzamnak köszönhattük. Egy kissé a hajánál fogva előrángatott párhuzam volt: ezúttal a Napóleon utáni korszaknak azokhoz a francia költőihez hasonlított bennünket, akiknek, nem követvén „Balzac példáját”, a *mal du siècle*, a „század betegsége” lett a sorsuk, a „lemondás a csapongó romantika és a kutató realizmus örömeiről”, a Musset nemzedékéhez, amely „bágyadt volt, fáradékony, akarattalan és céltalan”. Ez az érdekes párhuzam valamelyest előnyösebb helyzetet biztosított számunkra, mint *A líra ellenforradalma*, mert hát Musset-re hasonlítani mégiscsak előkelőbb családfa volt, mint Reviczkyre visszafajzani – bár nem tudom, hogy Musset csakugyan annyival jobb költő volt-e Reviczkynél, és George Sanddal való szerelme szebb-e, mint Reviczkyé meg Jászai Marié.

A század gyermekei azonban nem seregszemle akart lenni, mint *A líra ellenforradalma*, hanem csak néhányan szerepeltünk benne *pars pro toto* példa gyanánt, prózaírók és költők vegyesen: Sőtér, Grandpierre, Jékely (most a regényíró) egyrészt, Jankovich, Weöres meg én másrészt. Hogy miért éppen mi hármunkat választott a költők közül, nem tudom. Mert ugyan mindhármunknak abban vagy az előző évben jelent meg kötetünk, de ezekről már külön bírálatot is közölt a *Nyugat*. *A teremtés dicséretéről* például Jékely írt, és ha Weöres korábbi, az *Éjszakák*-kal kapcsolatos fenntartásait vizsgozta is némi „fanyalgással” (ez az ő szava), azt is leírta, hogy „rendkívüli magyar költőtehetség él közöttünk – hála a Weöres-pro-

Előkelőbb
családfa

zódia és nyelvezet Vörösmartyéhoz fogható tökéletességének”, és hogy „olyan magyarsággal” beszél, „amilyennel csak legnagyobb költőink beszélnek”. Eszerint Babits után Jékely is megfogalmazta Weöres nagy költőváltát – de hát én nem a költők, hanem a kritikusok süketségéről írtam. Ugyanabban a *Nyugat*-számban írt Weöres a *Menekülő Műzsá*-ról. Kritikáját én annak idején levágásnak fogtam föl, és anynyira megsebzett vele, hogy azóta sem olvastam el. Most már látom, hogy van benne néhány mondat, amelyet minden viszonylagosság nélkül fölírhatnék a dicsőségtáblámra – ha vezetnék ilyen. De lényegesebb ennél az a *viszonylagosság*, hogy *tőle* akár az egész cikket zászlóhajtnak is tekinthetem. *Tőle*, ezt nem azért hangsúlyozom, mert azóta kiderült róla, hogy nagy költő – ezt akkor is tudtam. De akkor még nem tudtam, mennyire *kellett*, hogy idegesítse őt minden, amit gondolok, élek, mindaz, ami vagyok.

Csak hogy most nem a költőkről van szó, hanem a kritikusokról, közelebbről Halász Gáborról és *A század gyermekei*-ről. A költőkre áttérve, nem „a közös gyengéket” akarta felsorolni, mint a regényíróknál, hanem az „egyéni erőfeszítéseket” figyeli, amelyekkel ki akarnak lépni a „közös korlátok” közül. „A legtöbbet, valóságos atlétamutatványként, Jankovich Ferenc produkálja.” Kétes dicséret egy költőről, még hozzá ilyen szelíd költőről, aki nem atléta, hanem dalnok, de Halász komolyan gondolta: „Jankovichban éppen ez a kiállítás rokonszenves; mellét nekifeszíti a szélnek . . . úgy száll szembe a viharal, hogy túlkiáltja.” Hát persze, mert kötetének cí-

me: *A viharhoz*. Halász Gábornak is jellemző tulajdonsága, mint annyi kritikusnak, hogy bedől a szavaknak – mondjam, hogy a hirdetésnek? Mert, ha már arról van szó, Jankovich nem túlkialtja a vihart, hanem túlénikli. Nem azért kontrázom meg Halászt, mert Jankovichot nem tartom jó költőnek – már akkor is annak tartottam. Csak éppen a Halász dicséretében semmit sem találok Jankovich valódi értékeiből.

Úrifiús fölény

Weöres *Harmadik nemzedéke*-nek kritikus-gyilkos soraira Halász itt dicséretekkkel válaszol. Csak éppen e dicséretekben nincs sok köszönet. „Bármilyen azonban a helyzet, a mutatóvány elragadó.” Ha már a *mutatóvány* atlétamutatóványként is kétes dicséret volt, itt elvesztette a kétértelműségét. Nem mintha Weöresről nem írta találó mondatokat: „A bölcselő nyugalomával tartja szükségesnek a rosszat (»Nem a békesség a cél: minden öljön, ami él«), és a bölcselő önzésével vonul el távoli, valószínűtlen tájakra. Magatartásában van valami herakleitosi pózként felvett, de úrifiús lényében is gyökerező fölény a küszködőkkel, panaszosokkal és átkozódókkal szemben.” Igaz. Mint ahogy az is igaz, hogy „az arisztokratikus érzés Weöresben a rezignált tisztánlátást is jelenti”, és az is, hogy Weöres bölcséleti eszménye a keleti tanítás, „a feloldódás a végtelenben, az örök nirvána”. Az sem tagadható, hogy Weöres szerepköreiben van valami „túljátszottság”. De ha már észrevette a pózt és a túljátszottságot, hogyhogy nem volt rá kíváncsi, mi van a póz mögött, miért kellett a szerepet túljátszani? Lehetett meg nem érezni a bölcselő nyugalma mögött a

A hirdetés
hatalma

bölcselelő szenvedélyét? Halász Jankovichban vélte megtalálni a „versben feszülő robbanó erőket”. A bizonyíték: maga Jankovich, akinek a versét idézi:

*Ó, néma fojtás, barna láz,
amelyből zengő robbanás
lesz délutánra, rőt vihar,
kiáltó férfikari dal –*

és ebből a nyugodt dalárda-zengésből „A mennydörgés” fölszakadását hallja ki. Hát igen, ez a hirdetés hatalma. Holott ezek a „robbanó erők” Weöres tökéletes formáit feszítik a majdnem-pattanásig – például *A Bab el Mandeb-en* hatalmas, színes és érzékletes filozófiai íve mögött.

A „bűvészkedés” régi vádja ebben a cikkben elfogadhatóbban fogalmazódott: „a szemfényvesztés ingere”. És különösen a későbbiek ismeretében ki vonhatná kétségbe, hogy a weöresi költészet változatainak létrejöttében ez az *inger* is ott van a mozgatóerők között? De hogyhogy olyan éleselméjű kritikus, mint Halász Gábor, nem vette észre a változatokban és a különböző szerepkörökben a gondolkodás folyamatosságát és következetességét? Mert ha a „szemfényvesztés ingere” közre is játszhatik egy nagy költészet kialakulásában, és ha magának Weöresnek (a *Harmadik nemzedék*-ben) esztétikai eszménye is a „lyukas szépség”, nagy vers nincsen tartalom, vagy hogy modernebb szóval mondjam: „üzenet”, azaz költői *igazság* nélkül. Csakhogy Halászt nem impreszionálja a versek nagysága, a „gyönyörű” jelző, me-

lyet kitüntető könnyedséggel ajándékoz Weöresnek is, nekem is, nála semmit sem jelent – Weöres anyaversét például, amely ma modern antológiáink klaszikus és közkedvelt darabja („Termő ékes ág, te, / jó anya...”) ilyen lepöccintően intézi el: „Az anyát visszatérő sorok zenéje ünnepli, a kedvest stb.”, aminthogy csakugyan „szemrebbenés nélkül” sétál el a minden mértékkel nagy versek egész sorozata mellett. Hiába, Halász Gábornak, mint annyi kritikusnak, hajlama volt arra, hogy a hirdetést ítélje meg, ne a terméket.

„Menekül Vas István múzsaja is”, írta például, amit onnan is meg lehetett állapítani, hogy benne volt kötetem, a *Menekülő Múza*, címében. Amint-hogy csakugyan, volt egy olyan korszakom, amelyben – sokféle okból – megpróbáltam eltérni az „itt és most” esztétikájától. Abban is igaza volt, hogy „a valóságból irodalmi álmokba, a jelenből egy magyarlatin klasszicitásba”. És azt is nagyon helyesen állapította meg, hogy „mégis meggyőzőbb, ha dac üt át a szaván és költőibb, ha nyersebbre fordul hangja, ha a városi sivárságot, vagy az otromba végzetet éneklí”. Csak azt nem vette észre, hogy az én műzsám menekültében is többet ragad meg a valóságból, mint Jankoviché a viharral szembenéztében; és ez egyikünknek sem hibája vagy érdeme, hanem alaptermészete műzsánknak. Mert hát hová akartam én menekülni? Oda:

*Hol senkit nem követ, nem üldöz, nem ítél
Detektív és ügyész, szegénység és hatóság.*

Ellenpont *Vezess te, képzelet, álomnál könnyűbb álom,
Hol nem tudom, mi az, hogy engedelgy, adó,
Hol nem faggat, mi volt vallásom és családom,
Nem néz le megvetőn komor fogalmazó,
És Újpest kolduló gyermekeit se látom.*

„Költészetének alapja a nosztalgia”, mondta cáfolhatatlanul, csak hogy az én költészetemnek több alapja is van, habár közel sem annyi, mint Weöresének, de legalább kettő: a nosztalgia mellett a gúny és öngúny, vagy mondjuk szelídebben, az irónia. És ez az irónia ellenpontosította nosztalgiámat és tette menekülésemet nem-menekülhetéssé. Jó lett volna persze „a bölcselő nyugalma” és a „menekülés a valóságból”. De Weöres nem volt nyugodt, és én nem menekültem. Csak hirdettük a nyugalmat is, a menekülést is. De hírdetéseinknek csak a kritikusok dőltek be. Azóta is gyakran gondolom, milyen bölcs volt Petőfi, mikor a „Nem mondom én: előre, székelyek!” után még hozzátette: „Előre mentek úgyis, hős fiúk” – máskülönben sok kritikus még ma is azt hihetné, hogy visszatartotta volna a székelyeket a győzelemtől.

A század gyermekei-t váratlanul, és anélkül, hogy róla is beszélt volna – pedig a *Meredek út* abban az évben jelent meg; Lesznai Anna írt róla, a *Nyugat*-nak ugyanabban a számában, ahol Jékely a Weöres, Weöres az én kötetemről – Halász Gábor egy Radnóti-idézettel fejezte be: „E ritkán szálló szó, e rémület, – ez volna hát a termő férfikor?” Azt jelentette ez a befecjezés, hogy mégiscsak Radnótit becsüli köztünk

legtöbbre? Vagy hogy mégiscsak kezdi sejteni, miről van szó, hol tartunk, mi következik? Legalábbis úgy látszott.

Egyelőre

19. Tartózkodó elegancia

De csak látszott. Öt év múlva jelent meg a következő cikke nemzedékünkéről, *Továbbjutni!* címmel. Tudom, hogy otrombaság ilyen költői-kritikai kontroverziákkal összefüggésbe hozni efféle adatokat – amelyek még hozzá a *Nebéz szerelem* történetének sokkal későbbi fordulataihoz tartoznak –, mégis muszáj megemlíteni néhány, a cikket környező körülményt. A *Magyar Csillag* 1944. január 15-i számában jelent meg. Két hónap múlva vonultak be Magyarországra a németek. Igaz, hogy ezzel közülünk senki se számolt. Tulajdonképpen a lélegzethez jutás korszaka volt ez. A második hadsereg maradványait visszahozták. Zoltánt ukrajnai, Miklóst a hatvani és a ládagyári megpróbáltatások után leszerelték, egyelőre mindketten otthon voltak. Zelk legutóbbi kötete, *A lélek panaszai*ból, két évvel azelőtt, Weöres *Medúza*-ja előző évben jelent meg. Nekem a *Menekülő Múzsá* óta nem volt kötetem – sokféle okból –, de verseket azért írtam. Ekkor már végleg visszatálaltam korábbi esztétikámhoz, az „itt és most” elvéhez, sőt közvetlenül politikai verseket is írtam, amelyek akkor nem jelentek meg, és később sem, elsősorban gyakorlati okokból, de azért sem, mert a különböző stíuselemek rossz vegyítése miatt nem voltam velük megeléged-

ve. Néha mégis elfogott a *maiores canamus* nagyra törése: Szilveszter napján fejeztem be a *Monádok*-at, amely egyszerre volt filozófiai és szerelmi vallomás. Ez is azonban egy körülöttem kavargó, piszkos problémából startolt, mert így kezdődött:

*Véletlen őseit, a vére vak folyóját,
Eredet ágbogát, hagyom, kutassa más.*

De a következő sor már ellökte magát a kiindulóponttól: „A perc határain elmém ma este túllát.” Emlékszem, hátradőltem a karosszékekben, egy Pozsonyi úti meleg szobában, és töltöttem az előttem álló burgundiból, hogy ki ne józanodjam a fölrugaszkodás mámorából. Mert minden ilyen fölülelemelkedő verset diadalnak éreztem, nemcsak a magamét, azokat is, amiket a társaim írtak, szép védfalnak, mert hát jobb védfalunk úgysem volt. Akadtak azonban – bár nem tudom, jogosult-e a többes szám –, akiknek a közvetlen történelemből is emelkedett, nagy verset sikerült csinálni. Két házzal odébb, mint ahol én a *Monádok*-at írtam, a Halász Gábor-cikk megjelenése után két nappal fejezte be Radnóti a *Nem tudhatom*-ot, addigi főművét.

Ezek a mámor kivételes órái voltak. Mámortalannabb estéken a mi társaságainkban másról beszéltek: politikáról, természetesen – a sorsunkról. Nem, a németek bevonulására nem számítottunk – annál inkább a háborúból való kiugrásunkra, és hogy ilyen módon gyűlik meg velük a bajunk. Tudtuk, hogy
350 közel a végnapjaik – valójában sokkal hamarabbra

vártuk, mint ahogy bekövetkeztek. Hogy mit kellene tennünk, arról nemigen hallottam, legfőljebb arról, hogy mit kellene tenniük – az angoloknak, Horthynak, Kállaynak. Egyik főtéma az volt, az angolok vagy az oroszok? Mert még mindig voltak, akik az angolokban reménykedtek – én és barátaim nem tartoztunk közéjük. Habár... habár ez sem volt olyan egyszerű. Elmeséltem a maga helyén, hogy Bécsben, a Schottentor kávéházban bécsiek és pestiek mennyit beszéltek egy időben – isten tudja, miért – a magyar trón betöltéséről (lásd Illyés: „A királyság megoldása...”), és hogy ez milyen furcsa álmra ingerelt engem: „Stefan, man ist mit der Krone gekommen”, és a hálóingben, mezítláb elszenvedett, groteszk, de mégis dicsőséges koronázás. Hát most is volt ilyesféle álmom. Tavaszi délelőtt volt, az Elysée kávéház teraszán ültünk, a mai Szófia étterem helyén – abban az épületben, amelynek ötödik emeletén mostanában is eltöltök hetenként egyszer vagy kétszer egy-két órát az Európa Könyvkiadóban –, mindnyájan ott voltunk, egyszerre fúvós hangszerek hallatszottak, az Országház téren fantasztikus, leginkább középkori külsejű katonák meneteltek olyan zenére, ami lehetett a Nyár-kánon is (*Summer is icumen in*), meg az is, hogy „Alabamából jöttem én” – amely egyébként félig-meddig mozgalmi dal is volt, a Szalmás-kórus műsorából. Mindnyájan fölálltunk, enyhe nap sütött – nagyon jó álom volt. De ébren pontosan tudtam, hogy a fölszabadult Budapesten (amelyet nem romhalmaznak képzeltem) csak egyféle bevonulás lehetséges, a Vörös Hadseregé. Aminek a következmé-

nyeiről is esett szó persze, és a mi szerepünkről és ki-
látásainkról – a sorsunkról. A *Nem tudhatom* kéziratát
Miklós már január 18-án megmutatta nekem. De ott
voltam egy rózsadombi lakásban is, ahol többek előtt
fölolvasta. Gyönyörű, mondta mindenki, de tartal-
mával a társaság nagy része nem értett egyet. A vég-
letesebbek szerint igenis azt kell kívánnunk, hogy a
bombázások minél sikeresebbek és hathatósabbak le-
gyenek. A leghevesebb vitát ez a sor váltotta ki:
„Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép”, és en-
nek a sornak is csak egy szava, az *akár*. Ha jól emlék-
szem, fenntartás nélkül csak én azonosítottam ma-
gam a fogalmazással. Ennyit a légkörről, amelyben a
Továbbjutni! megjelent. Pontosabban és óvatosab-
ban: ilyen légkörben éltem én Halász Gábor cikké-
nek megjelenésekor. Azt nem tudom, hogy ő milyen
körökben mozgott akkoriban, de nem lehettek na-
gyon távoli körök, hiszen öt hónap múlva már abban
a munkatáborban volt, ahonnan halálba hurcolták.

Hogy is mondta Weöres? „Lám, ki fart vet a való-
nak, nem a poéta, de a kritikus.” A *Továbbjutni!* így
indult: „Újabb költészetünk kátyúba jutott” – kezdte
Halász Gábor 1944 kezdetén, és ezen, az előzmények
ismeretében, még nem csodálkoztam –, „s ami a leg-
súlyosabb, jól érzi ott magát. A fiatalok, akik lassan
megférőfiasodtak, halott mesterükkel ellentétben a
megelégedés himnuszt zengik” – de már erre a fe-
jemhez kaptam: emlékezzünk csak Zelk és Radnóti
akkori verseire vagy Kálnoky *Szanatóriumi elégiá*-já-
ra! A cikk egyébként *A líra ellenforradalma* vádjait is-
mételte, csak gorombábban. „E sorok írója... a köl-

tőt reklamálta, aki botránkoztatni tud az újságával. Újabb évek teltén már nem tudja elfojtani botránkozását a megszokott felett; nincs keserűbb, mint a be nem telt várakozás.” Hát megbolondult? – gondoltam –, hát nem tudja, hogy ez nem a botránkoztatás ideje, legalább a költészetben! „Minden fortélyt ismernek, kivéve a hangváltását”, írta egy évvel a *Medúza* nagy hangváltása után! Ezen a seregszemlén amúgy sem került sor egyéni teljesítmények méltatására, még a viharral szembenéző, akrobata Jankovich sem nyert megemlést, még név szerinti szemrehányásra is csak két költőt méltatott: „Jékely már csak mint kamasz-szeretőktől búcsúzik tőlük” – mármint a századvég „fanyarbús” francia lírájától, Laforgue-tól, Apollinaire-től –, „Radnóti már csak fordításokban jár velük találkára; miért mondanak le éppen a férfikor csontba ivódó, velőt bolygató, sötét gyönyörködéséről? Mindkettő friss borzongásokat hozott; csak nem akarnak ezentúl megnyugtatni bennünket? És a többiektől is hasztalan várjuk, ha kell, a szemérmetlen és rikkantó kiállást. Kicsit mindegyik kacérkodott a surrealizmussal; egyik sem annyira, hogy valamennyire bolondja is legyen és merjen kevésbé érthető nyelven szólni.” Megbotránkoztatást, rikkantást, érthetetlen nyelvet kívánni 1944-ben – úristen! hát hol élt Halász Gábor, amíg Balfra nem került? Arról nem is beszélve, hogy Radnóti régi rikkantásait egyáltalában nem fogadta lelkesedéssel – legföljebb mint „habarcsot” méltányolta a versben.

Egyvalakivel azért gyakorolt valamelyes kegyelmet – Jékelyvel: „Lehet, hogy nem váltja be a remé-

nyeket, de mindig újból reménykedni lehet benne.” De mit várt tőle! Új borzongásokat és borzongatásokat. És ha létezik olyasmi, hogy kritikus felelősség, Halász Gábor leghatékonyabb felelőtlensége az volt, hogy nem vette észre, ő sem vette észre – pedig a kedvencéről volt szó – a valóban újat az *Apotheosis*-ban, ahol Jékely először és utoljára nyúlt politikához – és milyen biztos kézzel és szemmel! Amivel nem azt akarom mondani, hogy Jékelynek a politika lehetett volna a *másik* témája, csak azt, hogy az *Apotheosis*-ban rátalált egy másféle hatásmódra, mint a borzongatás – és legjobb kritikusatól nem kapott biztatást erre a megújulásra. De hát hogyan is méltányolta volna Jékelyben a politikát, amikor nem vette azt észre a harmincas évek Eliot utáni angol költőiben sem, akiket ő fedezett föl a számunkra.

Halász cikke annyira fölháborított, hogy rögtön nekiültem, és írtam rá egy választ *Miért nem rikkantunk?* címmel. A leadásával sokáig haboztam – kissé illetlennek éreztem az önvédelmet, különösen, mivel azt gondolhatnák, csak azért berzenkedem, mert még a megrovottak között sem szerepelek név szerint. Aztán a németek bevonulása lezárta habozásomat. Később még illetlenebbnek éreztem, hogy halott kritikusunkkal vitatkozzam, még hozzá a régi érveimmel. Éppen harminc évvel a cikk megírása után mégis bevettem összegyűjtött tanulmányaim közé: Halász Gábor nagysága kibírja ezt az elkészt vitát.

Mikor a németek bevonultak Budapestre, nem szűnt meg azonnal minden irodalmi élet, mint ahogy az ember gondolná, és ahogy az ilyen bevonulások

esetében a legsúlyosabban fenyegetett rétegek, sokszor saját érdekeik ellenére, kívánni szokták. A *Magyar Csillag*-nak is megjelent még egy száma a megszállt Budapesten, sőt a következő is ki volt már nyomva – de addigra betiltották. Az utolsó szám tehát április 1-én került az utcára. Ennek a *Disputa*-rovata közölte Rónay György válaszát Halász Gábor cikkére *A líra „válsága”* címmel, és a viszontválaszt is, *A tiltakozó nemzedék*-et. Annak idején egyik sem igen érdekelt, egyebek foglalkoztattak: ha jól emlékszem, ugyancsak április 1-én jelent meg a rendelet a sárga csillagról, amelyet azonban egynéhány nap múlva kiadott kiegészítő rendelet következtében mégsem kellett hordanom: kivétel voltam, ebben is. De ha valaki ma olvas bele a *Magyar Csillag* utolsó számába, rossz áprilisi tréfának vélhetné ezt a vitát, 1944-ben. Nem azért, amit az utólagos olvasó, ha kissé triviális szellem, ezzel a kérdéssel fejezhetne ki: Hát nem volt ennél nagyobb gondjuk? Nem, nem a témája miatt, amiért versekről, generációról vitatkoztak egy perccel az egyik partner halálba hurcoltatása előtt. Költő, ha verset ír a börtönben: villoni vitézség. Kritikustól még inkább hőstett, ha versről ír életveszélyben – elvégre, gondolom, a kritizálás mégsem olyan elsődleges életszükséglet, mint a költészet. Hanem az érveik! Micsoda anakronizmus, a németekkel a nyakunkon!

A németekkel a
nyakunkon

Akkor is annak éreztem? Nem hiszem: nem fordítottam rá annyi figyelmet, hogy észrevegyem – úgy néztem eleve, mint valami távoli ügyet. De azért mind a két cikket elolvastam, felületesen. A Rónayé

szép tanulmány: ő már akkor is elsőrangú volt, kritikusnak és esszéistának is – írni tudása semmivel sem fejletlenebb a mainál. Igazat is adtam neki Halász Gáborral szemben, különösen a szépen fogalmazott végkövetkeztetésének: „Kézből kézbe adjuk a fáklyát s csak aki átveszi, viszi is tovább a lángot.” Mint válasz mégsem elégtett ki. Túl sok mindenre hivatkozott, és a példái nem is mindig győztek meg, még engem sem. Mint a legtöbb magyar költő, Rónay ugyancsak frankomán volt, tehát a velünk egykorú francia költőkkel vetett össze bennünket, és úgy találta, hogy mi vagyunk a különbek. De énnekem ezekről a fiatal franciákról rosszabb véleményem volt, mint Halásznak rólunk – nem nagy dolog ezeket fölülmúlni! Az új angol költőkkel, Audenék nemzedékével – igaz, ők valamivel öregebbek voltak nálunk – már nem ilyen könnyen álltuk volna a versenyt, pedig Halász Gábor örölk is eléggé viszolyogva tudósított öt évvel azelőtt, még hozzá úgy, hogy ez a viszolygó jellemzés (anélkül, hogy a tudósító vagy bárki más észrevette volna) föltűnően emlékeztetett a mi nemzedékünk arculatára – persze Halász Gábor-i szemmel nézve: „Határozott világnézettel jöttek, éppen ezért bátran és lelkiismeret-furdalás nélkül mernek újra »szépek« lenni, okosak, kiegyensúlyozottak, tehát megbecsülik a mámort és az elragadtatást. Persze inkább irodalmi élményeikben, mint valóságos hajlamaikban, mert igazi lobogásra alig képesek.” A különbség csak a „határozott világnézet”, amit ugyan Halász nem éppen a javukra említett – nem tudhatta, hogy ezt a határozott világnéze-

tüket néhány év múlva éppen olyan határozottan fogják megtagadni. Rám eléggé vigasztalóan hatott, hogy Halász nincs jobb véleményvel angol kortársainkról sem, akiket én igen jó költőknek éreztem. Íté-szi hitelét egyébként még inkább lerontotta a szememben, hogy ugyanabban a cikkében „örök kísé-letnek” mondta Eliot addigi életművét.

Mindezek csak viszonylagosságok. Jobban elgon-dolkoztatott az a kissé egyoldalú kép, amelyet Rónay védekezés közben a nemzedékről festett. „Verseiben az elme tartózkodó hősiessége győzi le a lazaság ih-letbeli anarchiáját”, írta generációnkról, és: „föl kell törni ezt a lírát, mint a dióhéjt, hogy meg tudjuk íz-lelni a gyümölcsét”. Szép megfogalmazás és pontos is. „Fegyelmet hozott, az intellektus megbecsülését, a forma öntudatos művészetét... fegyelmet az ihlet-ben is” – vágta Halász Gábor szemébe a nemzedék erényeit. Fegyelem, fegyelem, fegyelem... Hiszen én is erénynek tartottam, de az évek múltával egyre inkább botcsinálta erénynek. Nem a támadás, a véde-kezés erényének, de hát nem a támadás, hanem a vé-dekezés korszaka volt ez – és tény, hogy jól védekez-tünk. Visszatértünk a zárt formához, mert a formába zárkóztunk: fegyelmünk az ostromlott vár szükség-állapota volt. És én egyre inkább untam ezt a fegyel-met, már egyre inkább csak becsületből tartottam be a forma fegyelmét – kezdtem remélni, hogy a szükség-állapot átmeneti állapot.

Persze volt egyvalaki közülünk, akiben a forma fe-gyelme a védekezés fegyelméből diadallá magaslott: Radnóti Borban és az erőltetett menetben is megőriz-

Kigombolt gal-
lérral

te a forma fegyelmét és győzött, sőt hódított vele – volt miért azt a bizonyos noteszt hazairányító jelzésekkel ellátnia. Én viszont, 1944. április 1-én idehaza, Pesten már úgy írtam verseket – és folyton írtam –, hogy ezeket ugyan soha senki sem fogja olvasni. Úgy voltam, mint a katona, aki menekülés közben fölkészül a halálra, levágja fölszerelését, gallérját kigombolja és nagyot lélegzik. Életemben először írtam verseket könnyedén, természetesen, először boldogan – talán utoljára is. Nekem a német megszállás költőileg föllélegzés volt – ezért olvastam idegenebbül Rónay választát, mint egy hónappal azelőtt olvastam volna.

Rónay szép, komoly tanulmányára Halász Gábor röviden, fölényesen, lepöckölően válaszolt *A tiltakozó nemzedék*-ben. Ebben a kurta cikkekcskében még rá is ért az érdemeinket méltányolni egy szánakozón udvarias gesztussal: „Rokonszenves, kitűnő és egyre egyénibb hangú költőkkel van dolgunk, s azt hiszem, senki sincs bírálói között, aki ne élvezné és méltányolná Weöres Sándor színjátszását, Rónay hajlékonyságát, Jankovich lágy erejét, Képes meghittségét, Radnóti melegségét, Vas melankóliáját, Takáts Gyula szelídségét.” Egy valódi adat ebben az udvarias leltárban is szerepel: Jankovichra mindenesetre jellemzőbb volt a „lággy erő”, mint volt az akrobatamutatvány a viharral szemben. Jékely nem szerepel ebben a szánakozó fölsorolásban, mert őt ezúttal is kiemelte, de seregszemlélő emlékezetéből máris kihullott Zelk és Hajnal Anna, nem is beszélve Bókáról, akinek, azóta, hogy olyan kitüntetően fölfigyelt

rá, többé sohasem ejtette ki a nevét (költők között). Azt meg igazán nem lehetett elvárni tőle, hogy észrevegye a nemzedéknek olyan későn jelentkező tagjait, mint a bizarrul merész kísérletező Lukács László, az egyre telítettebb költészetre érő Vészi Endre, és kivált Kálnoky László – aki pedig Halász Gábornak is kedvére lehetett volna.

Rövid, de velős cikkének summája az a helyes megállapítás volt, hogy semmiféle tiltakozás és panasza sem pótolja a nagy verseket. Márpedig, kérdezte Halász Gábor, „költők jólesőn felidézett munkásságához miért nem tapad hívó szó és válasz természeteségével egy-egy reprezentatív vers emléke, mint közvetlen elődeikhez például *A ház végén ülök*, a *Mama* vagy *Az Egy álmai*, a nagy nemzedékről nem is szólva? Miért emlékezünk csak jó költőkre, de nem nagy versekre? (Talán Jékely *Csillagtornyát* kivéve; mégis ő lenne a legbiztatóbb?)”

Milyen furcsa hazárdjáték az irodalmi tippelés, de a versek utóélete is! Csak úgy, a játék kedvéért érdemes megnézni Halász Gábor totószelvényét. A *Csillagtornyban* csakugyan a nemzedék emlékezetes versei közé tartozik. De még legalább tízet állíthatnánk mellé Jékelynek azokból a köteteiből, amelyeket Halász Gábor is olvasott még. A *Mama* persze örök adu. *A ház végén ülök* is olyan vers, amelyre illik emlékezni, mint ahogy Illyésnek minden versére illik, amellet irodalomtörténetileg fontos, korszakjelző vers. De hogy reprezentatív verse Illyésnek? Helyette Halász Gábor is egy tucat, minden mértékkel nagy Illyés-vers címei között válogathatott volna. *Az Egy ál-*

mai-t én is a kor legnagyobb versei közé számítottam, és gondolom, mindenki, ha ismeri Szabó Lőrinc költészetét. De Radnótinak az 1944. április elseje előtt írt versei között is legalább tíz akad, amelyet mindenki „a hívó szó és a válasz természetességével” nagy versnek tud. És a *Medúza* verseit csak azért nem sorolom, mert nem is kell hozzá a cím hívó szava: belénk ivódott szövegei majdnem úgy élnek nagy verseink között, mint a népdalok. Igaz, hogy Radnóti a *Meredek út* megjelenése után lépett élete nagy korszakába. Elgondolkodom, hogy a közben eltelt öt év legfontosabb verseiből mit olvashatott Halász Gábor. Még 1940-ben, Kaczér Vilmos kiadásában megjelent válogatott verseinek egy kicsi, olcsó külsejű füzeté, a végén kilenc új verssel – biztos, hogy elküldte Halásznak is. Ebben volt a *Nyugtalan órán* meg a *Lángok lobognak...* amely már az új világháború verse. Nem vagyok benne bizonyos, hogy a *Csütörtök* („New Yorkban egy kis szállodában / hurkot kötött nyakára T”) megjelent-e életében, de a *Trisztán*-nal ültem, A „*Meredek út*” egyik példányára, az *Emlékeimben* megjelent a *Nyugat*-ban. A „Bálint György emlékére” írt *Ötödik eclogá*-t nem ismerhette Halász Gábor, de a *Harmadik ecloga* („Pásztori Múzsza segíts!”) a *Magyar Csillag*-ban jelent meg, és ugyanott a *Mint észrevétlenül* és *A félelmetes angyal*. A *Két karodban*, a *Péntek* („Az április megőrült. . .”) és a *Csodálkozol bárátném...* is, úgy emlékszem, megjelent valahol, de isten tudja, olvashatta-e Halász Gábor. A *Páris* azonban valamilyen föltűnőbb helyen látott napvilágot, tipográfiai képét szinte látni vélem – talán a *Pesti*

Napló-ban, vagy a *Magyar Nemzet*-ben? –, azt látnia kellett. És mindezekre a „hívószavakra” semmi sem válaszolt Halász Gábor természetében. És persze olvashatta teljes egészében a *Medúzá*-t, amelyben Weöres másért és másképp, de ugyancsak kezdte megszegni a kötött forma fegyelmét.

És itt muszáj megállnom egy pillanatra. Ha a kritika tévedéseiről beszélünk, a legendás őspélda mindmáig József Attila fogadtatása. Holott arra van mentesség. Az ő nagyságát nem könnyen lehetett bevenni: proletár volt és versmágus, kommunista és pártütő, népies és urbánus, túlságosan józan és túlságosan boldog. Megtámadta Babitsot, Kassákot, Kosztolányit, belekötött a pártba és a népiesekbe. Weöres viszont nagy költő volt, de azért mégsem akkora, hogy lehessen a nagyságát nem észrevenni. Ő úgy volt zseniális, „ahogy a könyvben áll” – úgy, ahogy Mozart. És a külsejében is, mint már elmondtam, „a kis főherceg” volt ő a költők között, és a nyilvánvaló költőisége, sőt a félig természetes, félig szándékos, enyhe elhanyagoltsága mögött ott bujkált az a bizonyos „úrifiús” vonás, amiről Halász Gábor beszélt, méghozzá egy kedves, jól nevelt úrfiúé – legalábbis, amíg Puck-természetének élesebb vonásai később ki nem ütözköztek. Veszélyes és fölösleges küzdelmekbe nem bocsátkozott, egyetlen irodalmi csatája emlékezetem szerint az a bizonyos remek vitavers volt, a *Harmadik nemzedék*. Aztán meg – amiről többnyire megfeledkezünk – József Attilának igenis voltak kritikusai, jó kritikusai, köztük nem egy, aki teljes nagyságát fölismerte és hirdette – nem is akármilyenek. Neki a köl-

tőkkel gyűlt meg a baja, nem a kritikusokkal. Weöresről viszont minden valamirevaló és félig-meddig elfogulatlan társa tudta, hogy rendkívüli költő, de még Babits nagy tekintélye sem tudta elérni, hogy ezt a kritikusok is tudomásul vegyék: hallgatásukat, ha nem fitymálásukat, nem is törte meg senki – sajnos, mint már mondtam, egészen a háború végéig. A kritikusi süketségnek és vakságnak nem tapasztaltam ennél kirívóbb példáját – máig sem tudok rá mentséget találni.

Kisebb szabású, de ugyancsak megfejthetetlen rejtély, hogy mi baja volt velünk Halász Gábornak. Mert ha csakugyan olyan epigon, szürke és tunya nemzedék lettünk volna, miért tartotta érdemesnek, annyi, ismétlődve fokozódó hevületet ránk pazarolni? Kassák hasonló következetlenségére van magyarázat: a bosszúhadjárat személyes indulata. De Halász Gábornál ilyesmiről szó sem lehetett: nem hiszem, hogy személyes rokon- vagy ellenszenvek befolyásolták bírálatait, különben is, tudomásom szerint a személyes érintkezésben, meg a hivatalosban is, mint fordításkötetek, antológiák szerkesztője mindnyájunkkal szívélyesen, sőt megbecsülően viselkedett. Az is nagy különbség, hogy Kassák egy nagy cikkben kiadta mérgét, utána pedig megőrizte méltóságát; míg Halász újra meg újra nekidurálta magát. Ha közülünk csak Jékelyt tartotta nagyra, miért nem írt róla külön tanulmányt – megérdemelte volna –, miért kellett a lagymatag nemzedéket minden alkalommal végigpofozni? Olyan kritikusi komplexus ez, amire nem találok magyarázatot, hacsak nem Cse-

hovnak azt a mondását a kritikusokról – már nem tudom, hol olvastam –, hogy a legyek azt hiszik, azért fut a szekér, mert ők csípi a ló fülét.

A karaván

Végül még egy kérdés: hogy bírtuk mi ezt az egy évtizedig tartó, folyamatos kritikai leforrázást – vagy ha úgy tetszik, hideg zuhanyt? Hogyan, hogy oly kevéssé zavartattuk magunkat, és utunkat aránylag töretlenül folytattuk? Kézenfekvő volna a válasz: a kutyát ugat, a karaván halad. Csakhogy ez nem ilyen egyszerű. Mert ha Babits első és egészében véve lecsújtó ítélete után még vigasztalhattuk is magunkat azzal, hogy a nemzedék hevenyészett bemutatásának szól; és ha Kassákra, Fejtőre, Németh Andorra a társaság többsége, gondolom, kevesebbet adott is, mint én; és ha Szerb Antal csalódása és a „valami bolondos ragyogás” reklamációja eléggé léhán és kedvesen volt is fogalmazva ahhoz, hogy mi magunk is mosolyoghattunk rajta – Halász Gábort bizony senki se vette kutyába: mindnyájan tiszteltük és nagy kritikusnak tartottuk. Különben sem volt köztünk senki annyira elbizakodott, hogy a „kutyaugatás, számárodítás nem hallatszik az égbe” álláspontjára helyezkedjék. Nem hiszem, hogy akadt köztünk nálam kritikaedzettebb, és mégis, eltökélt, sőt beidegződött stoicizmusommal is hányszor éreztem pályacsüggedést – igaz, hogy ez egyéni volt, nem pedig nemzedéki, mert ha magamban nem is, a többiekben biztos voltam. Nem hiszem, hogy ezek a meg-megismétlődő kritikai sortüzek vagy éppen céllovészetek legalább ennyire ne találtak volna bele hol ennek, hol annak a társamnak érzékenységébe.

De senki sem rokkant belé, senki sem tárta föl sebeit, senki sem panaszkodott, nem dühöngött, nem átkozódott. És hogy költőkhöz képest – harminc év múlva ezt már ki lehet mondani – ilyen szokatlan tartással és kitartással tudtuk állni a kritikát, abban fő része volt a nemzedék legjobb tulajdonságának: a tartózkodó eleganciának. Mindenesetre illetlő fönn tartani legalább a látszatát annak, hogy kissé finto-rogva, fölhúzott orral, mintegy kesztyűben nyúlunk a kritikákhoz, és inkább kézlegyintéssel, mintsem szavakkal mondunk róluk véleményt. A költészetet, azt komolyan kellett venni, komolyan is vettük, de az irodalmat és főleg az irodalmi életet nálunk nem illet túlságosan komolyan venni – ez a tulajdonságunk hiszen abban is közrejátszott, hogy igazán sohasem szerveződünk nemzedékké.

20. Mély víz

Tartózkodó elegancia – mondtam az imént –, ez volt a nemzedék legjobb tulajdonsága, ez vértette fel kritikáinak egyöntetű szigora ellen, amely megbotránkozott azon, hogy nem akarjuk őket megbotránkoztatni. De alighogy erre a jól hangzó formulára – a tartózkodó eleganciára – rátaláltam, és bevallom, elégedetten alkalmaztam, szemem elé került Kenyeres Zoltánnak egy rólunk szóló tanulmánya, és abban ez a mondat: „A nemzedék fogadtatásának története ezért úgy is értelmezhető, hogy a költői józanság érvényesülésének története volt.” Igaz, hogy ott a

költői józanságnak ez a formulája nem a viselkedésünkre vonatkozik, hanem a verseinkre, mégpedig e józanság különböző árnyalatainak és válfajainak feltetelezésével – de azért úgy lehet, az irodalmi életben megnyilvánuló magatartásunkra is pontosabb megfogalmazás ez a formula.

De akár költői józanság, akár tartózkodó elegancia – még a látszatát is szeretném elkerülni annak, mint ha ezt a tulajdonságot valamennyiünk természetes, úgyszólván velünk született erényének – vagy hibájának – tartanám. Nem, nagyon is tisztában vagyok vele, hogy a legkülönbözőbb körülmények eredője volt bennünk ez a védekezés – nemcsak a kritika, hanem az élet egyéb inzultusai ellen is. Nem utolsósorban visszahatás volt az előttünk járó két nemzedék szerepeivel, a primadonnáskodó kitárulkozással meg a közéleti hevülettel szemben is. Közülünk nem is bocsátkozott senki politikai küzdelembe, az egyetlen kivétel én voltam – volt is mit megbánnom, van is mit szégyellnem rajta. De még a szerelmi ügyeinknek sem volt meg a kellő hírverése, holott merem állítani, hogy e téren aligha maradtunk el közvetlen és régebbi elődeink mögött, akár az érzelmi, sőt nemi élet összmenyisége, akár az egy főre eső részesedés tekintetében. De sajnálatos módon, valahogy diszkréten csináltuk. Diszkréten a szerelemben, a politikában és – az irodalomban? Nem, csak az irodalmi életben. Éltünk-e mi egyáltalában irodalmi életet? Mi – ez a többes szám természetesen a nemzedékre vonatkozik. Az is tudvalévő, hogy az irodalmi élet első sorban a kávéházat jelentette. És ha erre gondolok:

irodalmi élet, és behunyom a szemem, látok is éppen elég kávéházi asztalt, a Japánban, a Bucsinszkyban, és máshol is, többet is összetolva, körülöttük jövőmenő, cserélődő emberekkel. Csakhogy ezek nem a *mi* asztalaink voltak: rendszerint odaültünk Nagy Lajos és József Attila vagy Fenyő László és Gelléri Andor Endre vagy Déry és Németh Andor, Illyés vagy Hevesi András asztalához. Vagyis mi a kávéházban sem sokat adtunk a különbözésünkre meg az összetartozásunkra – inkább csak odacsapódtunk, természetes vonzalommal, a második nemzedékhez. Ami annál érthetőbb, mivel ezekben a kávéházakban csak nemzedékünknek az a bizonyos *egyik* vonulata fordult meg: leginkább Zelk és Forgács Antal, olykor Kis Feri meg Radnóti.

Ezt a hiányt csak most, utólag veszem észre – akkor fel sem tűnt. A többiek nyilván más kávéházakba jártak. A Britanniában, majd az Ostende kávéházban, a *Nyugat*-délutánokon sem láttam őket – egyáltalában járt oda más is közülünk Zelken meg énrajtam kívül? Nem emlékszem. Éppen Takáts Gyula önéletrajzában olvasom, hogy a *Napkelet*-nek is volt asztala az Országház kávéházban. De látatlanul is bizonyosra veszem, hogy nemzedékünk ott megjelent része csak fiatal függelék lehetett a tekintélyesebbek asztalánál. A nyilvános *Nyugat*-délutánok megszűnte után egy-néhány évvel Gellért Oszkár ünnepélyesen meghívott, hogy látogassam a *Nyugat* hétfői asztalát a Dunacorsó kávéházban. El is mentem – valahányszor a robot vagy a szerelem vissza nem tartott. Velem egyívású költőre a Dunacorsóból csak Radnótira em-

lékszem, pedig ott már alighanem a többiek is megjelentek. De hát ez az egyoldalú emlékezés is csak annak jele, hogy bizonyára ott sem igyekeztünk összebújni, a befogadó földél alatt nemzedékileg elkülönülni. Nemzedékünk egy része, gondolom, különben sem igen lehetett „kávéházi költő”: Weöressel, Takáts Gyulával például, ha fellátogattak, sohasem kávéházba mentünk, inkább kocsmába, vendéglőbe.

És ha már a feltételezéseknél, találgatásoknál tartok: az a gyanúm, hogy mi „civilebbek” voltunk az életben elődeinknél. Ez is persze utólagos ráismerés. Csak az a bökkenő, hogy ha történetesen már akkor észreveszem és megemlítem bármelyik kortársamnak, minden további nélkül tudta volna, hogy értse ezt a civil, pontosabban „civilebb” jelzőt; míg ma talán azoknak is meg kellene magyaráznom, akik annak idején magától értetődőnek találták volna – mert annyira megváltozott közben a költők helyzete, sőt a költészet jellege is. Az irodalomszociológia valószínűleg megközelítő pontossággal tudná leírni ezt az átalakulást – de hát ilyen tudományos feladatra nem vállalkozhatom. Inkább megpróbálkozom a magam óhatatlanul téovább magyarázatával.

Mindenekelőtt arról nem szabad megfeledkezni, hogy a költő akkoriban távolról sem volt olyan társadalmilag tudomásul vett vagy éppen hivatalosan fémjelzett foglalkozás, mint manapság. Jogosultságot kellett szerezni ahhoz, hogy az ember költőként merjen viselkedni a világban. Legkézenfekvőbb jogosultság természetesen a szakmai volt, ehhez azonban még nem volt elég, hogy valaki a saját költségén

kiadott egy-két kötetet, vagy hogy megjelent néhány verse a *Nyugat*-ban vagy akár napilapokban. Ehhez az kellett, hogy valaki benne éljen a szakmában – hogy abból éljen. A műveltebb közönség elképzelésében az alanyi költő hivatásának természetes társulása még mindig az újságíró foglalkozása volt: ezt sugallták Heltai elbűvölő bohémtörténetei, köztük olyan remekmű, mint a *Family Hotel*, sőt ezt a képzetet, a költészet és újságírás testvéri összetartozását megerősítette a nagy *Nyugat*-nemzedék egy részének példája is, kivált Adyé meg Kosztolányié. Kosztolányi egy ízben meg is kérdezte Zelktől:

– Nem értem magukat, egész nap nyomorognak a Japán kávéházban, ahelyett hogy megpróbálnának újságokba írni, mint mi tettük ifjúkorunkban...

– Ma már nem írókra van szükség az újságoknál – felelte Zoltán –, hanem jampecekre...

Mire Kosztolányi: – Tessék akkor felvenni a jampec álarcot!

Ami aztán jól illett volna Zoltán arcára! De nem ezzel védekezett, hanem a megalkuvásról dadogott valamit. Kosztolányi azonban megint leintette:

– Ugyan! Hát egy szonetthez rímekeket keresni, nem megalkuvás?

Ezt a beszélgetést akkoriban Zoltán elmondta nekem, de azóta meg is írta egy karcolatban *Író, rotációson* címmel. Az ő engedélyével másoltam ide, egy cikkgyűjteményéből (*Féktávolságon belül*), csak azért, hogy hozzátegyem: nem mindig volt Kosztolányinak ilyen könnyed véleménye az újságírásról – vagy talán rajtam kevésbé tudta elképzelni a jampec masz-

kot, mint Zelken? Eti ugyanis kezdetben sokat berzenkedett az ellen, hogy a Standard könyvelésében töltssem el ifjúságomat. Fiataltól nem lehet meg anélkül, hogy Párizsban ne éljen egy ideig, mondotta. Menjek ki egy évre, akárhogy – mire visszajövök, neki már meglesz a diplomája meg a tanítási engedélye, és a tornaóráiból valahogy csak megélünk mind a ketten. Nekem ugyan egy évre sem volt kedvem elválni Etitől, de azért, amikor egy vasárnap délelőtt Kosztolányinál voltam, kötelességszerűen megpendítettem: nem tudna-e segíteni, hogy valamelyik újság párizsi tudósítója legyek. Dehogynem, felelte, szívesen ad ajánlólevelet – Légrádyhoz? Vagy Légrádyékhoz? Már nem emlékszem –, de nem hiszi, hogy amiről én tudósítanám őket, az érdekelné a *Pesti Hírlap* közönségét.

Kötelességszerűen

– Hát mi érdekelné? – kérdeztem.

– Ha például interjút csinálsz egy fontos vagy híres emberrel, aki szükségesnek tartja a trianoni béke re-vízióját.

Be kellett vallanom: nem vagyok olyan ügyes, hogy ilyen „közéleti kitűnőség” közelébe tudjak férközni.

– Elég, ha jól le tudod írni a dolgozószobáját vagy egy nagy szálloda hallját, magát az interjút senki sem fogja megcáfolni.

Lehorgasztottam a fejem, és lemondtam Párizsról.

Közülünk egyébként csak Rónai Mihály Andrásnak sikerült újságnál, méghozzá a *Pesti Napló*-nál *bevágódni* – aminthogy ő volt az egyedüli, aki önérzetesen viselte költőiségét. Igaz, ebben sem voltunk úttö-

rők, nem mi kezdtünk allergiázni a napi sajtó levegőjére: már a második nemzedék érdemleges költői közül is csak Szabó Lőrinc volt újságíró – ő is inkább szerkesztő. Nekik, harcias bátyáinknak, másféle jogosultságuk volt a költői szerepre; a közéleti küzdelmük. Ők reformot *birdettek*, zászlót *bontottak*, helyreállították a magyar költő Nyugat-előtti képét: mindenki előtt, aki egy kicsit odafigyelt, világos volt, hogy költészetünk hőskora, a Petőfi-legenda reinkarnálódik bennük. Mert a laikus közönség látta, jobban, mint Fejtő, hogy Erdélyi, Illyés, József Attila igenis megteremtettek egy új politikai költészetet. Sőt, ahogy az már lenni szokott, a politikát előbb látta meg bennük, mint ahogy ráért a költőiségükre is odafigyelni.

Nem, ez a magyar dicsfény nem övezte a harmadik nemzedék fejét. Maradt volna számunkra a létjogosultságnak még egy forrása: a megbotránkoztatás. „Botrányt okoztam, tehát vagyok”, mondtam Etinek annak idején, így vonva le a következtetést a Kassákkal folytatott dicstelen párbajból. Ez a következtetés a magyar irodalmi életben talán még érvényesebb, mint másutt – nemhiába kérte rajtunk számon Szerb Antal és Halász Gábor, hogy mikor leszünk végre hajlandók megbotránkoztatni őket. De ha egyszer sehogyan sem fűlt a fogunk a botránkoztatáshoz! Inkább behúztuk a nyakunkat, és elvegyültünk a „civillek” közé. Pedig Radnóti csakugyan biztatóan indult ebből a szempontból is, de mire eljutott odáig, hogy megfogalmazza nemzedékeink közös mottóját („Járkálj csak, halálraítélt!”), már nem volt kedve botrá-

nyosan viselkedni – a versben sem. Még az a „profizmus” is, amit Tandori nemcsak baráti beszélgetésben, hanem egyik szonettjében is olyan öntudatosan emleget, szinte egy egész nemzedék nevében – tölünk az is idegen volt. Igyekeztünk ugyan – már amennyiben eleve készen meg nem volt bennünk, mint Weöresben, a megtanulhatatlan technika – eljáratítani a mesterséget, de azért profinak nem éreztük magunkat. (*A versírás mesterség*, Keszi kötetének címe, szélsőségében inkább az elképesztés szándékára vallott, mintsem nemzedéki jellemvonásra.) Akkor már, azt hiszem, inkább vállaltuk volna az amatőrség bélyegét, mintsem hogy profinak valljuk magunkat.

Közbe kell vetnem, hogy nem valamilyen hajdani sérelmeim sugallják ezt az utólagos belátásomat. Én ebben a tekintetben is egy kissé kivétel voltam. Már csak azért is, mert hiszen írtam közvetlenül politikai verseket is, akárcsak Radnóti – keltettünk is ezekkel a szűkebb céhen – vagy mondjam franciásan és egyben pontosabban: a *chapelle*-en – kívül is némi figyelmet, talán többet is, mint amennyit az akkori felkészültségünkkel megérdemeltünk. Én azonban még valamelyes botrányt is okoztam néhányszor. Így mindjárt pályám elején a bizonyos, *Korunk*-beli, hamarosan röstellt kritikámmal Kassák legrosszabb regényéről. Később a *Levelek egy szocialistához* már szélesebb körű botrányt váltottak ki és főleg tartósabbat, már csak azért is, mert több mint egy éven át jelentek meg a *Válasz*-ban (de a legviharosabb hullámok másfél évtized múlva támadtak a nyomukban) – ezt a cikksorozatot persze még jobban megbántam,

Röstellt botrányok

mint a Kassák-kritikámat. De már annak idején észre kellettennem, hogy ezek a költészetten kívüli botrányok némi jogtalan előnyt szereztek éretlen költeményeimnek, sőt egy kis túlzással azt is mondhatnám, hogy valamilyen szakmán túli igazolást egész költői létemnek.

És mégis teljes mértékben osztottam társaim ódzkodását a költői szereptől. A nemzedéknek egy törekvésében – pontosabban: feszengésében – ugyanis nem voltam kivétel. Úgy is fogalmazhatnám – valamivel kihívóbban –, hogy a szemérmesség meg a szemérmetlenség ellentmondásáról van szó. Félreértések elkerülése végett: szemérmetlenség itt nem azt a „szabadság”-ot jelenti, „melyet nagy írók, festők stb. gyakran vesznek” – Arany határozta meg így, még hozzá ilyen keserűen és tiszteletteljesen ironikus mondatszerkezetben: „A magyar közönségnek becsületére válik, hogy szeméremérzete még azon szabadságot sem tűrheti a művészetben, melyet” stb. A *Nyugat* nagy forradalma – mely e pöffeszkedő „szeméremérzet” ellen is vállalta a szabadságharcot –, és a „keresztény kurzus” ellenforradalma után, vagyis ifjúkorunkban a magyar költészet, mint már említettem, József Attila kivételével, a közönségnek legalább a szeméremérzetét nem sértette, hacsak ide nem számítjuk Radnóti furcsán blaszfémikus, korai „rikantásai”-t – hogy Halász Gábor szavát használjam. Szóval, nem erről a szemérmetlenségről van szó. Hanem arról a belső, lényegibb szégyentelenségről, amellyel a líra, legalábbis a görögöktől kezdve, és eltekintve a középkor néhány személytelen századától,

többé-kevésbé gátlástalanul kitergette a költő magánérzelmeit. És hiába, hogy az igazi lírikus mindig is „közüggyé” tudta tenni a magánügyeit – leginkább azzal, ha beletalált a közönség kimondatlan magánügyeibe –, azért a kényesebb ízlésű költőt, gondolom, azelőtt is feszélyezte, hogy kiénekel olyasmit, „amiről úriember nem beszél”. Arany talán nem ezért vonakodott, az *Őszikék* panaszait a kapcsos könyvből kiengedni? Vagy ki ne értené meg, hogy századunk személytelen költészetének olyan „úriemberek” voltak a megalapítói, mint Valéry, Saint-John Perse, Eliot? Még ha erről a motívumról nem is olvasunk a személytelen költészet dogmájának se megalapozásaiban, se szajkózásaiban.

Erről a motívumról nem is beszéltem senkivel – az ember átallta volna ilyen civil gátlásait bevallani. Így hát utólagosan észrevett benyomásnál határozottabb elnevezést nem adhatok annak a véleményemnek, hogy minálunk éppen a mi nemzedékünkben fokozódott ez a feszengés olyan teherré, hogy szabadulni kellett tőle. Az utánunk következő nemzedékekben már csak ezért is föl kellett támadni az általános igénynek a személytelen költészetre. És már csak ezért is meg tudtam érteni őket: ez a személytelenség annyival úribb dolog volt, annyival kényelmesebb – mondhatnám, veszélytelenebb. De ha már a személytelen költészet indítékaiban olykor erősebb szöveg, a gyávaságig is eljutottam, mindig felötlött bennem, hogy ebben a gyávaságban mi voltunk az elődeik: azzal, hogy nem mertük a világ előtt emelt homlokkal vállalni azt, amit utódaink az én-líra szidalom-

Úribb dolog

szavával illetnek (mintha volna éntelen líra is), vagy ahogy Heltai bohémregényeiben szeretetteljes gu-nyorossággal mondják, az alanyi költészetet, pontosabban a vele járó szerepet – még ezt a szerepet sem.

Senkinek sem volt olyan nyomós oka, mint nekem, a feszengésre – sőt, ami engem illet, nevezhetem ezt a feszengést akár szégyenkezésnek is. Hogy is mondtam néhány fejezettel korábban? A hivatalnoki lét szégyenéről vallani, kellett ahhoz is annyi szégyentelenség, mint a banditaéletéről beszélni. De senkinek sem adott az istenverte sorsa olyan módot a rejtőzésre, a civil életben való elmerülésre, mint nekem. Mikor történt, hogy a gályarabság mozdulatai életet szabályozó, természetes hitemmé enyhültek? Észrevétlenül. Ma már, miután jóval több időt töltöttem szabadlábbon, megszabott munkaórák nélkül, vagy éppen itthon végezve dolgomat, kezdem azt hinni, hogy városban senkinek sem olyan szenzáció az időjárás, az évszakok váltakozása, mint annak, aki reggel munkába megy, és este tér meg onnan, különösen, ha valamely külvárosi gyárba villamosozik hosszán, ahogy nap mint nap én utaztam Újpestre. De mit láthat az ilyen szerencsétlen az évszakokból? – kérdezhetik. Ez az, hogy nagyon keveset – azért jelentett olyan sokat. Az ember a könyvelés ablakán lenéz a gyárudvarra – november, délben is villanyfény-nél dolgozunk, csupa sár, zuhog az eső. Vagy ellenkezőleg: vékony, tavaszi zápor hull a két gesztenyefára, mely most kezd virágozni az udvaron. Második kötetemet – amely végül is *Levél a szabadságról* címen jelent meg – eredetileg *Évszakok* névre akartam ke-

resztelni, aminthogy visszamenőleg is azt látom, hogy első három kötetem költői főtémája az év nagy ritmusa volt.

Az év meg a nap
ritmusa

És ezen belül persze a nap kisebb üteme. A mindennapos villamosút Újpestre és vissza olyan végleges váltakozásnak látszott, mint a Teremtésben a *lőn este és lőn reggel*: mindenesetre állandóbb és megbízhatóbb jelenségnek, mint bármi az irodalmi életben. Most már nem a Váci úti gyárakat figyeltem, szorongva és gyűlölettel, hanem könyvembe bújtam a villamoson, és annyira kifejlődött idő- és ritmusérzésem, hogy tudtam, oda se figyelve is, mikor kell fölnézni a könyvből, meglátni azokat a tüneményeket, amelyek mindig új erőt adtak az új nap, az élet elviseléséhez. Például a Lehel-piacot, amely sokkal de-rűsebb látvány volt reggel, a kirakott húsokkal, zöldségekkel, virágokkal, zománc- és cserépedényeinek tarkaságával, mint annak idején éjszakai, elhagyott bódéi, amelyek közt Etit hazakísértem a Bulcsú utcába, mikor hirtelen elénk állt a végzet nagy, baljós fekete patkánya. Vagy ha hirtelen láthatóvá lett a Duna meg a túloldali hegyvonalat. Amikor hajdan osztálytársaimmal, vagy később a Kassák törzsétől elbitangolt fiúkkal és elragadott lányokkal túráztunk a Kévélyeken, a Pilis akkor sem volt olyan vidító képződmény, mint amikor párás-zölden átsugárzott szemünkbe, ha egy óra körül kiléptünk a gyárkapun, ebédelni menet. És körülhatároltságában és kimért-ségében milyen gyorsan fölajtott, tömény szabadság volt a félórából illegálisan és fokról fokra egy óráig tágitott ebédszünet! Az Egyesült Izzó gyárkomple-

xusában – amely a külön vált Standard telephelyét is magában foglalta – volt egy üzemi étkezdé, amelyet a szociális gondoskodás példájaként emlegettek abban az időben: egy nagy, tiszta teremben nyolcvan fillérért adtak háromfogásos, higiénikusan készített ebédet, amelyért sorba kellett állni, és amelyet egy tetszős porcelán ételhordóban tálaltak, aztán az ember helyet keresett valamelyik hosszú, nyersfa asztal mellett, ahol szétszedte a hármass beosztású ételhordót, ha pedig végzett az ebéddel, újra visszarakta és visszavitte a tálalóhoz. A munkások tizenkettő és egy óra között, a tisztviselők egy és kettő között ehettek, de itt aztán csakugyan meg lehetett és meg is kellett ebédelni egy félóra alatt. Erre az étkeztetésre nagyon büszke volt az Egyesült Izzó legendás hírű Vezére, ő maga is ott ebédelt, sorba állt, és maga vitte helyére az ételhordót. Ennélfogva az egész törzskarnak úgyszólván reprezentációs kötelessége volt az üzemi étkezés, ez viszont nagy vonzerővel hatott a hivatalnokokra, akik ilyen demokratikus közelségben láthatták följobbvalóikat, sőt ha a szerencsés véletlen közrejátszott, valamelyik igazgató, cégvezető vagy főmérnök mellé kerülhettek a hosszú asztalnál.

Mi azonban, mármint Steller és Róna Robi meg én, húzódoztunk ettől az önkiszolgálóan demokratikus közétkeztetéstől, sőt a főnöki közellétől is, inkább a gyár közelében ebédeltünk, az UTE-pálya kávéházában, ahol külön asztalnál ülhettünk hármassban és többféle étel, emberi étel között válogathattunk. Igaz, hogy ez az ebéd egy pengőbe került, sőt még többbe is, mert a kávéháznak szeszkimérési enge-

délye is volt – az üzemi étteremben csak tiszta vizet lehetett inni –, de azért mi rendszerint beértük egy-egy nagyfröccsel. Borravalót viszont itt sem kellett adni, mert Piroska úr, a tulaj maga szolgált ki, amint-hogy a felesége is maga főzött, elég ízletesen. Mellesleg Piroskáné volt a kantine esze: minden délelőtt betanította férjét a nem túl bőséges választék felsorolására – mert étlap írásával nem bíbelődtek –, és Piroska úr el is hadarta buzgón a listát, nem véve figyelembe, hogy egy-egy ételből esetleg már kihordta az utolsó adagot, mert a napi memoritert csak elejétől végig volt képes elmondani, kihagyni nem tudott belőle. Így hát gyakran előfordult, hogy ha a felsorolt ételek valamelyikét rendeltük, azt felelte:

A kantinban

– Az, kérem, elfogyott már, kérem.

Igaz, hogy a napi lista után mindig hozzátette az állandóan készenlétben álló tartalékot:

– Van azután kérem, bécsi, párizsi és natúrszelet.

Mi bizony vissza is éltünk azzal, hogy Piroska úr értelme nem valami rugalmasan működött, és ilyesmit kérdeztünk tőle:

– Aztán mondja, Piroska úr, elég kemény az a büftök?

Mire ő azt felelte:

– Igenis, kérem, jó kemény.

De hát ez az egész időtlenkedés hozzátartozott az ebédszünet korlátolt felszabadulásához, éppen úgy, mint a tízperces út az UTE-pályáig, a nyári poroszkálás, és télen a csúszkálás a jeges közben, vagy bokáig süllyedni a vastag hóban. Nem tudom, hogy akár a bécsi sítúrákon is a hegyoldalak nagy, ferde hósíkjai-

nak volt-e olyan, önmagam fölé emelő, fehér magasvonzásuk, mint az újpesti hónap, amikor a gyártól a futballpályáig átgázoltunk rajta.

És miután a kantinban leráztuk magunkról a havat és leültünk egy asztal mellé, lehetőleg a kályha közelében, mert amúgy a kantin átfűthetetlen hodály volt, gyakran éreztem a mély vízbe merülő, alábukó örömet annak, hogy nem vagyok költő.

Igaz, hogy ez már abban az időben volt, amikor az irodalmi élet kezdte tudomásul venni, hogy költő vagyok.

21. Nyarak

Ma már, visszatekintve, furcsábbnak találom, hogy a kéthetes szabadságideimben sem igyekeztem irodalmibb életet élni. De hát ez alatt a két hét alatt viszont annak örültem, hogy költő lehetek, és mint költő nézhetek körül a világban. Azt pedig már tudtam, hogy az irodalmi élet legalább annyira elvon a költészettől, attól, amit én költészetnek tudtam, mint a hivatalnokélet. Ennélfogva szabadságom idején még véletlenül sem tévedtem be a szokott kávéházakba. Akkor még amúgy is természetesnek tartottam, hogy szabadságidőben, hacsak lehet, el kell menni Budapestről. A szigeti, apokaliptikus és bűnbánó kirándulást követő évben Eti nélkül nyaraltam. Ő ugyanis közben otthagya a Kálvin téri gépíró irodát, és arra az időre, amíg a diplomát meg nem szerzi, belépett ugyancsak a Standardbe – de nem én, hanem tanár-

nőjének, Ritter Máriának egy rokona, aki a vezérigazgatónk titkárnője volt, szerezte be oda –, gyors- és gépírónőnek, mert itt a német és angol nyelvtudását is felhasználták, és többet keresett, főleg pedig ez a keresete állandó volt, nem esetleges, mint a gépíró irodában. Szabadság viszont csak a második évtől fogva járt, ezért nem jöhetett velem a lepencei penzióba, Visegrád mellé, ahová én két hétre elvonultam.

De honnan volt lelkierőm Eti két hétig magára hagyni az újpesti és Klotild utcai nyárban? Űgy, hogy a nagy Lenin-tanulmányomra készültem. Már egész télen Lenin műveit olvastam – akkor még nem égettem el a *Verlag für Literatur und Politik* Bécsből hazacsempészett, vaskos köteteit – és főleg az összes megszerezhető Lenin-életrajzot. Tavasszal már el is gondoltam, hogy mit akarok mondani, nyáron már csak le kellett írni. Mindenképpen nagy munkának terveztem, Eti is örült, már a szándéknak is, voltaképpen ő ragaszkodott hozzá, hogy az egyszerű és tetszetős penzióba vonuljak el dolgozni, és így talán egyhuzamban befejezhessem a tanulmányt, ne kelljen ahhoz is hivatal után, vagy szombat-vasárnaponként ellopni az órákat. Én aztán ennek a nagy szándéknak az öntudatával dolgoztam végig a lepencei vakációt, közben alig vettem észre magam körül a tájat. Reggeli után leültem az asztalomhoz, ebéd előtt lementem a Dunához, kicsit úszni és napozni, ebéd után folytattam a munkát estig, vacsora után még elmentem sétálni – ezt is Eti kötötte a lelkemre –, azalatt is azonban Lenin és Valéry egybegyűrásának fából vas-
karika-kísérletén gondolkodtam. Séta után még éjfé-

lig írtam. A második hét végére be is fejeztem, Pesten Eti le is gépelte, a mai szabványt szelvében és hosszában meghaladó akkori papíron majdnem harminc oldal volt, nem is lehetett gondolni rá, hogy bármelyik folyóirat egyvégtében lehozza – én azzal a javaslattal küldtem el Kolozsvárra, a *Korunk*-nak, hogy két folytatásban közölje. A félbeszakadt nyomozással kapcsolatban megemlítettem azt is, hogy Gaál Gábor tapintatosan visszautasította. Azóta megtaláltam a gépelt levelezőlapot is, amelyen ez történt. A visszautasítás így hangzott: „A portrét minden nívóssága ellenére (ez a nívó azonban csak polgári) nem tudom közzélni, mert portré folytatásokban elképzelhetetlen és mert valójában L. nagyságára nem világít rá, és súlyát nem érzékelteti. Nem is tartom különösnek ez utóbbi hibát. Minden egyebeken kívül sokkal szélesebb beállításokra volna szükség, és az elemzésnek is mélyebbre kellene hatolnia. Ez feltétlenül az ön »ifjúkori« dolgozatai közé tartozik.”

Persze nem hittem a kifogásainak: azt gondoltam, éppen és kizárólag annak a bizonyos „polgári” nívónak szólnak, vagyis annak, hogy Lenin életét Valéry stílusában dolgoztam föl – holott, meg voltam róla győződve, az eretnek irány mögött ortodox „leninista” maradtam. Csak nemrég, amikor előkerült a lila szalaggal gépelt levelezőlap, és visszaemlékeztem negyvennégy évvel ezelőtti Lenin-dolgozatomra, ébredtem rá, hogy Gaál Gábor rejtjeles tömörségű szövegezésének szóról szóra igaza volt – ideológiailag is. Nem állíthatom, természetesen, hogy a levelezőlap

a legnagyobb munkámnak hittem, örökre a fiókom-ban marad, hiszen azt semmiképp sem remélhettem, hogy hazai lap leközlí – nem is küldtem be sehová. A lapot tehát levertem és dacosan fogadtam, de azért nem sértődötten. Az „ifjúkori” jelzõt sem éreztem bántónak, elvégre csakugyan, még huszonegy éves sem voltam. Már csak azért sem sértõdhettem meg, mert a visszautasítás után közvetlenül ez következett: „Nincs számomra más írása? Nincs szépirodalma a *Korunk* számára? Érdekel.” Idõvel küldtem is verseket, amelyek azonban sohasem jelentek meg a *Korunk*-ban. Hogy miért nem? Birtokomban van Gaál Gábor utolsó, hozzám intézett levelezõlapja, mely közel két évvel késõbb keltezõdött, és határozottabb is volt, mint az iménti: „Még régebben küldött verskézirataira vonatkozólag közlöm, hogy ezek a versei nem tetszenek nekem, és ezért szívesen venném, ha más darabokat küldene. Általában úgy látom, hogy fejlõdése nem azon a vonalon mélyült és tisztult tovább, ahonnan kiindult.” Ebbõl a levelezõlapból már levontam a következtetést, és ezzel meg is szakadt összeköttetésem a *Korunk*-kal. Igazában a Lenin-tanulmány visszautasítása után csak egy írásom jelent meg ott, és éppen a Kassák bosszúregényérõl írott bosszúkritikám – amit hamarosan megbántam.

A Lenin-tanulmányra következõ évben már Etivel együtt nyaraltunk, a román területen fekvõ Biharfüreden. Egy hirdetésben bukkantunk rá, pusztán azzal a meggondolással, hogy Magyarországon sehol sem tudtunk volna olyan olcsón nyaralni: kettõnknek hat pengõ volt a szoba-penzió. A Nyugati pályaudvaron

Nem azon a vonalon

megjelent búcsúztatásunkra egy barátunk, lelkes szimpatizáns, aki, megtudván, hogy elutazunk, föl-kérte Etit, engedje át arra a két hétre a Klotild utcai padlásszobát B. Ágnesnak, aki álnéven lakna ott. B. Ágnesről már valahol elmondtam, hogy jó családból való úrilány létére veszélyes mozgalmi munkát vég-zett – már börtönben is ült. Eti nemigen találta ro-konszenvesnek – de a kérést nem lehetett megtagad-ni. Csupán az volt a kikötése, hogy ő maga nem akar B. Á.-val személyesen találkozni – barátunk éppen azért jött ki a pályaudvarra, hogy ott vegye át a lakás kulcsát Etitől. Ez a kelletlenül vállalt mozzanat némi balsejtelemmel rontotta meg indulásunkat a napfé-nyes reggelen, pedig nem gyaníhattuk, hogy B. Á. valamiképpen módját ejti, hogy saját nevén jelent-kezzék be – és elmulasztja a kijelentkezést. De hama-rosan fölülkerekedett az izgatottságunk és várakozá-sunk: elvégre először utaztunk kettesben. Az én vá-rakozásomhoz az is hozzájárult, hogy képzeletemben külön mitológiája volt Erdélynek. Honnan táplálko-zott ez a mitológia? Úgy általában a magyar történe-lemből meg Bartókból, Kodályból, Móriczból, újab-ban Bethlen Miklósból és Apor Péterből, akiket ab-ban az évben olvastam először, és főként, azt hiszem, Jókai regényeiből, amelyek sokkal mélyebb nyomot hagytak bennem, semmint azt akkoriban elismerni hajlandó voltam. Tudtam persze, hogy Bihar még nem az igazi Erdély. De Nagyvárad mégiscsak Er-dély bejárata, továbbá a Holnap városa, Ady városa. Akkor még Ady nekem nem sokat jelentett költői-leg, de – anélkül, hogy ismertem volna cikkeit, amik-

ből kiindulva végül is végleg megtértem hozzá – már benne láttam a magyar sors, történelem és gondolkodás fölülmúlhatatlan összefoglalását, és amikor valamelyik hágó magasán kinéztem a kattogó vonatból, és megláttam odalent sötétzöld erdők között a csucai kastélyt fehérteni, mintha csakugyan az elvesztett Tündéerkert valamely kísértetkapuját pillantanám meg – habár az is lehet, hogy emlékezetem eltéveszti a sorrendet, és ez a látvány csak a visszaúton, Belényestől Nagyvárad felé tárult elem.

Nagyváradi este

Váradra kora délután érkeztünk meg, onnan viszont csak éjfélkor indult a vonatunk Belényesre. Estig az utcákon csatangoltunk meg a Pece partján. Még teljesen tájékozatlan voltam Ady nagyváradi topográfiájában. Csak harminchét év múlva, mikor éppen halálának ötvenedik évfordulója alkalmából jártam újra Nagyváradon, akkor láttam a Kanonoksort, a *Nagyváradi Napló* szűkös szerkesztőségét meg a Brüll-villát, de akkor már mindennek jelentősége volt számomra és aztán újabb jelentéssel magyarázta Ady verseit, cikkeit és egész gondolkodását. Harminchét év múlva szürke tél volt, hóval és havas esővel, Nagyvárad fázós, szűkös, összehúzódó, zárkózott, kevés szavú városnak látszott. De mikor Etivel ültünk a Bémer téren, nyár volt, körülöttünk eleven, könnyed nyüzsgés, föltűnően sok a szép nő, sűrűn és nyíltan szállt a magyar szó, habár azt is meg lehetett állapítani, hogy Nagyvárad magyar voltának egyik fő meghatározója az ottani zsidóság – igaz, hogy ezt a modern magyar irodalom történetéből is tudhattam volna. Estére kicsit elfáradtunk, és még néhány

óránk volt hátra indulásig, éhesek is voltunk, beültünk egy vendéglő kerthelyiségébe, közel a vízhez. Ott aztán egyéb sem hallatszott, csak magyar beszéd. Hangosabban szólt a dzsessz, élénkebb volt a tánc, mint kamaszkoromban Pesten és Budán, a Lipótvárosnak latinosabb vagy levanteibb, mindenesetre temperamentumosabb, tűzesebb változata vacsorázott, szórakozott körülöttünk, a nőknek többnyire fekete volt a hajuk. Az egyik szaxofonos letette hangszerét, kilépett a középre, szájához emelt egy tölcseért, azzal énekelt:

*Jön a lux, jön a lux, jön a luxusvonat,
Fogd a cso, fogd a cso, fogd a csomagomat.*

Nem állhattuk meg, felálltunk, és mi is táncoltunk egyet – azt hiszem, mégis ez volt az utolsó alkalom, hogy táncoltam.

Mi bezzeg nem luxusvonaton hagytuk ott Nagyváradot, hanem egy kopott, piszkos és nem a legjobb szagú szerelvény harmadik osztályán dőcögtünk át a hegyeken, tarisznyás, kosaras parasztok, parasztaszonyok között, akiknek beszéde, ruhája rögtön ráébresztett, hogy Romániában vagyunk. Telis-tele volt a vonat, ahogy útközben fölszálltak, sokaknak nem jutott ülőhely, de azért mi jól aludtunk az ablak mellett. Mire fölébredtünk, hajnal volt, éles, tiszta hegyi levegő, egy falu szélén állt a vonat, állomásnak sehol semmi nyoma, ellenben odalent egy udvarban a kalauz nyilvánvalóan csirkékre alkudott. Nemrég foghattak hozzá, mert a férfiak akkor kezdtek leszáll-

ni, közelről hallgatni az üzleti szóváltást, sokan mindjárt bele is avatkoztak. Már háromnegyed órája vesztegeltünk, a kalauzt senki sem nógatta indulásra, lassanként majd valamennyi utas a kerítés elé gyűlt, köztük nadrágos, kabátos emberek is – láthatóan jól mulattak. Képzeletem szerint latinosabb zengzetekre számítottam, ahhoz képest szláv benyomásaim támadtak, de így is szépnek találtam a hangos, indulattal telített beszédüket. Végül a kalauz három csirkével a hóna alatt felugrott a vonatra, a publikum is hanyatt-homlok visszakapaszkodott, és továbbzötyög-tünk.

Lassú ügetés-
ben

Reggel érkezünk Belényesre. Onnan már kocsival kellett tovább menni – állt is néhány kétlovas fogat a nagy falu főterén, csupa magyar fuvarossal. Meg is állapodtunk az egyikkel, de előbb megreggeliztünk a cukrászdában, rengeteg légy társaságában – igaz, hogy a süteményeket fehér tülktakaró védte, és a kávé, amit kihoztak, tisztának látszott. Mindenesetre a legyek sem tudták elrontani a kedvünket: a nagyváradi este mámorító volt, a vonaton kialudtuk magunkat, és hosszú kociút állt előttünk a hegyeken át. A kocsis nem erőltette jól táplált lovait: lassú ügetésben, az emelkedőkön lépésben ringattak bennünket a rugós üléseken. Még eleven volt bennem a gyerekkori, kamaszkori ingerültség, amikor autóval röptünk át a szép vidéken, mintha egy rossz szellem elkapkodná előlünk a látványt. Ez a hegyi kocsikázás megerősítette azt a korai, bátaszéki emlékemet, hogy a tájban kocsiról lehet legjobban gyönyörködni – tizennégy év múlva az alföldi szekérutak igazolták újra

ezt a meggyőződésemet. Sehogy sem találom Bihar-füredet a térképen, és így nem tudom megállapítani, miféle hegyeken mehettünk keresztül – talán az Érc-hegység nyugati részén? –, de annyi bizonyos, hogy egészen más jellegük volt, mint az osztrák Alpoknak, amelyek hideg zöldjét, kékjét, fehérjét úgy untam gyerekkori nyaralásaink idején. Itt, Belényes után, minden szín tüzesebb lett, a sötétzöldbe barna ve-
gyült, a fennsíkok barnája szinte róten lángolt az erős napsütésben – és mégis hűvösség volt a levegőben –, föl-föltünedező bivalyok palakéken csillogtak a mélyülő patakok mellett. Erdély volt ez már, Jókai Erdélye, szenvedély szikrázott a természetből is.

Nyugodtan gyönyörködhattunk a vidékben: hallgatag kocsisunk volt, ritkán fordult hátra hozzánk a bakról, egy-egy kérdéssel vagy magyarázattal. Hogy e kevés szó között miképp ejtette módját, hogy sort kerítsen a magyarok nehéz helyzetére is, arra már nem emlékszem. Voltaképpen arra sem, hogy mik voltak ezek a sérelmek – ami arra vall, hogy ott, a hegyi kocsikázás alatt, nemigen vehettem szívemre. Ehhez bizonyára hozzájárult az előző este magyar szavú és levegőjű elelensége Váradon, meg az is, hogy az erdélyi magyar irodalom éppen virágzásnak indult, és úgy tudtuk, a mieinknél szabadabb körülmények között. De arra már emlékszem, hogy kocsisunk szavaira mit válaszoltunk: legyenek türelemmel, mindez majd jobbra fordul. Igaz, mi nem úgy értettük ezt a biztatást, ahogy a kocsis valószínűleg felfogta. Összebeszélés nélkül is természetesen egyetértettünk abban, hogy a szocializmus majd időszerűt-

lenné teszi, sőt érvényteleníti mindezeket a határkérdéseket, nemzeti és nemzetiségi sérelmeket. Persze semmilyen szempontból sem volt becsületes, hogy nem igyekeztünk tisztázni az eltérést az ő értelmezése meg a mienk között. Az is igaz, hogy éppen ebben az időben kezdett meginogni reménységünk a közeli forradalom lehetőségében. De hát emelkedett kedélyben voltunk, kicsire nem néztünk – márpedig mindez ideiglenes kicsiségnek látszott a mi boldogságunkhoz képest.

Boldogságunk hegyi Paradicsoma egyébként majdnem olyan ősi természet volt, habár korántsem olyan trópusian tarka, mint Ádámé meg Éváé. Biharfüred egy hegyoldalon feküdt, fenyvesek között és voltaképpen egyébből sem állt, csak a nyaraló földszintes faépületeiből meg néhány környező román parasztházból – persze azok is fából voltak. A szobáink is egyszerűek voltak, de tiszták és kellemesek, mint ahogy tiszta, egyszerű és jóízű volt a koszt is – tészta helyett például többnyire cukrozott áfonyát kaptunk, de uzsonnára is kakaót kaláccsal, tízóráira pedig tejet vagy aludttejet.

Szóval nagyon jól éltünk tizenkét napig Biharfüreden, végig sütött a nap, még én is jól bírtam, mert nagyon magasan voltunk, sohasem sütött túl melegen. Ez volt az egyetlen vakációm, amikor semmit sem írtam, és keveset olvastam: a szüntelen szerelem szabadsága volt ez, amit nem csökkentett, hogy minden nap nagyokat sétáltunk, lehetőleg arrafelé, ahol minél több románnal találkozhattunk.

Igen, Eti már csak azért sem volt alkalmas rá, hogy

Szüntelen szerelem

kocsisunk sérelmeivel azonosuljon – egyébként ugyanő vitt bennünket vissza is Belényesre –, mert az ő szemében, érzékelésében hozzátartozott ehhez a tájhoz, ehhez a nyaraláshoz a román emberfajta szépsége is. Román emberfajta, ezen a parasztokat kell érteni, akik már az odaúton is föl-föltünedeztek a mezőn meg a fenyvesek közt, hosszú ingben mind és mezítláb, a nők vállán cinóberpiros kivarrás égett, a fiúk magas szalmakalapja mellett olykor pipacs himbálózott. Eti nem győzte csodálni hajlékony, sötét, lágyan parázsló mozgásukat és a lányok hangját, ha néha ráálltak arra, hogy énekeljenek. Érintkezésünk eleinte a nyaraló személyzetére szorítkozott – csupa gyönyörű lány, aki elég jól beszélt magyarul. De már néhány nap múlva, ha távolabbra sétáltunk is, a nők, akikkel összeakadtunk, többnyire hallottak Etiről és szívesen szóba álltak vele – akkor még a románok (legalábbis a környékbeli parasztok) tudtak valamit magyarul, és minden ellenérzés nélkül fogadták a nyelvünket –, sőt néhányan közülük még táncolni is hajlandók voltak, különösen, miután látták, hogy Eti nemcsak nézi, hanem meg is próbálja eltanulni a lépéseiket – föl is használta ezeket néhány év múlva, mikor Bartók román táncainak zenéjére csinálta egyik táncát.

Visszaúton, a belényesi állomás peronján egy ugyancsak hosszú inges és mezítlás kisfiú – ha a fején ülő szalmakalapot a földre tette volna, derekáig ért volna – búcsúzott egy ugyancsak hosszú inges és mezítlás kislánytól: többször is megcsókolták egymást. Román Jancsi és Juliska – csak éppen a román

gyerekmeséből sütött a szerelem. Aztán a mozdony fűtült, a kisleány anyjával együtt a mi kocsinkba szállt föl, és éppen velünk szemben ültek le. Vonatunk prüszkölve, lassan kecmegett ki az állomásról, a kisleány meg a kislány hosszan integethettek egymásnak. Alighogy kifutottunk, megint megálltunk, mert ez a vonat a legkisebb bakterházat sem hagyta ki. Amint megálltunk, a kisleány izgatottan hajolt ki az ablakon: láthatóan azt várta, hogy ahol a vonat megáll, ott lesz a kislány is. Állomásról állomásra rémültebb lett az arca, fél óra múlva már sírt, anyja csitítgatta – magyarul. Csakugyan, az asszony – aki egyébként sem viselkedésben volt, hanem városi ruhában – nem volt román típus: haja az a bizonyos se nem szőke, se nem barna, klasszikus arcának szigorú vonásai mögött az a fajta édesség, amely csak nehezen árulja el magát. De azért Eti néhány kérdése után elmondta történetét: igen, a férje román, a kisleányt most viszi beírni a váradi katolikus iskolába, mert azt akarja, hogy magyar iskolába járjon, márpedig csupán a papok tanítanak magyarul.

Ekkor kezdtük sejteni, hogy ezek az átmeneti körülmények bonyolultabbak, mint ahogy hinni szeretnénk volna. Még inkább beláttuk ezt, amikor néhány év múlva a *Román táncok*-kal együtt Eti műsorán szerepelt az *Este a székelvényeknél* is – amelybe ugyancsak belevetett Eti erdélyi nosztalgiaja (habár nem jártunk a Székelyföldön) –, és az a szimpatizáns barátunk (vegyes egyébként), aki B. Á.-t ránk löcsölte, az est után így bókolt Etinek:

– Nagyon szép volt az az *irredenta* táncod is – hol-

Erdélyi nosztalgia

ott az *Este a székelyeknél* puritán kosztümjén még csak néprajzi utalás sem volt.

Vegyész barátunk emlegetéséről az is eszembe jut, hogy Etinek persze a nyaralás utáni, emelkedett világhangulatával eszébe sem jutott, hogy B. Á. közben esetleg bejelentkezhetett az ő lakásába. Csak amikor kiköltözött a Klotild utcai padlószobából, derült ki, hogy B. Ágnes több mint fél évig volt nála bejelentve – a saját nevén.

Ez a vegyész barátunk egyébként nemcsak bajt szerzett nekünk. Ő testálta ránk szobáját abban a Nádor utcai garzonszoba-komplexusban, amelyről már beszéltem, és ahol jobbra baloldali fiatalok laktak – néhány évvel utánunk (amint jóval később kisült) az a lány is, akit ebben a történetben, mintegy előzetes utalással, „a festőnő” megjelöléssel szoktam emlegetni. Utcára néző, világos, nagy szoba volt, és mint-hogy bútorozatlanul adták bérbe, meglehetősen üres is. De nemcsak ezért volt üres, hanem azért, mert ebben a szobában Eti már tornaórákat is adott – addigra már megvolt a diplomája. De azért egy darabig még asszisztens maradt Ritter Máriánál és annak zongorája mellett komponálhatta táncait, hol egyik, hol másik barátnője kíséretével – rendszerint ugyancsak tornaórákért cserébe.

Azon a nyáron valahogy semmi pénzünk sem volt – Eti a diploma megszerzése után kilépett a Standardból –, nem is gondolhattunk nyaralásra. Szüleim ellenben Balatonlellén nyaraltak, egy divatos helyen – ha jól emlékszem, Fenyves-penzió volt a neve –, és abban egyeztünk meg, hogy szabadságom felét velük

töltöm. De az előző év erdélyi emlékeivel nehezen bírtam ezt a lellei lapos nyaralást. A penzió *flancos* volt, meg (ahhoz képest) *snassz* is. Este szólt a dzsessz, és táncoltak a vendégek – de micsoda unalmas lötyögés volt az, ha visszagondoltam a nagyváradi dzsessz és tánc levantei lángolására! Valamikor kisgyerek koromban nyaraltunk Siófokon és Bogláron – akkor sem szerettem ott lenni –, de azóta most először voltam a Balatonnál: Erdély után sivár és kietlen volt a napfényben égő táj is. A parton szinte semmi árnyék, a Balatont viszont dunai evezéseink és fürdéseink után – abban az évben adtuk el Goldmann Ferivel közös csónakunkat – pocsolyának éreztem: langyos víz volt, és mire olyan sokáig gázoltam benne, hogy úszni lehetett, már bele is untam az egészbe. Az egyenletes hőségben gondolni se bírtam versre, olvasni is alig tudtam, és értelmetlennek éreztem, hogy szabadságom alatt ne legyek Etivel: három nap múlva visszautaztam Pestre. A vonat ablakából meg láttam Tihanyt: két tornya tisztán és kíváncsúan csillogott az alkonyi fényben. Ott volna lenni jó, gondoltam – de ezt a hirtelen vágyamat csak tíz év múlva tudtam kielégíteni.

Eti nem nagyon örült váratlan érkezésemnek: még a varsói siker és fölcsigázottság – „Maga jóformán mindent tud, amit nem lehet megtanulni, és jóformán semmit abból, amit meg lehet tanulni” – feszültségében élt és aszketikus mámorral vetette magát a tornába, akrobatikába, sőt a szabályos balettbe. Én úgy képzeltem, hogy szabadságom alatt kettesben a Sas utcai lakásban lakunk majd, mint három évvel ezelőtt

Tihany a túlparton

egy hétig Judittal, majd egy hétig Etivel, de ő jobban érezte magát a Nádor utcai üres szobában. Mongolos színezetű szürrealista látvány volt, ahogy ebben az üres szobában gyakorolta spárgáit, szaltóit meg a fejen állást. Nem is igen járkáltam a városban: egész nap egy sarokban ültem, és néztem Eti testének fantasztikus mozdulatait a fekete trikóban. Csak ha néha valamelyik barátnője nyáron is hajlandó volt neki zongorázni, olyankor ment át Ritter Máriához, és ilyenkor én is elugrottam az uszodába. Délben felhoztam egy liter tejet és fölvágotat, az volt az ebédünk, a vacsoránk tea és szalonna, néha utána lementünk fagyaltozni a környék valamelyik teraszára – akkoriban még sok kávéház volt a Szabadság tér tájain. És hát a szerelem. Semmi esetre sem tartottuk magunkat reménytelenül szegénynek, ha meg is éreztük, hogy Eti már nem dolgozik a Standardnál. De a körülményeink végül is egyre javultak. Igaz, Eti kevesebbet keresett, de azt már tornatanítással – és ezek még csak az első tanítványok voltak. És a Nádor utcai szoba is egész ürességével együtt sokkal reményteljesebb volt a Klotild utcai bútorozott, sötét padláslakásnál. Azt persze lefaragta a változás, épp azt a néhány pengőnyi fölösleget, amiből előző évünk szerencsésen olcsó kirándulása kitelt. De hát nem éreztük természetes jogunknak a nyaralást, és anélkül, hogy balsejtelmünk lett volna közös életünk jövőjéről, tudtuk, hogy a tavalyi, erdélyi csoda ismételtetlen, egyszeri fényűzése volt életünknek.

Éppen ezért azon sem estünk kétségbe, hogy a rákövetkező évben – mármint abban, amelyik a Nádor

utcai nyarunkat követte – ugyancsak semmit sem tudtunk félretenni nyaralásra. Hiszen életünk azóta tovább is szerencsésen alakult. Eti már nem a Nádor utcában tanított, hanem egy Sas utcai átjáróházban bérelt egy termet, közösben azzal a fekete, gömbölyded, mély hangján gurigázva kacagó tornatanárnővel, aki Madzsarné növendéke volt, és aki az előző év egyik májusi estéjén, Hitler uralomra jutása után, mi alatt Eti Varsóban volt a táncversenyen, együtt ült velünk egy kávéház teraszán, Déry, Hevesi András meg egy másik, elegáns mozdulatművész nő társaságában. Jól megfértek egymással: összesen sem volt annyi csoportjuk, hogy összevezeshettek volna az időbeosztáson. De Eti nemcsak a Sas utcában tanított, hanem a Rózsadombon is, mint már említettem, a Veronika utcában, háziasszonya magánóvodájának gyerekcsoportját, cserében azért az erkélyes szobáért. A lakásban, illetve óvodában zongora is volt, amellyel gyakorolhatott és táncolhatott, ha akadt, aki kísérje – olykor maga a háziasszony. Ezen a nyáron hát itt töltöttem estéimet, boldogan erre az erkélyre léptem ki éjszaka, olyan körkép kellős közepébe, mely az én szememben és eszméletemben fölért már azzal az erdélyi tájjal, amelyik a két évvel azelőtti szerelmünknek volt környezete, hiszen ez volt az a „budapesti nyaralás”, amelynek során tudatomban összekapcsoltam a város ellentétes részeit, mint a Vár meg a Sas utca, a Váci út és a Váci utca, és voltaképpen erről az egyesítésről faragtam az éjféli erkélyen, megújuló szerelmünk boldogságai után, első, félig-meddig magaménak tudhatott versemet.

Aztán elmúlt ez a szabadság is, amelynek lényegi tartama jóval több volt fizikai idejénél, a két hétnél. És kilátásaink még mindig szerencsével biztattak, szerelmünk is, bár – vagy éppen azért, mert – biztosítottuk egymás jogát a szabadságra, inkább fokozódóban, mintsem fogyatkozóban volt, annyira, hogy a következő év elején házasságra kezdtünk gondolni. Pontosabban én gondoltam rá: értelmetlennek éreztem, hogy naponta elváljak Etitől – mert csak a hétvégét töltöttem egyfolytában a Veronika utcában; kényelmetlennek az utat a hóban a Rózsadombról a Sas utcába; és azt hittem, többet is tudnék dolgozni, ha együtt lalnánk. Eti azonban jól érezte magát a Veronika utcában meg a kötetlenségben és jobban fél-tette a szabadságát, nem annyira a szerelemben, mint inkább az életvitelben: valamilyen, természetű szer-vült alapelv tiltakozott benne a házasság intézménye ellen – meg aztán attól is húzódozott, hogy egy ház-tartás terheit magára vállalja. Hiába nyugtatgattam, hogy azért, mert az anyakönyvvezetőnél bejegyeztet-jük magunkat és akadálytalanul lakhatunk együtt, még nem kell a polgári életforma igényeinek megfelelnünk – ő jobban ismerte saját lelkiismeretének ne-hézkedési törvényeit. Olyasféle kötélhúzás volt ez köztünk, mint amikor hat évvel azelőtt Bécsből haza-hívtam, és ezúttal is az én önzésem – amelyről persze nem tudtam, hogy önzés –, az bizonyult erősebbnek.

De mikor már túlestünk a házasságkötés hivatalos hercehurcáján, amely annyira elvei ellen való volt, és mire hosszú keresés után rátalált a Hold utcai lakásra, annak a bizonyos, romantikusan ódon, mértéktartó-

an móros, és egyben bővülően biedermeier kis háznak első emeletén, őt is elfogta az új lakás, az új környezet, az új élet izgalma és várakozása. Nyaralásra tehát ebben az évben sem gondolhattunk: szabadságomat a költözésre és megtelepedésre fordítottuk. Egyébként is minden pengőre szükségünk volt a lakás fogyatékos és kissé egyoldalú berendezéséhez: a *Nebéz szerelem* nyitányában már elmondtam, hogy előkészületül Eti elegendőnek tartotta tisztító- és takarítószeres mértéktelen és főként aránytalan beszerzését. Ennélfogva a Hold utcai lakásnak jó nagy szobájában és halljában ugyanannyi szabad hely volt, mint a Nádor utcában, nem is beszélve a rendeltetésénél fogva is üres, szép és ugyancsak nagy tornateremről, amelyben egyéb kellék sem volt látható, csak egy bérelt pianínó meg Eti táncdobja: főleg tanítás közben kezelte. Az ürességnek mindenesetre megvolt az az előnye, hogy a költözködés, berendezkedés nem foglalta le minden időnket, erőnket. És ha előző évi szabadságomat mint budapesti nyaralást emlegettem, ezt nyugodtan nevezhetem Hold utcai nyaralásnak – mert a közvetlen környékről nemigen mozdultunk ki. Szép, kellemes nyár volt, nem túl meleg, legalábbis a szabadságom idején. Akkor még Bandholtz tábornok szobra nem csúfította el kilátásunkat a tekintélyes Nemzeti Bank és Lechner szecessziós Postatakarék palotája között gyerekkorom sétaterére. Házunk előtt közvetlenül egy gesztenyefa állt, és ha kiléptünk az erkélyre, hatalmas koronájának kellős közepében éreztük magunkat, mert ennek a lakásnak is volt erkélye, ha nem is olyan nagy, mint a rózsadom-

bi; dolgozni nem lehetett rajta, csak álldogálni, de Etit semmivel sem kevésbé előnyösen keretezte, mint a Veronika utcai – ez az évszak is szerelmünk megújulásának nyara volt.

De az is igaz, hogy Hold utcai nyaralásunk alatt nem csupán tejen és parízeren éltünk, mint két évvel ezelőtt a Nádor utcai üres szobában. Anyám ugyan nem tett le fenntartásairól Etivel szemben, de beletörődött abba, amin változtatni nem lehetett, és Etit is örömmel részeseltette abban, amiben mindig és mindenkivel nagylelkű volt – hiszen az ennivalót a cselédektől sem sajnálta soha. Így hát szabadságom alatt mindennap átjártunk ebédelni a Sas utcába, és azon túl is minden vasár- és ünnepnapon, sőt, anyám, kivéve cselédváltság idején (ami azonban elég gyakran fordult elő nála) hétköznapi is többnyire átküldte az ebédet – vacsorára. A továbbiakban ennél fogva enni valóban ritkán szenvedtünk szükségét.

Eti mindazonáltal, ha már nagyon szükségét érezte anyja paprikás krumplijának, továbbra is hazajárt a Bulcsú utcába, és gondolom, ezeken a megszokott vacsorákon sokkal jobban érezte magát, mint a mi vasárnapi asztalunknál. Ami nem csoda: a mi otthoni ebédeink csöppet sem voltak kedélyesek, családiasak is inkább csak az étkezés fesztelenségében és a szabadjára engedett, ingerült kedvetlenségben. Ehhez az idült idegességhez most új feszültség járult: apám ellenséges érzülete Etivel szemben. És ha anyám elég hamar megengyhült Eti iránt és ebédnél föltűnően kedves volt hozzá, ebben öntudatlanul bizonyára része volt annak is, hogy apám ellenére cselekedett és

viselkedett így – ami persze megint csak növelte a feszültséget. Az igazság az, hogy ehhez a feszültséghez Eti is hozzájárult, mert ő sem tudta titkolni ellenérzését apámmal, sőt az egész családi légkörrel, valamilyest még az ételek ízével szemben sem, pedig anyám igazán dúsan és finoman főzött, és azt sem lehetett föltételezni, hogy Eti el van kényeztetve koszt dolgában – ez jóformán világnézeti és életformai ellentét volt.

De ha anyám megbékélt a menyével, Eti anyja ugyancsak megbékélt velem – talán anyámnál nagylkübben is. Nem mintha gyakorlatilag többet segített volna; ezt nem is igen tehetette, nemcsak azért nem, mert ők maguk nagyon szegények voltak, de azért sem, mert jóformán minden idejét lefoglalta Kassák ügyeinek intézése, szervezése, a gépeléstől és előfizetők szerzésétől egészen az emberek megnyeréséig. Etinek azonban már az is nagy segítség volt, ha néha megjelent nálunk és úgy szólította: „lányka” – ettől Eti olyan erőre kapott, amilyent én sohasem tudtam neki adni. Őszre pedig összeállt egy csoportja a *Munka*-kör néhány női tagjából, és ezekhez csatlakozott anyja is, akinek személye nagy vonzó és összetartó erő volt a körben – valószínűleg magának a csoportnak a létrejöttében is volt szerepe. Ilyenkor Jolán – mert mamának, mamuskának, ahogy Eti szólította, csak ritkán tudtam nevezni és gondolni – tanítás után rendszerint még ott maradt nálunk teára, így hát volt alkalmam felfedezni a szépségét. Nem gondoltam volna – pedig tudtam, hogy nagyon szép aszszony volt. Nemcsak onnan tudtam, hogy sokan

mondták: magam is megállapíthattam hajdani fényképeiről. De mire én megismertem, már öregasszonynak tudtam: hogyné, hiszen Eti mamája volt. Ezt az agyi és érzékelési, tunya előítéletet nagyban elősegítette, hogy mindig a Simplonban és a *Munka*-körben láttam, ahol Kassák ügyeinek képviselője, bonyolítása, előmozdítása közben gond és éberség feszült a vonásain, vagy esetleg a szavalókórust vezényelte, barna egyenblúzban, vagy éppen Kodolányi fenyegetően ágaskodó botja és Kassák teste között állt elfehéredett arccal, melyről minden nőiesség visszahúzódott és átadta helyét az elszánt keménységnek. Nálunk azonban, ahogy a tornától felfrissülve is, elengedetten is a Tibortól kölcsönkapott karosszékben itta teáját, gondtalan lágyág és nyugalom sugárzott arcáról, és ez az önfeledt mosoly, amellyel Etit boldog biztonságba ringatta, egy-egy pillanatra engem is befogadott búvókörébe. Ha pedig néha, órá előtt vagy órá után megpillantottam fürdőtrikós alakját, elámultam, hogy egy nálam kis híján kétszeresre idősebb asszony ilyen teljes hatású nő lehet.

Szóval, szerelmes voltam bele? Ha nekem szövegnek a kérdést, nemigen adhatnék rá tagadó választ. De azért azt hiszem, a hódolat pontosabb szó volna. Valahogy úgy, ahogy kedvenc regényhősöm, Henry Esmond, Thackeray hasonló című történetében, apóród-idejétől meglett férfikoráig, a regény kezdetétől majdnem a végéig térden állva néz föl a Castlewood hölgyekre, anyára és leányára. Természetesen, a párhuzamnál még szembeszökőbb a különbség – nem is egy. Mindenekelőtt abban, hogy Esmond végül is

– bár némi lemondással vegyítve – a nála sokkal idősebb myladyben találta meg a beteljesült szerelmet, és a lánya maradt meg reménytelen ügynek. Aztán meg a szerencsétlen Harry először, még kislány korában, az anyába lett szerelmes, csak jóval később a lányába. Továbbá az is nagy különbség, hogy Esmond ugyan „féltérden ereszkedve” kezdi a történetet, de a regény végén, változatos viszontagságok és kiábrándító kudarcok után főlegyen esedik ebből a helyzetből, én meg azóta sem láttam okot, hogy e kettős, de egyidejű helyzeten változtassak – mert hiszen semmilyen szenvedélyes emberi kapcsolat története sem ér véget azzal, hogy a felek valamelyikének gödröt ásnak egy temetőben. Az sem figyelmen kívül hagyható eltérés persze, hogy a botor Esmond hosszú ideig hiába ostromolta Beatrixot, míg énnekem eszembe sem jutott – nem is egy okból riadtam volna vissza tőle –, hogy ezt a hódolatot szóba hozzam Simon Jolán előtt.

Így hát ő nem is tudott róla? Nagyon okos asszony volt – hacsak valamilyen indulati robbanás, többnyire Kassákkal összefüggésben, el nem torlaszolta az utat, esetleg kiutat, okossága előtt –, sokkal okosabb annál, sem hogy ilyesmit föl lehessen tételezni róla. Sokkal jobb szeme is volt annál, hogysem észre ne vegye, ha máskor nem, hát amikor fölsegítettem rá a kabátját vagy télen a hócipőjét. És van-e asszony, akinek ne esnék jól, minden felelősség nélkül, egy nála jóval fiatalabb férfi néma, de látható rajongása? Egyszer, amikor éppen a hócipőjét kapcsoltam össze, azt mondta:

– Hát te most minden kedden itt fogsz térdelni a 399

lábom előtt? – mert a gyerekeivel kialakult beszéd viszony mintájára köztünk is az volt a szokás, hogy ő tegezett, én pedig magáztam őt.

Milyen kár, hogy akkor még nem ismertem a *Henry Esmond történeté*-t!

És Eti? Lehetetlen, hogy ne tudta volna, holott, mondanom sem kell, köztünk sem esett szó erről. És nem hiszem, hogy bármi kifogása lett volna e rajongás ellen. Ez a közhellyé koptatott kifejezés őrá alkalmazva halálosan hiteles: imádta édesanyját. Testileg-lelkileg, minden sejtjével. Köztudomású, hogy a táncosok rendszerint nemre való tekintet nélkül fogékonnyak a test szépségére, sőt sajátóságaira – hogy is lehetne másként azoknál, akik a tanulás és tanítás közös munkájában a test mozgásának szépségével foglalkoznak, nagyjából egyenműekkel egy csoportban? E fogékonyság gyökerei Etiben alighanem a gyerekkorba fogództak: az ő szemében anyja volt a szépség kánona. Ha én magam nem is figyeltem volna föl rá, Eti minduntalan ráirányította figyelmemet anyja szépségére, kedvtelően szakavatott részletezéssel, és nem győzött dicsekedni, hogy állja a versenyt a fiatalokkal a legnehezebb gyakorlatokban is – csak éppen mennyivel és miért csinálja szebben. És nekem is a szépség jegyeinek legmagasabb példatára volt az ő kettősük – talán Esmond is valahogy így nézte a Castlewood hölgyeket: egyfajta női típus változatait. Nagyon hasonlítottak egymásra: Eti anyján is meglátszott a mongol eredet, habár bőre fehérebb volt, vonásai szabályosabbak, arányai klasszikusabbak – és ők büszkéek is voltak erre a hasonlóságra.

Jolán ugyan ritkán jutott hozzá, hogy a gyerekeire gondot fordítson, ez kiderül az *Egy ember életé*-ből (különösen a harmadik részből), sőt a halála is bizonyította ezt, de – talán éppen ezért – ha nálunk volt, a gondtalan szeretet vigasztaló kedélye, vagy manapság megvetett szóval, harmóniája áradt belőle – ami csupán úgy volt lehetséges, hogy ő maga is csak ilyenkor élvezhette a gondtalanság összhangját. Eti pedig boldogan sütkérezett e gondtalan anyai szeretet meg az én rajongásom kettős melegében – és annál inkább, minthogy az én rajongásom is kettős volt. Mert ha Eti ráirányította figyelmemet anyja szépségére, ez a szépség is visszasugárzott rá. „S hogyha öllelek, benned a múltat is, azt is öllelsem” – így szólt egyik hexameterem, éppen házasságunk évében. Ez a múltra utalás a versben (*Szerelmes filológia*) Eti gyerekkorára vonatkozott, de én nemcsak az ontogenetikus, hanem a filogenetikus múltját is szerettem, és biztosan tudta, tapasztalhatta, hogy ez a filogenetikus hódolatom is a mi szerelmünket élteti és gazdagítja.

Kassák azonban engesztelhetetlen volt: a köszönésemet még mindig nem fogadta. Etinek ugyan, amikor hazament a Bulcsú utcába, az anyai paprikás krumplira, nagyon hasznos tanácsokat adott a táncainak, sőt a táncruháinak tervezésében, természetesen eljött első önálló táncestjére, a Zeneakadémiára, de már addig is, és azután is, ha a *Munka*-kör föllépett valahol, akár valamelyik szakszervezetben, akár egy *Nyugat*-délutánon, rendszerint Etit is szerepeltette – velem ilyenkor is úgy viselkedett, mintha sohasem

ismertük volna egymást. Igaz, hogy én is odamehettem volna hozzá és mondhattam volna legalább annyit: már bánom a *Korunk*-beli kritikámat – hiszen csakugyan megbántam. De nem mondtam: azt gondoltam, legalábbis kvittek vagyunk, és ütéseink közül – amelyek mind övön aluliak voltak – az utolsót ő adta. Aztán még egy övön fölülű ütést is mért rám: a *Nyugat*-ban, a „legfiatalabb korosztályról” szóló cikkében, amelynek elsőrendű vádlottai mi ketten voltunk, Zelk meg én – ez már négy hónappal Eti első táncestje után történt.

Ezen a táncesten egyébként nemcsak Eti szülei voltak ott, hanem az enyéim is. Igen, apám is. Ő előbb próbált megenyhülni Eti iránt, mint Kassák énirántam – de hát valljuk be, kevesebb oka is volt a haragra, mint Kassáknak. És bár apámat éppoly kevéssé befolyásolta, hogy anyám hamarosan hajlandó volt a családba befogadni Etit, mint ahogy Kassák hajthatatlanságán sem változtatott, hogy felesége vejeül vállalt engem, mégis, apámra igenis hatott a távolabbi család magatartása. Miki bátyám, vagyis anyám bátyja törte meg a jeget, őt követték unokabátyáim, a Berend fiúk, feleségestül, akik mind kinyilvánították azt a szándékukat, hogy rokonuknak tekintik az idegen lányt. Igaz, hogy Eti eltökélten igyekezett erőt venni mindazon, ami kedélytelen, de bőséges asztalunknál berzenkedett benne – hiszen kora gyerekkora óta, a zárda óta az élet minduntalan rászorította, hogy a természetétől idegen légkörökhöz és életformákhoz alkalmazkodjék. Talán – ezt már

légköre és egy-két kritika is hozzájárult apám békülési szándékaihoz. Annyi bizonyos, hogy nem sokkal Eti táncestje után hozakodott elő azzal az ajánlatával – mintegy elkésett nászajándék gyanánt –, hogy elvisz minket nyaralni. Abban az évben már kialakult szüleim nyári terve: négy hétre utaznak el, anyám a húgommal a Semmeringre, apám Bad-Gasteinba, de a negyedik hetet ő is a Semmeringen tölti Anyuval és Évivvel. Ebbe a tervbe most úgy akart minket bekapcsolni, hogy magával visz és elhelyez minket a Gasteintól egy óra járásra fekvő Böcksteinbe. Ezt az ajánlatot nem lehetett visszautasítani, ha békében akartunk élni apámmal. De nem is akartuk visszautasítani: örültünk neki, afféle pótlólagos nászútnak képzeltük, Eti még nagyobb örömmel nézett elébe, mint én.

Hármasban
Bécsbe

Egy reggelen hát elindultunk apámmal hármásban Bécsbe, másodosztályon. Furcsa, hogy apám, akiben azalatt, amíg megengedhetett magának egy kis fényűzést, kifejlődtek bizonyos, szerény parvenü vonások – a „szerény” jelzőt csak utólag teszem hozzá, miután azóta volt alkalmam bepillantani egy-két igazi parvenü életébe –, megőrzött néhány óvatos alapvetet a tekintetben, hogy mi illik, mi nem a falusi rabbi fiához, akkor is, ha Isten fölvitte a dolgát. Így például nem illik első osztályon utazni: az köztisztviselőknak van fenntartva. Sőt Ausztriában harmadik osztályon utazott akkor is, amikor Anyuval és Évivvel. Igaz, Olaszországban, hajdan – mert hamarosan letett az ottani nyaralásról: sem a szállodai elhelyezkedést, sem az étkezést nem tartotta megfelelőnek – a

civilizáltabb második osztályt vette igénybe. De még kamaszkoromban is, amikor a Kanitz Ignác és fiai rt. részvényeinek fele a colmari Kiener gyáré volt – ahol az érettségi utáni nyáron munkásként dolgoztam –, és apámnak mint a cég igazgatójának, néha Franciaországba kellett utaznia, gyakran hallottam tőle, hogy bizony oda is másodosztályú jegyet váltott, mert csak az osztrák, a német és a svájci vonatok utasai elég tiszták és jól neveltek ahhoz, hogy harmadosztályú vagonokban is meg lehessen lenni velük. De hát hol voltak már Kienerék! A gazdasági világválság következményeképpen föladták budapesti érdekeltségüket, és az ő részvényeik is a másik fél, a Leszámítoló Bank tulajdonába kerültek. A Kanitz rt. további virágzása alól viszont a növekvő védővámok húzták ki a talajt – mert a cég főleg importból élt –, és böcksteini nyaralásunk évében apám kedélyét már meglehetősen beárnyékolta az a veszély, hogy a Leszámítoló Bank végül is fölszámolja ezt az egyre kevésbé kifizetődő vállalatát. Vége volt már annak az időnek, amikor jóformán minden héten új szerzeménnyel gyarapodott a Sas utcai lakás, ahová apám legfényesebb kilátásainak csábításában költöztünk át a Gyár utcából – most már jó, ha az ismétlődő cselédválságok közepette a régebbi gondtalan jómód látzata megmaradt a lakáson.

Annál inkább méltányolnunk kellett volna, hogy apám békülékeny bőkezűsége mi kettőnket is bevont a családi nyaralásba. Bécsben régóta megszokott szállodájában, a fényűző – legalábbis a mi elképzelésünk számára fényűző – Hotel Metropolban szálltunk

meg, a Ringnek a Schwarzenberg Platzhoz közelebb eső részén. Apám ezüsttálcán akarta Bécsset felénk nyújtani. A várost magát nem kellett nekünk megmutatni – azt egyébként szüleim sem szokták nézegetni, legfeljebb a Grabent, a Kärtnerstrassét, a Rotenturmstrassét, a Mariahilferstrassét, bevásárlás közben. Viszont olyan helyekre vitt el bennünket, ahol kettesben sohasem jártunk – de ahol a család eddig is mindig megfordult, valahányszor nyaralás előtt átutaztunkban Bécsben is megálltunk: taxin a Kobenzlre uzsonnázni, utána pedig a Stadtpark nagy hírnő vendéglőjében vacsoráztunk. Furcsa volt nekünk, így lenni Bécsben. Apám jótékonyan sugárzott, látszott: ő is nászutunknak szánja ezt az utazást, az ő nagylelkűségének fényűzésében. Biztatott, hogy mi is táncoljunk – de mi nem léptünk ki a cementköröndre: Eti azzal mentegetőzött, hogy nem elég elegáns a ruhája. Pedig halkan oda is dúdolta nekem: „Wenn die Elisabeth / Nicht so schöne Beine hätt” – azt a régi slágert, amelyre hat évvel azelőtt ugyancsak Bécsben, illetve Hietzingben, ahová Gróék hívtak el bennünket, charlestont táncoltunk. De hol volt már a charleston! A zenekar pavilonjából legfeljebb tangó szólt, de többnyire bécsi valcer, vagy az új divatú angolkeringő, a keringőt pedig (akárcsak a csárdást) nem tudtam megtanulni annak idején az Erzsébet körúti, Adorján-féle tánciskolában, és később sem.

De utazásunk sehogy sem akart nászúttá vidámodni, másnap este sem, amikor végre kettesben maradtunk, miután apám elhelyezkedett megszokott gastei-

Ódry ni szálláshelyén, a Hotel Austriában, és aztán átszállított minket Böcksteinbe, és beiktatott az egyetlen ot-tani szállodában foglalt szobánkba. Az igazság az, hogy nászútra Böckstein önmagában sem a legalkalmasabb hely volt. Valamivel föntebb feküdt, mint Gastein, a magas hegycsúcsok lábánál, komor, magas fenyőkre nézett a szobánk, amely sokkal szebb és kényelmesebb volt a biharfüredinél, de távolról sem olyan barátságos, már csak azért sem, mert Böcksteinben este komoly hideg volt, fűteni pedig persze nem fűtöttek: elvégre nyár volt, ragyogó, forró nap-palokkal. De a szálloda jellege nem olyan volt, hogy bárki vendégnek napközben nászúti gondolatai támadhattak volna. Nem volt fényűző szálloda, de a maga szerény módján előkelő volt. Ezen az sem vál-toztatott, hogy a kosztja, bár bőséges és választékos, nemigen volt ízletes és kíváncsú: volt némi németes jellege – ami nem csoda, minthogy az asztalokat na-gyobbrészt németek ülték körül. Általában véve, a böcksteini kis épület vendégei rátarti emberek vol-tak, akik túl magasnak találták a nagy gasteini hote-lek árait, átaláltak volna viszont a fényes fürdőhelyen szerényebb körülmények között megszállni – inkább az elsőrendű, mert egyetlen böcksteini, alpesi jellegű szállodát választották; vagy pedig egyszerűen olya-nok, akik a csendet és magányt keresték.

Nem tudom, Ódry Árpád melyik csoportba tarto-zott – az is lehet, hogy mind a kettőbe. Az én sze-memben az ő jelenléte mindenesetre magas rangot adott rideg, hegyi szállónknak. Én őt tartottam a leg-nagyobb színésznek – nem, helyesbítenem kell: ma is

annak tartom. Hamletjére, III. Richárdjára, Cyranójára, Pahlen grófjára (a Magyar Színház színpadán, Robert Neumann *Oroszország*-ában, amely egyébként is egyik legmaradandóbb színházi élményem volt) mint fölülmúlhatatlan teljesítményekre, ma is, több mint negyven év távolából, a szememmel, fülemmel emlékszem vissza. Mikor megláttam őt Böcksteinben, ahol rajta és rajtunk kívül nem volt több magyar, kísértést éreztem, odalépni hozzá és megmondani, mit jelent nekem a művészete. De olyan puritán gőg, elutasító zárkózottság ült szigorú vonásain – hatvanéves volt akkor –, amely belém dermesztette rajongásom közlési vágyát. A tíz nap alatt – mert valamivel hamarabb utazott el, mint mi – egyetlenegyszer sem láttam, hogy bárkivel is szót váltott volna. Reggeli után nyomban elindult Gasteinba, az ottani jódos gyógyfürdőbe – ezt apámtól tudtam –, és csak ebédre tért vissza. Este viszont közvetlenül vacsorára érkezett meg a másik irányból, szikáran, katonás léptekkel – érthetetlennek találtam, amikor egy év múlva meghalt.

Azt az egyórás utat a Gasteinba vezető sétányon egyébként mi is naponta kétszer megjártuk, csak éppen a nap második felében. Délelőtt napoztunk, olvastunk, élvezhettük volna a fenséges, alpesi tájat, de nem élveztük: hidegnek, üresnek, unalmasnak találtuk – soha annyit nem gondoltunk Erdély tüzes színeire. És már e békés magányunkat is beárnyékolta, hogy apám minden délután igényt tartott a társaságunkra és lelkesedésünkre – és persze az is, hogy mennyire nem tudunk megfelelni ennek az igényének.

Erdély tüzes
színei

Úgy mutogatta Gasteint, mintha magánkincstárának drágaköveit akarná velünk megosztani – és mi nem voltunk eléggé elámulva, se meghatva. Rendszerint beült velünk Gastein patinás cukrászdájába, ahol habos kávé és szabadon választható süteményt uzsonnáztunk, vagy elvitt a Kaiserpromenad végén egy nyáribb jellegű helyre, melyet azért kerestek fel a fürdővendégek, hogy friss számocát egyenek tejszínhabbal. Eti valamilyen ősi és behozhatatlan cukorhiánnyal imádta az édességet, a legnehezebb helyzetben is meg tudtam vigasztalni vagy engesztelni két minnyonnal. És mégis, a cukrászdai együttléteink is kényszeredettek voltak.

Szóval hálátlanok voltunk. Én hiszen ismertem Gasteint és már kisfiú koromban is fogyasztottam ezt a habos kávé meg a számocát is tejszínhabbal, különben is, engem apám még mindig elkényeztetett kölyöknek tekintett – az én hálátlanságomat hát rezignáltan írta terhemre. De azt hiszem, voltak elképzelései arról, hogyan viselkedik egy lány, aki nem zsidó és ráadásul szegény is, élete szerencsés fordulataiban. Ezeket az ábrándképeket nyilván kedves regényírójának, Courts-Mahlernek azok a szép, szőke, szerény tanítónői meg erdészlányai sugallták, akik valamilyen jó parti folytán bejutnak egy gazdag családba. Márpedig ezeket az elképzeléseit Eti sehogyan sem tudta valóra váltani, bármekkora erőfeszítéssel (és szármalmas ügyetlenséggel) igyekezett is jó kislány módjára hízelegni a hiúságának. Mindennek a tetejébe apám többnyire úgy fordította a beszélgetést, hogy megpróbálja anyám ellen hangolni Etit, aki tü-

relmesen hallgatta panaszait és vádjait, de amikor az elutazásunk előtti napon apám nyíltan megkérdezte a véleményét, mosolyogva, bár minden diplomácia nélkül azt felelte, hogy nem tud ebben a családi viszályban állást foglalni. Ezzel aztán végleg eljátszotta apám jóindulatát: mire a Sas utcában újra találkoztunk, apám dühösebb volt, mint valaha, és a légkör mérgezettsége az elkövetkező években egyre növekedett.

Milka csokoládé

De már Gasteinban is, nemcsak mi lélegeztünk föl, apám is megkönnyebbült, amikor véget ért ez a szerencsétlen, kudarcba fulladt nyaralásunk. Megkönnyebbülésében el is felejtett valami zsebpénzt velem adni az útra, én pedig megátalkodottságomban elmulasztottam kérni tőle: kéthetes, kelletlen túltápláltságunkban úgy képzeltem, reggeltől estig csak kibírjuk böjtölve is – otthon pedig félretettünk valami pénzt a hónap hátralevő részére. De csalódtam: Böcksteintől Bécsig hosszú az út, a budapesti gyors indulásáig néhány órát kellett Bécsben eltöltenünk, és csak egy-két schillingünk maradt, éppen annyi, amiből két tábla Milka csokoládét vehettünk, azon kellett meglen-nünk Pestig. Ez a Milka csokoládé harminc év múlva jutott eszembe, mikor Knokke-le-Zoute-i kiküldetésből visszatérve ugyancsak el kellett töltenem néhány órát Bécsben, és a velem adott, nem egészen öt dollár költőpénzből megint csak néhány schilling maradt a zsebemben, és hirtelen fölbukkant emlékeimből a magas tápértékű Milka-tábla: siettem is venni egyet, és annak a kockáit szopogatva csatangoltam a bécsi utcákon.

Ebben az éhezésben mégis volt valami dac és romantika, míg harminc évvel azelőtt csak a csalódottság és felsülés keserű százjével vánszorogtunk éhesen és szomjasan a hegyi levegő után dögmegleg, színet váltott Bécsben. Mert csak most vettük észre, hogy a levert munkásfelkelés óta mennyire átalakult a „vörös” Bécs – vidéki város lett belőle: Gasteinban és Bocksteinben sem volt ilyen uralkodó viselet a tirolai nadrág és a kockás joppe, a tirolai meg bajor vadászkalap, a dirndli, a háferlis cipő – csak egy-egy fölvonuló Heimwehr-osztag zöld egyenruhái jeleztek, hogy mégiscsak Ausztria fővárosában vagyunk. És mennyi pirosuló, meztelen osztrák térdet és combot láttunk!

Hazaérve ki sem csomagoltunk, rohantunk le a szomszéd kocsmába egy pörköltre és egy pohár sörre. Elmúlt már éjfél, mire kiléptünk az erkélyre, a gesztenyefa lombja közé. Az elkövetkező estéken a Hold utca ígézetében pótoltuk elmaradt nászutunkat. Verset is írtam közben – így fejeződött be: „A Hold utcában élek s úgy élek, mint a holdban.”

22. A tanterv előírja

„A Hold utcában élek s úgy élek, mint a holdban”, ez a kiragadott, elszigetelt versvég úgy hangzik, mintha kizárólag a szerelem átszellemült révülete volna. Az is volt persze, de nemcsak az. Előzményei a kívül kerülés kudarcának – vagy talán határozottabban: a szándékának? – keserű angoszturacseppjeit is beleke-

verték ebbe a boldog sorba – Illés Endre bizonyára nem veszi rossz néven, ha az ő koktéljából csenem el a szót ehhez a metaforához. Mindenesetre, a kiábrándulás – nem is: a kiábrándulások sorozata – belejárt szott ebbe a holdas révületbe.

Illés Endre koktéljából

A sorozatos kiábrándulásnak egyébként csak lassan ébredtem a tudatára. Ezt a tudatosítást viszont hirtelen meggyorsította az, amit néhány napja látunk, csüggedten és éhesen kószálva Bécs utcáin a fülledt hőségben. Miért? Talán mert a bécsi nyárnak dirndlikkel és csupasz, rózsaszínűen húsos férfitérdekkel tarkított, félig tirolí, félig bajoros maskaramustrája, közbül a halovány zöldjükkal kirívó Heimwehr-egyenruhákkal, úgy általában a népies győzelmének groteszkül ijesztő torzképét vetítette elém? Nem, azért mégsem ilyen tetszetősen egyszerű a válasz. Elvégre, mint már korábban is említettem, én nem mentem be az ún. urbánusoknak abba az utcájába, melyben a *völkisch*-sel azonosították a mi népiessé-günket – erre még akkor sem voltam kapható, mikor a magyar újnépiesség fogalma egy pillanatra összekapcsolódni látszott azzal, amit a mi korunk történetében Gömbös jelentett.

Hát igen, hiába: úgy látszik, ha csupán a magam egykorú gondolati traumáiról és kudarcairól beszélek, akkor is megkerülhetetlen ez a név. Holott idáig eljutva én is legszívesebben úgy viselkednék, mint vitéz Péteri tanár úr a nyolcadik gimnáziumban – és e regény első kötetében –, amikor az iskolai történelemkönyvben a felvilágosodás kora következett. Péteri tanár úr ekkor tudvalevően hetekig nem magya-

Aki megkavarta

rázott, csak feleltetett, aztán egy napon sötét ruhában, fekete nyakkendővel jelent meg az osztályban és a katedrán megállva ünnepélyesen így szólt:

– Fiúk, szomorú fejezethez értünk, az emberiség legszomorúbb korszakához. Én szívesen kihagynám, de a tanterv előírja.

Mondanom sem kell, hogy ezzel nem a felvilágosodás kora meg a Gömbösé között akartam párhuzamot vonni, hanem csak Péteri tanár úr allergiája meg a magamé között. Én is legszívesebben kihagynám ezt a fejezetet, de „a tanterv előírja”. Mert sajnos, Gömbösről nem lehet olyan lekicsinylő véleményünk, hogy eltagadhassuk a bélyeget, amelyet miniszterelnökségének néhány évére rányomott. Sőt akadtak, akiknek véleménye szerint ez a hatás nem korlátozódott vezérlő hatalmának kurta korszakára. Egy kitűnő prózaíró például (akinek nem azért nem írom ide a nevét, mintha nem volna érdemes az említésre) a becsvágyó diktátorjelölt müncheni halála után másfél évtizeddel, ugyancsak zord időben, azt mondta nekem e regény kiadójának hajdani, sötét folyosóján, az Alkotmány utcában, miután meggyőződött róla, hogy senki sincs a közelben:

– Hidd el, ez az egész Gömbössel kezdődött. Ő kavarta meg a szart.

Amihez az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy ez a mulatságos elbeszélő mindig is kedvelte a paradoxonokat, fintorokat. De hát lehet-e komolyan venni Gömböst – így visszatekintve? Nekem ez már annak idején sem sikerült. Az igazat megvallva, nem is eléggé figyeltem rá, csak jó későn. Azért, mert nem

érdekelt a politika? Dehogya, nagyon is érdekelt. Csak éppen azt nem gondoltam, hogy Gömbösnek van valami köze ahhoz a politikához, ami engem érdekel. Bethlen, az más volt, őt komolyan kellett venni: a mi szemünkben az ő személye testesítette meg a diktatúra nélkül is konszolidálódott és állandósult ellenforradalmat – politikájának hatalmát, stílusát olyan véglegesnek éreztük, mint, gondolom, apáink a Tisza István kormányzatát. Ha jól emlékszem, még gimnazista koromban láttam valamelyik kabarében (valószínűleg Nagy Endre színpadán, a Teréz körúton) egy jellemző jelenetet. Mikor a függöny fölment, a színpadon csak egy nagy, piros, párnás karosszék volt látható és fölötte egy festmény: Bethlen István élethű arcképe, a jellegzetes, arisztokrata fej a sasorral. Aztán belépett a csúnya, széles szájú, nagy fogsorú Radó, megállt a kép előtt, jobb kezét a szívére tette és Ábrahám Pál egy akkori slágerének – „Párizs, szép Párizs” – dallamára elkezdte énekelni, nevetséges áhítattal: *„Bethlen, szép Bethlen!”* – és folytatta is: *„Tán a bársonyszékhez vagy nőve? Vagy a bársonyszék van hozzád szöve? Bethlen, szép Bethlen...”* És ezt a jelenetet nem tiltották be – igaz, hogy Bethlen is rendíthetetlenül megmaradt a miniszterelnöki bársonyszékben, még egy-két évig.

És persze akkor sem ebbe a kaján kabarétréfába bukott bele, hanem Európának abba a pénzügyi láncreakciójába, melynek nyitánya a New York-i, tőzsdei összeomlás volt, éppen az idő tájt, amikor a sötét, elhagyatott Lehel téri piacon Eti összeszűkül szemmel, sziszegve mondta ki: „ne találkozzunk többé”,

mire én dacosan és esztelenül azt feleltem: „ahogy akarod”, egy bódé alól pedig előugrott egy patkány, ahogy magánmitológiámban elneveztem, a végzet fekete patkánya – így hát arra a valóban világeseményre, a New York-i tőzsdekrachra odafigyelni sem értem rá.

Néhány év múlva ennek a katasztrófa-áramlatnak közép-európai háborgása dobta föl a hatalomba Gömbös Gyulát, előbb még, mint ahogy Hitlert. Nem mondom, hogy nem volt ijesztő már maga a tény is, hiszen Gömbös neve gyerekkoromtól fogva ismerős volt: még a fehérterror idején, a lehúzott redőnyök mögött hallottam emlegetni, akkor is ijesztően. És most az Ébredő Magyaroknak ezt a törtető tisztjét kellett volna komolyan vennem, csak azért, mert az ország élére került? Beleolvastam híressé vált kilencvenöt pontjába: hiteléről nem is beszélve, maszlagnak véltem, nemcsak a tartalmában, hanem a stílusában is – még mindig nem gondoltam, hogy oda kell figyelni. Elvégre sok mindentől tudtunk megijedni, amit komolyan venni nem tudtunk.

Emlékezetemet akárhogy is erőltetem, sehogy sem tudnám pontosan megmondani, hol és mikor kezdtem ráébredni, hogy komolyan veszik őt olyanok, akiket én is komolyan veszek. Lehet, hogy valameilyik *Tükör*-délutánon. A *Tükör* a Franklin Társulat képes havi folyóirata volt, a szalon-népszerűség határozott igényével – ahhoz képest igen színvonalas lap volt, a legkülönbözőbb, ügyesen vezetett rovatokkal, művészi fényképekkel, jó versekkel, novellákkal, cikkekkel. A jó érzékű, jól tájékozott Révay József,

Apuleius *Aranyszamar*-ának kitűnő fordítója szerkesztette, és munkatársai között sok volt az elsőrangú író, ha nem is mindig elsőrangú műveikkel szerepeltek a *Tükör*-ben, amelynek volt valamelyest finoman konzervatív jellege, de ízlésesebb annál, sem hogy kompromittálta volna azokat a baloldalibb írókat, akik dolgoztak bele, aminthogy azok sem vetettek túlságosan rossz fényt a tekintélyesebb és társaságképesebb, akkori szóval „konstruktív” munkatársakra. A *Tükör* népszerűbb is, színvonalasabb is lehetett volna, ha a kiadó vezetői nem adnak annyit az előkelőségre, vagyis arra, amit ma protokoll-szemponatoknak nevezünk. De hát a lap nem cél volt, hanem csak melléktermék, és az volt a rendeltetése, hogy összetartsa egy gárdát, amely a kiadó elsődleges működéséhez, gondolom, tartalékot, utánpótlást, sőt részben védelmet is biztosított.

Nyilván ugyanilyen elgondolás hozta létre a kiadó összejövetelét a Franklin Társulat patinás, szép házában (amely aztán az ostrom alatt leégett), a *Tükör*-délutánokat, minden hónap meghatározott napján, amelyre azonban minden alkalommal külön meghívót is küldtek. Az én számomra ezek a délutánok az irodalmi élet legkellemesebb formái közé tartoztak. A barátságos légkőről elsősorban a házigazdák gondoskodtak: a főszerkesztő, Révay József, a kiadó tulajdonosának fia, Péter András művészettörténész, no meg a kiadó szellemi homlokzata, Schöpplin Aladár – akit e délutánoktól függetlenül is meglátogattam székhelyén, a nagy kiadóház egy sötét kis szobájában. Az sem kihagyható körülmény, hogy a feketén

Kellemes délutánok

Még egy minyon kívül konyakkal és barackpálinkával kínáltak, és megszámlálhatatlan sóssütemény- meg minyonhal-mok álltak a tálakban, a hosszú asztalon – jó néhányunkról tudok, akikben ez kétségkívül növelte a *Tűkőr*-délutánok vonzerejét. Radnótinak például állandóan kísértő szenvedélye volt az édesség, különösen a minyon – hozzá kell azonban tennem, hogy amúgy nemigen érdekelte az evés-ivás. Jóval később, közeli barátságunk és közös munkáink idején sokszor órákat töltöttünk együtt a Kis Ilkovitsban, a Szent István körúton. Ilyenkor rendszerint egy minyont is rendelt a feketekávé mellé. Olykor azonban, egy vagy másfél óra múlva, hosszabb vívódás után rászánta magát még egyre.

– Te aztán valódi aszkéta vagy – mondta egy ilyen alkalommal. – Elnézed, hogy én két minyont is meg-eszem, és közben nyugodtan koplalsz.

– Tévedsz – vágtam rá –, nem vagyok én aszkéta. Ellenkezőleg: hedonista vagyok. Neked könnyű. Téged csak a minyon után emészt a vágy. Ahhoz képest elég gyakran ellenállsz a kísértésnek. De én epedve látom a pogácsát is meg a kolbászt. Sőt, én inni is szeretnék: sört is, bort is, konyakot is. Ezért tudok meglenni egy pusztá feketével.

De amikor a *Tűkőr*-délutánok elkezdődtek, nem tartottunk még ilyen bizalmas vallomásoknál. Akkor még, ott a Franklin Társulat nagytermében, inkább csak idegenkedtünk egymástól – nem is igen igyekeztünk egymás közelébe kerülni. Habár az is igaz, hogy többnyire nem választáson, hanem véletlenül múlt, ki az ember szomszédja, vagy vizavija a nagy asztal-

nál – sőt, azt hiszem, a házigazdák, amennyire rajtuk múlt, szívesen keverték úgy a társaságot, hogy egy-egy tekintélyesebb újságíró vagy írogató köztisztviselő mellé a magas irodalomnak valamely vagabundja kerüljön. Vagabundról jut eszembe: itt ismerkedtem meg Tersánszky Józsi Jenővel is. Ugyancsak véletlenül: egyszer elég későn érkeztem, kevés szabad hely volt már az asztalnál, megálltam, körülnéztem, Schöpflin meglátott, odaintett nekem, aztán szembe magával egy üres székre – éppen Tersánszky mellé. A *Viszontlátásra, drága...*, A *margarétás dal*, A *két zöld ász*, A *bavasi selyemfiú*, a *Kakuk Marci* szerzőjét akkor már kivételesen nagy írónak tudtam – azt még nem sejtettem, hogy klasszikusan nagy író. Elfogódottan ültem mellette, azt hittem, valami különlegeset kellene mondanom – így hát inkább hallgattam. Ő fordult hozzám, azzal, hogy szép verseimet olvas-ta. Azt gondoltam, nagylelkű udvariasságból mondja – de az is meghatott: most már el tudtam dadogni, mennyire szeretem a könyveit. Aztán, bátorságra kapva, előhozakodtam azzal is, ami valóban fúrta az oldalamat, különösen, mióta nemrég megjelent a *Kakuk Marci* folytatása: honnan vette a nyelvét, a szavait, a mondatfordulatait? Nagybányán beszélnek így – vagy hol? Elképedve nézett rám, és csak egy idő múlva szólalt meg:

– Honnan veszem? Sehonnan. Hol beszélnek így? Mindenütt. Én csak odahallgatok az emberekre, és úgy írok, ahogy ők beszélnek.

Ilyesvalamit mondott, de még ezt a néhány mondatot sem ilyen összefüggően: a felét szögletesen ha-

Ahogy ők be-
szélnek

donászó mozdulatai pótolták. Most rajtam volt a sor az elképedésben.

– De kik? Vagyis: kikre hallgatsz oda?

– Mindegy. Akárkire.

– Csak nem azt akarod mondani, hogy mindenki úgy beszél, ahogy te írsz?

– De mennyire, hogy azt! Hallgasd csak!

És ezzel odabökött, velünk szembe, ahol Schöpflin és Trócsányi Zoltán valamilyen rég volt irodalmi témába merült, megfontoltan körülményes mondatokkal. Azt hiszem, ekkor ébredtem rá, hogy alighanem mindenki azt lát mindenben, azt hall ki mindenből, ami saját magában benne van. Amint ez derengeni kezdett bennem, többé nem volt miért vitatkoznom Tersánszkyval.

– Igazad van: tényleg úgy beszélnek – feleltem hát, és Tersánszky nyelvének „titkát” – hogy megint Illés Endre (igaz, inkább a hajdani) koktéljából kölcsönözzek egy alkotóelemet – azóta sem találtam meg. De azt hiszem, ez másoknak sem sikerült. Erre vall az is, hogy e klasszikusan nagy elbeszélőnk nyelvéről – persze, az is lehet, hogy elkerülte figyelmemet – sohasem olvastam elemzést, sőt emlékezetem szerint még utalni sem igen szoktak rá, mármint hogy nyelvileg; azt az állítást is meg merném kockáztatni, hogy őt, akit Illyés „törvényhozónak” nevezett a róla szóló versében, stilisztikailag úgy kezelik – hallgatólagoosan –, mint egy törvényen és alkotmányon kívüli jelenséget.

Ami viszont Schöpflint illeti, azért ő sem beszélt
418 mindig olyan körülményesen, mint Trócsányival.

A *Tükör*-délutánok lezajlása után például, a Kárpátia sörözőben, fesztelen volt és kedélyes. Ilyenkor a társaság legkitartóbb része a Franklin-házból levonult a szomszédba. Itt már Schöpflin ült az asztalfőn – ezek az esték mintha az ő jutalomjátékai lettek volna: mindenki órá figyelt, őt hallgatta. Megfontoltan beszélt ilyenkor is, igaz, sőt megfontoltan, lassan fogyasztotta egyik pohár sört a másik után, de itt, a Kárpátiában, ez a megfontolt hangvétel még valamilyen külön csípős ízt kevert abba a huncutságba – ha nem is kakukmarcis huncutságba –, mellyel beszélt, mesélt, anekdotázott azokról a korszakokról, amiket megélt, márpedig ez elég nagy kiterjedésű idő volt, hiszen az ifjú Schöpflin még ismerte Mikszáthot, és a nagy tekintélyű Schöpflin már Ady fölfedezői közé tartozott és az öreg Schöpflin fölfedezte Kassákot is, akit Ady nem értett meg, és fölfedezte azokat a fiatal költőket is, akiket Kassák nem értett meg. És ezeknek a változó korszakoknak irodalmi életéről, még inkább az események és szereplők háttéréről a Kárpátiában sörözgetve olyan elevenséggel tudott beszélni, amit a majd mindig megbízható kiritikáiból nemigen lehetett megsejteni.

Ezeknek a Kárpátia-estéknek a melege nem folytatkozott, inkább fokozódott azzal, hogy kisebb asztal mellé telepedtünk – már csak Schöpflin közeli hívei. A körnek ez az összeszűkülése viszont egyenes következménye volt annak, hogy odafönt, a közeli ház nagytermében kezdett hűvösödni a légkör. Ez a hűlési folyamat lassú volt és szinte észrevétlen – én legalábbis csak nagy sokára vettem észre, és

A Kárpátia-esték melege

akkor sem tudtam kivenni, miről is van szó. A változást azért sem volt könnyű érzékelni, mert eleinte abban nyilvánult meg, hogy a hangnem tréfásabb lett – csipkelődően tréfás. A csipkelődésekben gyakran elhangzottak olyan kifejezések, mint „vén csáklások” és „dacos téglahordók” – gondolom, ezek az elnevezések is Gömbös beszédeiből vagy a Gömbös körüli vezércikkekből kerültek a társalgás szókincsébe. Egy okkal több, hogy ne vegyem komolyan a magyar diktátorjelöltet – hiszen egy darabig Hitlert is nehezebbre esett komolyan venni.

Aminthogy minél többet olvastam a „reformnemzedékről”, annál inkább elértéktelenedett a tudatomban a magyar történelemből pedig aranyalappal hitelesített reform szó is. De aztán mind többször fordult elő, hogy négy szemközt is hallottam emlegetni a reformot, és bizalommal emlegették, olykor Gömbös nevével is összekapcsolva, mégpedig olyanok is, akiknek adtam a szavára. Sehogy sem tudnék már visszaemlékezni, mennyi idő telt el, amíg fölülkerekedett bennem az érzés, hogy mégiscsak oda kellene figyelni erre az új jelszavaktól hangos és szokatlan szereplőkkel benépesülő porondra. Mindenesetre kényelmetlen fölismerés volt.

23. Az elszakíthatatlan nadrág

Holott mielőtt figyelni kezdtem, mindent elkövettem, hogy leküzdjem előítéleteimet. Elvégre mi volt az én előítéleteim érzelmi alapja? Idegzetem legmé-

lyén még mindig a fehérterror napjainak lehúzott redőnyei mögül kukucskáltam ki Gömbösre. És nem elégszer tapasztaltam-e, hogy minden másképpen, sőt ellenkezőképpen van, mint ahogy gyerekkoromban hallottam? És tulajdonképpen mi is volt a kifogás odahaza, a családban Gömbös ellen? Hogy „ébredő magyar”, zsidóüldöző. Ami ezt illeti, hatalomra jutása után széltében-hosszában idézték azt a program-kinyilatkoztatását, hogy „nézeteit a zsidókérdésben revideálta”.

Persze másféle, értelmibb nézetek is szóltak Gömbös ellen, a polgári radikálisoktól – ahogy Illyés nevezte őket – a kommunistákig húzódó baloldal egybehangzó vélekedései, melyek szerint Gömbös az, aki a félféudalizmusból a fasizmusba vezeti Magyarországot, és megteremti a „tengelyt” a két fasiszta világ hatalom között. De a baloldal vélekedései ugyan csak nemegyszer bizonyultak előítéleteknek. Aztán meg, akkor már tudtam, hogy komoly korfordulón esünk át – és hátha csakugyan használhatatlan minden régi mérték? De mindezeknél az esetlegességeknél meg viszonylagosságoknál többet számított az akkor még feltétlen bizalmam abban az egy-két emberben, aki – a többi között – láthatóan valamelyes bizalommal lépett a szokatlan, vagy legalábbis új homokkal beszórt porondra.

Kezdtem hát „odafigyelni” – már amennyire módomban állt. Gyakorlatilag ez annyit jelentett, hogy rendkívüli önfegyelemmel végigolvastam az újságban azokat a politikai beszédeket, kinyilatkoztatásokat és vezércikkeket, amiket odáig csak idegesen átla-

Új homok a porondon

poztam; és ami lényegesebb, mert érzékletesebb tájékozódás volt, a mozikban, a híradók alatt jól megnéztem a vezér – ő maga nevezte magát így – arcát és mozdulatait, füleltem a hangjára, hanglejtésére. És megdöbbsentem. Hogy is lehetett komolyan venni ezt a stílust, ezt az alpári halandzsát! Hogy is lehetett ebből bármi épkezláb szándéokra következtetni? Nem sokára szárnyra kelt a baloldal tájain egy szállóige Gömbös irányának jellemzésére: „Az idő vasfoga elröpül fölöttünk.” Azt hiszem, Gömbös maga sohasem mondta ezt, csak parodisztikus áldézet volt, egy híres Kassák-sor – „s fejünk fölött elröpül a nikkelszamorvár” – parafrázisa. De – arról nem is beszélve, hogy mennyivel szebb – mennyivel értelmesebb, így kell hogy mondjam, a Kassák-sor! Hiába, fogalmazásban, akár költészet, akár próza – még mindig elviselhetőbb a képtelenség, mint a képzavar. Apokrif idézet volt, mégis telitalálat – nem csodálnám, ha Karinthytól eredt volna –, stílus és tartalom lényegi összefoglalása.

Stílusának azonban – legalábbis az én szememben és fülemben – még visszataszítóbb volt a külső megnyilvánulása. Fitogtatottan katonás tartásából és mozdulataiból sugárzott a határozottság, talán biztonság is, fensőbbség bizonyosan, és mindenesetre valamilyen görcsös, alantas akarnokság. De amin leginkább megütököztem, az a kiejtésének, hanglejtésének idegen vonása volt; nem a fővárosban gyakori, kissé éneklő, enyhén emelkedő hanghordozás, még csak nem is a ritkább, svábos dallam; valamelyest hasonlított Horthy beszédének a k. u. k. hadseregéből

öröklött jellegéhez; csak hogy a kormányzó halkabb, úriasabb színezetéhez képest Gömbös recsegő hangjában volt valamilyen poroszos keménység – talán szándékoltan is. Lehetetlen volt el nem tűnődnöm rajta: miért jobb ez nekik bizonyos értelmiségi körök „pesti” – magyarul: zsidós – tónusánál? És evvel ülnek össze, megbeszélni a nép sorsát, a reformokat?

Mert akkor már a Japán és a Bucsiniszky asztalainál duzzadt a hír Gömbös meg a népies írók összejöveteleiről, Zilahy Lajos villájában. Kisvártatva már azt is tudták, hogy hamarosan megindul egy cikksorozat, amelyben ezek az írók majd kiállnak Gömbös mellett. És nemsokára meg is jelent a *Pesti Napló*-ban Zilahy cikke, melyben meghirdette az Új Szellemi Frontot. Utána, mindössze három hét leforgása alatt, a front harcosai a *Magyarország*-ban sorakoztak föl cikkeikkel: megint Zilahy, aztán Illyés, Kodolányi, Szabó Lőrinc, Sárközi, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja, Pap Károly, Németh László. Annyit már annak idején is láthattam, hogy szó sincs róla, mintha, teszem azt, Illyés vagy Németh László, Kodolányi vagy Féja lándzsát akarna törni Gömbös politikája mellett. Azt írták, amit addig is olvastam tőlük, csöppet sem alkalmazkodón, inkább követelően – radikálisabb volt a hangjuk, mint József Attiláé, mikor a frontba indulás után azonnal megtámadta őket. Arról nem is beszélve, hogy a Trianon utáni magyar politika főszólamát, Magyarország elvesztett részeinek témáját nem is érintették cikkeikben, talán csak Féját kivéve – de ő is így: „elszakított testvéreinket csakis akkor tudjuk megmenteni, ha Magyarországot új hu-

Poroszos recsegés

manizmus szülőjévé tesszük a Duna-völgyében” –, és Tamási utalt helyzeténél fogva természetesen az erdélyi magyarság *reális* életlehetőségeire. Cs. Szabó László meg is jegyezte róluk néhány év múlva: „Lelkileg évek óta egy új faji honfoglalásra s nem a történelmi visszafoglalásra voltak felkészülve.” És – amivel kezdenem kellett volna – Zilahy már második cikkében a „germán erők gyülekezéséről” beszélt és arról, hogyan lehetne olyan gátakat építeni, melyek „a német gondolat térhódításának útját szegik”. Tamási Áron pedig elsősorban „a teljes írói szabadságot” és „a szabad szellemi megnyilatkozást” hangsúlyozta. Akkor hát miért olvastam az egészet olyan kedvetlenül, miért láttam benne kitűnő írók lefokozódását?

Erre már akkor sem tudtam volna könnyen válaszolni. Mégis, először alighanem Zilahy nevét említettem volna. Benne én afféle magyar méretű bestseller-írótl láttam. Szüleim vittek el valaha egyik népszerű darabjához, *Süt a nap* volt a címe, és valóban, vidéki postamestereknek és tanítókisasszonyoknak meg pesti nagykereskedőknek való, napsugaras népiesség volt benne – apám és akkori cselédlányunk egyaránt el volt ragadtatva tőle. Később beleolvastam egy nagy sikerű regényébe, *A két fogoly*-ba, mely egy rendellenes szerelemérzést ügyesen tudott úgy elbeszélni, hogy ne sértse a középosztály szeméremérzetét. De Zilahy nemcsak nép-, hanem korszerűségre is törekedett: valamilyen nyughatatlan és divatérzékeny tájékozódási képesség hajtotta, hogy ne maradjon le semmiről. Akkor már sok minden mellett szállt síkra – ha jól emlékszem, legfrissebben a fajnemesítés

meg a közgazdasági és technikai gondolkodás szükségessége mellett. Most a Németh László megfogalmazta „magyar sorskérdések” voltak soron, amelyeket Zilahy hatásosan „a magyar sorskérdés”-sé egyszerűsített. És ez a sok összetevőjű képlet attól sem vált rokonszenvesebbé a szememben, hogy mindebben őszinte, nemes szándék vezette.

Ő, az új szellemi front névadója és létrehozója volt viszont az egyetlen, aki név szerint is kiállt Gömbös és kormánya mellett, szinte fenntartás nélkül, bár azazal a józan meggondolással, hogy „a magyar életben most csak ez a két erő” – (a másik ti. a „láthatatlan kormány”, a Bethlené) – „mérkőzik egymással, mert a többi egyelőre harcképtelen”. Még elkedvetlenítőbb volt, hogy párhuzamként „a külföldi reformmozgalmakat” emlegette, mégpedig „akár a fasizmust, akár a hitlerizmust”.

De bármennyire is elkedvetlenített mindez – és mind a többi –, azért a csoportosulás ellen kirobbanó támadásokat, még a József Attiláét és a Bálint Györgyét is, nemcsak igazságosnak nem találtam, de okosnak sem; ha egyéb nem, hát a Zilahy nyitócikkében olyan élesen megfogalmazott, őszinte németellenesség, pontosabban a védekezőkészség a nagy német térhódítással szemben, már magában is türelemre szoríthatta volna a fölháborodókat. Meg is értettem akkoriban Zilahy méltatlankodását: „a világlégkörben úszó hisztérikus rémület terrorjának érzem azt a hangot, amely tüstént listát, numerus clausust és koncentrációs tábort kiált, amikor egy író vagy írói csoport csupán annyit mond: én származásomban is

Jó szándékkal
kikövezve

Mit számít az?

magyarnak érzem magam”. Ma már azonban tudjuk, hogy ez a *rémület* nem annyira hisztérikus – vagyis oktalan és aránytalan – volt, mint inkább balsejtelmesen előrelátó. De azért a *származásában is* kifejezést már első pillanatban kényelmetlenül pontatlannak találtam. Mert mit is jelent az, hogy valaki származásában is magyarnak érzi magát? És ha ez az érzés adatok eltitkolásán vagy egyszerűen téves tudomáson alapul, akkor mi a helyzet? És az én helyzetemben mi nyom többet a latban: az a sose titkolt és sose szégyellt *tény*, hogy a nagyapám rabbi volt, vagy az az *érzés* – amit egyébként meg is írtam egy versben tíz év múlva, éppen a legsötétebb évben –, hogy az igazi dédapám mégiscsak Arany János? Vagy egy másik kérdés: mit számít az, hogy Szép Ernő – aki akkor már kedves költőim és íróim közé tartozott – *származásában is* magyarnak érzi-e magát? Egyszer, évek múlva, fölkerestem Cs. Szabót a rádióban, ahol akkor már az irodalmi osztály vezetője volt. Íróasztalánál ült, csüggedten egy csomó, sorba rakott levél előtt.

– Rettenetes ország ez – mondta. – Ha megpróbálok benyomni egy műsorba egy Kassák- vagy egy Szép Ernő-verset, rögtön tucattjával kapom a leveleket, hogy miért sugározzuk a bolsevista Kassákot és a zsidó Schön Ernőt!

Próbáltam vigasztalni, hogy akik ilyen ügyben nem sajnálják a fáradságot, levelet írni a rádiónak – az még nem az ország. De azért megint egyszer eszembe jutott: igen, vannak, akiknek az eredeti, *német* családnevét nyilvántartják (holott úgy jutottak

hozzá II. József alatt, mint pofonhoz a búcsúban), vannak, akikét nem. És vajon mit gondolt Zilahy, mikor megtudta, hogy vitéz jákfai Gömbös Gyula a murgai Knöpflerektől *származik*? Ezen persze már csak harminc év múlva tűnődhettem, Kodolányi márára szellemes Gömbös-portréjának olvastán, amelyből kiderül, hogy éppen Zilahyt bízták meg a feladattal: kivédeni a *Frankfurter Zeitung* támadását, amely, válaszként Gömbös némely németellenes gesztusára – pontosabban arra, hogy szabad kezét adott olyan germánellenes megnyilvánulásoknak, amelyek Zilahy cikkeiben is előfordultak – „leleplezte” a magyar miniszterelnök német származását.

Annak idején viszont... annak idején, hiszen az egész Zilahy-cikken sem gondolkoztam ilyen sokáig: ennyire azért nem lehetett őt komolyan venni. De annyi súlya mégiscsak volt, hogy degradálja az egész írói fölvonulást, amely őt követte – vagyis hogy éppen a súlytalanságával degradálta. Nem mintha a legkitűnőbbek is mind a legjobb fegyverzetükben vettek volna részt ebben a felvonulásban. Ahogy most sorba olvasom a hajdani *Magyarország* cikkeit (az akadémiai József Attila-kiadás harmadik kötetében, amelynek jegyzetanyagában József Attila két cikkének megértéséhez Szabolcsi Miklós filológiai körültekintéssel közzétette az Új Szellemi Front legfontosabb bizonylatait), visszavillannak – olykor visszasa-jognak – bennem az akkori pillanatok benyomásai. Zilahy két cikke után rögtön az Illyésé következik, aki Zilahy napi politikai problematikáját hirtelen föl-rántotta az egész magyar költészet magasába. Sőt cik-

ke végén, miután a politikai harcra utalt és „a politika szokásos fegyvereire”, bölcs előrelátással szögezte le: „Ezek a fegyverek nem a mi fegyvereink. Írói állásainkat adnánk fel, ha ebbe a harcba belekeverednénk.” Másnap azonban az illyési lebegést Kodolányi szép cikke, úgy lehet, éppen az emelkedettségével, visszafordította a megkülönböztető programpolitikába. Így végezte ugyanis: „Aki a feltámadás csodájában hisz: a miénk. De aki a csodákat csak gúnyolni tudja s ijedt okoskodással fitymálkozik a mi elszántságunkon: annak végre el kell válnia tőlünk is, a magyar élettől is, ha ez az élet, *élet* akar lenni. – Erről van szó.” Pontosan emlékszem, hogy mire gondoltam: szóval megint egy kategória, mely szerint nem vagyok magyar. Igaz ugyan, hogy még nem tartottam a fitymálkozásnál, még kevésbé tudtam okoskodni – azt mondhatnám inkább, hogy megállt az eszem –, sőt jóval fentebb azt is bevallottam, hogy vele járt éppen a csüggedéssel a csodavárás, de tény, hogy a reformcsodában sehogy sem sikerült hinnem. Vigasztalásul az jutott eszembe, hogy az én titkos és törvénytelen dédapám, Arany sem igen tudna hinni az ilyen csodában. Pap Károly cikkében viszont ugyanazok a gondolatok, amelyek a *Zsidó sebek és bűnők*-ben minden torzságukkal is egy nagy szellem ki-robbanásai voltak, ezúttal megfontoltabb gyakorlati-sággal jelentkeztek – bár egyúttal ugyancsak zsurnalisztikusabb fokon. Sárközi cikkét a „polgár és paraszt” egymásra találásáról, egyszerűen jelentéktelennek találtam annak idején. Ma jobban fáj, hogy ez a fekete arkangyal – aki egyébként hat év múlva jel-

lemző módon *Higgy a csodában!* címmel jelentette meg verskötetét, és aki olyan jó szervezőnek bizonyult a *Válasz*-nál és az Athenaeumban – mennyire naivan politizált.

Már-már

Kínos meglepetést nekem két cikk hozott csak. Szabó Lőrinc – akinek ekkor már nemcsak verseit szerettem és csodáltam, hanem a verseiből és fordításaiból kiderülő szenvedélyes eszét, sőt világméretű kultúráját is – tudtommal ekkor szólt hozzá először politikához. Cikke azt fejtegette, hogy nálunk „a politikai frontok rég felbomlottak”, nincs már értelme jobb- és baloldaltól beszélni, sőt „most a »jobboldal« az őszintébb”. „A szociális és magyar népi világnézet”-et, valamint a reformcélokat, „a ma és a jövő szociális tartalmának növelését, biztosítását és az együttes építést” eléggé sommásan, valódi érdeklődés nélkül említette; annál őszintébb, leleményesebb gyűlölettel verte vissza az irodalmi baloldal gyanakvását, amelyet csak a „patologikus mártírnagyozolás” bátoríthat arra, hogy „magát már-már internáló táborban lássa”. Ez a gyűlölet annál inkább meglepett, mivel akkor még semmit sem tudtam azokról a vonzalmairól, amelyek egy-két év múlva kávéházszerte sziszegő szörnyűködés kíséretében kerültek terítékre. Ezeket a vonzalmakat még semmi sem árulta el ebben a cikkében, amely a „dunántúli germán veszélyről” is beszél, gúnyosan emlegeti a „hitleri int-ranzigenciát”, sőt az „új erők és felismerések” közé sorolja „az orosz kísérlet elhajlását a dogmatizmustól a valóság felé”. Mindenesetre Szabó Lőrinc esete volt az első megdöbbenő csalódásom, amely arra a fölis-

merésre vezetett, hogy nagy művészek és kivételes elmék is ráléphetnek a legkitaposottabb tévutakra, és ki lehetnek téve a legközönségesebb fertőzéseknek. Persze akkor még sejtelmem se lehetett róla, hogy évtizedek múlva micsoda világnagy költőkről és szellemekről lehet majd komoly irodalomtörténeti könyvet kiadni azzal a címmel, hogy *The great reactionaries*, vagyis *A nagy reakciók*.

Nem mintha Szabó Lőrinc hajdani cikke, minden szokatlan gondolatával és indulatával együtt, politikai tájékozatlanságra vallott volna. Elvégre jobb- és baloldali írók egymásra találását, sőt még furcsább végletek egybeolvadását a reformmozgalomban Bálint György támadása is megemlíti: „Régóta »jobb-oldalinak« ismert írókon kívül vannak itt egykori rendíthetetlen »osztályharcosok« is, akik újabban ráébredtek, hogy támogatni kell »minden olyan megmozdulást«, ami őszintén akar reformokat és tömegtől, gyakorlati célkitűzésektől mindig húzódozó, filozófus hajlandóságú szellemi emberek, akikben hirtelen ellenállhatatlan erővel mozdult meg a »réalpolitikai« ösztön. A szélső kollektívizmus és a szélső individualizmus tegnapi képviselőinek különös, ritka találkozása ez az új egységfront” – de tegyük hozzá, Bálint méltányosságának javára, hogy azt írta erről az egységfrontról: „mely egyébként már csak azért is figyelemre méltó, mert tagjainak jó része egészen kitűnő író. Termékeny és értékes írói oeuvre ad komoly háttérrel és nyomatékot mostani politikai lépésüknek”.

gyobb csalódást okozott, hogy beállt a sorba Nagy Lajos is, akit mindig törhetetlen és türelmetlen kommunistának tudtam – azonkívül, hogy már akkor is nagy írónak. Mindenkié közül az ő hozzájárulása volt a legügyefogyottabb: cikke a taktikában járatlan ember tenyeres-talpas tapogatózása és botorkálása. A „sorskérdéseket” nem is érintő, a témához képest kicsinyes és mellékes elégedetlenségek vezették nehezen, sőt óvatosan induló, de aztán lendületesen végződő csatlakozáshoz: „És ha azokon is seregszemlét tartunk, akik nemcsak hogy nem sírnak, hanem érzelmi világuk, a dolgozó magyar néphez való szívbeli viszonylatuk kifejezésére új lehetőségeket remélnek, akkor minden további habozás nélkül könnyű a jelen pillanatban a választás. De többet mondok: nincs is választás!” Lehet azonban, hogy e kicsinyes elégedetlenkedés, a botladozó csatlakozás mögött valamilyen mélyebb elégedetlenség, sőt kiábrándulás húzódott meg: Nagy Lajos nemrég járt Illyéssel együtt Oroszországban, ahonnan azonban, Illyéssel ellentétben, korántsem kedvező véleménnyel tért haza. Lackó Miklós tanulmánya az Új Szellemi Frontról valószínűleg lényeges ponton keresi a két úti beszámoló közti különbséget. Szerinte Illyés azért festett annyival vonzóbb képet a Szovjetunióról, „mert nem mint a messianisztikus forradalmi megváltás országához közeledett hozzá. Sokkal korlátozottabb igénnyel figyelte a szovjet életet – folytatódik a tanulmány föltevése –, mint mondjuk a vele együtt utazó Nagy Lajos – de nem hallgathatjuk el azt a gyanút, hogy az övé volt az eredendően kiábrándultabb magatartás.”

Nincs választás!

Ha igaza is van, Illyés okai közül aligha lehet kihagyni azt az indítékot sem, amelynek magas hőfokú ki-robbanásánál véletlenül jelen voltam az Attila kör-úton, amikor Babits – Illyés oroszországi útja előtt – arra kérte, hogy írja meg az igazat, amire Illyés dacosan azzal vágott vissza: ha a jót nem írhatja meg teljesen, a rosszat sem fogja úgy elmondani, ahogy van. Hanem a Nagy Lajos heveny kiábrándulásának bizonyára főszerepe volt abban, hogy hajlandó volt felvonulni a többi között.

Legkényelmetlenebb érzésemet mégsem a kivételes cikkek ügyetlensége vagy indulatossága, vagy akár demagógiája okozta. Hanem micsoda? Negyven év elmúltával is nehéz pontosan meghatároznom. Talán éppen az egész cikksorozat fölvonulás-jellege. Pontosabban az, hogy a fölvonulásnak volt valamilyen lefokozó jellege. Ez a degradáló hatás – erről már az imént beszéltem – részint a fölvonulás élén járó Zilahy könnyű fajsúlyú népszerűségéből fakadt. De nemcsak onnan. Hogy nem rokonszenveztem a fölvonulásra tüzelő, tehetetlen támadásokkal sem – azt is említettem. Még Bálint Györgyével sem, amely az előbb idézett, méltányos mondata után így folytatta: „Maga a lépés eléggé határozott. Valamennyien bejelentik, hogy támogatni fogják a kormányt, és ezt a támogatást az egész magyar irodalom, a »szellemi front« kötelességévé teszik.” Ez mélysegesen igazságtalan megfogalmazás volt – még sér-tőbb kifejezés „a NEP újonnan alakult írótabora”, mert Zilahytól eltekintve egyikük sem említette

lyű írók inkább követeltek a hatalomtól, mintsem támogatásukról biztosították volna a kormányt.

A bizalom tőke-
halmozódása

És mégis. Két nyitócikkében Zilahy kétszer is megnevezte Gömböst, olyan nyomatékkal és az újságírói művészetnek olyan ügyes fogásával, hogy utána a legfelületebb célzás is bármiféle reményre, újat akarásra, összefogásra vagy éppen reformra, máris úgy hatott, akaratlanul természetesen, mintha Gömböst biztosítaná bizalmáról; sőt általában véve is nehéz volt olyan gerincesen, élesen, vagy akár körmonfontan szólni, hogy azt minden különösebb rosszindulat nélkül is félre ne lehessen érteni – talán csak Tamási Áron makulátlan tisztasággal fogalmazott cikke volt olyan határozottan elhatároló, hogy ki tudjon bújni ebből a leleményesen szőtt hálóból. A kompromittálásnak ezt a csapdáját Németh László lángelméje látta és fogalmazta meg korán és könnyörtelenül a sorozat zárócikkében: „Az író, aki ma odaadja helyeslését a kormánynak, hiába szívja holnap csalódottan vissza, már részt vett a bizalomnak abban a tőkehalmozódásában, amelyet a hatalom esetleg máshová fektet be, mint ígérté.”

Németh László pontos próféta volt. „Illyés Gyula és Németh László írásaiból tudjuk, hogy a legkülönbek összetört lélekkel kerültek ki ebből a csalódásból” – tekintett vissza rájuk Cs. Szabó, már mélyen benne a háborúban, és ilyen drámaian folytatta: „Petőfi diadalnapjából nemsokára Vörösmarty oktalan önvádjába zuhantak.” Csakhogy akkor már nehezen lehetett elfűjni az emlékezetünkől annak a soron kívüli sorakozónak a látványát. Volt akkoriban a Rá-

kóczi úti Guttman áruháznak egy reklámja: jobbról is, balról is négy jóképű, szép szál fiú a két száránál fogva húzott egy nadrágot, annak jeléül, hogy a Guttman-készítmények elszakíthatatlanok. Egy idő elteltével magánmitológiámban (vagy mondjam modernebbül úgy, hogy az én belső jelrendszeremben?) leginkább ez a reklámrajz volt ennek az író-fölvonulásnak titkos emblémája – céloztam is rá egy keserű szatírámban:

*A költők élcsapatja kedvesen
– Akár az ismert Guttman-képeken
A sok legény, ki nadrágot cibál –
Megjelenik és szépen rajba áll.*

Csakhogy egy-két évnek el kellett múltnia, mire ilyen vicssorgóan vicces verselésre képes voltam. De akkoriban, azaz eleinte, semmi kedvet sem éreztem a tréfára – még a keserűre sem. Hát mit éreztem? Az értetlenségen kívül még leginkább a megtörtént méltatlanságot. Ez a méltatlansági érzetem viszont első-sorban valamilyen furcsa azonosulásból fakadt: az ő nevükben, azoknak az egy-kettejüknek a nevében, akik költői és eszmei hőseim voltak, méltatlankodtam, amiért méltatlanságba keveredtek.

Persze sértve éreztem önmagam is, amiért ilyen bizalmi válságba sodortak. Hóstitisztelet – mentegetőzhetnék. Az is volt, igen. De ha kétkedőbben nézek önmagamra, csúnyább szót kell használnom: kényelmesség. Ennek az alapvető vétkemnek következménye volt, hogy tájékozódásomban szerettem volna

másokra hagyatkozni, okosabb emberek szavára hallgatni. Eredetiségem, ha van – újabban emlegetik néha –, botcsinálta eredetiség, vagy legalábbis kellett: mindig kiábrándító volt a ráébredés, hogy nincs kit követnem.

Ízlésbeli finnyáság

Mindez nem azt jelenti, hogy egyszerre jogot éreztem, bírálni Németh Lászlót vagy Illyést, vagy akár Szabó Lőrincet – az *akár* természetesen nem a költészetére vonatkozik, amely változatlanul, sőt egyre közvetlenebbül elragadott, hanem a politikai kiállására.

Mindennek a tetejébe azt is be kell vallanom, hogy egész kiállásuk, fősorakozásuk nem a politikai szemléletemet vagy a világnézetemet borzolta legbelül, hanem az akkor még oly nehezen indokolható ízlésbeli finnyáságomat, a rang-féltésemet – és megint a félreértések elkerülése kedvéért: érzékenységet néhányuk rangjára, melyet bennem viseltek, énbenem.

És ha megpróbálok visszagondolni, miféle visszahatást váltott ki belőlem az Új Szellemi Front menete, nem tudok egyebet mondani, csak azt, hogy zavartan fordítottam el a szememet az én érzékelésemben méltatlan menetről, és nem is próbáltam megérteni, mi történt, mi történik.

24. Akikkel semmit se lehet kezdeni

Még most is, amikor, negyven év távolából, hajt a kíváncsiság is, körülnézni azon a hajdani tájon, amelyen a szememet lehetőleg lehunyva haladtam át, 435

aligha tudnám, merrefelé irányítsam első, botorkáló lépteimet, ha időközben el nem készült volna történelmi térképe a valahai vonulatnak, nem feledkezvén meg a világosan kirajzolt erővonalak mellett a forrásvidékek föltüntetéséről sem. Lackó Miklósnak az Új Szellemi Frontról írt, kis könyvnek is beillő tanulmányáról van szó. Nem is tudom, melyik részének köszönhetek többet: magának a szövegnek-e vagy a jegyzetanyagának, amely e tapintatos tudósi teljesítmény tartalék fűszerét tartalmazza – nekem különösen hasznos útmutatást adott a történelmi tanúvallomások lelőhelyei felé.

Ha mármost e térkép legvastagabb vonalát követem, az első pont, ahol megáll az ujjam, a népies írók és Gömbös találkozása. Azért hangsúlyozom a birtokrag egyes számát, mert hiszen én a fentiek összefüveteléről tudtam. Akkor viszont valószínűleg sokunk emlékezetében rögződött meg ez a többes szám. De az is lehet, hogy szórakozottan figyeltem és az összefüvetel ismétlődésére csak az olyan felelőtlen általánosításokból következtettem, amilyen például az Ignótus Pálé volt, aki egyik cikkében az „irodalmi teadélutánok vérszerződéses meghittségét” emlegette.

Nos, pedig Lackó tanulmányából kétségkívül kintűnik, hogy az írók egyetlenegyszer találkoztak Gömbössel – igaz, hogy ennek az egy találkozásnak hosszú előtörténete van, a Centráltól a Carltonon és Kozma Miklós lakásán át a Zilahy-villáig, a kávéházi, baráti beszélgetésektől a céltudatos, előkészítő tárgyalásokig. Azt is csak most tudtam meg, kik voltak ott

a rózsadombi villában, azon a tavaszi délutánon, a házigazdán, vagyis Zilahyn, a miniszterelnökön és Németh Imrén kívül, aki kedves, dzsentroid modorú újságíró, majd képviselő volt – egyébként ő írta azt a bizonyos *Változatok a sófár-kürtön* című cikket, amelyet az Illyés *Pusztulás*-a nyomában kitörő, népies–urbánus csatározásokkal kapcsolatban említettem. Tehát mindössze még hat író volt jelen: Móricz, Németh László, Illyés, Tamási, Féja és Szabó Lőrinc.

Erről a találkozásról – vagy korhű tévedéssel: ezekről a találkozásokról – az én jelenlétemben többnyire őszinte vagy szemforgató szörnyűködéssel beszéltek. De gondolom – bár akkor nem gondoltam erre –, voltak, akik irigyen vagy vágyakozással gondoltak rá. Kodolányi a *Visszapillantó tükrök*-ben majd harminc év múltán is epés elhárítással emlegeti föl, hogy őt oda nem hívták. Németh László akkori zárócikke is szentel egy mondatot azoknak az íróknak, „akikkel a kormány nem ereszkedett s talán nem is fog beszédbe ereszkedni”, és akik ezért azzal vádolják a csoportot, hogy „eladta magát”. Pedig nem mindenki, akivel a kormány nem lett volna hajlandó „beszédbe ereszkedni”, csapott föl az Új Szellemi Front ellenségének. Karinthy például verset írt a *Pesti Napló*-ba, az volt a címe: *A reformnemzedékhez*. Interpunkció nélküli, hosszú soros, hosszú, szép, szomorú vers – alighanem az egyetlen *mű*, melyet közvetlenül ez a reformmozgalom hozott létre. Bár az egész hosszú versben nemigen találni mozzanatot, aminek köze volna a magyar sorskérdésekhez: már az első mozdulatok után fölszáll a határok fölé. Iga-

Irigyen vagy
vágyakozással

zában éppen reform-jogcímeinek felsorolása lényegibb tagadása a reformmozgalomnak, mint a vádaskodóké, sőt valószínűleg tudatában is volt ennek a tagadásnak, különben nem írt volna bele ilyen sorokat: „Mert ez a Reform gyerekek és nem a program és nem a becsvágy”, meg olyat, hogy „Az a reform hogy sejtelmem se volt soha semmi reformról”. De akármilyen dohogva, mégis áldását adja a reformharcosokra a vers végén, amelyet úgy kezdett el, hogy szinte gyerekes-őszintén vallotta be sértődöttségét, amiért őt nem hívták maguk közé:

*Nem nagyon hívtatok gyerekek hogy dörmögő basszussal
kontrázzak nektek
Mikor újkort éltetvén rágyújtottatok a reformnóta szép
szövegére
Harag nélkül mondom a hiúság ballasztját régen
lebocsájtottam*

Hiába, Karinthy lángeszével és tiszteletlen humorával nagyon is megfért a kamaszosan utópisztikus naivitás. Hogy is képzelhette, hogy meghívják? Mert hát – eltekintve attól, hogy aligha tekinthették őt „származásában is” magyarnak, másrészt pedig nem rendelkezett azzal a zsidó közösségi tudattal, amiért Pap Károlyt e szempontból példaképpen emlegette Zilahy a sorozat nyitócikkében – mi köze is volt az egészhez? Ennek a javíthatatlan tréfamesternek épp annyira nem volt helye a komoly reformigénylők társaságában, mint – hogy másik végletet mondjak – Tersánszkyknak.

De ha már a térképen elindulva ennyire letért az újam a térkép vonaláról, Karinthy neve után okvetlenül a Babitsé jut eszembe. Különösen, ha a most újraolvasott Zilahy-cikknek arra a mondatára gondolok: „a mai kormányzat és a mai magyar irodalom között ma már mélyebb és magasabb rendű kapcsok képződése van folyamatban.” Hogyhogy nem tűnt föl Zilahynak, hogy a magyar irodalom akkori fejedelme és a kormányzat között nemcsak mélyebb, de felületesebb kapocs képződése sincs folyamatban? Bár az is lehet, hogy Zilahy nem számította bele Babitsot a „mai” magyar irodalomba. Vagy esetleg azok közé számította, akiket egy félmondatával úgy jellemzett, hogy benne maradtak az elefántcsonttoronyban. Holott Babits ebből az elefántcsonttoronyból (ha ugyan van értelme ennek a gúnyszónak) a tizenkilencet követő megtorpanása után minduntalan támadásra indult – védekező támadásra a hódító fasizmus ellen. Kilépett az „elefántcsonttorony”-ból többek között azért is, hogy Illyés mellé álljon a *Pusztulás*-sal megkezdett küzdelmében. Ez is hozzákapcsolhatta volna az Új Szellemi Fronthoz.

De aligha bántódott meg, mint Karinthy, ha nem hívták maguk közé. Illyés hadjáratát még érdemesnek tartotta szenvedélyes szavával segíteni, de már az urbánus-népies háborúba – így emlékeztem vissza – nem avatkozott bele. Most annyiban mégis helyesbítenem kell emlékezetemet, hogy igenis, volt szava arról is, kedvetlen szava, a *Nyugat*-ban, 1934 augusztusában – amikor Gömbös meg az írók találkozása nyilván még az előkészítő tárgyalásoknál sem tartott.

„Mikor Illyés Gyula lírai fölhevüléssel mondta el látomásait és tapasztalatait a dunántúli magyarság sorsáról – mondta ekkor többek között –, az irodalom volt. De amikor arról van szó, hogy Ignotus például »impresszárió« volt-e vagy sem, s Németh László antiszemita-e – ez nyilván élet és politika.” Zilahy szemléletével ezt úgy is lehetett tekinteni, mint visszavonulást az elefántcsonttoronyba. És mit szólhatott Babits az Új Szellemi Front hullámveréséhez? Nem kétszem, hogy a sorozat cikkei közül az Illyését meg a Tamási Áronét elejétől végig megértette: az ő anyanyelvén szóltak. Hanem a sorakozó, a porond fegyversörgése? Mindenesetre, ha történetesen a „kormányzat” hajlandó lett volna „szóba ereszkedni” vele, bizonyos vagyok benne, hogy az ilyen komoly szervezkedésben a maga nehézkességével – de mondhatnám úgy is, hogy a maga komolyságával – éppen olyan kevésbé találta volna helyét, mint Karinthy vagy Tersánszky a maguk könnyedségével és komolytalanságával.

Hát Kosztolányi? Ő aztán nem volt nehézkes! Sőt annyira könnyed volt, hogy fel tudta öltetni, ha akarta volna, a komolyság álarcát is. Valahogy a hivatalos Magyarországnak is kedvesebb volt, mint Babits – nem is tudom, miért. Talán mert a háborúról, a veszteség fájdmáról, a magyarságáról közkeletűbb, vagy legalábbis közérthetőbb szavakkal tudott beszélni. De mindenki elérte, hogy Mussolinira céloz egyik híres versének az a sora, hogy „nem az enyém a század rongy bohóca”. És nem hinném, hogy a diktátor típus barbárabb bohócváltozatai jobban tetszet-

tek neki. És az is igaz, hogy (Cs. Szabó szóhasználatánál maradván) őt a „történelmi visszafoglalás” jobban érdekelte, mint a „faji honfoglalás”. Az újnépiességet a költészetben sem szerette – akkor még friss volt prózában írt Vojtina-levelének a hatása. Velük szemben ő József Attilában bízott, sőt, azt hiszem – és erre már korábban is céloztam –, még a forradalmiságát is jobban meg tudta érteni, mint a népiesekét.

Másféle sereg-
szemle

De túl ezeken az egyéni alkalmatlanságokon és összeférhetetlenségeken, az Új Szellemi Front a második nemzedéknek – mármint egy részének – ügye volt; a *Nyugat* nagy nemzedékét Gömbössel szemben, Zilahy villájában, csak a kikerülhetetlen kivétel képviselte: Móricz. Körülbelül másfél évvel azelőtt egy másféle seregszemle tanúi voltunk, Zelk meg én. Azért mondom mi kettőnket, mert egymás mellett ültünk a Zeneakadémia karzatán, a *Nyugat* huszonöt éves jubileumán. Ezen az esten a második nemzedék néhány képviselője is megjelent. Lelkesen és dacosan álltak dicsőségük fényében – mert nagy dicsőség volt, ott lehetni a *Nyugat* nagyjai mellett. Hanem ők, az öregek! – vagyis hát legtöbben még innen voltak az ötvenen. Ahogy ott álltak sorban, Schöpflin, Móricz, Füst Milán, Babits, Karinthy, Kosztolányi, Szép Ernő, sugárzott belőlük a – micsoda is? Egyszer már, amikor erről az ünnepségről írtam, ezt a három főnevet használtam: szépség, bátorság, hit. Most hadd toldjam meg másik hárommal: elegancia, méltóság, szuverenitás – és aki a *Nebéz szerelem*-ben idáig eljutott, azt, remélem, nem kell figyelmeztetnem, hogy a

három közül egyiket sem tekintem osztálykategóriának. Mellettük a fiatalok – akiket akkor már mindet „befutott” költőnek, írónak lehetett mondani –, kissé esetlenül, majdhogynem ágrólszakadtan hatottak. Miközben végignéztünk a két nemzedéken, Zoltán odasúgta nekem:

– Mit gondolsz, ezekből is lesznek *olyan* figurák?

Nem, nem gondoltuk volna akkor – amikor, mellesleg szólva, Gömbös éppen megalakította első kormányát –, hogy ez a vadóc indulású és indulatú társaság négy-öt év múlva méltó partnere – akár vitapartnerre – lesz a gyors léptű diktátorjelöltnek, vagy általánosabb szóval (Zilahy szavával) a „kormányzatnak”. De azt már biztosan tudtam volna – ha ugyan az ilyen írói partnerlehetőség egyáltalában belefért volna akkori eszembe, képzeletembe –, hogy a dobogón álló, elegáns öregek csoportja nem lenne alkalmas partner. Mert a kormányzat aligha tartaná érdemesnek, „beszédbe ereszkedni” velük? No igen, ezért sem. De még előbb azért, mert – ha már akkor látom és hallok Gömböst a híradóban – schogy sem tudtam volna föltételezni, hogy *ők* leereszkednek Gömböshöz.

Itt rögtön elejét kell vennem egy félreértésnek. Nem azért nem tudom ezt föltételezni, mert az egyik nemzedéket eleve hozzáférhetetlenebbnek vélem a másiknál. A dobogón álló nagy öregek majd mind-egyikének megvolt a maga gyöngye pontja és pillanata – olyiknak nem is egy. Azonkívül: nincs az az ember, akinek semmi és senki sem imponálna – és ha akadna is ilyen, ez a tulajdonsága nem föltétlenül tartoznék

az erényei közé. Csak éppen mindenkinek – és minden nemzedéknek – más imponál. Kosztolányi például nem áttallotta – igaz, hogy már csak nosztalgikus visszatekintéssel – megírni a *Szonett*-et az öreg királyról; a rózsadombi villában Gömböstől segítséget váró, fiatal, népies írók arca viszont valószínűleg eltorzult volna Ferenc József nevének említésére. És ha máshonnan nem, a Kardosné Magoss Olgának írt leveleiből kiderül, hogy volt, ami Móricznak is tudott imponálni.

Csakhoggy Gömbös nem az a figura volt, aki imponálhatott nekik.

De hát Móricz is meg volt híva a Gömbös-féle irodalmi találkozóra. Igen, ott volt, sőt ő kezdte el a beszélgetést azzal, hogy elővette a Ritz-menükártyáját – mások szerint valamilyen megyei bankettét –, amelynek hátára fölírta egy mezőgazdasági napszámos heti étrendjét: azt olvasta föl. Hogy, hogy nem, ez a körülmény már annak idején közismert volt. De azt már a Lackó tanulmányában olvastam, hogy Gömbös mit mondott Móricznak:

– Zsiga, rólad azt mondják, hogy destruktív vagy.

Mire Móricz:

– Ugyan, kérlek, ezt te még a kadetiskolában hallottad.

Ezt most csak emlékezetből idézem – nem érdemes utánanéznem: ahány változatát olvastam a különböző visszaemlékezésekben, egy-két szó erejéig mind eltér egymástól, és lényegében mind ugyanezt mondja. Szívesen időzőm el ennél a párbeszédnél: szeretem azt a szellemes eleganciát, ahogy egy népi nagyrú

Kinek mi imponál

– helyesebb volna úgy mondanom: egy paraszt nagyúr, még ha Móricz nem volt is paraszt – lepöcköli magáról a junkerkedő bugrisságot.

Móricz azontúl nem szólalt meg az egész este folyamán, és amikor már az írók fölálltak a vita hevében, ő mindvégig komoran ülve maradt. Nem is szerepelt az Új Szellemi Front cikksorozatában. De írt ő is – közvetlenül Gömbösről. Jóval a nevezetes, tavaszi találkozó után jelent meg, de még ugyanabban az évben. Amikor megláttam a *Magyarország* karácsonyi számában, csak belenéztem, kedvetlenül, és azt gondoltam: hát mégis. El sem olvastam – Móricz-rajongásból: védekeztem a kiábrándulás ellen. Most se vettem volna elő, ha Illés Endre sok-sok évvel ezelőtt föl nem hívja rá a figyelmemet, és nem biztat azal, hogy nem kell csalódástól tartanom. És most, hogy végre elolvastam, egy furcsa és távoli párhuzam jutott az eszembe.

Napóleon, amikor győztesen bevonult Erfurtba, a weimari hercegségben, magához hívatta a hatvan felé közeledő Goethét, akinek Wertherje fiatalkorában nagy hatást tett rá – egyebet azóta sem olvasott tőle. Goethe pedig hazatérve lediktált egy följegyzést a lezajlott audienciáról. És ebben a *pro memoria*-ban a mélyen meghajló, udvaronci tisztelet tudása és közismert Napóleon-csodálata mögött a goethei ironia rejtekező bravúrral, sőt valamilyen halk, elégedett kuncogással érzékelteti a világhódító törpeségét, felületességét, szerepjátszását.

Tudom, a Goethétől viszolygó, hagyományos magyar ízlés, valamint a Móriczot kissé lenéző, modern

magyar ízlés – nem is beszélve a két előítélet gyakori egybeolvadásáról – egyaránt fintorog ettől a párhuzamtól. Éppen ezért mentegetőzésül ajánlatos jelezni, hogy nagyon is tisztában vagyok a párhuzam négy szereplője természetének és a két találkozás világtörténelmi jelentőségének különbségén túl a két helyzet közti különbséggel is. Napóleon imponált Goethének, Gömbös vizsont – amint az imént idézett párbeszédből is kitűnik – nem imponált Móricznak. Továbbá: Móricz sohasem volt udvaronc. A védőrétegnek az a funkciója, melyet Goethe följegyzésében az udvaronci tiszteletadás tölt be, Móricz riport-interjújában a közjóért küzdő, „konstruktív” komolyságra hárul – és Móricz magatartásában nincs is szerepjátszás, mint a Goethéében. Egészen más helyzet az is, hogy Goethét külön, személyes kihallgatáson fogadta a császár; Móricz ellenben egy sajtókonferencián vett részt a miniszterelnökségi palotában, sokadmagával, újságírók között. A legnagyobb különbség mégis az, hogy Goethe följegyzése nem a jelenkor nyilvánosságának készült. Mire akkor a védőréteg? Miért kellett iróniáját a tisztelet mögé bújtatni? Nem tudom. Talán éppen abban a korszakában egyébként sem szívesen fejezte ki magát közvetlenül; talán az utókor, sőt, még önmaga előtt sem akarta leplezetlenül nevetségessé tenni Napóleont, akit közben – részint őszintén, részint a németek bosszantására – változatlanul csodált. Móricz azonban a legnagyobb nyilvánosság színe előtt, s a tetejébe a „császár” szeme előtt vitte végbe tudatos bravúrját – egy leveléből ki is tűnik, hogy tisztában volt vele, milyen

Távoli párhuzam

Aki a felelőssé-
get vállalja

nehéz feladatnak gyürkőzik neki. És végül ne hagy-
jak megemlítetlenül még egy különbséget. Az írónia
Goethének természetes tulajdonságai közé tartozik;
Móricztól (de Németh László szerint általában véve
is a magyar írótól) idegen volt: csak ennek a feladat-
nak a szorítása fejlesztette ki benne, és úgy lehet, csak
e teljesítmény tartamára, a művészetnek és a gondol-
kodásnak ezt a nemes nedvét.

Akárhogyan is, a goetheihez nagyon hasonló író-
nia működik Móricznak ebben a riport-remeklésében
a látszólagos, elfogódott elismerés fedezékében: a
nagy szavak és gesztusok mögött az láttatja meg raj-
takaphatatlanul az ürességet. Már a környezet leírásá-
ban is, ahogy Gömbös elődeit, „a díszmagyaros min-
denhatóknak” a falakon „nagy arany rámaikban” ló-
gó képmásait sorra jellemzi. És már itt, a várakozó
szobában, még mielőtt magát az interjúalanyt meg-
látjuk, az első mondat róla – nagyon közvetett mon-
dat: „sok újságíró, akik készen vannak, hogy mikro-
fonjai legyenek a megnyilatkozó kormányfőnek”.
Ezek után nem kell külön hangsúlyoznia, hogy
Gömbös diktátor akar lenni. A „megnyilatkozó kor-
mányfő” viszont éppen a megfogalmazás magasztos-
ságával jelzi Móricz véleményét: komikus egy diktá-
torjelölt szavait készül lejegyezni. És miután így lá-
tatlanban bemutatta, és az újságírókat bebocsátják a
dolgozószobába, Móricz első gondolata: „keresem a
férfit, aki a felelősséget vállalja...” A felelős férfi
azonban egyelőre a „kardosan és kék aktacsomók-
kal” megjelenő katonákkal van elfoglalva – önkén-
ten egyezés Goethe tapasztalatával: a császár is vára-

kozzatja a színe elé bocsátott költőt, és azzal akar neki imponálni, hogy mielőtt időt szánna rá, előbb marsalljaival egy kicsit elintézi a világtörténelemet. Ezen az egyezésen egyébként nincs mit csodálkozni: mind-ezeknek a diktátoroknak és diktátorocskáknak Napóleon volt a titkos eszményképe. És ekkor elhangzik Gömbös első szava – és Móricz ezt is lejegyzí:

– A dandárhoz.

És most egy megdöbbenő egyezés Goethe följegyzésével – mintha százharminc év történelmén át összekacsintana két idegen – hiszen Móricz se sokat tudhatott Goethéről. Gömbös leül, kezébe veszi egy gépirásos lapon az újságírók kérdéseit és végigfut rajtuk „egy vizsgálóbíró gyors pillantásával”. És Napóleon hogyan szól hozzá az irodalomhoz, teszi fel ingerült kérdését: „mit akarnak mostanában a sorssal?”, és mondja ki döntését: „a politika a sors”? Goethe szavával és ugyancsak látszólagos elismeréssel: „mint egy büntetőbíró”. Hát nem elgondolkodtató?

Egyébként ez az *Auftakt*, ez az ütemelőző, „a dandárhoz”, az egész megnyilatkozásra ráütötte a fajsúlymértéket. Ezután már beszélhetett a kormányfő, amit akart – úgysem lehetett komolyan venni. Nem tudom, Móricz mennyire volt pontos mikrofonja Gömbösnek. Talán szándékosan szűrte át a szavait úgy, hogy az interjú reflektorfényében fölmeredjen belőlük a bombaszt, a hiteltelen hetvenkedés? „Mi van még alkotmányosabb, mint ami itt folyik?... Minden magyar gondolatot babusgatok... Erőt ad az, hogy a magyar faj a legnagyobb sikerekre mël-

tó... A magyar faj olyan testi-lelki kvalitásokkal bír, hogy méltó rá, hogy a legnagyobb feladatok bízassanak rá... A föld, a paraszt, a birtokos. Védem a kúriákban lakó magyart, mert azokban oszlopokat látnak. A parasztnak kultúrát: nem szabad visszalökni. A telepítésnek éppen az a célja, hogy előbbre vigye a magyar parasztot.”

Rajtakaphatatlanul mutatja meg a nagy szavak és gesztusok mögött az ürességet – mondtam az imént. Magamra cáfolnék rá, ha megpróbálnám elemezni e bravúr mesterfogásait. Ő maga egyenesen és közvetlenül csak egyszer szólal meg a cikkében. Gömbös ezt mondja, többek között: „Egy államférfinak az a kötelessége, hogy a tehetségeket felkutassa, és a zsenit igyekezzék a maga politikájának megnyerni.” Mire Móricz megjegyzi: „Érzésben így van. Bizonyára a világon minden államférfi szeretné, ha a zseni az ő politikáját szolgálná, de az életben lehetetlen. Tisza István sohasem hódította volna meg a maga politikájának Adyt, csak ha Ady elárulja magát.” Itt nem a „mikrofon” beszél, a sajtókonferenciára küldött újságíró, hanem ő, Móricz Zsigmond. Visszaütalás volt ez, a Zilahy-villában történt összekoccanásra? Válasz az Új Szellemi Front kihívására? Magyarázat, a sorozatból elmaradt cikkért? Isten tudja. De az interjút a *Magyarország*-ban már a sajtókonferencia riporterének látszatlelkességével fejezte be: „Az bizonyos, hogy kormányozni csak optimizmussal lehet. Gömbös Gyulában ez teljes mértékben megvan. Egy olyan ember benyomását kelti: aki hisz abban, amit mond, és amit csinálni akar.” Kétes elismerés, de erre

semmiképpen sem mondhatta Gömbös, hogy destruktív.

Darling

Egyébként, hogy Móriczot a tavaszi találkozón ledestruktívozták, esetleg még érthető visszavágásnak tekinthető, amiért Móricz olyan kedélytelenül kezdte el az estét. De Gömbös, úgy látszik, akkor sem volt kevésbé idéetlen, ha barátságos akart lenni. Mikor Németh László fogott hozzá, reformjavaslatait előadni, előbb megkérdezte tőle:

– Ugye, te Kozma Miklós darlingja vagy?

Ez Féja beszámolójából való adat, és feltétlenül hitelen hangzik – ilyet nem lehet kitalálni. Különben is, egy nyelvi töről fakadt a sofortprogrammal meg a magyar faj testi-lelki *kvalitásai*-val – amit Móricz mikrofonja fogott föl. Nem is tudom, melyik volt az otrombább ötlet: Móriczot ledestruktívozni, vagy Németh Lászlót ledarlingozni. Annyi bizonyos, hogy Németh nem volt olyan talpraesett lepöckölő, mint Móricz, mert a krónika szerint erre csak kényszerezdetten mormogott.

És Illyés? Nem egy beszámoló szerint Móricz után ő szerepelt. Az egyik változatban a Móricz-jelenet után így szólt:

– A magyar nép annak a politikusnak a szavát fogja érteni, aki az első tizenkét grófot az első tizenkét püspök mellé akasztja.

A forrás, amelyből idéztem, Illyés leglángolóbb hívének, Gara Lászlónak Párizsban megjelent könyve, *Az ismeretlen Illyés*. Nemcsak azért hagytakoztam rá, mert ez a mondat nála a legformásabb, hogy úgy mondjam, a legballadaibb; hanem azért is, mert

könyvének nagy része Illyésnek „egy készülő önéletrajzán” alapszik, tehát legalábbis Illyés által hitelesített kútfőnek tekinthető.

Aki pedig ismeri Illyésnek azt a rendkívüli báját, amellyel a legsértőbb kijelentéseket mosolyogva és hanghordozásában visszaverhetetlen humorral tudja valakinek a szemébe vágni, azt sem tarthatja kizártnak, hogy Gömbös ezt lenyelte tőle, sőt, hogy ez a vérengző mondat hozzájárult a hangulat feloldásához és jótékonyan ellensúlyozta Móricz félreérthetetlen komolyságát. Mégsem hiszem, hogy Gömbös kedélyét emelte volna. És mindent beszámítva is, vakmerőségre vallott, az adott helyzetben ezt a bármilyen megvesztegető humorral enyhített, időszerűtlen jakobinizmust hangoztatni. De a bátorságon kívül kellett hozzá bizonyos bizalom is Gömbös személyében és szándékaiban.

És most fönntartva föntebb körülírt borzadásomat a mozihíradókban látható és hallható megnyilvánulásaitól, meg kell kockáztatnom azt a föltevést, hogy mégiscsak lehetett benne valamilyen hitető hatóerő, ha ilyen kitűnő szellemek nem átallottak szóba állni vele, sőt érdemesnek tartották, hogy komolyan figyelembe vegyék. Hitető képességét látványosan tanúsítja például egy érzékletes jelenet – Talpassy Tibor beszéli el –, amikor a közelgő választások előtt a Parlamentből hazafelé hajtatra az Akadémia táján megpillantja az utcán Bajcsy-Zsilinszky Endrét, hajdani szövetségesét, aki azonban többszörösen meggyőződött Gömbös megbízhatatlanságáról és elvi meg gyakorlati okokból már jó ideje szakított vele.

Gömbös egy hirtelen támadt ötlettel megállíttatja kocsiját, betuszkolja Zsilinszkyt, hazaviszi tétényi kúriájára, ahol egy vacsora meg egy éjszakai beszélgetés áltató bemelegítése után valamiféle titkos, bár részleges meg nem támadási szerződésre beszél rá, azzal az ígérettel, hogy tizenegy kerületben nem állja útját a Nemzeti Radikális Párt mandátumának – és Zsilinszky bízik a becsületszavában! Az Új Szellemi Front tagjai közül Zilahyn kívül – legalábbis ezt gyanítom a krónikák alapján – csak Szabó Lőrincre hatott közvetlenül és gyakorlatian. Még a verseiben is föltűnik az alakja, szerencsére, vagyis Szabó Lőrinc költői nagysága következtében csak nagyon közvetve, ókínai álarcban.

Ismerős mozdulat

És elvégre, amit az a bizonyos, meg nem nevezett, tréfaszerető prózaíró mondott – hogy az egész Gömbössel kezdődött, mert ő kavarta meg a szart –, akár értékelésnek is fölfogható. Még Márai is – akit pedig senki sem vádolhatott meg azzal, hogy nem eléggé finnyás – azt írta, igaz, nem a *Magyarország*-ban, hanem a *Népszavá*-ban, de félreérthetetlenül a Gömbös-féle reformpolitikára célozva: „Magyarországon minden jel szerint kezdetét vette a feudalizmus korszakának likvidálása.” Még azt sem tartom lehetetlennek, hogy nehézkes, ügyetlen bal keze olykor megpróbált lazítani azon a láncon, amellyel erős, ügyes jobb keze hozzákapcsolta sorsunkat Németországhoz – ezt a magyar történelemben oly ismerős mozdulatot hosszú idő után valószínűleg ő kezdte újra gyakorolni.

„A megbeszélés a késő esti órákig húzódott. Ered-

ményeként a miniszterelnök közeledését végső fokon nemcsak visszautasították, hanem alaposan meg is leckéztették őt. Elég volt Illyésnek egyetlen mondata ahhoz, hogy minden együttműködésnek elejét vegye.” Így a párizsi verzió, vagyis a Garácie. A magyar beszámolók szerint még csak Illyés akkori egy mondata után következett Németh és Féja reform-előterjesztése. Hanem annyi igaz, hogy Illyésnek az után az egy mondatos reformjavaslata után több megnyilvánulásáról azon az estén nem tudunk, kivéve, hogy Tamásival és Fájával együtt határozottan kiállt Bajcsy-Zsilinszky mellett, akinek egész pártját néhány nappal a találkozó előtt, a tétényi megállapodással ellentétben, kibuktatták a választáson, őt magát az emlékezetes, tarpai csendőrterrorral és jegyzőkönyvhamisítással. És mi volt Gömbös válasza erre a vádra? Hogy Bajcsy-Zsilinszky „elárulta a fajvédő programot”. Az estének ez a záróakkordja sem igen járulhatott hozzá Gömbös meg az írók összelelegedéséhez. Gömbös állítólag másnap már azt mondta Kozma Miklósnak: ezekkel semmit se lehet kezdeni.

És mégis, egy hét múlva elkezdődött a *Magyarország*-ban a cikksorozat, az Új Szellemi Fronté, melyet a találkozó előtt két nappal hirdetett meg Zilahy a *Pesti Napló*-ban. Persze az sincs kizárva – Zilahy második cikkéből lehet is következtetni erre –, hogy a cikkeknek legalábbis egy része már le volt adva a találkozó előtt.

Ezt a fölvonulást, vallottam be az első fejezetben, értetlenül néztem végig. Egy idő múlva, teljesebb megértés híján, beértem azzal a válasszal, amelyet Ily-

lyés adott valamelyik erdélyi lapnak egy kissé agreszív kérdésére, és amit emlékezetem nagyjában úgy őrzött meg, hogy magával az ördöggel is szövetségre lépne, ha az segítséget ígérne a magyar népnek. Most, hogy az eredeti szöveget újraolvasom, látom, hogy az sokkal mérsékeltebb, józanabb – és kétségbeesettebb. Ez volt a vége: „Nem tettem mást, mint megmaradtam eredeti álláspontom mellett, mert – értsék meg végre! – a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy, kiktől is jön a segítség, mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad.”

Természetesen egyetértettem ezzel is, mint jóformán mindennel, amit Illyés írt vagy mondott. Csak utólag csodálkozom, hogy miből merítette a kétségbeesésben ezt a viszonylagos bizakodást. „Amikor jelszavaink jó részét a kormány hivatalos programjában láttuk viszont” – írta az Új Szellemi Front cikksorozatában. Hevesebb csodálkozással ugyanezt mondta Németh László. „Kedvenc szavait – írta önmagáról és a magafajta »tíz-húsz emberről« –, melyeket ő évek során párologtott fel, a hatalom egéről mint nyári záport kapta vissza.”

Mi történt itt? Ma már tudom: olyan arányú, csak éppen más természetű félrehallás, mint amikor a Franklin Társulat barackpálinkája mellett Schöpflin és Trócsányi higgadt, halvány mondataiban Tersánszky a maga zabolátlan erejű nyelvére ismert. Németh László és Illyés türelmetlen kétségbeesése is az ő igaz indulatukat és tiszta szavaikat hallotta ki a hivatalosan hazug halandzsából.

25. Író és hatalom

Lépjén-e szövetségre?

Plágiumot követnék el, ha rögtön meg nem mondanám, hogy ez a fejezetcím Németh Lászlótól való: ez állt az Új Szellemi Front *Magyarország*-beli zárócikke fölött. A maga lényegre törő fogalmazásával képmutatás nélkül, kíméletlenül kimondott valamit, aminek a sor elején Zilahy fennköltén kertelve kezdett neki, de a többiek nem ébredtek tudatára, vagy csak elsiklottak e téma fölött. Ma már úgy látom, éppen erre utaltak Németh cikkének első mondatai: „Az emberek – a literátorok különösen – szeretnek nemesen beszélni, és nyersen gondolkozni. Okosabb volna, ha nemesen gondolkoznának, és nyersen beszélnének. Az »új szellemi front« körül egyszerre tisztább lenne a levegő.” Annyi bizonyos, ő a lehető legnemesebben gondolkodott el a kérdésen és a lehető legnyersebben ki is mondta: lépjén-e szövetségre az író a hatalommal?

Ez a *batalom* szó azóta eléggé otthonos lett a világban, a mi tájainkon különösen – sokszor és sokféle összefüggésben hallottuk emlegetni. A Németh László kérdésének is sokféle változata, bonyolítása, elágazása szerepel a vitatémák között. A mi időnkben azonban a *batalom* valahogy illetlen szó volt; mindenestre gyanús szó, piszkos szó – olyasféle, amit inkább csak szitkozódás közben használ az ember. Nietzsche legnagyobb könyve, *Der Wille zur Macht* – magyarra, hála nyelvünk géniuszának, nem is fordítható közvetlenül, csak ilyen mesterkéltten: „A hatalom akarása” – ezért volt már címében is merész

filozófiai tett. Igaz, hogy már a címénél fogva is magasrendűen reakciós filozófiának számított.

Folytasson pár
beszédet?

Író és hatalom: Németh cikkébe belenézve az ember – legalábbis a magamfajta –, már a címénél fölkapta a fejét. Hogy kerül a csizma az asztalra? (Akkor még nem jelent meg Illyés könyve, a *Csizma az asztalon*.) Mi összefüggés lehet az *és*-sel összekapcsolt két fogalom között? Nem mintha az íróknak nem elégszer akadna dolguk a hatalommal – többnyire a *hatóság* formájában. A Zilahy villájában összegyűlt írók azonban véletlenül – vagy nem is olyan véletlenül – mind találkoztak a szó szorosabb értelmében vett hatalommal is, Móricztól kezdve, akit tizenkilenc után megbilincselve hurcoltak végig Leányfalun a csendőrök, Illyésen át, akit két évvel azelőtt Schöpflin közbenjárása hozott ki a börtönből, egészen Tamási Áronig és Féjáig, akiket a találkozó előtt néhány nappal tartóztattak fel a csendőrök Tarpán, és még ha csak olyan közvetve is, mint Németh László, akinek a lakásán fogták el a detektívek, ugyancsak két éve, az ott éjszakázó Gál Istvánt.

De hogy az író, a költő, ahogy ma mondanák, „párbeszédet” folytasson a hatalommal – az nem volt szokásban. Pedig sok író akart beleszólni a társadalom kérdéseibe, kivált Magyarországon. De ez valahogy íratlanul és szabályozatlanul is úgy volt elgondolva, hogy a néphez szól, vagyis az olvasóhoz. Hát a hatalomra nem is akart hatni? Dehogynem, olykor – közvetve: demokratikusan nemcsak úgy, hogy a népért, hanem úgy is, hogy a néppel, rajta keresztül. A legoptimistább írástudó is legfőljebb azt remélhet-

Beszédbe eresz-
kedett

te, hogy amit írt, elolvassa a miniszter is, és amit mint olvasó megismert, azt mint államférfi is tudomásul veszi. Ha gondolatban végigfutok újabb irodalmunkon, hirtelenében csak egy példa jut eszembe, mikor a költő közvetlenül a hatalomhoz, pontosabban a hatalmasokhoz intézte szavait: „Még kér a nép, most adjatok neki!” – habár, mint tudjuk, ez alkalomból is inkább fenyegetéssel, mint kéréssel kívánta megzavarni a kiváltságosok lelkingugalmát. De már amikor azt mondta: „Azt adok, mit vajmi ritkán kaptok, ti királyok, nyílt, őszinte szót”, itt a megszólítás merő formáság volt, akárcsak Illyés *Ódá-jában egy hivatalba lépő afgán miniszterhez*, hiszen egy percre sem képzelhette, hogy Ferdinándhoz és koronás kollégáihoz beszél – a néppel akarta közölni véleményét a királyokról. Igaz, a proletárdiktatúra idején Kassák nyílt levelet intézett Kun Bélához, de a művészetről, vagyis arról, ahogy az akkori hatalom akarta elképzelni és eligazítani a művészetet. Már a földosztás vagy a gyár-igazgatás kérdésében aligha adott volna tanácsokat Kun Bélának, holott bizonyosak lehetünk benne, hogy Kassáknak minden kérdésről volt véleménye, mégpedig határozott véleménye – amellet kétségkívül sokkal inkább azonosult Kun Béla politikai elveivel, mint az Új Szellemi Front írói a Gömböséivel.

Igen ám, de az is igaz, hogy a hatalom, vagy ahogy Németh László mondta, „a kormány” sem igen „ereszkedett beszédbe” az íróval. Most aztán egyszerre hajlandóságot mutatott erre a beszédbe ereszkedésre. Maga Németh, mint az előző fejezetben idézett mondataiból is kitűnik, nagyon is tisztában volt

e párbeszéd kockázataival. De aztán így folytatta: „Húzódjék hát vissza? Segítse az »ügysem lesz belőle semmi« bizalomrontóit? Legyen tintahal a tintahalak között? Csakhogy ő maga ne kompromittálódjék, álljon a jó szándék útjába, amelynek, ha megvan, úgyis minden az útjába áll? Mihelyt kimondta, hogy »ügysem lesz belőle semmi«, olyanokat erősítettél, akik még reményt sem nyújtottak rá, hogy lehet belőle valami. A politikai vonzalom nem tiszta szerelem: hatvan a negyven ellen. Vannak a gyávaságnak hősies formái. Ez a presztízsmentő ellenzékiesség ilyen lehet.” Ez a viszonzott hajlandóság volt a valóságos botránykő, melyre a túlzások, gyanúsítások és rágalmak épültek.

A botránykő

Én azonban elzártam fülemet e rágalmak elől. Miért is? Részint, mert nem szívesen ítékeztem, önmagamban sem – hacsak valamilyen belső szükségét nem éreztem. Aztán meg kezdtem megtanulni, hogy jobban járunk, ha azokról, akiket szeretünk és tisztelünk, nem tudjuk meg azt az egy rosszat sem, ami igaz, mintha odahallgatunk arra a száz ferdítésre és hamisításra is, amivel körítik. Ehhez járult, hogy annak a bizonyos botránykőnek két fő mentsége – vagy helyesebb volna azt mondani: magyarázata? – közül az egyiket már annak idején fölfogtam. De ha ezt az okot említem, olyan fogalmat kell megneveznem, amely a mai nemzedéknek sokkal ismeretlenebb, idegenebb a hatalomnál, és ez az éhség, a csupasz éhség. Magyarország lakosainak egy tetemes része éhezett, nem képletesen, hanem ténylegesen – erről szólt az az étlap, amelyet Móricz olvasott fel Gömbös előtt, és

nemsokára az ún. falukutatók helyzetjelentése is. A tetejébe sokan úgy látták, hogy az éhség éppen azokon a területeken pusztít leginkább, ahol a magyar fajta legeredetibb magva dolgozik – vagy keres munkát. Még ma sincsenek olyan ismereteim, hogy ehhez az utóbbi megállapításhoz helyeslően vagy kétkedve hozzá tudjak szólni. Nekem elég volt annyi is, hogy magam körül, Újpesten és Angyalföldön állandóan érzékelttem az éhség jelenlétét. Sőt. Én magam addig sohasem éheztem, legnagyobb szükségemben sem, de végzetem azzal vert meg, hogy legközelebbi barátaim közül – Etin elkezdve – sokan voltak, akik éppen hogy kikecmeregtek a biológiai létüket megnyomorító, folyamatos éhezés szorításából. És általában is, a magamfajta ember, ha nyitva volt a szeme, rendkívül ritkán juthatott el a város, az ország, az élet olyan vidékeire, ahol ne vehette volna észre az éhség jeleit. Túrhetetlen tapasztalat volt ez, még nehezebb elviselni azoknak, akik úgy érezték, joggal, hogy van szavuk ebben az országban.

A másik fő okra vagy mentségre vagy magyarázatra nem gondoltam akkor, talán, mert olyan magától értetődő volt és mert bennem is az működött, bennem is az volt számos okozat forrása. Hiszen az én olyan-amilyen kereszténységemnek is ez volt a kiindulópontja, amint azt e kötet elején igyekeztem elemezni. És mégis, annak csak Lackó többször említett tanulmányából ébredtem a tudatára, hogy az Új Szellemi Front kialakulásában is mekkora mozgatóerő volt ez a kiábrándulás – a baloldaltól. A szocializmusból? Többnyire csak azidő szerinti megnyilván-

nulásából, a szociáldemokrata és kommunista pártok rugalmassághiányából, tehetetlenségéből és bénultságából. Az én kiábrándulásom *előterében* az a kétségbeesett fölismerés állt, hogy nem képesek gátat vetni a „szörny-állam iszonyatá”-nak; az övékében, hogy nem várható tőlük gyakorlati válasz annak a tűrhetetlen tapasztalatnak türelmeden sürgetésére, mely már a magyar nép pusztulásának rémképét vetítette eléjük – ami viszont a hagyomány folytonosságával kapcsolódott a magyar költészet nagy és mindig megújuló és sohase megalapozatlan témájához, a nemzethalál gondolatához. És ezzel máris megérkezünk Illyés ingerült védekezéséhez: „ha nem is mind-egy, kiktől is jön a segítség, mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség...”

Mindehhez föltétlenül hozzá kell számítani egy harmadik tényezőt is, amelyet az imént csak futólag említettem. Nagy Frigyes rosszmájú megjegyzése, hogy ha egy tartományt nagyon meg akarna büntetni, írókkal kormányoztatná – kimondatlanul minden uralkodó magától értetődő alapelvei közé tartozott. A marxizmus felfogása komolyabban vette az írókat – olykor talán túl komolyan is, de a világ megváltoztatásának főadatát nem az irodalomra bízta. „Maguk tűkrözők” – sziszegte szemembe Bécsben, erdélyi, hosszú magánhangzóival a rjāzan típusú Iharos, kissé sommásan és megvetően, Marx klasszikus elméletét a felépítményről. Lenin aktívabb szerepet szánt az irodalom munkásainak, Sztálin, úgy lehet, még inkább a lélek mérnökeinek, de tanácsokat nem várt el tőlük.

És most Gömbös, vagyis „a kormány”, ahogy Né-

Nagy Frigyesről
Sztálinig

meth László személytelenítve jelöli, „beszédbe ereszkedett” a magyar írókkal, pontosabban egy csoportjukkal, amint Németh is hangsúlyozza. Csak utólag érzékelem, hogy ez a fenomén a világtörténelmi újdonság szenzációjával hathatott rájuk. Pedig hát megérthettem volna akkor is: Németh cikkéből ma is elevenül szól a meglepetés e történelmi tüneményen; Illyésnek a brassói újság kérdésére adott válaszából tán még hevesebben. Mert ingerült kifakadását ez a mondat előzte meg: „A magyar kormány felismerte a parasztság égető kérdését, magához hívott és megkérdezte: hogy is gondolod te ezt, mit is akarsz tulajdonképpen csinálni?”

Hogy ez a kérdezés mennyire tessék-lássék művelete volt a hatalomnak, nemcsak eredményében, de eredetében is, az kitűnik már a találkozás kezdeményezőjének, Kozma Miklósnak egy leveléből, amelyet 1933 végén írt Gömbösnek (és amelyet ugyancsak Lackó Miklós idéz). Ebben az okos és szokatlan irodalmi érzékre valló levelében már világosan körvonalazza, miről is van szó. „A Lipótváros és kapcsolt részei – mondja, jó szemmel meglátva, bár kissé egyoldalúan megfogalmazva egy hajdani erővonalat –, a baloldali sajtó és a szabadkőművesség azonnal ráfekszik minden tehetségre, és igyekszik azt hatása alá vonni.” Márpedig, és ez a dolog veleje, nem szabad „egy ősmagyar tehetséget áttolnunk az ellentáborba”. És azt is jelzi Gömbösnek, mi a teendő. „A kérdés megoldása az, hogy a magyar tehetséges írókat, művészeket összegyűjti, támogatja, befolyásolja az ember, amit én a magam szerény hatókörömben és

tőlem telhetőleg meg is teszek és igyekeztem őket impresszionálni, hogy lássák és nyitott szemmel lássák a magyarság problémáit.” Végeredményben jó program, és nem is egyszerű machiavellista manipulálás, bármely államférfinak becsületére válnék – de a kérdés nem foglaltatik benne. Gömbösön fogott is az oktatás, de átszűrte a maga durvább közegén. A Móricz lejegyezte szavaival ő már nyersen megmondta, mire megy a játék: „Egy államférfinak az a kötelessége, hogy a tehetségeket felkutassa, és a zsenit igyekezzék a maga politikájának megnyerni.” A közeledés célja tehát nem a tanácskérés, hanem a megnyerés. És az előző fejezetben elbeszéltek után talán még „a gyöngébbek kedvéért” sem kell hozzátenni, hogy ez a megnyerési kísérlet kudarcot vallott.

De miért éppen Gömbös – vagy hogy a Németh és Illyés által előnyben részesített, bár nézetem szerint alaptalan általánosítással szóljak –, miért éppen ez a „kormány”, vagy Németh László lényegre látó szavával élve, miért éppen ez a *batalom* volt az első, aki vagy amely meg akarta nyerni az írókat? Hogy nem Gömbös egyéniségéből eredt ez az igény, aligha kell bizonygatni. És hiába példálódzott Zilahy – gondolom, inkább a hatalmat, mintsem az írókat rábeszélendő – azzal, hogy a fasiszmusnak és a hitlerizmusnak sikerült megnyerni és megszervezni országuk színe-java értelmiségét, Mussoliniban és Hitlerben tudtommal nem voltak ilyen írómegnyerési becsvágatok – tehát a magyar diktátorjelölt nem róluk vett példát. De még mindnyájuk elődje – nem, ennyire mégsem akarom megsérteni a császárt, bármilyen ellenszenves-

Tanácskérés
vagy impressz-
zionálás

nek találtam is már gyerekkoromtól kezdve –, mond-
jam inkább így: mindnyájuknak szellemileg, világ-
történelmileg, fenomenológiailag magasabb rendű
előképe, Napóleon sem különösképpen szerette az
írókat: francia költőt például sohasem részesített
olyan megtiszteltetésben, mint Goethét – és neki is
csak azt az egy ifjúkori regényét olvasta. Talán csak-
ugyan Kozma Miklós színesebb, gazdagabb, művé-
szethajlamú személyisége a magyarázat? Hiszen olya-
nok is érezték vonzását, akik nem tartoztak az Új
Szellemi Fronthoz – amint ez például Cs. Szabó Koz-
ma-ekrológiájából kitűnik. Föltételezzük-e, hogy ép-
pen ekkor ért meg itt, Magyarországon, a történelmi
helyzet, író és hatalom találkozására?

De hiszen arra sem tudnék felelni, miért éppen ez
volt az első írónemzedék, amely alkalmasnak bizo-
nyult arra, hogy a hatalomnak partnere – ha akár,
mint már említettem, vitapartner – legyen. Marxista
szempontból talán elegendő magyarázatnak látszik e
három tényező együttese: a magyar parasztság egy
nagy részének nyomorúsága és szorongatott helyze-
te; egy nagy tehetségű és forradalmi, vagy legalábbis
reformtöltésű írócsoport jelenléte; és az a körü-
lmény, hogy magán a népen belül nem láthattak olyan
politikai erőt, amelytől pillanatnyilag és gyakorlati-
lag segítséget remélhettek. De ezen a józan és tárgy-
lagos magyarázaton túl, azt hiszem, nem lehet megfe-
ledkezni még egy tényezőről – amelyre ugyancsak
nem tudnék magyarázatot adni: az irodalomban, leg-
alábbis a miénkben, ez volt az első nemzedék, ame-
lyet önmagában véve is foglalkoztatott a hatalom je-

lensége, sőt a mítosza. Az előző fejezetben majdhogynem kimondtam azt a föltevésemet, hogy, ellenértben a *Nyugat* nagy nemzedékével, nekik imponált Gömbös. Szerencsére nem mondtam ki, magamban sem: szűk látókörű és méltatlan sejtetés lett volna. Talán helyesebb lett volna úgy gondolni: nekik imponált a *hatalom*? De nem, az imponálás is méltánytalan szó – pontosabban így kellene mondanom: izgatta őket a hatalom jelensége.

Író és hatalom újszerű viszonylatában Gömbösre inkább csak azért jutott az a kurtaságában is aránytalan szerep, amelyet eljátszott, mert alkalmas megtestesítése volt a hatalomnak, a külsőségekben – amennyire messziről, a mozivásznon láttam, és ahogy Móricz közlelő és olyan tudatosan és érzékletesen leírta őt –, a modorában, magatartásában, kifejezőeszközeiben. És amikor nemrég Szabó Lőrinc frissen megjelent, negyvenötös naplójában, a szeptemberi följegyzésekben eljutottam odáig, ahol Móricz Zsigmond halálának harmadik évfordulóján a Kerepesi úti temetőben Illyés bemutatja őt Révai Józsefnek, ezekre a mondatokra bukkantam: „Szónokolt is a sírnál. Higgadt, kemény, értelmes elme. Nem is sejtí, mily közel vagyunk egymáshoz!” Ugyan miben érezhette magát oly közel hozzá? Aligha csupán a metsző élelmejlúségben: éppen annál fogva kellett tudnia, hogy mi sem állt távolabb egymástól, mint kettejük fölfogása a költészetről. Nyíltan kockáztatok meg egy bizonyíthatatlan sejdítést: az a gyanúm, hogy Szabó Lőrincet a határozott célratörés, a tapintatlan erély hangsúlyai vonzhatták Révaiban is, ha csak egy

A hatalom mítosza

pillanatra is. Amihez hozzá kell tennem, hogy én Révait is csak messziről láttam (bár azért közelebből, mint Gömböst) – de azt is, hogy ezt az impresszionista föltevést nem cáfolja meg, ha a magyar lírának ez a nagymestere csak látszathasonlóságra érzett rá a magyarországi marxizmus kemény szavú és keménykezű rendfőnöke meg az ő diktátorképe között. Sőt a föltételezés ingatag ágáról a tapasztalás talajára huppanva biztosabb lelkiismerettel állítom, hogy Révai elsősorban ezzel a belőle áradó eréllyel tudott lebilincselően hatni olyan írókra is, akik elveikben sokkal közelebb álltak hozzá, mint Szabó Lőrinc.

Mert hosszabb történelmi távon az egész Új Szellemi Front elsősorban mint előkép jelentős jelenség, mint egy újfajta viszonyulás magatartás-modellje, amely a kedvező történelmi körülmények következtében átöröklődött elkövetkező nemzedékek egész sorára, mintegy a legmagasabb példával (mármint írói részről) hozzánevelve és hozzáedzve őket ahhoz, hogy megfelelő partnerei – vagy ismétlem, akár vitapartnerei – lehessenek az átalakult hatalomnak és Gömbösnél sokkal komolyabban veendő államférfiaknak.

Itt közbe kell vetnem, félreértések elkerülése végett, hogy a mi szerencsétlen harmadik nemzedékünk – részint, mert a harmincas évek elején már túl messzire jutottunk saját érési folyamatunkban és ez a példa nemigen hathatott ránk; részint, mert ez az érési folyamat, természetes visszahatásként, amúgy is szembefordított közvetlen elődeink, helyesebben bátyáink közéleti kockázatvállalásával –, szóval ez a mi

szerencsétlen nemzedékünk kiesett az öröklődésnek ebből a vonalából. Nem, ezt a generációfélét sokáig nem érdekelte a hatalom, és mire észrevette, már csak fintorogni tudott tőle, és minden vele való viszonyulástól (még azok is, akik egyébként nem húzódoztak a politikai kockázatvállalástól), mégpedig nem „presztízsmentő ellenzékiségből”, ahogy Németh László nevezte, hanem átkozott finnyásságból – hiszen egymás között sem igen viszonyultunk és csoportosultunk. Egyetlen kivétel akadt köztünk, akit kis ideig megkísértett az alkalmas partnerség esélye, de kurta ténykedése közben a rátermettséggel teljes hiányról tett tanúságot, rá is fizetett szegény – vagyis hát nem is tudom, pontos jelző-e a „szegény”, hiszen szerencsés természeténél fogva ennek is költői hasznát látta.

De visszatérve a történet időrendi fonalához, engem az elbeszélésben nem Révai érdekel (még kevésbé Gömbös), hanem Szabó Lőrinc. Az imént azt mondtam, nem tudnék választ arra a kérdésre, miért épp ezt a nemzedéket kezdte izgatni a hatalom. De azt már merném találgatni, mi az első írásbeli nyoma ennek az érdeklődésnek. Gondolom, Szabó Lőrinc 1928-as verse, a *Vezér*. Ez a vers tudvalevően sok bajt szerzett neki a háború után. Én teljesen jóhiszeműnek és hitelesnek tartom Szabó Lőrincnek azt a védekezését, hogy hőse nem Mussolini és nem Hitler (akiről a vers keletkezése idején kevesen tudtak), hanem általában a diktátor. Ehhez a gyakorlati magyarázathoz hozzátenném, hogy ez volt az ő képe, sőt mítosza a hatalomról a húszas évek végén, a *Testvérsi-*

Átkozott finnyásság

ratók forradalmi azonosulásának gyönyörű kataklizmája után. De az már nem véletlen, hogy ezt a 28-as versét kötetben (*Harc az ünnepért*) csak tíz év múlva közölte, mikor már a Gömbös közegén keresztül megnyilvánuló hatalom személyes élményei közé tartozott.

Az viszont akkori naivitásomban eszembe sem jutott, hogy Gömbös eszményített és fölmagasított képére ismerjek Sen-Tszungban, és magát a mestert sejtsem Vang-An-Si-ban, aki így szól „a sárkánytrón urához”:

*most tied a trón: megcsináljuk,
mit még senki se mert, akart,
az Isten Országát a földön,
én a gondolat, s te a kard!*

Egyébként ebből az Új Szellemi Fronttal egyidőben keletkezett verséből kiderül, hogy költői bölcsessége távolról sem jósolt olyan sikert a reformnak, mint publicisztikai, harcos hebehurgyasága. Van egy verse: *Egy császár temetésekor*. Ez a hatalmas vers egy giliszta képével végződik:

*mit csinálhat – ez érdekelt csak,
ez a testvéri szánalom:
mit csinál most az a kis élet,
az a giliszta a napon?*

meg nála ilyen közvetetten és költészetének magasában. És még csak nem is mindig a cikkei szintjén. Ennek az egész, utólag átböngészett csodakrónikának számomra legélvezetesebb (Szabó Lőrinc kötet-címének, *A Sátán műremekei*-nek értelmében) és legérzékletesebb közjátéka az a jelenet – Talpassy Tibor mondja el a leghitelesebben –, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre lakására Gömbös követeként Szabó Lőrinc – Szabó Lőrinc! – érkezik meg azzal az üzenettel, hogy semmis a nagytétényi megállapodás, de ha a Nemzeti Radikális Párt beolvad a kormánypártba, Gömbös biztosít nekik négy-öt mandátumot. Amihez a követ hozzátette:

– Ha ellenállsz, Bandi, ki fogsz irtatni a parlamentből!

És amikor a párt vezetőségének jelenlevő tagjai közül néhányan, elsősorban Kodolányi, tiltakoznak ez ellen, és természetesen Bajcsy-Zsilinszky is visszautasítja az ajánlatot, Szabó Lőrinc válasza:

– Elvesztél, Bandi!

És ha elgondolom, hogy írónak és hatalomnak e viszonya közben olyan verseket írt, mint *A kurtizán prédikációja*, a *Dsuang-Dszi álma*, *Az irigység erdejében*, *Jang-Dsu üzenete*, *A bolond igazsága*, a *Szun Vu Kung lázadása*, „*Ez vagy te!*”, a *Szánszalom*, a *Sors és tömeg*, a *Rossz férj panasza*, a *Glóriás asszonyok* és a *Hervadó asszonyok* meg a *Halott húgom könyvei*! Körülbelül negyedszázaddal ezelőtt hárman az úgynevezett – de nagyon pontatlanul nevezett – „hallgató írók” közül együtt ültünk Illés Bandi lakásán. A harmadik

Németh László volt, aki az este folyamán szinte mélabús nosztalgiával jegyezte meg:

– Szabó Lőrinc szerencsés alkat: a politikai gondolatait és magatartását nem vitte át a verseibe.

Mire Livia, Illés Endre felesége megkérdezte:

– Remélem, ezt nem számítja a hibái közé?

Németh László elgondolkodva felelte:

– Nem, csak csodálom.

Hát igen, Németh Lászlónak közvetlenebb volt a csatornázási rendszere. De ugyanazt a cikkét, amely a kompromittálódás tudatában vállalta a partnerséget, így fejezte be: „A magyar író feladata ma: a világi hatalom példátlan torlódásában vele szemben is helytálló szellemi teremteni. Ha a kétféle hatalom, temporális és spirituális közül az egyiknek meg kell alázkodnia a másik előtt, ne az alázkodjék meg, amelyik az Istenhez közelebb esik: így tudták ezt a biblia prófétái, így a görög jósok, s a középkor egyháza. A magyar irodalom van annyira próféták és jósok irodalma, hogy tekintélye és függetlensége kedvéért minden világi helyről és hatalomról lemondani – a hagyomány felelős szolgájának: miniszternek lenni a miniszterekkel szemben – nem lemondás, hanem előlépés.” De aki szellemi hatalomról beszél, az is azt mondja: *batalom*, mert a hatalom partnerének (vagy ismétlem, akár vitapartnerének) lenni, már belegabalyodás a hatalomba – ezt senki sem dramatizálta erőteljesebben, mint Németh László a *VII. Gergely*-ben.

De ő volt is az első, aki ebből a partnerségből kigabalyodni igyekezett. Már nem sokkal e sorozatzáró
468 cikke után ezt írta, igaz, már nem a *Magyarország*-ban,

hanem a *Tanú*-ban: „Én az első vagyok talán, aki nemzedékem írói közül felelős állásba került. De ha ez a reform most meg nem indul, elsőnek hagyom el a közéletet s hallgatásommal adok igazat azoknak, akik mint valami hulláktól fertőzött talajt akarják lehordani az egész magyar középosztályt s növénytelen csikorgó salakkal, de biztos alappal tölteni fel a helyét.” Németh László később sok mindent megfogadott hebehurgyán és hetvenkedve, de azokat, hálissennek és mindnyájunk szerencséjére, nem állta. Ez azonban komoly fogadalom volt, be is tartotta. Nemsokára ezt írta: „A kormány egyik tagját személy szerint ismertem, ez az ismeretség kötelességemmé tette, hogy még az első ijesztő tünetek után is várakozzam. De hogy tovább áltassam magam, ahhoz sem elég buta, sem elég svihák nem vagyok.” Ekkor már ott hagyta a Rádió irodalmi osztályát, amelynek vezetőjévé kinevezték, és reformjának egy egész vastag *Tanú*-számot szentelt, vagyis faképnél hagyta Kozma Miklóst, akinek (Gömbös szavával) a *darling*-ja volt.

Ha nem is ilyen látványosan – igaz, nem egy viszonylag szűk körű folyóiratban, hanem továbbra is a *Magyarország*-ban –, de még határozottabban vonta le a következtetést a kormány lagymatag telepítési tervéből Illyés: „A sok vajúdás és a hegyek görcsei után, sajnos, ezen is meglátszik, hogy politikai kényszer szülte, igazi politikai nyomás nélkül”, sőt ő már azt is tudta, hogy nem az ország megújhodása, legfőljebb a megmentése forog kockán. A legtömörebben Sárközi fogalmazta meg a csődöt: „Nem akarjuk letagadni, hogy a magyar táj kódében vajúdó hegyek-

Sem buta, sem svihák

nek hittünk vajúdó vakondtúrásokat: de a megszületett nevetséges egeret semmi esetre sem nézzük párdacnak. Sőt: az elmúlt esztendő tanulságai sokunkban megérlelték azt a meggyőződést, hogy a magyarság mai állapotán cincogó és tipegő reformok már egyáltalán nem segíthetnek. Gyökeres átszervezésre van szükség, amelyet csak az öntudatosított magyar tömegek tudnak a politikai hatalom megszerzése útján végrehajtani.” Ez a vallomása annál súlyosabban esett a latba, mivelhogy a *Gondolat*-ban jelent meg, amely mindnyájunk tudatában a kommunista párt legális lapja volt.

Tehát fölmondták a partnerséget a „kormányzattal”. De az Új Szellemi Frontot nem tagadták meg – és a történelem nekik adott igazat. És nemcsak azért, mert végül is annak a romjain épült fel a Márciusi Front, amely haladó hagyományaink közé tartozik. Hanem többek között azért is, mivel tíz évvel az Új Szellemi Front megalakulása után ugyanezzel a címmel jelent meg a Szikra Kiadónál egy füzet – az akkori viszonyok között kis könyvnek is mondható –, mely Kállai Gyula bevezetője után Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton előadásait, cikkeit közölte. Emlékszem, kelleetlenül vettem kézbe: látatlanban elkedvetlenített, hogy ez az elnevezés, amely az én tudatomban egy csődbe ment, kétes hírű vállalkozás védjegye volt, most az új rend egyik első kiadványának címlapján szerepelt. Arra is emlékszem, hogy annak idején Szekfű előadása tetszett a legjobban. És nem csupán azért, mert az

Illyésé mellett csak az övének volt önálló irodalmi és személyi értéke. Hanem azért is, mert ebben a vitában, ahol mindenki tömegekről, osztályokról, rétegekről, de leginkább csoportokról beszélt, ő azt írta: „Be kell vallanom: nekem soha nem volt csoportom s nem is hittem abban, hogy valaha is valamely csoportnak vezetője lehetek.” No, meg ezért a világosan megfogalmazott mondatáért is: „Elkövetkezett Gömbös uralma, s azzal a lejtő, melynek végén történetünk legnagyobb katasztrófája várt reánk.”

Ma viszont, újraolvasva, talán Zilahy cikkét érzem a legrokonszenvesebbnek. Részint azért, mert ha nem is a legtalálóbbs érvekkel, de az adott körülmények között nagy erkölcsi bátorsággal hangoztatta, hogy nem minden irodalmat lehet propagandacélokra felhasználni, és nem minden nagy költészet demokratikus költészet. De még inkább azért, mert úgy látszik, őrá, a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság akkori elnökére hárult a föladat, legalább egyetlen, önvizsgálattal kételkedő mondatot ejteni a tíz évvel azelőtti Új Szellemi Frontról. Szépen, okosan, lefegyverző méltósággal hajtotta végre: „Ha most mégis emlékezetembe idézem azt a másik Új Szellemi Frontot, úgy érzem, ha büntudat nélkül is, de marcangoló önváddal állunk valamennyien a magyar Marianne ítélőszéke előtt, de lélekben mégsem összetörve, mert akkori harcaink, legalábbis szándékaikban, mégsem voltak egészen dicstelenek.”

Illyés cikke (*Újabb szellemi front?*) tétovázás nélkül vállalja a hajdanit és szikrázó okossággal, acélosan hajlékony diplomáciával propagálja az újat. Az Új

Tétovázás nélkül

Ahol a szó több
a tennél

Szellemi Front dicsőül meg Darvas József cikkének a címében is, az összefoglalásában is. Igazi bírálattal csupán Szekfű beszélt róla, ha nem is közvetlenül, csak Darvasnak válaszolva: „Pedig némi múltba pillantással megláthatnák, hogy a népiesek mint zárt csoport inkább a jobboldali mozgalomnak nyújtott kíséreltet, s nem a baloldalnak.” Nem folytatom az idézetet, mert Szekfű sokkal súlyosabb sértéseket vádolt a népiesek szemébe – és nem több megértéssel –, mint a „polgári radikálisok”, noha nem urbánus alparisággal, hanem szekfűi szinten.

Darvas kritikája ugyanis – mint végeredményben az egész füzeté – sokkal inkább Szekfű ellen irányult, semmint az Új Szellemi Front ellen. Révai például csakis róla beszélt, és ha nem is alakjukban, de lényegükben alighanem az egész füzet legkeményebb szavaival – ahogy csak Révai tudott beszélni. „Még megtérésében sem vérbeli demokrata – írja –, mint konzervatív mondja ki a marasztaló ítéletet az országvesztő magyar »középosztály« fölé.” Méltányolja azt a „tudományos és erkölcsi bátorságot”, amellyel „az utolsó néhány évben” – Hitler uralomra jutása óta! teszem én hozzá – szembefordult „mindazzal, ami az elmúlt negyedszázad alatt hirdetett”. Csak Révai „tudományos önbírálatot” kért tőle: „Ne felejtkezzen Szekfű Gyula, hogy nem vesszük önbírálat számba utolsó éveinek publicisztikai munkásságát és a függetlenségi mozgalom harcossai mellett kiállását sem. *Tudósnál, történésznél a szó néha többet jelent a tennél.*” Cikkét megint csak a „férfiás, nyílt önbírálat” követelésével fejezi be. Tudtommal erre a

tudományos önkritikára Szekfű nem sok hajlandóságot mutatott. Ezúttal is inkább a tettet választotta a szó helyett: elvállalta Magyarország képviselőtét a Szovjetunióban.

Ex cathedra

Nem tudom, ezekre az Új Szellemi Front címmel összegyűjtött előadásokra vonatkozott-e, vagy valamilyen más megnyilvánulásra egy hajdani cikkemnek, az *Urbánusok és népiesek*-nek egyik mondata. Ez a kis cikkem a *Magyarok*-ban jelent meg, az *Irodalmunk időszerei kérdései* sorozatában. Arról írtam, hogy „az egész ellentétet belengi a fasizmus illata, s a józan szocialista észjárás már magát a kérdést is szükségszerűen ellenforradalminak érzi”. Ezután következett a szóban forgó mondat: „Nem is tud magától értetődően belenyugodni abba, hogy a szocialista gondolat irodalmi fóruma elfogadja ezt a kérdésfelvetést, s az ellentétet úgy véli megszüntetni, hogy mintegy *ex cathedra* az egyik fél mellé áll.” De akármilyen megnyilvánulásra vonatkozott is ez az értetlen csodálkozás, ma már megértem az akkori *ex cathedra* állásfoglalást. A megnyilatkozó fél részéről elvileg is, indulatilag is ez volt a logikus választás. Nemcsak azért, mert méltányolta az Új Szellemi Front csoportjának szándékait, amelyeknek forradalmi töltésű, radikálisabb állt hozzá az urbánusok – polgári radikálisok – szociáldemokraták – elgondolásainál. És ezek a szándékokat nem feledtette el a hatalomban előlépett az a kísérlete, hogy azokat kompromittálja. Sőt ez a kompromittáló kísérlet – amint fentebb már céloztam erre – a magyar írók alkalmasabb részét mintegy

előkészítette, megedzette rá, hogy az új, komolyan vehető hatalom szövetségesei, partnerei legyenek.

Mindezt már annak idején is megérthettem volna, ha jobban odafigyelek például a Szikra kis füzetében Erdei Ferenc cikkének, *A magyar értelmiség útja*-nak határozott, világos gondolatmenetére. Ez a gondolatmenet nem vett ugyan tudomást a szó közkeletű jelentése szerinti urbánusokról, de a jóra való magyar értelmiségnek két fő rétegét különböztette meg. Egyikről, a Szekfű Gyula nevével jelezhetőről azt írta: „Ez az értelmiségi réteg őszintén és komolyan ellenállt a fasizmusnak anélkül, hogy igazán demokratikus átfordulásra képes lett volna.” Miután hideg, de becsületes méltányossággal jellemezte ezt a réteget, rátért a másikra: „Szabó Dezső példája jelzi ezt a másik vonalat, amely súlyosabb és nehezebb ügy, mint a Szekfűéké, de egyben fontosabb is, mert a távolabbi fejlődés irányában a magyar értelmiségnek a tömegesebb és fejlődésképesebb részét képviseli.” Ezt a réteget behatóan, érdekesen és kitűnően elemezte, aztán így foglalta össze véleményét: „Persze ezen a vonalon sokkal komolyabb dolog a megtérés, mint a szekfűi pályán. Itt nem antifasisztából kell demokratává válni, hanem a fasizmussal érintkező népi-faji radikalizmusból kell átlendülni a népi demokráciába. Ez nagyobb és világosabb ellentét, mint a másik, s az eredménye is sokkal több lehet.” Nyilvánvaló ebből, hogy ezt a „vonalat” alkalmasabbnak tartották arra, hogy népi demokráciából különbözeti vizsgát tegyen.

474 És mégis, a régi Új Szellemi Frontnak mindössze

két tagja szerepelt ebben a Szikra kiadású, *Új Szellemi Front* című cikkgyűjteményben. Márpedig egyikük sem „Szabó Dezső nyomán”, vagy ahogy Illyés jelölte szép cikkében, „Böjthe János paradicsomából” érkezett el az újnépességhez, kivált Illyés nem, hiszen ő egyenesen Párizsból és a szürrealizmusból ugrott bele a „magyar valóságba”. És a többi? Talán nem jelentkeztek a különbözetire? Visszariasztotta volna őket Erdei becsületes keménységgel megfogalmazott feltétele?: „Gyökeres leszámolást kell végeznie annak, aki itt el akar indulni, minden népi-faji és paraszti mítosszal és meg kell értenie az igazi demokrácia értelmét. És még egy elkerülhetetlenül szükséges az átfejlődéshez: megtanulni valamit a történelem és a társadalom természetéről, olyan fontos tudnivalókat, amiknek a nem tudása idézte elő, hogy ez az értelmiség közel került a fasizmushoz.” Vagy az akkori idők megmerevedő értékrendi zűrzavarában nem is engedték őket különbözetire?

Nem tudom. Én annyira alkalmatlan partner lettem volna, hogy író és hatalom viszonyának gyakorlati vonatkozásaiban még tájékozódni sem tudtam. És hát az akkori hatalom szemlélete is valahogy olybá vette az embereket, mint a maga furcsa katolicizmusával Eliot, aki azt írja valahol: „Amennyiben emberek vagyunk, akkor, amit csinálunk, az legyen vagy jó vagy rossz; amennyiben rosszat vagy jót csinálunk, emberek vagyunk; és paradox módon még mindig jobb rosszat csinálni, mint semmit sem csinálni: akkor legalább léteünk.” Persze nincs olyan ember, aki semmit sem csinál: mifelénk legalábbis rit-

Jobb rosszat,
mint semmit

kák az Oblomovok. Csak az egyházi és világi vallások szeme nem hajlandó cselekedetet látni semmi olyasmiben, amit a saját erkölcsi koordináta-rendszerükkel nem tudnak jóként vagy rosszként meghatározni. E kötet elején említettem néhány jelenséget, amiben párhuzamot véltem fölfedezni a kommunista mozgalom és a kereszténység között. Eliot paradoxona csak szaporítja ezeket az érintkezési pontokat.

26. Hát én?

Az előző fejezet berekesztő bekezdésében halkan hangoztatott kételyek nem a magam védelmére szólnak: én igenis csináltam rosszat bőven, akár a vallás, akár a párt szempontjából. De beszéljünk most az utóbbiról – annak is csak az akkori sorozatáról. Természetesen ez a rossz-sorozat is a korszerű általános Rossznak folyománya volt, beleillett a hatások és visszahatások láncolatába, sőt bizonyos tekintetben a visszahatások visszahatásának is fölfogható. Kiindulópontja mi más lett volna, mint az a politikai földindulás, amely megrázta földrészünket – és amellyel a *Nehéz szerelem* előző kötete végződött? Ez az új kötet viszont annak visszahatásával kezdődött, vagyis az afölötti csalódással, hogy a nemzetközi munkásmozgalom pártjai nem tudták elejét venni ennek a földindulásnak. És ennek a visszahatásnak ellenhatása gerjesztette bennem azt a fölösleges fölbuzdulást, amelynek eredménye az a bizonyos, végzetes – szerencsére, csak számomra végzetes – (és – eddig – legutolsó for-

dulatukban még csak nem is teljességgel balvégzetű) – láncreakciókat kiváltó cikksorozatam a *Válasz*-ban. Talán, ha a gimnáziumban, a matematikaórák alatt el nem fogja agyamat a merevgörcs, most közönséges képletekben is kifejezhetném a hatások és visszahatások összefüggését.

Ellenpontozási
hajlam

Csakhogy a valóságban mindez nem ilyen közvetlenül és egyenes ágban folyt le. Hiszen az Új Szellemi Front reformterveinek egyik, habár közvetett indítéka – erről bővebben is esett szó az előző fejezetekben – ugyancsak a nemzetközi munkásmozgalmak bénuultsága, illetve a csalódás volt, amit ez okozott. Legközvetlenebbül voltaképpen az ő csalódásuk váltotta ki belőlem azt a gátlásos, mégis megfontolatlan cselekvési kényszert. Fúrta oldalamat a dac, vagy szérényebben szólva az én ellenpontozási hajlamom: csakugyan annyira elhanyagolható erő a klasszikus baloldal? – és én klasszikus baloldalon sohasem a polgári radikalizmust értettem, de mindig a marxista munkásmozgalmat – semmiképpen sem életre galvanizálható?

Ilyen dacok és kételyek között ültem a Vasasszakszervezet székházában is, a Magdolna utcában, már nem emlékszem, miféle rendezvényen, amelyre azért mentem el, mert Eti is föllépett benne: Bartókot táncolt. Éppen előttem két csizmás ember ült. Az egyiket megismertem valamelyik lapban megjelent fényképéről. Veres Péter volt, akit jó néhány cikke alapján sokra becsültem. Érdeklődéssel néztem hát a kezen boltozódó koponyát hátulról, meg a szép fél arcát – mert gyakran fordult egy-egy magyarázó szó-

val a szomszédjához. Így mindjárt Eti első mozdulatainál – amelyek szinte szabályos, paraszti tánclépések voltak – odasúgta:

– Ez szép!

De két perc múlva, ahogy Eti tánca a zene vonalához simulva elvontabbá, egyúttal egyénibbé vált, szigorúan megjegyezte:

– Ez már színészi munka.

Kisvártatva, mikor a zene egy pillanatra visszatért az eredeti népdal valamelyik motívumához, Eti is visszaváltott a szabályosabb figurákra. Ekkor Veres Péter elragadtatva szólt:

– Gyönyörű!

Zene és tánc azonban gyorsan váltott újra – Veres Péter ekkor már csak lemondóan legyintett:

– Ez megint színészi munka.

És ez a jelenet, apróbb eltérésekkel, még egyszer megismétlődött, hiszen Etinek általában ez volt a módszere – vagyis csak Bartók módszerét követte, akinél a népdal, még a könnyebb zongoradarabjaiban is, csak kiindulópont a variációkhoz, a modern zenéhez. De Veres Péternek is általában ez volt a kritikai módszere, amint ezt éppen a napokban állapítottam meg újra, mikor a *Népszabadság*-ban olvastam 1952-ből való, kiadatlan „zsörtölődéseit” Jókai-val, akinek több művét sorra véve elismeri, milyen jó társadalom- és korrajzzal kezdődnek, de aztán, mondja, rosszállóan mindegyikről, következik a *regény*.

Egyébként színvonalas műsor volt ez a Magdolna utcai. Kassák – akivel még mindig nem voltam, illet-

ve ő nem volt velem, beszélő, de még köszönő viszonyban sem – ugyancsak szerepelt, valamint Kaszáné szavalókórusa is, és már nem tudom, ki volt az énekesnő (talán már Török Erzsí?), aki Bartók- és Kodály-dalokat énekelt, és azt sem, hogy kik játszottak egy Vivaldi-hegedűversenyt. Aztán, mielőtt a hivatalos műsor véget ért volna, honnan, honnan nem, előállt egy tizenkét-tizenhárom éves forma kisfiú és elkezdett szavalni. Petőfi és Kis Ferenc verseit adta elő és Garayét (a keresztnévét már elfelejtettem), aki akkoriban a mozgalom bizonyos rétegeiben népszerű költő volt. Az alig kamasz gyerek csillogó szemmel, okos, lelkes, mozgékony arckifejezéssel mondta a verseket, gyermekes hangsúlyokkal, mégis helyesen követve értelmüket, indulatukat, olykor még a lejtésüket is – azon az estén ez a műsoron kívüli, tökéletlen szám lett a legnagyobb élményem. Kifelé menet megállítottam, váltottunk néhány mondatot. Kiderült, hogy apja munkás, hogy sok verset tud kívülről, mind olyan „agitációs vers”, mint amiket elszavalt – sőt ő maga is írt már egyet-kettőt. De arra elmulasztottam biztatni – félszegségből-e? vagy talán elszólítottak? nem emlékszem –, hogy mutassa meg a verseit.

Hazaérve azon tűnődtem, hogy mi lesz belőle. Költő aligha – jóképű lénye, becsvágyóan értelmes arckifejezése sokkal „normálisabb” volt annál. Pedig nagyra hivatott kisfiúnak látszott mindenképpen. Azt is elgondoltam: a magyar munkásmozgalmon talán csak az segítene, ha ilyen fiúkból nőnének fel a vezetői. És elvégre ez a fiú még be is kerülhetne kö-

A Magdolna utcában

zékük – mert arca nemcsak értelmesnek, de életrevalónak is látszott –, ha képes végigjárni a szociáldemokrata pártbürokrácia útját, a szakszervezeti művelődés korlátozott lehetőségei között.

Késő bánat, eb gondolat – ennek a remek és jellegzetesen magyar közmondásnak igazsága talán senki-be sem sulykolódott annyi tapasztalással, mint énbe-lém, és talán soha olyan nyomatékkal, mint e csalódásból föl villanyozó élmény sorozatos következményei folyamán. Mert hiszen az elmaradt beszélgetés, a kihagyott kapcsolat miatt érzett önelégületlenség volt közvetlen kiváltója annak a cikkemnek, amely nemsokára *Levél egy szocialistához* címmel jelent meg a *Válasz*-ban. Gyakorlati tartalmát összefoglalhatnám ebbe a félmondatába is: „sürgős szükség volna a munkásság Eötvös-kollégiumára”. Még ha nem is hivatkoztam volna rögtön Németh Lászlóra, akkor is nyilvánvaló, honnan szívtam az ötletet. Csakhogy míg Németh László elgondolása a nép Eötvös-kollégiumáról utópisztikusnak látszott abban az időben, az enyém egyenesen gyermekes volt. És ezt a koravén kamasztempót semmiképp sem menti – gondolom, inkább terheli – az a körülmény, hogy tervemet magam is kivihetetlennek tartottam. „Hiszen egyképpen ellensége volna a hivatalos Magyarország és a hivatalos szocializmus, az forradalmi, ez ellenforradalmi kísérletnek tartaná, és hol vagyunk olyanok, akiknek akarata és képessége legyőzné ezeket az akadályokat?” Jogos aggodalom volt, de azért könnyű fölismerni, honnan szívtam a két szék között a pad alá kerülésnek ezt a helyzetérzését is: az Új Szellemi

Front büszkeségét fordítottam le kivetettségem peszsimizmusára. Mert cikkem utolsó mondata, pontosabban félmondata ez volt: „megcsillogtatni magunk előtt egy veszendő ügy józan és elérhetetlen lehetőségeit”.

De hát akkor miért írtam az egészet? Csak úgy okvetetlenkedésből? Bajkeverésből? Mert bajt aztán eleget csináltam vele – szerencsére, mint már említettem, sokkal inkább magamnak, mint a köznek. Alig is győztem csodálkozni annak idején: és ha rossz a tervem és ha megvalósíthatatlan – miért kell azért annyira haragudni? És ami azt illeti, őszintén bevallva: akiket, ha kimondatlanul is, az idegesített, hogy szívesebben láttam volna a mozgalom élén művelődő munkásokat és munkásfiakat, mint az ún. „tulkokat”, a bürokrátákat vagy műveltségüket megtagadó burzujcsemetéket, azokra ma is legszívesebben azt mondanám, hogy ott egye őket a fene. Mondanám – ezt azért mondom így, föltételes módon, mert legnagyobb részüket csakugyan megette a fasizmus fenéje. És ez éppen a bökkenő. Mert Szabó Lőrinc megengedhette magának, hogy úgy tegyen, mintha a „baloldal”-t csupán a „rosszhiszeműség” „bátoríthatná” arra, „hogy magát már-már internáló táborban lássa”. De nekem tudnom kellett volna, hogy amit Szabó Lőrinc a „patologikus mártírnagyozolás” litércnyomásának vélt, az nemcsak egy eshetőség a sok közül, hanem maga a matematikai valószínűség.

Aminthogy a legmélyebb és legjogosabb sértődést azzal váltottam ki, ahogy a hazai munkásmozgalom akkori helyzetéről írtam. Nincs kedvem idézni leg-

Bajkeverésből

fölháborítóbb kijelentéseimet, nemcsak azért nincs, mert sokáig tartana, hanem egyszerűen, mert röstell-ném – aki még kíváncsi rá, úgyis megtalálja a *Válasz* 35-ös évfolyamában. Vagy másfél évtized múltán egy ifjú költő barátom azt írta rólam, hogy én a mozgalom perifériáján mozogtam. Akkor elgondolkodtam ezen, de aztán igazat adtam neki: én jobbára a tajtékot ismertem, amelyet a forradalmi remények apálya hátrahagyott a parton. Azokat, akik börtönbe kerültek, főhajtással említettem és szájalommal – sajnos, szájalommal azért is, mert, ahogy kétségbeesésem-ben hittem, semmiért, vagy legalábbis hiábavaló ügyért áldozták föl magukat.

Ha arra gondolok, hogy a *Levelek egy szocialistához* megjelenése idején Martos Flórát folyamatosan kínozták a rendőrségen – nem találok rá igazabb kijelentést ennél a közhelynél –, ma is legszívesebben a föld alá bújnék szégyenemben. Arra már nem emlékszem, kitől és mikor hallotta Eti a rémhírt, hogy Flóra kínzás közben kiugrott a rendőrség ablakán – egész éjjel tehetetlenül néztem, ahogy rázza a zokogás. Ehhez a majdhogynem hisztérikus rohamhoz bizonyára némi lelkiismeret-furdalás is hozzájárult: Etinek elegendő volt az az egy éjszaka, melyet Bécsből való hazaérkezését követően az 1929. szeptember 1-i tüntetés után a rendőrségen töltött; nem is akarta megszegni anyja szavát, amelyet Schweinitzernek adott: hogy nem fog részt venni kommunista szervezkedésben; különben is föltett szándéka volt csak a hivatásának élni és minden erejét arra fordítani, hogy megtanulja azt a technikát, amely még hiányzik neki.

Azt persze akkor még nem tudhatta (és haláláig sem tudta meg), hogy azzal a kisujjával, amit három évvel azelőtt, eléggé kelletlenül, odanyújtott B. Á.-nak, a maga pályáját kettétörte, legalábbis ami a tanítást illeti – de erre még vissza kell térnem bővebben. Az a festő kislány pedig, akiről ebben a könyvben, mintegy előzetesen, már több szó is esett, két évvel azelőtt, éppen a nagy visszaáramlás idején, sietett előre, kettétörni a maga pályáivét, vagyis börtönbe kerülni – amiért magától értetődően kidobták a Képzőművészeti Főiskoláról. Úgy lehet, éppen akkor fogták el másodszor, amikor én ezt a cikkemet írtam. Hiszen mondtam már, hogy én többnyire a tájékra tekintetem – a harcosokat és a vértanúkat nemigen ismerem.

Igen, ez volt a kérdéssel kapcsolatos erkölcsi tévedéseim fő forrása. De ha jobban ismerem őket, az sem változtatott volna azon a *politikai* tévedésem, hogy hiábavalónak láttam a harcukat, „veszendő ügy”-nek, ahogy cikkem végén fogalmaztam. És mi lett volna az egyetlen elképzelhető orvosság? Hogy a magunk lábára álljunk és ebben se utánozzunk más nemzeteket, ne másoljuk más népek munkásmozgalmi módszereit: „S persze megütődöl a merészségen is, hogy a kis Magyarországról alakítsuk át a szocializmust. De minél nagyobb a mulasztás, annál nehezebb munkával lehet jóvátenni. Mi másoltuk legszolgaiabb és legmeddőbb módon a nemzetközi szocializmust, most nekünk kell a legnagyobb kezdeményező erő ahhoz, hogy talpra álljunk. Különben is, mit tudjuk mi, mi történik Párizsban, Londonban, Moszk-

Saját hajunknál
fogva

vában? Valószínűleg csendben és merészen készítik már a szocializmus új útjait, s nekünk is most kell magunkban elkészülnünk a feladatok elvállalására, ha egyszer majd bele akarunk szólni az európai hangversenybe.” Ez a Párizs és London mellett elhangzott *Moszkva* név – (mintha csak Kassák verse, a *Mesteremberek* utolsó sorát visszhangozta volna, csak az időközben fasisztává lett két főváros maradt ki a föl-sorolásból) –, az volt cikkem egyetlen utalása Oroszországra, a Szovjetunióra. Ez volt a *Levél egy szocialistához* legnagyobb tévedése, és ha kimondatlanul is, ez váltotta ki ellene a legnagyobb és legjogosabb haragot. Amiért el tudtam képzelni, hogy saját hajunknál fogva tudjuk kirántani magunkat a vereség mo-csarából – a Szovjetunió segítsége nélkül. Csakugyan el tudtam képzelni? Legföljebb súlyos kételyekkel. De azt semmiképpen sem tudtam elképzelni, hogy az adott körülmények között a Szovjetuniótól várhatunk segítséget.

De azért nem szeretném úgy feltüntetni, mintha a cikk csupa tévedésből állna. Ma is azt hiszem például, igazam volt abban, hogy az állandó *védekezésben* a szocializmus szelleme „kezdett elavulni; a kor nagy tudományos, gondolati és művészeti forradalmai nyomtalanul múltak el fölötte”. És talán ebben a folytatásban is: „Semmi akadály a annak, hogy az európai múlt és jelen áramkörén kívül még egy áramkörbe kapcsolódjunk bele (amit a magyar szocializmus sosem tudott elérni): környezetünk vérkeringésébe”. Még ezt is büszkén merem idézni belőle: „Márpedig a proletariátus az európai kultúrának nem

koldusa, hanem örököse!” És még ezt a ma is megszívlelendő igazságot – az ellen a vád ellen védekezve, hogy a munkások osztálytudatát feláldoznám a polgári kultúrának és elfelejtetném velük, mivel tartoznak saját sorsuknak: „De én azt hiszem – s ettől még akár ortodox marxista is lehetnék –, annak a sorsnak van olyan ereje, hogy az idegen kultúrát és eszméket is saját céljaira alakítja át.”

Szakállas agyrém

Szóval eszembe sem jutott, hogy elárultam valamit, hogy hátat fordítottam valaminek. Ellenkezőleg. A cikk legszemélyesebb célja, úgy gondoltam: hitvallás a szocializmus mellett. És legszemélyesebb indítéka, hogy úgy látszott hirtelen, a szocializmus „kiment a divatból”. Egy akkoriban föltűnő, tehetséges, tiszta lelkű, de zavaros gondolkodású és irányú filozófus, magánfilozófus – nem akarom éppen ilyen vonatkozásban megnevezni, mert sok értékes gondolata is volt, és mert ma egyébként nemigen írják le a nevét –, aki valamelyik írásában Marxot „szakállas agyrém”-nek titulálta, többek között kijelentette: „Ma minden szocializmusra épített ember outsider.” És hát engem mindig veszedelmesen vonzott ez a rang: outsidernek lenni. Ezt írtam: „Valóban, szocialistának lenni ma annyit jelent, mint kívül kerülni a szellemi élet főáramán. De ha nem lemaradás, mit bánt engem ez a kívülmaradás? Sohasem szerettem az árral úszni, még akkor sem, ha ez az ár a kultúra árja, s mostanában a régi vitézek módjára kitaláltam magamnak egy jelmondatot: Ne félj a korból kimaradni!” Igazában csak itt találtam ki ezt a jeligét, de

később többször is használtam – egy év múlva például így fejeztem be egyik versemet:

*Adj bátor szívet és elmét,
Vígán kimaradni e korból!*

Annál nagyobb volt a bosszúságom, amikor később, jóval később kezdtem ráébredni, hogy a legdacosabb ár ellen úszás büszke tudatában sem voltam minden áramlattól független. Az Új Szellemi Frontra ugyan csak egy mondat célzott a cikkben (a városi proletariátusról beszélve): „Gazdasági érdekeit a szakszervezetek védik, szellemi érdekeit egy múlt századbeli tudomány morzsáin tengődő csoport képviseli azzal a ragyogó vértetű fiatalssággal szemben, melyet – ha tán vesztére is – az ellenforradalmi Magyarország termelt ki.” És mégis, az egész cikk, amint már mondtam, elsősorban az Új Szellemi Front vonzó-taszító sokkhatásának visszahatása volt, és hát magában a „visszahatás” szóban is benne van a *hatás*: ilyen tekintetben tehát a *Levél egy szocialistához* kétségkívül az Új Szellemi Front függvénye volt. Sőt, ha rosszmájú akarnék lenni magammal – és miért ne engedhetném meg magamnak ezt a fényűzést? –, úgy is mondhatnám: amennyiben föladatomnak tekintettem volna, hogy a magam korlátozott lehetőségei között a tőlem telhető leghathatósabb hozzájárulással növeljem a keletkezőben levő szellemi zűrzavart – akkor sem végezhettem volna derekasabb munkát. Csak a mostani újraolvasáskor fedeztem föl benne például ezt a mondatot: „Úgy ab-

rándoztam, ez az egyetlen józan út ahhoz a csodához, amit oly régen várunk, egy hivatott munkásvezér jelentkezéséhez.” Borzasztó! Már a „csoda” szótól is viszolygok, de a „munkásvezér” – egyenesen fasiszta ízü szóhasználat.

Pergőtűzben

Minderről, sajnos, annak idején sejtelmem sem volt. Nemsokára pergőtűzben álltam. De a bírálatok, támadások, tiltakozások jobbra olyan hangon szóltak, hogy följogosítva éreztem magamat, nem különösebben odafigyelni a tartalmukra. Ellenben az aránytalan figyelem, amelyben részesítettek, megnövelte bennem jelentőségem tudatát. Botrányt okoztam, tehát vagyok – jegyeztem meg a Kassák rossz regényéről a *Korunk*-ban megjelent, illetlen hangú kritikám kapcsán. Pedig az még csak ízelítő volt a botrányból. Most azonban a szidalomkórus valósággal fölviillanyozott: majdhogynem hősnék éreztem magamat. Meg aztán az igazság kedvéért azt is hozzá kell tennem, hogy cikkem nem csupán fölháborodást váltott ki – voltak, akiknek tetszett. A legnevezetesebb közülük Németh László, aki – egy cikkében, amelyet sehol sem tudok megtalálni, sajnos – az én cikkemet hozta föl példának arra, hogy a marxizmus is képes megújhódásra.

Ideiglenes nagyzolásomnak csak egy mentsége van: ez volt az utolsó eset, hogy írásaim visszhangja hatott rám – vagyis más szóval: bedőltem neki.

De akkor majdnem egy évig eufóriában éltem: azt hittem, én vagyok hivatva képviselni az újfajta szocializmust. Ennek az eufóriának eredményeként nemsokára újabb *Levél egy szocialistához* keletkezett.

Kedves barátom

Ennek a megszólítása is, akárcsak az elsőé, a harmadiké, a negyediké meg az ötödiké, az volt: „Kedves Barátom.” Ez a „Kedves Barátom”, valamint a folyamatos tegeződés, a közvetlen levelező, vitatkozó, sőt egyoldalú párbeszédet folytató hang nem csupán fikció volt és szónoki fordulat: e levelek írása közben többnyire Déryt képzeltem magam elé, hozzá intéztem szavaimat. E szerepre nem egy tulajdonsága tette alkalmassá Tibort. Mindenekelőtt akkor csakugyan kedves barátom volt, ha nem is tartotta sokra verseimet: amikor Pesten tartózkodott, gyakran voltunk együtt; ha távol volt, leveleztünk. Márpedig az év nagyobb részében a világot járta; első nyílt leveleim idején éppen Spanyolországban lakozott, ha nem is az ott dúló polgárháború színterein, hanem a Baleárokon, Palma de Mallorca szigetén. Ez a körülmény is hozzájárult, hogy levélbeli vitapartneremül válasszam. Meg aztán kellőképpen ortodox kommunista volt – legalábbis velem szemben. Mert amúgy már akkor is félig-meddig eretnek számba ment, isten tudja, miért, alkalmasint alapjában véve stíluskülönbségek miatt. Mint már említettem, igen egészséges fölfogása volt az író és a szocializmus viszonyáról: elkötelezte magát a kommunista eszme és mozgalom mellett, de a marxizmus gondolati kérdései nem nagyon izgatták – beérte a brosrúakkal. Az én céljaimnak mindenesetre megfelelt: merevebb kommunistákkal nemigen tudtam volna szóba állni – Tiborral legalább lehetett beszélni. Beszéltünk is eleget, és közben sokat vitatkoztunk, irodalomról, még többet politikáról, és leginkább a szocializmus jelenéről

meg a jövőjéről. Az öt cikkben fölbukkanó ellenérvék közül jó néhány az ő szájából hangzott el, vagy az ő leveleiben szerepelt, mert cikkeim természetesen őt is ingerelték. Az első *Levél* megjelenése után történetesen hazalátogatott. Miután elunta velem a vitát, azt mondta, elvisz valakihez, aki majd meggyőz engem. Akkori orákuluma Haraszti Sándor volt. Egy este elvitt hozzá bennünket. Haraszti elvtársnőjét szerette Etiben, bennem azonban a „tulkot” látta, és ennek megfelelően berzenkedett tőlem. Ő is azok közé tartozott, akik a fasizmus előretörésében, minden végzetes következményével együtt, a kapitalizmus utolsó, kétségbeesett védekezését látták, amely végső soron előmozdítja a szocializmus ügyét. Eléggé goromba volt hozzám, de nem sértődtem meg, mert a kemény szidálomszavak mögül ki lehetett hallani a térítő jó szándékot, sőt jólelkűséget. De azért meggyőznie nem sikerült – ez mindkettőnk megátalkodottságán múlt. És minthogy akkor még mindig megszállva tartott a párhuzam a korai keresztények meg a kommunisták között, én Harasztiban is afféle „őskeresztényt” láttam, nem az alázatos és békés, hanem a konok és kemény fajtából valót, aki minden borzalomban és üldöztetésben a világ végének és az utolsó ítéletnek biztos előjelét látja.

Ez a keresztény-kommunista párhuzam, ha nem is személyekre vonatkoztatva, a *Levelek*-ben is minduntalan fölbukkan – ezen belül az én helyzetképem az volt, hogy kb. Nero és Diocletianus keresztényüldözéseinél tartunk. Erre a párhuzamra utaltam néha olyankor is, amikor a bírálókat ellen próbáltam véde-

Megátalkodottság

kezni: „Azok ugyanis, akik elgondolásaimon felháborodtak, azzal kezdték, hogy nem állunk olyan rosszul, s a reakció egyet jelent a kapitalizmus halál-tusájával, melyet rövidesen fel fog váltani a győztes forradalom. (Lásd Renan: *Az Antikrisztus*.) Ha így áll s ha tehát a proletariátus világforradalma két, vagy három éven belül kitör és győz, akkor nekik van igazuk, s én valóban ostoba fickó vagyok, mert mi szükség is volna akkor az én kerülő utakon járó szocializmusomra.” Ez a passzus közelebbről egy olyan bírálatra felelt, amely ezt a fölírást viselte alcímében: „Az ostoba fickó szocializmusa.” A cikk írója, Újvári László – a belzebubos humorú hírlapíró öccse – nem várta be az istenítéletet: hamarosan kivándorolt Ceylonba, ahol nemsokára meghalt fiatalon, fehérvérűségben. Úgy gyászoltam, mint életemnek egy elszakadt, fontos darabját.

Betű szerint énnekem lett igazam, hiszen a világforradalom nem tört ki három éven belül. De lényegileg mégis neki volt igaza, mert egy évtized múlva a világforradalom elérkezett hozzánk, a Vörös Hadserg képében – és ezt úgy is föl lehet fogni, a fasizmus hódításának is köszönhattük. De én ebben a lehetőségben még jó néhány évig egyre kevésbé bíztam. „Tehát úgy képzelem, a megújhodáshoz feltétlenül hozzátartozik, hogy Berlin és Moszkva helyett, amint azt már Batsányi tanácsolta, vigyázó szemünket Párisra vessük” – írtam ebben a második *Levél*-ben. Ezt a képtelen eltájolást alig enyhíti az előző mondat: „Szocializmusunk nem volt ilyen bölcs – ti. mint a magyar költészet –, s még az orosz bolsevizmus esz-

méit is német szűrőn át kaptuk.” Mert hiszen – eltekintve attól, hogy tizenkilencben eléggé közvetlenül, mindenkit megelőzve, orosz földön szereztük be a bolsevizmus eszméit –, ebből a föltételezésből nem azt a következtetést vontam le, hogy most aztán annál közvetlenebbül figyeljünk Moszkvára, hanem ehelyett fölfedeztem a „latin”, vagyis a francia szocializmust – onnan vártam a világszocializmus megújódását. Erre a történelmi éleslátásra kár is szót vesztegetni.

– Ugyan már, miért kell annyira megijedni egy kis önkritikától? – kérdezte tizenhat év múlva, sváb-hegyi lakásukon, az akkoriban oly ritka és becses tejszínhabos kakaó és kuglóf mellett Gergely Sándor. – Elvégre még taknyos voltál: okosabb akartál lenni Leninnél és Sztálinnál.

Atyai szeretet volt a hangjában, mintha csak azt mondta volna: ifjúság – bohóság. Csakhogy a dolog, sajnos, nem volt olyan egyszerű, mint ahogy Gergely Sándor elnéző pártfogása hajdani tévelygésemet bagatellizálni próbálta. Dehogy akartam én Sztálinnál okosabb lenni! Leninben a politikai tudás és cselekvés legfőbb kútfejét tiszteltem – így hivatkoztam rá többször is e *Levelek*-ben. Oroszországot, legalábbis az első három *Levél* idején (még Illyés nemrég megjelent *Oroszország*-ától is megerősítve) Szent Oroszországnak tekintettem – egy újfajta szentség értelmében. Ezt írtam a második levélben: „A szocializmust is hosszú fejlődés előzte meg Homerosztól Goetheig és Platóntól, sőt az Evangéliumoktól Kantig és Fichteig. Ez termelte ki a marxi társadalomtudományt is,

mely viszont kialakította a szocialista taktikát – úgy lehet, inkább *stratégiát* kellett volna írnom –, melynek élő emlékoszlopa az új Oroszország.” Sztálint pedig nagy államférfinak tartottam, Lenin méltó utódjának, aki az ő művét folytatja – megváltozott körülmények között. Trockijjal minden zsenialitását méltányolva sem rokonszenveztem soha. Nem, ha már elmaradt a világforradalom, amelyre Lenin egy ideig még számított, mint vitathatatlanul egyetlen megoldással, habozás nélkül egyetértettem a „szocializmus egy országban” sztálini elvével. És abban sem kételkedtem, hogy az orosz kommunisták, szemben az egész világgal és az adott körülmények között, nem tehetnek többet a világszocializmusért, mint ha ennek az *egy* országnak a fölemelésén munkálkodnak.

A baj csak akkor kezdődött, amikor megpróbáltam ezt a gondolatot tovább gondolni és azt képzeltem, hogy mi is, szocialisták ezen a gyámoltalan kis Magyarországon, ugyancsak gondolkodhatunk egy országban. Semmiképp sem vitatkoznék a *Válasz* kései monográfusával, aki a *Levelek egy szocialistához* alapján engem is besorol az ún. „harmadikutasok” közé, noha én ezeket a reménytelenül becsvágyó gondolataimat sohasem képzeltem külön *út*-nak, legföljebb – hogy anakronisztikus hasonlattal éljek – a nagy autósztládával párhuzamos gyalogösvénynek. De maradt időm belátni, hogy az a keskeny ösvény miféle szakadékba vezetett. Például az ilyen elrugaskodáshoz: „mi értelme annak, hogy a nyugat-európai szocializmus s különösképpen az irodalom, eszményképül tekintse ezt a bátor, kísérletező, rögzös utakon

járó, de mindig rugékony országot, melyet azonban elválaszt tőlünk egész szerkezete, hagyományai, s ha más nem, az a tizennyolc esztendő, ami az orosz forradalom óta eltelt, s amelyet merőben más viszonyok között töltöttünk el?”

A Rádióban

De erre már csak a negyedik *Levél*-ben vetemedtem.

A harmadik levélnek még volt valamilyen gyakorlati, valóságos magva, akárcsak az elsőnek. Miután Németh László, vaskos *Tanú*-füzetnyi rádió-reformtervezete és vagy félévi működése után otthagytta a Rádiót, Cs. Szabó László került a helyére, az irodalmi osztály élére, minden feltűnés, nagyarányú tervek és illúziók nélkül, nem tűzve ki célul, hogy a Magyar Rádiót és rajta keresztül az egész magyar közgondolkodást gyökeresen megváltoztassa. Ott is maradt a Rádióban egészen a németek bevonulásáig, ami után – akárcsak Ortutay, a Nagypál István néven író Schöpflin Gyula és Örley István (hogy csak az írókat említsem) – ő se járt be a hivatalába. Belépése után a Rádió irodalmi színvonala láthatóan emelkedett, Cs. Szabó meg is tett ezért mindent, amit lehetett, sőt mindig valamivel többet is annál. Ettől fogva nekem is, Radnótinak is, a Rádióban fölolvasott verseink, előadásaink, diákfélóráink képezték irodalmi jövődelmünk fő forrását. Nem sokkal belépése után, alighogy az első *Levél egy szocialistához* megjelent a *Válasz*-ban, behívatott és megbízott, tartsak egy előadást a munkásfiatalok olvasmányairól, kultúrájáról.

Nagy becsvággyal és becsvágyó alapossággal fogtam hozzá a munkához. Akkor még hittem valame-

lyest a statisztikában. Mindenekelőtt elvégeztem tehát a kellő „felméréseket” – ahogy ma mondanák. Ami annyit jelent, hogy megvonalaztam kétszáz papírt, Eti ötösével, vagyis negyvenszer rágépelte tizenkét kérdésemet, és az íveket néhány ismerősöm segítségével eljuttattam a legkülönbözőbb szakszervezetek érdeklődő fiatalságához – kikötésem csak az volt, hogy fizikai ifjúmunkások legyenek. Két fő közvetítőm két sógorom volt: Eti nővérének, Pirinek a férje, aki a cipőfelsőrész-készítő iparban dolgozott, és Eti bátyja, Rudi, aki az idő tájt éppen nyomdász volt, de már sokféle szakmában dolgozott, és így több szakszervezet fiataljaihoz is volt kapcsolata. Így adódott, hogy a megkérdezettek nagy része a szakszervezetek baloldali fiatalságából telt ki.

A kétszáz ívből több mint száz nemsokára visszaérkezett, kitöltve. És ez a negyven évvel ezelőtti tapasztalatom vetette meg az alapját annak a bizalmatlanságnak, amellyel mindenféle lélektani, de különösen műveltségi és ízlésbeli „teszt” eredményeit fogadom; és annak a meggyőződésemnek, hogy az emberek az ilyesféle kérdésekre nem azt válaszolják, amit őszintén éreznek és gondolnak, hanem azt, amit szeretnének érezni és gondolni, amiről úgy érzik, azt *kellene* érezniük és gondolniuk; azokat a könyveket és írókat sorolják föl, amikről és akikről föltételezik, hogy *illene* őket ismerniük, szeretniük. Persze ha a kellő fönn tartással fogadjuk ezeket a tesztek, igenis adnak bizonyos képet az igazságról, legalábbis arról, hogy a megkérdezettek mit éreznek, tartanak helyesnek és illendőnek.

Sajnos ezek a kérdőívek réges-rég elkallódtak: ma már a kérdésekre sem emlékszem. De arra igen, hogy leginkább a válaszok egyöntetűsége lepett meg. A regények közül például a túlnyomó szavazattöbbséget Zola *Germinal*-ja és Gorkij *Anyá*-ja érte el. Jókai és Mikszáth viszont egyáltalában nem szerepelt az olvasmányok között. Annál inkább a régi magyar költészet. És hát sehogyan sem tudtam elhinni, hogy név szerint is Balassit, Berzsenyit, Kölcseyt annyi munkásfiú és munkáslány olvassa, mint ahogy a válaszból kiderült. Azt azonban természetesnek találtam, hogy kedvenc költőjük Petőfi, és nyomban utána Ady következik. De az már föltűnt, hogy Kassákot és József Attilát jóformán senki sem említi, pedig tapasztalatból tudtam, hogy mindkettő ismert költő a munkásmozgalomban, és hogy különösen az utóbbi sokan szeretik. De akkor éppen mind a kettő eretneknek számított – *nem illett* szeretni őket. Arra pedig, hogy miért szeretnek olvasni, szinte egyhangú volt a válasz: tudásvágyból. Így hát, akármilyen is ezeknek az adatoknak a *valóságértéke*, kirajzolódtak belőlük egy kíváncsúnak vélt munkáskultúra határozott körvonalai – és ezt kellett elfogadnom, erre építettem előadásomat. Csak éppen, eredeti szándékomtól eltérve, nem ez a közvéleménykutatás volt a főtengelye, hanem a proletariátusnak a meg is nevezett *Kommunista Kiáltvány* alapján fölvázolt történelmi keletkezése, fejlődése, helyzete – és azon belül a műveltségigénye. Beleszórtam Sainte-Beuve feljegyzéseit az 1848-as párizsi munkás-olvasókörekről és Pablo Casalsnak azt a nyilatkozatát is, hogy a zenére

Nem illett

legfogékonyabb közönséget a madridi munkás zene-egyesületben találta. Hangsúlyoztam, hogy a művelődés szempontjából is csak a szervezett munkásságra lehet számítani, és kifejtettem, hogy a műveltségi sznobizmus, amilyen megvetendő a polgárságban, annyira megbecsülendő a munkásokban, mivel a jobbra törekvés jele. Előadásomnak végül ezt a címet adtam: *A munkásifjúság művelődése*. Cs. Szabó talán szíhatta a fogát, mikor elküldtem neki, de ezt semmi képpen sem mutatta, hanem egy szó változtatás nélkül sugározta a Magyar Rádióban. Még ma is örööm foszladozó, elsárgult kéziratát, és hozzákapcsolva egy kivágást a *Magyarország* rádiómellékletéből: „Vas István meglepően bátor hangon és érdekesen beszélt a proletariátus művelődéséről.” Úgy látszik, fontosnak tartottam, hogy eltegyem – és csakugyan, amennyire megtagadnám, ha lehetne, a *Levelek-et egy szocialistához*, annyira örülök még ma is, hogy ezt mondtam a Rádióban, negyven évvel ezelőtt.

Ami ebből a rádióelőadásból és az előmunkálataiból, meg a hozzáolvasásból és hozzágondolásból a levelekbe lecsapódott, az mind egy-egy értelmes darabja egy épkezláb gondolatmenetnek – de sajnos, ezeket a tömör és vállalható darabokat egy zűrzavaros áradat hömpölygeti, amelyről a legkevesebb, amit elmondhatok, hogy hetet-havat összehordtam benne. Ahogy most – elég nagy belső ellenállással – újraolvasom a sorozatot, elámulok azon a szertelen mohóságon, amellyel frissen felszívott olvasmányaimat és információimat (pl. a francia és angol munkáskollégium-kísérletekről) belezsúfoltam ezekbe a cikkekbe.

Azt se mondhatom, hogy csupa sületlenség kerekedett ki belőlük. Van ezekben a levelekben egy egész tanulmányra való jó és érdekes mondat, ötlet, gondolat – ma már erre csak azt sóhajthatom: kár, hogy olyan rossz társaságba keveredtek! Az is nyilvánvalóan látszik belőlük, hogy minden tévelygésem közepette is mennyire – és milyen őszintén! – igyekeztem megőrizni a Tant, úgy, ahogy azt Bécsben örököltem. De ma erre sem mondhatok mást: a pokol útja jó szándékokkal van kikövezve!

Ha tévelygésemre mentséget keresnék, nem tudnék nyomósabbat idézni, mint éppen legeretnekebb mondatomat, a második levélből: „Én, bevallom, már semmiféle törvényszerűségek által nem látom biztosítva a szocializmus győzelmét.” Igen, e túlfeszített, látszólagos tettvágytól duzzadó cikkek mélyén a kétségbeesés ólálkodik. Igyekeztem féken tartani, visszaszorítani – mindegyiket valamilyen szándékolt optimizmussal, biztatón fejeztem be, mint amikor valakinek a lefelé konyuló kézírása a levél végén hirtelen fölfelé lendül. A másodiknál így: „Olyan történelmi csodára van szükségünk, ami kissé a keresztényekre emlékeztetne, kissé meg holmi huszárcsínyre. Spanyolul várni annyit jelent, mint remélni. . . Lám, már a spanyol nyelvhez kellett fordulnom vigaszért. De akárhogyan is van, a mi dolgunk várni, tehát remélni.” Ez egyenesen Dérynek szólt. Spanyolul együnk sem tudott ugyan, de ő akkor éppen Mallorcán mulatott és dolgozott – *A befejezetlen mondat*-ot írta –, ezért csempésztem be a levél végébe ezt a személyes idézetet. A harmadikat így fejeztem be: „Ezért a szo-

cializmus ma Magyarországon akkor leghívebb hagyományaihoz, ha ön maga tökéletesítésén dolgozik, amikor az egész európai társadalom ön maga szétrombolását tervezgeti. Az előbb a munkássággal kapcsolatban »új nemességet« említettem? A szocializmus ígérete szerényebb, de erkölcsösebb: az emberségesebb ember és a vita nuova, az igazi »új élet«. Mert aki egészséges, az még a halál fenyegetései között is az életre készül s hogy a szocializmusban mennyi a lappangó egészség, az most fog elválni.” A negyedik levél végén már csak kurtább és kényszeredettebb – arról nem is beszélve, hogy vétkeken idealista – reményre futotta: „A magyar szocializmus szellemi feltételei megvannak, történelmileg valószínűtlen, hogy ember ne akadna hozzá.”

Az ötödik levelet közvetlenül azután írtam, hogy hazatértünk sikerületlen nyaralásunkból, a Bécsben töltött, éhező és riadozó nap után. A levél is ennek a napnak a benyomásaival kezdődött, azzal a hirtelen ütéssel, amit ennek a kedélyesen elburjánzó népieskedéssel fasizálódó Bécsnek a képe idegzetemre mért. Búcsúlevél volt: már azzal az elhatározással fogtam neki, hogy ez lesz az utolsó. Még iparkodtam fönn tartani a látszatot, hogy semmi sem változott a gondolkodásomban, magatartásomban – erre vall a levél utolsó mondata: „A nyugati szocializmus bármilyen előretörése sem végzi el azt, ami itt, Magyarországon, a munkáskollégium feladata volna.” Oroszországról is esett benne szó, a perek és kivégzések hírérl, amire azt jegyeztem meg: „Bár ahhoz, ami ott történt, azt hiszem, józan ésszel hozzá sem igen lehet

szólni.” Ennek az utolsó cikknek fő célja – ha rossz-hiszemű kifejezést akarok használni – a „mosakodás” volt. De ez csakugyan rosszhiszemű fogalmazás. Ennek az utolsó levélnek a hajtóereje valójában ez volt: kimondani búcsúzóul azt az igazhitű, ha úgy tetszik, hagyományos szocializmust, amelytől – akkor még azt hittem – én sem tértem el. Az öt levél közül ez volt a legszemélyesebb: elmondtam benne, hogyan lettem szocialista, Budapesten, Colmarban és Bécsben, és miért hiszem, hogy ehhez a megszerzett szocializmusomhoz hű maradtam. Ennek kapcsán próbáltam visszaverni a legképtelenebb vádakat. Elszántam magamat, és kimondtam olyan közhelyeket, mint például, hogy egy társadalom alapszerkezetét az én nézetem szerint sem lehet erőszak nélkül megváltoztatni, és elismételtem azt a kedves Marx-idézete-met, hogy a kritika fegyvere sohasem pótolhatja a fegyverek kritikáját.

Az öt levél közül ezt az utolsót írtam a leggyorsabban. Emlékszem, siettem: túl akartam lenni rajta – meg az egész ügyön. Akkor már kezdtem érezni nemcsak az én maszek munkáskollégium-tervemnek, hanem az egész gondolatmenetnek is az időszerűtlenségét. Hogy miért? Talán azért, amit már a harmadik levélben megfogalmaztam, igaz, kissé körülményesen – szeméremből: „megeshetik, hogy a közép-európai feszültségben összeomlik majd az a keret, melyen belül számomra egyedül van értelme kezdeményezésnek és erőfeszítésnek a szocializmusért”. Vagyis máshonnan kiindulva én is eljutottam ahhoz a következtetéshez, amihez Illyés az Új Szellemi Front

csődje után: hogy itt Magyarországon már nem a megújulás az elsőrendű feladat, hanem csak a megmenekülés. Ezt a fölismerést siettették a magánéletben – a kettőnk életében – bekövetkezett csapások és fenyegettetések, amelyek amúgy is elvették kedvem a tervezgetésektől és a nyilvános küzdelmektől, vitáktól. Talán önkéntelenül a bírálatok és támadások is hatottak rám.

Akárhogyan is, mire az utolsó cikkhez hozzáfogtam, ha nem is a tudatomban, de az ösztönömben már megfogant a belátás: ezeket a leveleket kár volt megírni. Legbelül megkezdődött a macskajaj.

27. Kékre-zöldre

Ehhez a macskajajhoz legfőljebb önkéntelenül és észrevétlenül járultak hozzá a bírálatok és támadások, mondtam az imént. Közülük mindössze hármat rakározott el az emlékezetem, az egyiket azonban később szántszándékkal kiejtettem onnan. Ennek az egynek a szerzője pedig nem más volt, mint Singer, a margitszigeti fedett sétány hajdani potentátja, széplelkű szerkesztője a *Haladás*-nak, amely engem és csak engem sehogy sem akart befogadni – amivel megkímélt egy esetleges kicsapatással járó gimnáziumközi botránytól, és egyúttal megedzett az irodalmi életre: minden későbbi kudarcom kismiska volt ahhoz a kamaszkori visszautasításhoz képest. Singer, most már választott magyar névvel, a *Szocializmus*-ban írt a leveleimről – hogy mit, annak a jellegére

sem emlékszem, mert halálának, illetve megöletésének híre tökéletesen kiverte a fejemből.

Vér-vád

Az első támadás azonban, rögtön az első *Levél* után Újvári Lászlóé volt, a *Korunk*-ban. Ez volt egyúttal a leggorombább, amint már az alcíme is – *Az ostoba fikció szocializmusa* – elárulja. Az ilyen gorombáskodásnak megvan az a hátránya, hogy az ellenfél, még ha nincs is igaza, bizonyos erkölcsi fölényben érezheti magát. Aminthogy én is fölmentve éreztem magamat az alól, hogy ilyen hangnemű bírálatot komolyan vegyek – amitől a vádirat homályos fogalmazása is visszatartott. Sőt most, hogy komolyabb igyekezettel olvastam végig, még mindig nem tudom kihámozni az értelmét. Ha helyesen olvasom, még valamiféle antiszemitizmussal is vádolt, mintha én „a vér mélységes kötelékét” hiányoltam volna a magyar munkásmozgalom és vezetői között – a gyöngébbek kedvéért meg is jegyezte zárójelben: „ez náci frazeológia!” Újvárinak ez az elképesztő vér-vádja egy alapjában véve helyesen megérzett összefüggés felelőtlen meghosszabbítása volt. Mert cikkének vaskos gorombasága és vékony gondolkodása mögött mégiscsak volt – sajnos! – egy leleményesen fölfedezett igazság. Főcíme ugyanis ez volt: *A mai magyar reformizmus természetrajzához*. Ez a cím is jelzi, hogy az én levelemnek – mert Újvári még csak az elsőt ismerte, mikor kritikáját írta – megvan a maga helye a Gömbös-éra ártalmi között. És az egész cikk arra hívja föl a figyelmet – aminek én oly későn ébredtem tudatára –, hogy én azzal járultam hozzá a korszak torz reform-hetvenkedéséhez, amivel az én helyzetemben hozzájárulhat-

Szakíthatott
volna szebben is

tam. Hogy aztán ehhez a hozzájáruláshoz az antiszemitizmust és a vér-mítoszt is hozzácsapta, az akkori – meg a későbbi – idők harcmódorában nem volt szokatlan elrugaskodás.

Éppen ezért Újvári döfése nem is hatolt mélyre. Jobban fájt Gaál Gábor hozzáfűzött szerkesztői megjegyzése, amelyből kiderült, hogy ő már régebben is kitagadott a *Korunk*-ból, a miatt az elpuskázott és hebehurgyán megjelentetett versem miatt, amellyel olyan szégyent hoztam Eti fejére, Martos Flóra előtt, a Római-parton. Szakíthatott volna szebben is, gondoltam Gaál Gábor jegyzetét olvasva: ebből ugyan senki sem sejtene, hogy mekkora örömmel fogadta első cikkemet és milyen állhatatosan nógatott a következőkre. Ma már tudom, hogy fölfedező és eltaszító gesztusában ugyanegy erénye mutatkozott meg: a jó, „rámenős” szerkesztő lelkiismeretes alapossága. Az is kiderül a jegyzetéből, hogy az én cikkem ösztökéje a sértettség volt. Erre már Újvári is célzott: „Egy ifjú költőben sok elfojtott érzelem lapanghat, különösen, ha kevésbé őszinte költő...” Gaál Gábor ehhez a mondathoz fűzte – csillag alatt – a közlését: „Például annak az egyéni sérelemnek a kérdése is, hogy a *Korunk* szerkesztősége, még nem is oly rég, Vas István beküldött verseit nem találta közlésre érdemeseknek”, és így tovább. Ezzel aztán csak ugyan sikerült megsértenie. Mert igaz ugyan, hogy mélységesen levert a csalódás, amikor négy évvel azelőtt visszakaptam Lenin-tanulmányomat – de a szerkesztőre nem haragudtam meg: nem felejtettem el azt a legelső, fölemelő levelét, amelyet egy májusi

estén a Schottentor kávéház asztala mellől átnyújtottam a meztelen karú, barnára sült Etinek. Arra pedig sohasem vágyódtam, hogy verseim a *Korunk*-ban jelenjenek meg – tudtam, nem oda valók –, csak a szerkesztő unszolására küldtem neki belőlük, és csöppet sem vettem rossz néven, amikor olyan határozottan visszautasította őket. Általában is, akkor még nemigen őriztem irodalmi sérelmeket – azt az egy gimnazistakorit kivéve: kudarcomat a *Haladás*-nál. Amint-hogy akkor még sokkal naivabb voltam annál, sem-hogy el tudjam képzelni, hogy valaki merőben személyes okból írjon rólam rossz kritikát.

Legkevesbé Újváriról tudtam volna ilyesmit föltételezni. Találkoztam vele néhányszor a Japán kávéházban, semmi bajunk sem volt egymással, békés, csöndes, jó modorú literátor volt. Ma is meg vagyok róla győződve, hogy tiszta elvi fölháborodásból fakadt ki ellenem. Erre vall az is, hogy másfél év múlva egy másik cikkében, *Korszerűtlenségek a modern lírában* volt a címe, ugyancsak a *Korunk*-ban, engem is a kivételek között említett – szeszélyesen összeválogatott társaságban, József Attila, Forgács Antal, Fodor József és Kis Ferenc mellett –, akik korszerűen írnak verset. Egyébként már a rám förmedésében is tanújelét adta, hogy költőnek tart, még ha nem is őszintének... Elismerését – ha ugyan helyesen értelmezem annak – éppen egyik gorombaságába burkolta, ilyenképpen: „Elképesztő, hogy a pongyolaságnak, stílusatlanságnak micsoda lomtárát tudja eszkábálni olyan valaki is, aki mint költő hexameterekben gondolkodik és rögzít.” Ezt a rejtett célzást azonban csak most

Tiszta elvi felháborodásból

vettem észre: annak idején nem rakosgattam szét részleteire a nekem címzett, csúnya csomagot.

Mód Aladár (vagyis, amint nemrég értesültem róla, Antal János, aki Mód Aladár néven jelentette meg cikkeit), utoljára írt a leveleimről, amikor már mind az öt megjelent, és nem tartotta szükségesnek tudomásul venni, hogy költő vagyok, vagy akár író. Cikkének ez volt a címe: *Válasz egy intellektueltnek*. Márpedig az „intellektuel” szó sértésszámba ment – különösen egy intellektuel részéről. De ez a cím volt Mód Aladár (illetve Antal János) egyetlen övön aluli ütése. És ha nem is úgy írt rólam, mint költőről, azért úgy, mint „aki nem csak haladó, de egyenesen szocialista intellektuel hírében áll”. Általában véve az egész cikken végig a lehető legudvariasabban mérte rám a lehető legsúlyosabb ütések – amelyeknek jogosságát ma már akarva sem tagadhatnám. Válaszát ezzel a sommázással végezte: „Nem, kedves Vas István, ez az álláspont nem lehet a valóban haladó intelligencia álláspontja, azé az intelligenciáé, amely a munkásmozgalommal a *harc közösségében* találkozik, hogy *tanítsa és tanuljon tőle*. Azé az intellektuelé, aki a munkásmozgalomtól emberi ideáljainak *konkrét* megvalósítását tanulja meg s a munkásmozgalmat – harc közben – az ideálok állandó megbecsülésére tanítja, hanem az ideálokért harcolni nem kész *likvidátoré*. Ön pedig valószínűleg nem vágyik erre a szerepre.”

Ezt az udvarias hangot rögtön méltányoltam. Annál igazságtalanabbnak éreztem a vádat, a likvidátorságét. Hiszen a *Levelek*-ben világosan megmondtam,

galom szervezeteit; és hogy a munkáskollégiummal nem gyöngíteni, hanem erősíteni szeretném a meglevőket. Arra viszont nem gondoltam, hogy hiába emlegetem én minduntalan Lenint: ha egyszer túl szorosnak találom a magyar kommunisták eszmei és gyakorlati tapadását a Szovjetunió jelenéhez, azzal a magyarországi szocializmus jövőjének alapjait likvidálnám – pedig ha a munkásmozgalmat említettem, elsősorban még mindig a kisebbségben levő kommunistákra gondoltam. És legrosszabb visszagondolnom arra, ami akkor ugyancsak nem jutott eszembe: hogy mennyivel könnyebb volt nekem a Szovjetunióhoz való igazodás veszélyeire céloznom, mint ellenfeleimnek e példa és igazodás útmutató erejére. Ha cikkeimnek erre az öntudatlan illojalítására gondolok, akkor fog el az igazi szégyen. És visszamenőleg annál inkább tudom csodálni, hogy a Mód Aladár nevén író Antal János nem vesztette el önuralmát, hanem olyan civilizált modorban helyezte el horogütéseit.

Annak idején azonban, mint már mondtam, ezt a cikket is igazságtalannak éreztem, udvarias hangja ellenére. Mégis, főként az udvariassága tett hajlamossá, hogy feleljek rá. Meg talán az is, hogy a cikket a *Gondolat* nevű folyóirat közölte, mely csak néhány hónapja indult meg, de máris tekintélyre tett szert. Védekezésemet is, mint legilletékesebb helyre, ennek a folyóiratnak küldtem el, de most nem érzem szükségét megnézni, mit is tudtam felelni, mert válaszomat a szerkesztőség olyan módon csonkította meg, hogy,

Udvarias horogütések

Nemesebb
mentség

emlékszem, ahogy sem ismertem rá saját gondolatmenetemre.

Szóval kékre-zöldre vertek – és én ezt észre sem vettem. Olyan vastag volt a bőröm? Annyira biztos voltam a magam igazában? Írtam akkoriban egy verset, a címe: *Ének a magányról*. Abban találom ezt a szakaszt:

*Akikhez egy eszme vezet még,
Azok is mind rendre kivetnek,
Így lettem – más se lehetnék –
Én üldözött, árva eretnek.
Ahol égtek az ifjúi lángok,
Én is melegedni akartam.
Hogy történt? nem tudom. Állok
Most fázza, tűnődve, zavartan.*

Úgy látszik tehát, hiszen ma is kiérzem belőle, fáj a kirekesztés, ha magam hívtam is ki magam ellen. De magukat az ütések, akár jogosultak voltak, akár jogosulatlanok, föl se vettem. Talán mert nagyobb bajokkal voltam elfoglalva, talán mert még nagyobb bajok előérzete vont a figyelmemet.

De úgy lehet, nemesebb mentsége is van ennek a hajdani érzéketlenségnek. Ahogy a *Levelek egy szociálistához* témakörébe bonyolódtam, egyre több politikai irodalmat olvastam, németül, angolul, franciául. Egyebek között Jaurès jó néhány cikkét, beszédét. Már nem tudom, melyikből vágott belém ez a mondat: *l'ennemi est toujours à droite* – az ellenség mindig jobbra van. Szívemhez szólt, mert szívemből szólt.

Mindent elkövettem – inkább a bőröm is megvastagodott –, csakhogy ellenfeleimet ne tekintsem ellenségeimnek. *L'ennemi est toujours à droite* – egyik jeligém lett Jaurès-nek ez a mondata. Sokkal nehezebb körülmények között is igyekeztem hozzá hű maradni. Nem mindig sikerrel.

Az ellenség
mindig jobbra
van

28. Két letiltás

Hogy a *Gondolat* olyan gondosan amputálta eleve is kurtára fogott válaszomat – védekezésemet –, apatikusan vettem tudomásul. Eszembe sem jutott fellebbezni, tiltakozni ellene. Akkor már befejeztem a *Levelek*-et, igyekeztem „túllenni” az egész ügyön és minél hamarabb megfeledkezni róla. A *Válasz* valószínűleg helyt adott volna helyesbítésemnek, de átallottam „kívülről” mintegy leleplezni a *Gondolat*-ot. „Kívülről” – ezt magamban is még mindig így gondoltam, holott még válaszom megzsugorítása, sőt már Mód Aladár cikke előtt is jól tudtam, hogy a *Gondolat* szerkesztősege rosszabb szemmel néz rám, mintha *kívül* volnék.

A folyóiratot még az év elején indította meg Vértes György, a kommunista párt megbízásából – ezt mindenki tudta. Népfront-lapnak készült, és ezt a népfront-vonalat Vértes mellett Déry Tibor volt hivatva képviselni – gondolom, a pártnak legalábbis a helyeslésével, ugyancsak. Tibor, amint kinevezték szerkesztővé, közölte velem, hogy engem is akar majd közölni – ennek örültem. Egyszer föl is keres-

tem őt a szerkesztőségi íróasztalánál, vagyis a Vilmos császár úti Parlament kávéházban – azért nem többször, mert hétköznapi délelőtt nemigen tudtam szabadulni a gyárból. Vértess Györggyel is ott találkoztam először. Akkor még távolról sem volt az a zömök, pirospozsgás, civil ruhába bújt hajóskapitányra emlékeztető vérmes úriember, aki a felszabadulás után a Franklin Társulat, majd a Könyvhivatal élén olyan népszerűséget szerzett magának. Ott a kávéházban még nem néztem testes férfinak, az arca és hatalmas álla fakó volt, földszínű, mintha máris megviselte volna a börtön – ahová pedig csak néhány év múlva került –, a tekintete szúrós, gyanakvó. Egészében véve olyasféle sötét, komor figurának látszott, amilyenek a kommunista komisszárt szokta volt ábrázolni a burzsoá világsajtó – ha a rendőrség előre nem tudta volna, illetékes besúgója (mert hiszen minden irodalmi kávéházban akadt legalább egy) messziről is megsejtette volna, miben törik a fejüket a kéziratokkal borított két asztalnál. Vértess ugyanis a Déryé mellett ült, csak éppen egy esztrádszerű dobogón, ami által még szorosabb szomszédságban; másrészt az a kis magaslat valahogy érzékletesebbé tette az ellenőrző helyzetét. A mi társalgásunkba csak egy-két mondat tal avatkozott bele – engem amúgy is bizalmatlanul méregetett. Nem csodálkoztam tehát, amikor Tibor nemsokára tudtomra adta, hogy mégsem hozhat tőlem verset: megbízóinak mindössze két név ellen volt kifogásuk – legalábbis azok közül, akiket Déry közölni akart –, Kassáké meg az enyém ellen. Ezen

már a *Levelek egy szocialistához* első három darabja megjelent a *Válasz*-ban. Meglepetéshez ha nem is volt jogom, azért mégis elcsüggedtem, és csüggedésem nem csökkent azáltal, hogy Tibor nemsokára összekülönbözött a társával és kivált a szerkesztőség-ből. De a csüggedésnél is nagyobb volt a bosszúságom, amiért így Kassákkal megint egy kalap alá kerültem.

Kassákkal egy
kalap alatt

Ez a társítás annál inkább bosszantott, mert nem sokkal azelőtt egy véletlen következtében más ügyben és más oldalról is összekapcsolták a nevünket.

Még annak az évnek első napjaiban történt, hogy Schöpflin Aladár fölhívott a Standard könyvelésében és közölte velem: ő akar lenni az első, akitől megtudom, hogy Baumgarten-díjat kapok. Nem emlékszem, kollégáim előtt, a telefonnal a fülemen, elszápadtam-e vagy elpirultam – inkább mondjam képletesen: megdobbant a szívem.

Azt hiszem, ma már csak kevés költő akad, aki el tudja képzelni, mit éreztem akkor. Az sem tudhatja, akit azzal hívnának föl, hogy megkapta a Nobel-díjat. Én is csak visszamenőleg tudnám megfogalmazni, hogy a világ díjai között miért volt olyan egyszeri kivétel a Baumgarten-díj. Elvégre annak idején kisebb gondom is nagyobb volt annál, mint hogy a díjak mibenlétén tűnődjem. Upton Sinclair híres és hírhedt könyvét, *Az aranylánc*-ot – amely alaposan amerikanizált marxizmussal gázolt végig a világirodalom – még a gimnáziumban olvastam, és nem sokba vettem. De azt én is magától értetődőnek tartottam, hogy a legkülönbözőbb díjakkal az uralkodók vagy a

hivatalos testületek lekenyerezni akarják az író. Az *aranylánc* tudvalevően arra a Goethe-balladára utal, amelyben a király egy aranylánccal kívánja megjutalmazni daláért a dalnokot, de az visszautasítja a díjat: ő saját gyönyörűségére énekel, mint a madár az ágon. Sinclair ezt a balladát úgy értelmezte, mint általában is a köztudat, hogy Goethe azt a költői önérzetet akarta vele kifejezni, mely megveti az aranyat, a díjat, és többre tartja függetlenségét – aztán ezt a romantikus fölfogást zúzta össze maró gúnnyal Az *aranyláncban*. Én sem régóta gondolok rá, hogy ebben a sorban: *Die goldne Kette gib mir nicht* – „aranyláncod nekem ne add”; ahogy Somlyó György fordította –, egy másféle önérzet is el van rejtve: honnan veszi a király a jogot, a hozzáértés jogát, hogy a költőt ki merje tüntetni daláért?

Én sohasem voltam olyan végletes és dacos, mint Goethe dalnoka – aminthogy Goethe sem volt az, a magánéletében. De nem is gondoltam, hogy valaki nagy költő, nagy író, amiért világdíjat kapott; azt sem, igaz, hogy csapnivaló protokollfirkász, amiért ezt vagy azt a díjat megkapta és elfogadta. Éppen ma olvastam, hogy Sartre most már fölvenné a valaha visszautasított Nobel-díjat – csakhogy az időközben érvényét veszttette. Kínos. De az én fölfogásomnak sokkal érthetlenebb volt Sartre tizenegy évvel ezelőtti gesztusa. Hogy lehet ilyen komolyan venni bármely díjat? Megtisztelni azzal, hogy *nem* fogadja el?

A Baumgarten-díj azonban, mint már említettem, kivétel volt. Ezt az egy díjat egy nagy költő és nagy

értő osztotta, a magyar költészet fejedelme, főpap fejedelme – amit azok is tudtak, akik a legkonokabbul gyalázták. Tudtuk ugyan, hogy a díjkiosztás előtt hallatja szavát a kuratórium mellett működő tanácsadó testület; de azt is, hogy a döntő szó Babitsé. Magának a tanácsadó testületnek olyan tagjai voltak, hogy amikor már néhány évvel azelőtt úgy hallottam – kitől is? talán Schöpflintől azt is? –, hogy Kosztolányi „harcolt” értem, fölemelő érzésben az is majdnem fölért egy díjjal. A Baumgarten-díj kivétel volt, de sohasem éreztem csupán dicséretes kivételnek. Annak idején is tudtam, hogy van abban bizonyos anomália, ha a körültekintő hivatalos mérlegeléseket és manipulációkat (bár ezt a szót akkor nem használtuk) egy nagy tekintélyű, sőt valódi nagy költő ítélete és meggyőződése helyettesíti, vagy akár beleszámíthatjuk a rosszhiszeműbbek kedvéért az érzékenységet is – bár egy költő érzékenysége ritkán nagyobb egy hatalomhoz jutott hivatalnok érzékenységénél. Általában, ez a kivételes anomália érzékenységi párakkal telítette a harmincas évek éppen legigazibb irodalmi életének amúgy sem nagyon egészséges levegőjét, amire semmiféle állami vagy társadalmi díj nem lett volna képes – legkevésbé a Babits körül kialakuló légkörnek használt. Anomália volt, hogy vérbeli íróknak az anyagiakon túl olyan szívbélien irodalmi örömet szerzett a díj; és még inkább, hogy igazi költőknek a nélkülözésen kívül is úgy fájt a díj hiánya, vagy esetleg megalázó fokozata, mint ahogy József Attilának tudott fájni.

Bizonyos anomália

Nyilván beteges volt az a lebegő állapot is, amiben 511

én magam éltem a Schöpflin telefonját követő napokban. Lassanként máshonnan is szivárogtak hozzám hírek a díjamról, még olyanoknak a szóbeszéde is, akik tudni vélték, minek köszönhetem: hát persze, viszonyom van Török Sophie-val. Csak éppen levelet nem kaptam róla, a díjkiosztás napjáig sem – addigra már fokozódó idegességem csüggedésbe csapott át. Január 18-án aztán a könyvelésben valaki megmutatta nekem valamelyik délelőtti lapban – ha jól emlékszem, a *Mai Nap* volt – fettel szedett nevemet egy cikk fölött, az aznap délután kiosztandó díj várományosai között, igaz, hogy kérdőjellel a névsor után. Alighogy letettem az újságot, megint Schöpflin kéretett a telefonhoz: be tudnék-e jönni hozzá, azonnal, a Franklinba? Elkéredzkedtem Balassa igazgató úrtól – ami ezúttal nem volt nehéz dolog, mert a Baumgarten-díj neki is imponált –, és rohantam. Schöpflin letörten fogadott kis szobájában: a minisztérium letiltotta kettőnk díját, Kassákét meg az enyémet – Kassák nagydíjat kapott volna, én kicsit. Az én letiltásom oka: az a bizonyos epigrammám „Egy tudományos forradalmárhoz” („Ritka sötét korszak nyitott Európára, a győztes Ellenforradalom ül ma kaján diadalt”), meg az addig megjelent három *Levél egy szocialistához*. De – próbált meg rögtön vigasztalni – sikerült elérni, hogy, bár közhírré nem teszik a díjunkat, a pénzt segély formájában megkapjuk, tizenkét havi részletben. Menjek el másnap Basch Lóránthoz, a gazdasági kurátorhoz, és vele beszéljem meg a teendőket.

esetben, mert abban a pillanatban a díj betiltásánál is nagyobb csapásnak éreztem, hogy ilyen kérelmező látogatást kell tennem egy ismeretlen hatalmasságnál.

– Hát azt, amit tőlem hallottál – felelte Schöpflin, szokása szerint egyik cigarettáról a másikra gyújtva, legalábbis látszólag teljes nyugalommal. – De Kassák nevét nem kell említened.

A másnapi *Pesti Napló* hozta a díjazottak fényképét. Én nem voltam köztük – és nem szolgált vigaszomra, hogy Kassák sem. Fölhívtam Basch Lóránt – Városmajor utcai lakására rendelt. Nem könnyítette meg a dolgomat: várakozón és fölényesen tekintett rám, ahogy valószínűleg azokat szokta fogadni, akik segélyért folyamodtak hozzá. Addigi életemnek mélypontja volt ez a megalázó találkozás. Dacára és a szokásosnál is zavartabban mondtam el azt, aminek elmondását Schöpflin rám bízta. Olyan ügyetlenül beszélhettem, hogy az ügyvéd-kurátor talán nem is volt vele tisztában, hogy befejeztem a mondókámat. Amikor további várakozó pillantására sem nyitottam ki többé a számat, ő vette át a szót.

– Kérrem – mondta föl vonta szemöldökkel és fölemelt orrhagyon, amelyet Devecseri olyan kísérteties kajánsággal tudott utánozni, amikor néhány kellemes pillanattal akart nekem kedveskedni –, Schöpflin Aladár tévesen informálta önt. Mi még nem találtuk önt érdemesnek arra, hogy díjjal tüntessük ki. Ellenben a kuratóriumnak tudomására jutott, hogy ön most nősült és nehéz anyagi körülmények között él. Ezért elhatározta, hogy önnek ezer pengő segélyt folyósít – éppen ennyi volt a kisdíj összege, a nagydíj

Az állam nem
szól bele

háromezer –, tizenkét havi részletben. Az első részletért máris jelentkezhett a Hermes Bankban.

Fölálltam, de nem „vágtam a pénzt a pofájába” – egy szót sem szóltam. Az ügyvéd kikísért, de nem nyújtott kezet – én sem tettem ilyen irányú kísérletet.

Nemsokára némi magyarázatát kaptam, hogy Doktor Basch így rácáfolt Schöpflin szavaira. Nem tudom, Kassákkal mi módon közölték, hogy az ő díját is letiltották, de az ő visszautasított díja miatt Kéthly Anna interpellált a parlamentben. A miniszter – gondolom, Hóman – azzal válaszolt az interpellációra, hogy Kassák nevét nem terjesztették föl a minisztériumba. Igazat mondott. Mert, amint megtudtam, a kuratórium listáját valaki – talán a gazdasági kurátor – előbb megbeszélte az illetékes előadóval, és csak annak kifogásait figyelembe véve terjesztették föl a végleges listát forma szerint is a minisztériumba. Így hát az állam hivatalosan sohasem „szólt bele” a kuratórium dolgába, sohasem változtatott a fölterjesztett listán. Akkor még elképedtem ezen a jogi képmutatáson.

De bármilyen óvatosan tartotta is magát Basch Lóránt a hivatalos titoktartáshoz, bármilyen korrektül igyekezett is fedezni a hatóságot, annyi őszinteség azért átsütött a szavain, hogy engem valójában nem becsül és eleve sem helyeselhetett Baumgarten-díjamat. Átsütött – ez nem azt jelenti, hogy ott helyben a szemembe süttött. Még amikor az újabb csapás kábulatában és gyámoltalanságom, sőt gyávaságom szégyenében kitámolyogtam is a Városmajor utcai kiskastély kapuján, akkor sem jutott eszembe, hogy en-

nek a pöffeszkedő, tapintatlan tőzsérnek irodalmi véleménye lehet, sőt különvéleménye, amelynek netán hangot is mer adni Babitscsal vagy Kosztolányival szemben. De már a Lánchíd felé bandukolva is áthalt kétségbeesésem ködén egy másik kétségbeesés villámfölsimerése: Babits kénytelen valamiféle torz, társadalmi szimbiózisban élni ezzel a mögöttem hagyott, képtelen képződménnyel – és ezt akkor a magaménál is nagyobb szégyennek sejtettem.

Ez a mögöttem hagyott képződmény – mondtam. Tudtam ugyan, hogy a szégyen nem maradt mögöttem a Városmajor utcai villában, hanem bennem ég örökre, de abban bizonyos voltam, hogy ezzel a csiszolatlan modorú és érzékű, irodalmi ügyvéddel nem lehet többé dolgom. Csakhogy nem olyan könnyű ki keveredni valamiből, ha már belekeveredtünk. Mégis találkoztam újra Basch Lóránttal, igaz, hogy majdnem tizenkét év múlva – a Hold utcában. Az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kapuján léptem ki – nyilván Kardos Lászlónál jártam. Basch Lóránt jött szembe velem – láthatóan oda tartott, ahonnan én jöttem. Egész arca csupa ránc lett a mosolytól, ahogy mindkét karját felém nyújtotta. És én kezet fogtam vele. Nagyszerű, hogy találkozunk, mondta: éppen most akar érdeklődni a minisztériumban a címem iránt. És azért óhajtott volna velem érintkezésbe lépni, hogy megtudakolja: van-e kifogásom ellene, ha másodszor is megkapom a Baumgarten-díjat – ezúttal persze a nagyot.

– Hogyhogy másodszor, ügyvéd úr? – tettettem a

Tapintatlan tő-
zsér

csodálkozást. – Én még sohasem kaptam díjat, csak segítyt. Hiszen emlékszik, ügyvéd úr.

– De kérem, Vas úrr – mondta cinkos melegséggel –, mind a ketten tudjuk, hogy ön megkapta a díjat, csak a minisztérium nem járult hozzá a közzétételéhez. Én akkor nem mertem önnel őszintén beszélni: még nem ismertem önt, nem tudhattam, képes-e megállni, hogy világgá ne kürtölje, mi történt. Ragaszkodnunk kellett a formalításokhoz: abban az évben ügyis kirúgtak odafent a kuratóriumra. Kassák például nagyon kínos helyzetbe hozott bennünket.

Közbe akartam vágni, hogy ahhoz képest elég őszintén megmondta, mi a véleménye rólam. De nem jutottam szóhoz: nagy erővel karon ragadott, vonszolt magával, úgy fogott nagy szóáradatba, végig a Hold utcán, arról, hogy Babitsot kihozta sodrából az én díjam letiltása. A Kassákét könnyen tudomásul vette, de az én visszautasításomba sehogy sem akart beletörődni, alig lehetett őt rábeszélni, hogy ne veszályoztassa tiltakozásával az egész Baumgarten-díjat.

Basch szavaiban körülbelül annyi lehetett az igazság, amennyi az évek múlva megjelentetett, Babitsról meg a Baumgarten-díjról szóló, különböző közleményeiben. Az eszemmel ott mindjárt kezdtem gyanítani, hogy mindez hevenyében kiötölt, prókátori maszlag, ellágyuló nosztalgiámnak azonban jólesett legalább egy darabig elhinni a dajkamesét. És mire a Szabadság téren elváltunk a téli napsütésben, már képtelen következetlenség lett volna, ha egyszerre megmakacsolom magamat. Így történt, hogy Baschnak sikerült levennie a lábamról.

Pedig akkor már megengedhettem volna magamnak azt a fényűzést, hogy ne fogadjam el a díjat. Lektor voltam a Révainál, több mint egy éve, és bár mindenünket elvesztettük az ostrom alatt, közvetlen anyagi gondjaink mégsem voltak. Ami meg a díj erkölcsi hozamát illeti, Babits halála óta elvesztette fölemelő és rendellenes dicsfényét – annyit ért, amennyi a címlete volt –, a fölszabadulás után meg éppen periférikus esemény lett belőle. Még csak olyan látványos, „eb ura fakó” mozdulattal sem kellett volna fölhívni magamra a figyelmet, mint ahogy szegény Fodor József visszadobta Babitsnak a maga kisdíját, ahhoz, hogy rápirítsak Baschra – elég lett volna, ha ott a Szabadság téren azt mondom neki: talán inkább tekintsünk el az egésztől. Miért nem mondtam? Ezt ma éppoly kevésbé tudnám megmagyarázni, mint azt, hogy Baschnak miért volt olyan fontos, rám tukmálni a díjat.

Annyi bizonyos, hogy viszolyogva mentem el a díjkiosztásra – már nem emlékszem, hol történt, sőt a díj összegére sem. Végül is azt, hogy lenyeltem a díjat, majdnem olyan kudarcnak könyveltem el, mint azt, hogy tizenkét évvel azelőtt lenyeltem a kurátor pökhendi packázását.

Kudarcnak a következménye is kudarc. Mert ha egyszer elfogadtam a díjat, Basch Lóránt meghívásait sem utasíthattam vissza a „nem megyek be, büdös ringyó” büszke főtartásával. Igyekeztem ugyan a lehető legritkábban visszatérni hajdani megaláztatásom színhelyére, de Basch a kiszorított és már hallgatásra ítélt, ún. polgári irodalom képviselőjének szere-

pében tetszelgett még akkor is, amikor az államosítás következtében elapadtak a Baumgarten-alap pénzforrásai, és olyan ügyesen tudta megrendezni ezeket az összejöveteleit, hogy el nem menni rájuk egyenesen hitvallás számba ment volna – Révai irodalompolitikája mellett. Az egyiken például Simonffy Margot szavalt, akinek hangjáért és versmondásáért rajongtam. A *Jónás könyvé*-t mondta és más verseket, az enyéim közül is kettőt, a *Nicolaus Cusanus sírját* és a *Nászdal*-t, úgyhogy ide Piroskát is magammal vittem, és együtt néztük a házigazda hivalkodóan kirakott hatalmas kulcsgyűjteményét és tűrtük el, hogy a Városmajor utcai villában nem lehetett rágyújtani. Egyszer meg Babits hetvenedik születésnapját ünnepeltük nála – egész kiállítást rendezett ebből az alkalmából. Idétlen kis kiállítás volt Babits érdektelen, gyerekkori ereklyéiből, homályos hangulatvilágítással, mégis, azt hiszem, az egyetlen hely, ahol erről az évfordulóról megemlékeztek. A látogatás nem volt időhöz kötve, el lehetett oda zárandokolni bármikor a délután folyamán, az emberek jöttek-mentek – elcsodálkoztam, hogy csak amíg én ott időztem is, micsoda kitűnő szellemek, művészek fordultak meg a Városmajor utcai zárandokhelyen. Bár lehet, hogy őket is olyasféle nehézkedési nyomaték tartotta Basch mellett, mint engem. Én minenesetre a magam gyér látogatásait penitenciának tekintettem a pipogyaságomért.

Később meglepetve láttam Gellért Oszkár visszaemlékezéseiben, hogy magától értetődően sorol engem a harminchatos év Baumgarten-díjasai közé,

mintha semmi zavaró mozzanat se merült volna föl köztem és a díj között. Úgy lehet, úgy szereplek már a Baumgarten-díj rendbe szedett krónikájában is.

De én nem retusáltam a történetet, nem rehabilitáltam önmagam, és azokat sem, akik elvették a kedvem a dicsőséges díjtól: mind a kettőt, az eltitkoltat és a nyilvánosat, visszamenőleg is vereségemnek tekintem.

Viszonylagosság

29. Késő bánat, eb gondolat

Bármennyire levert is Baumgarten-díjam letiltása, egy tekintetben mégis fölvillanyozott. Hiszen a *Levelek egy szocialistához* hívta ki maga ellen az állam, a hivatal haragját – és ez engem igazolt! Kell ennél erősebb bizonyíték, hogy nincs igazuk a kitagadó kommunistáknak? Elvégre ha az a *likvidátor* volnék, akinek a *Gondolat* kikiáltott, a konzervatív Magyarország elnézőbben bánná velem. Pedig figyelembe vehettem volna ebben a kérdésben is a viszonylagosságot. Néhány év múlva Déryt két hónapra börtönbe csukták, amiért lefordította a *Visszatérés-t* a *Szovjetunióból*, Gide szovjetellenes könyvét – azt, amelyiket Babits olyan előrelátóan megjósolt, már évekkel azelőtt, amikor, bármilyen tapintatosan is, bezzeg-példaként említettem neki Gide „megtérését” a kommunizmushoz. Hát persze, mert az a szovjetellenesség, az a nézőpont, ahonnan Gide az ottani állapotokat bírálta, minálunk még mindig eléggé kommunistának számított. De a *Levelek egy szocialistához* vitakorszaká-

ban még nem jutott eszembe, hogy a minisztériumnak is igaza lehet, ha letilt, és a *Korunk*-nak meg a *Gondolat*-nak is, ha ugyan amiatt kitilt engem. Sőt a letiltás megerősített igazamban – anélkül talán hamarabb is abbahagyom a *Levelek* írását.

Meg persze akkor is, ha Eti akarta volna a kedvet szegni. De nem akarta. Pedig őneki nálam is nehezebb dolga volt. Minduntalan régi barátaival, ismerőseivel találkozott, akiknek nem volt sürgősebb mondanivalójuk, mint férjét szapulni – olykor annál tapintatlanabbul, mivel nem is tudták, hogy közelebbi kapcsolat van köztünk. Aki meg tudott erről a kapcsolatról, annál behatóbban figyelmeztette, hogy az ő kötelessége, visszatartani engem az ilyen kihívó és közveszélyes különvéleménytől. Eti mégsem tartott vissza. Mert egyetértett velem? Igen, azt hiszem, sikerült meggyőzőnöm a magam igazáról. De azért ma már azt is gondolom, hogy a meggyőződésnél fontosabb volt a magatartás, az anyjától öröklött hősie erkölcs, amely szerint az asszony egy egész világgal szemben is kitart rendbontó férje mellett. Pedig láthatta, hogy én nem Kassák vagyok: bennem nincs meg az ő verekedő kedve, szervező konoksága, folyamatos és rendíthetetlen önbizalma. Kellett látnia. De olyankor meg nyilván fölülkerekedett a belátásán a pedagógia – velem kapcsolatban anyainak is mondható – ösztöne (vagy feladatvállalása?): hogy éppen azért kell harcra edzeni, bátorítani. És ha esetleg volt is, amivel nem értett egyet, úgy gondolhatta, hogy a tévedéseket belátni, helyesbíteni ráérek még, egyelőre fontosabb a küzdelmet állni, az ütésekkel együtt

– csata közben nincs idő páncélt váltani. Meg aztán ő sem volt idősebb, a plusz három évével sem, huszonnyolc évesnél. És mindez persze csak utólagos találgatás. De annyi bizonyos, hogy kiábrándulásmat a fölösleges hadjáratból Etinek sohase mertem bevallani: féltem a meghátrálás látszatától, attól, hogy kishitűnek találna – hogy önmagamból ábrándítanám ki.

Igaz, hogy erre a beismerésre nemigen volt már idő, mert nagyon lassan és fokozatosan ment végbe a kiábrándulásom. Kezdetben csak stilisztikai volt. Nem, nem „a pongyolaságnak, stílustalanságnak” abból az „elképesztő lomtárából” ábrándultam ki, melyet Újvári László szerint „eszkabáltam”. E tekintetben ma sincs okom szégyenkezni: akkori fölkészültségemhez képest lendületesen írtam meg leveleimet, sőt gondolataim zavarosságához képest elég világosan és érthetően is. A szégyenkezés azzal kezdődött, hogy ráébredtem a cikksorozatban hemzsegeő hatásokra. Mindenekelőtt a Németh Lászlóéra. Ami érthető is volt, hiszen a munkáskollégium ötlete az ő gondolatvilágától ágazott el – vagy mondjam úgy: fajult el? Meg aztán az ő stilisztikai hatása nem is volt önmagában véve szégyellnivaló. Ellenkezőleg. Hiszen olyan stílus erővel (is) hozott új életet a magyar esszébe, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni, sőt a fiatal tanulmányírónak egyenesen kötelessége volt: tanulni tőle. A *Levelek egy szocialistához* befejezése – pontosabban: abbahagyása – után írtam a *Szocializmus*-ba egy tanulmányt Németh László új könyvéről. Abban találom ezt a mondatot: „gondolatai

Németh László
hatása

egyenként egyszerűek, áttekinthetők, erőteljes, szikrázó formálókészség irányítja őket” – és álszerénységet félretéve mondhatom, hogy ebből a formálókészségből elsajátítottam, ami módomban állt. Sajnos, abból is, amire a mondat második fele célzott: „amelynek veszélye, hogy még mielőtt a gondolat végéig ért volna, csattanó megfogalmazásban hozza napvilágra.” Amire ez a mondat következett: „Mind ez a gondolkodás lázával, szertelenségével függ össze.” Csakhogy ezt már nem mondhatom el a magam mentiségére, mert engem nem a láz és a szertelenség bujtatott föl tévedéseimre.

A másik hatás Cs. Szabó Lászlóé volt. Ebben az időben tűnt föl az irodalmi életben, és amióta olvastam Roosevelttanulmányát a *Válasz*-ban, folyamatosan vonzott nemcsak sokoldalú otthonossága és tudása, hanem az a nagyvilágian színes és eleven írásmódora is, amely különböző érdeklődési területei között páratlan és izgalmas összefüggéseket tudott fölillantani. Jellemző sajátságai közé tartozott, hogy mélységesen művelt ember volt, mégis szerette írása-
it nem közkeletű műveltségi utalásokkal telíteni – sziporkázó személyiségének szerves megjelenése volt ez a módszer, annyira, hogy paradox módon líraisága legközvetlenebbül ezekben a közvetett kicsoda-micsoda játékokban nyilvánult meg. Heveny hatása az én leveleimben ha nem is hazugsággá, de egy egészen másfajta őszinteséggé változott: azzá a voltaképpen autodidakta, parvenü mohósággá, mely az újonnan szerzett kincseket nem tudja véka alá rejtetni. Hogy a

rult, hogy éppen akkoriban váltottam át – cikkeimben előbb, mint verseimben – egy másik stíluseszményre: a dísztelen egyszerűsége, mely a témának a tudatban tárolt tartalékaiból minél kevesebbet „dob piacra” – a többit megtartja fedezetnek. Ez nem befolyásolta ízlésemet: a *mások* gazdagságát nagyon is tudtam élvezni. De a magam prózájában kezdtem tehernek érezni minden ékítményt, a szavakét is, a tudását is.

Csak stilisztikai volt – mondtam az imént –, mármint hogy a kiábrándulásom. Holott nagyon jól tudtam, hogy ahol a stílussal baj van, ott a tartalommal is baj van. Még inkább a tartással. Németh László páto-sza például akkor még a pózaiban is hiteles volt; ennek stílushatása leveleimben már csak patetikus bevonattá vékonyodott a távolról sem patetikus gondolatmeneten. Hasonlóképpen, ami Cs. Szabónál természetes tékozlás volt, nálam tetszelgő törekvéssé törpült. Végül és főleg: a pátosznak és a nagyvilágságnak ez az összeférhetetlen együtthatása tőlem alapjában véve idegen nyegleséget kölcsönzött annak az egy-két igazságnak is, amit ma sem tudok megtagadni szerencsétlen leveleimtől.

Ennek a stilisztikai álságnak hamar tudatára ébredtem – körülbelül, mire megjelent utolsó levelem. A 26. fejezetet így végeztem: „Legbelül megkezdődött a macskajaj.” Hát ezzel kezdődött. De sokáig tartott, amíg be mertem vallani, magamnak legalább, hogy ez a fölszíni álság mélyebb hazugságot takar. Nem a gondolkodásomban hazudtam, sőt: paradox túlzással azt is mondhatom, hogy *csak* a gondolataim

voltak őszinték – ma már hozzáteszem: sajnos! Hát mivel volt baj? A magatartással, amely nem természetes tartás volt, hanem fölvelt szerep. És micsoda szereposztási tévedés – ugyancsak részemről. Honnan vettem a jogot, beleszólni a munkásmozgalom ügyébe? Hogy is jutott eszembe hősködni, hangoskodni, hadonászni? Bolondot, vagy ahogy ma mondják, „cirkuszi majmot” csináltam magamból – ez volt a macskajaj summája. A „cirkuszi majom”, bár utólagos meghatározás, nemcsak érzékletesebb, hanem pontosabb is, mert ez az önkéntelen utánzó mutavány mégiscsak a nagy reformcirkusz porondjának egyik hátsó sarkában történt.

Kései következtetés volt – és jóval későbbi következménye támadt: a csömör egyszer s mindenkorra elvette a kedvemet a föltűnési viszketegségtől. Beleszóltam valamibe, amiről senki sem kérdezett – utóbb nógatásra sem lehetett szavamat venni, ha nem voltam róla meggyőződve, hogy olyasmiről beszélek, ami szigorúan rám tartozik. Ez a kétszer is meg gondolás, mielőtt kinyitom a számat, sok mindenre alkalmatlanná tett – de meg is kímélt sok mindentől.

A fölsülésnek ehhez a mélységes szégyenéhez, messzeható csömöréhez képest könnyű megrázkódtatás volt, amikor, még egy-két év múlva, eljutottam ahhoz a belátáshoz is, hogy (enyhén szólva) mennyire időszerűtlen volt az okvetetlenkedésem. Már a *Levelek* valamelyikében is fölütötte fejét a tétova kétely: hogy a nyugati kereszténység át tudta vészelní a népvándorlás viharait, nem volt-e annak is köszönhető,

korlátoltság merev falai közé zárkóztak? A kommunista mozgalom és a korai kereszténység párhuzamának elképzelése még sokáig megszállva tartott. És amikor a világtörténelem gyorsuló sűrűsödésével arányban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a népvándorláshoz hasonló apokalipszisnak nézünk elébe, már azt kívántam: csak el ne merüljön a világkatasztrófában az, amit féltek, megújulni ráér azután is – és ha a korlátoltság megtartó erő lehet, éljen a korlátoltság!

Lezárt koporsóban

És egy-két év múlva ki emlékezett már a *Levelek*-re? Én magam legkevésbé. Mióta felhagytam velük, többé bele sem néztem egyikbe sem. Azt hittem, utolsó pillantást vetek rájuk – mármint hogy a *Válasz*-példányok fedelére, ahol a címük olvasható volt –, amikor a németek bevonulása után képeimet, könyveimet, kézirataimat ládádba csomagoltam. Mielőtt leszögezték a ládákat, szememmel elbúcsúztam a tartalmuktól, hiszen bizonyos voltam benne, hogy sohase látom meg többé. De amikor a folyóiratos ládát szögezték, némi elégtétellel gondoltam: benne van a *Levelek egy szocialistához*. Ott is a helye: lezárt koporsóban.

30. Minden jó, ha vége jó

Lezárt koporsóban? Csakhogy a *Levelek egy szocialistához* olyan hullá volt, amely nem kerülhette el az exhumálást. Vagy találóból volna talán a szekrényha-

sonlat, az angol szólásra gondolva – „csontváz a szekrényben”, magyarul: eltitkolt családi szégyen.

No hát, az én szégyenem rejtegetett csontváza hat év múlva borult ki a szekrényből, Eötvös Loránd utcai lakásunkban, egy téli hajnalon, miután Piroskával kiraktuk a negyvennégy tavaszán leszögezett, majd a Hársfa utcai rendőrségen fölfeszített lábát. Addig azért nem került rá sor, mert az ostrom utáni lakásviszontagságaink között nem volt értelme, hazahozatni a lábákat, Piroskával is csak nemrég költöztünk össze az Eötvös Loránd utcában, és nem volt még sem elég időnk, sem elég polcunk a bekötetlen folyóiratok elhelyezésére.

És azért ilyen szokatlan időben került rá sor, mert négy óra lett, mire hazaértem gyalog a Gorkij fasorból. Piroskát ébren, sőt felöltözve találtam. Megszokta ugyan, hogy az Írószövetségben az ilyen gyűlések legalább éjfélig tartanak, de azért ekkora késedelem akkortájt mindenkiben fölkeltette volna a gyanút, hogy akit vár, azt útközben fel-, illetve letartóztatták. Piroska is éppen azon habozott, hogy lemenjen-e megtudni – de kitől? –, hogy mi történt velem?

Hazaérkezésem nem oszlatta el aggodalmait, mert azzal léptem be, hogy minden pillanatban jöhetnek értem – készüljön fel rá. De mindenekelőtt keressük elő a régi *Válasz*-okat: hadd tudjam meg – mert régen elfelejtettem –, hogy mi ellen kell védekeznem. Piroska nem ismerte a *Levelek*-et; mellettem olvasta az elsárgult példányokat, sápadtan és dideregve – mert az új lakást még nem tudtuk átfűteni. Nem hiszem, hogy abból a szempontból nézte a *Levelek*-et,

mivel ért egyet, mivel nem; inkább arra figyelt, mi van bennük, amiért el lehet fogatni engem – akkor még nem mondtunk le teljesen arról az elképzelésről, hogy a napirenden lévő eltüntetések, ha nem is arányban, de legalább némi összefüggésben vannak azzal, amit valaki elkövetett.

Hajnali exhumálás

Az év utolsó napjára virradtunk, jó későn kezdett szürkülni – éppen addigra végeztünk az olvasással. Csak ekkor fogtam hozzá, megértetni Piroskával, mi tette szükségessé a vakrémületben lefolytatott, hajnali exhumálást. Elmondtam neki, hogy a szertartás rendjében éjfélkor került rám a sor, a gyülekezetnek előadni önéletrajzomat. Kényszeredetten beszéltem és beszámolómat a lehető legrövidebbre fogtam. Nem igyekeztem szépíteni életem és pályám képét: javamra nem sokat tudtam fölhozni, számba vehető hibáimat inkább hangsúlyoztam, mintsem enyhítettem. De a *Levelek egy szocialistához* másfél évtizeddel azelőtt elkövetett bűnét olyan mélyen eltemettem tudatom alá, hogy kifelejtettem a gyónásból. De volt, akinek az emlékezete jobban működött. Alighogy leültem – föllélegezve –, L. költő emelkedett szólásra. Rövid, de hatásos vádbeszédet tartott. Körülbelül annyit mondott, hogy egy szóval sem említettem *Levelek egy szocialistához* című, kommunista- és szovjetellenes cikkeimet. L. még nálam is rosszabbul beszélt, mondata mégis úgy hangzott, mint kellő pillanatban váratlanul asztalra csapott adu. A csattanást fokozta leplezetlenül ádáz indulata, mellyel kurta közlendőjét küszködve bár, de nagy erővel a feszült csöndbe kilövellte. Igaz, a hatáshoz én is hozzájárul-

tam azzal, hogy amikor L. tetemre hívására körülbelül kétszáz rám szögezett tekintet közepette tüstént felelnem adatott, nem tudtam egyebet csinálni, csak a fejemhez kaptam, és hebegve, hápogva, tetten érten kinyögtem, hogy azokról a régi cikkeimről teljesen megfeledkeztem, annyira szégyellem őket, hogy tizennégy év óta beléjük sem néztem, és azt sem tudnám megmondani, mi van bennük.

Erre aztán kitört a vihar. Sorban álltak föl és mondták el zengve, dörögve, villámokat szórva, hogy hazudtam, becsaptam a gyülekezetet, beférkőztem a soraikba – már Piroskának sem tudtam elmondani, hogy ki mindenki, csak Földes Mihály, Madarász Emil és Hágy Gyula nevét jegyeztem meg. Amikor a láda kirakása közben türelmetlenül kapkodva lapozgattam bele a *Levelek egy szocialistához* környékéről való folyóiratokba, csak úgy melleleg fölfedeztem a *Korunk*-ban, hogy Újvári László cikke, a *Korszerűtlenségek a modern lírában*, amely engem – másfél évvel azután, hogy első levelemért olyan hevesen megtámadott, szintén a *Korunk*-ban – a korszerűek jó társaságába sorol, ugyanakkor mélységesen elítéli L. költő börtönélményeit feldolgozó kötetét, mégpedig, ha jól értettem, világnézeti alapon. L. gyűlöletének tehát megvolna a magyarázata. De már a tekintélyesebbek fölgerjedésére nem találtam ilyen személyes indítékot. Különösen jól emlékeztem Hágy Gyula máskor oly méltóságteljes, most a szent haragtól eltorzult ábrázatára, pedig sohasem beszéltünk egymással, és a háta mögött sem tettem semmiféle megjegyzést a drámáira. Több mint egy óra hosszat áll-

tam, vagyis ültem végig a pellengéren az ékesszóló fölháborodás sortüzét, amelynek M., a gyűlés vezetője vetett véget: szenvtelenül kijelentette, hogy adnak rá időt, fölfrissíteni emlékezetemet, és módot is, önkritikát gyakorolni ugyanezen gyülekezet színe előtt. A főlshóálóóknál kevesebben voltak azok, akik oszladozás közben odaléptek hozzám egy halk, vigasztaló szóra, de ma már, eléggé hálátlatul, rájuk sem emlékszem – talán csak Hajnal Annára. De azt tudom, hogy végig a Majakovszkij utcán, a Nagykörútig ketten fogtak közre. Kis Feritől csak dühös szemrehányást hallottam, de már az a pusztá tény, hogy engem kísért, sokak szeme láttára – akik nem tudhaták, hogy szidni szegődött hozzám –, az is marakodó szeretetének jele volt. Juhász Feri meg csak jött melletttem, szótlatul.

Aztán jött a reggel és jött az este, a félelmetes híró, kései csöngetések órája – de senki sem jött értem. Elvégre mégsem valószínű, hogy valakit Szilveszter estéjén tartóztatnak le. Attól még vígan jöhetnek értem újév után. De addigra már a rettegésnél erősebb volt bennem a csömör, az elfojtásból kiobbanó, betegség bonyolódott szégyen, a kiásott tetem hullabúze. Emellett az önémelyedés mellett csekélységnek látszott az az önkritika, amit tőlem várnak. A kétségbeesett Szilvesztert követő év folyamán azonban kiderült, hogy ezt az alacsonyra állított mércét sem tudom átugorni, többszóri nekifutással sem. Amellett a gyülekezet előljárói voltak olyan kíméletesek, hogy főlshóléseimet nem kétszáz kíváncsi szem figyelte: négy-öt tagú bizottság – élén ugyancsak M.-mel – ál-

Hullabúze

lapította meg időről időre, hol tartok az önvizsgálatban. Közülük is különösen Gergely Sándor, Violával együtt, úgy bánt velem, mint – egy akkori szólas szerint – anya a hülye gyerekével. Nyilván ehhez a bánásmódhoz tartozott a hadi gyerekálomba illő tejszínhabos kakaó és kalács, amivel sváb-hegyi lakásokban vendégeltek, miközben nyugtatgatva próbálták föloldani gátlásaimat a nyilvános önkritikával kapcsolatban. Nem mintha nem tudtam volna elég folyékonyan elmondani már az első bizottsági kihallgatáson is, hogy az egész cikksorozatot meggondolatlan tévelygésnek tartom, és minden mondatát megtagadom. De önbírálatomat nem találták eléggé mélyrehatónak – és igazuk is volt. Magam is éreztem, hogy meakulpázásom kissé tompán hangzik: a szilveszteréji magammal összeférhetetlenség rángógörcsére senki sem következtetett volna határozott, de érzelemmentes mondataimból. Mert hát tizenöt évvel azelőtti, elrugaszkodott gondolataimnak, egy huszonöt éves, kezdő költő illetéktelen beavatkozásának és fennhéjázó, de szerencsére hatástalan tévedéseinek csakugyan nem tulajdonítottam már aránytalan fontosságot. Ami pedig a mögöttük meghúzódó magatartást, a legtágabb értelemben vett *stílust* illeti, amely még tizenöt év múlva is viszolyogtatott – és negyven és múlva még idültebben viszolyogtat! –, azért, úgy éreztem, nem a nyilvánosság előtt kell vezekelnem. Márpedig nekem akkor öt idegen ember is olyan nyilvánosság volt, amely befagyasztotta bennem a megbánás csatornáit. És ez a szakadék állandóan szélesedett köztünk időnkénti megbeszéléseink

során. Ők egyre türelmetlenebbül hiányolták önbírálatom elmélyülését – egyre távolabb tolódott az a lehetőség, hogy ki lehessen állni vele a gyülekezet igazi nyilvánossága elé. Bennem is növekedett az értetlen ingerültség: miért nem érik be ennyivel, mit akarnak még tőlem?

Aminthogy lassanként ki is derült, hogy legalábbis M. – aki ezeket a kihallgatásokat vezette – mit akar tőlem: nem elég, hogy az egészket megtagadom, és minden gondolatát tévedésnek tartom, M. azt is firtatta, kinek vagy minek a befolyására követtem el ezeket a tévedéseket. Hiába hajtogattam, hogy senkire sem háríthatom át a felelősséget: mindez a szörny-szülemény az én agyamban keletkezett – de hát, úgy mond, az oppozícióban el voltak terjedve ilyesféle gondolatok. Nem, nem, tiltakoztam, én Trockijjal nemcsak hogy nem értettem egyet, de az egyéniségével sem rokonszenveztem; különben is, cikkeim telítve vannak nemzeti tévelygéssel is, és ez tudtommal nem volt jellemző az oppozícióra. M. nem nyugodott bele: úgy látszik, az én alakomra az oppozíciós szabás illett volna. Sorra mondta ki néhány, ún. „opós” frakció vezetőjének a nevét – de én ezeket legfőljebb kommunistáktól hallottam emlegetni, és csak nagyon távoli fogalmaink voltak róla, hogy tulajdonképpen mit is gondolhattak. Tudatlanságom nyilván meggyőzően hatott, mert egyelőre abbahagyta a nyomozást ebben az irányban.

Így múlt el egy év, ebben a kb. negyedévenként megismétlődő huzavonában. Az elkövetkező esztendő februárjában léphettem újra a bizottság elé. Elöl-

ről kezdtük mindazt, amiről azt hittem, hogy már többször is tisztáztuk. Aztán vészjósló hanyagsággal szólalt meg M.: én azt mondtam, hogy semmiféle opozíciós frakcióval nem álltam kapcsolatban – de hiszen tagja voltam Kassák csoportjának, a *Munka-körnek*. Már megint és újra Kassák! hát sohasem szabadulhatok tőle? De azért igyekeztem egykedvűen válaszolni: Kassák fedezett fel, a *Munka*-ban jelent meg első versem, a *Munka*-körbe is eljártam néha, de tagja nem voltam, és nemsokára Kassákkal is végleg összevesztem, öt évvel azelőtt, hogy az első *Levél egy szocialistához* megjelent. És ekkor mondta M. azt, amit már idéztem e regény elején, mintegy előzetesen – de hát ez is még mindig csak előzetes idézés:

– Úgy látszik, Vas elvtárs, kissé feledékeny vagy. Tudtommal Kassák Eti – így emlegette, nem az igazi nevén, amellyel táncolt is, Nagy Etelnek – a feleséged volt. Lehetetlen, hogy ne hatott volna rád.

És erre megbénult az agyműködésem, legalábbis az elülső, az éppen használatban lévő, amellyel M.-nek válaszolnom kellett volna. De mögötte, hátul, azért meglódult egy közlésképtelen gondolatmenet. A nyilas uralom alatt volt alkalmam betekinteni a Belügyminisztérium az évi közbiztonsági zsebkönyvébe, és abban a megbízhatatlanok jegyzékébe, és ott találtam öt évvel a halála után Eti nevét. Ez a másik megbízhatatlansági lista túlélte amaszt – innen még a halála után tizenkét évvel sem húzták ki Etit. És mi lenne, ha most fölállnék, ezt megmondanám neki, és fütyülve a szervezeti fegyelemre, kimennék a szobából? Akkor véget vetnék az ügynek – és utá-

nam a nyaktiló meg az özönvíz. De szájamat görcs zárta el, és megmozdulni sem tudtam. Nem tudom, hány pillanatig tartott a csönd – Gergely Sándor tört meg. Már az ő szavait is idéztem előzetesen.

– Ez nem egészen így volt. Etel szakított a mostohaapjával. Hozzánk állt közelebb.

Föllélegezhettem: Gergely Sándor megmentett a viselkedni nem tudás gyalázatától. Amellett láthatóan lefricskázta M.-et, és elvette a kedvét attól, hogy új csigára húzzon. M. be is rekesztette az ülést, hogy majd legközelebb.

Késő este volt megint, amikor kiléptem a Szövetség kapuján, de ezúttal még jártak a villamosok. Mégis gyalog mentem: szükségem volt a szabad levegőre, a mozgásra, hogy szégyenemet meg tudjam emésztetni, mire hazaérek. Lassan bandukoltam a Lövvölde tértől az Egyetem térig, akárcsak tizenhat évvel azelőtt a Városmajor utcától a Lánchídig és azon át a Hold utcába. Igen, ez a kihallgatás a Városmajor utcai vereséggel egylényegű gyalázat volt. Ha most megkísérlem értelmi műszereimmel elemezni a két jelenetet, ezt a régebbit kell menthetetlenebbnek találnom. Elvégre a Gorkij fasorban, ahogy akkor mondogattuk, M. „kezében volt a puská”. De Basch kezében semmi sem volt, csak a kasszakulcs – mégis lenyeltem a pimaszságát.

De akkor még nem tudtam mérlegelni. És azt sem tudtam elképzelni, hogyan álljak Piroska elé a szótlannul elszenvedett szégyenemmel. M. az volt, ami, és aszerint járt el. De a magam tehetetlenségére, hogy

Eti odaráncigált
neve

nyozni agyamat és izmaimat – arra nem találtam magyarázatot. Mit számított az, hogy Gergely Sándor közbeszólása megmentette a látszatot? Én tudtam, hogy mit csináltam – pontosabban, hogy mit nem csináltam. Mire a Kossuth Lajos utcába értem, ez a szégyen szökhethékbe csapott át: elszaladni, vagy ha úgy tetszik, elkotródni onnan, ahol ilyen próbák elé állítanak. Csakhogy ez a vad menekülési ösztön a vakmerés álarcában jelentkezett: megriadtam a veszélytől? Tegyem ki magamat nagyobb veszélynek!

Hazaérve nem válaszoltam Piroska kérdéseire, hanem rögtön leültem az írógéphez és megírtam egy levelet a vezetőségnek, amelyben hangsúlyoztam, hogy nem eszmei eltérések indítanak erre a lépésre, de idegzetem alkalmatlanná tesz arra, hogy tagja legyek a gyülekezetnek, és kértem őket, hogy oldozzanak fel kötelezettségeim alól – bocsássanak el. Csak ekkor mondtam el neki, mi történt, és egyben megmutattam a levelet. Mondanom sem kell, hogy a miattam való esetleges szégyenkezését, a fölháborodását szóhoz sem engedte jutni a rémülete. E regény kapcsolatainak és kapcsolásainak a következőkben kifejlődni fogó, bonyolult hálózatát – *virtuális* hálózatát, sajnos, hiszen az idővel folytatott versenyvándorszorgásomban aligha jutok el odáig, hogy megszőjem, elvégre csak éleai Zénó bölcséletében hagyja le Achillest a teknősbéka – szóval, ezt a megszővésre nyilván sohanapkor kerülő hálót kurtítanám meg azazal, ha nem csupán jelezném, hanem részletezném is a legkülönbözőbb ördögöket falra festő, ébren töltött éjszakánkat, a kora reggeli telefont Dérynek, peripa-

etikus hármasunkat a Pasarét haván és Tibor kétségbeesett, ékesszóló, de hiábavaló baráti aggodalmait, intelmeit, óvásait. Végül is Tibor vállalta az önfeláldozó feladatot, hogy a sokkhatás enyhítésére ő adja át a levelet a címzettnek.

Csakhogy a címzett nem olyan könnyen volt kapható kitagadásra, mint hajdan Gaál Gábor. El voltam rá készülve, hogy elbocsáttatási kérelmem után búcsúzóul olyat rúgnak a fenekembe, hogy minden kapun kívül találom magamat – de arra nem, hogy tartóztatnak. Megint csak e regény ki tudja, hányadik képzeletbeli kötetének megírásra aligha kerülő fejzeteit dézsmálnám meg, ha nem csupán utalnék marasztaltatásom mozzanataira, a sűrűsödő bizottságokra, melyek elé hol valamilyen váddal – végül a plágiuméval – idéztek, hol meg rögtön utána azért, hogy kitudják: mozog-e még bennem a mehetnék? Így múlt el megint egy év. Egy napsütéses, gyanútlan tavaszi délelőttön M. ezzel a mondattal rekesztette be az utolsó kihallgatást:

– Mi nem akarjuk a nyakadat kitörni, de neked is meg kell értened, hogy ezt nem úszhatod meg dicsőséggel.

Meg is értettem: vártam a nyilvános megszégyenítést. De aztán egy hirtelen támadt, langyos, májusi szélről egyszerre megváltozott a dolgoknak nemcsak a megvilágítása, hanem a súlya is. Ki sem kellett állnom a gyülekezet elé, mikor kiadták az obsitot. A nyári éjszakában egy oktogoni kávéházban vártam Zelkre: – a teraszra nem mertem kiülni: nem akartam őt kompromittálni –, ő hozta hírül, mi ment végbe,

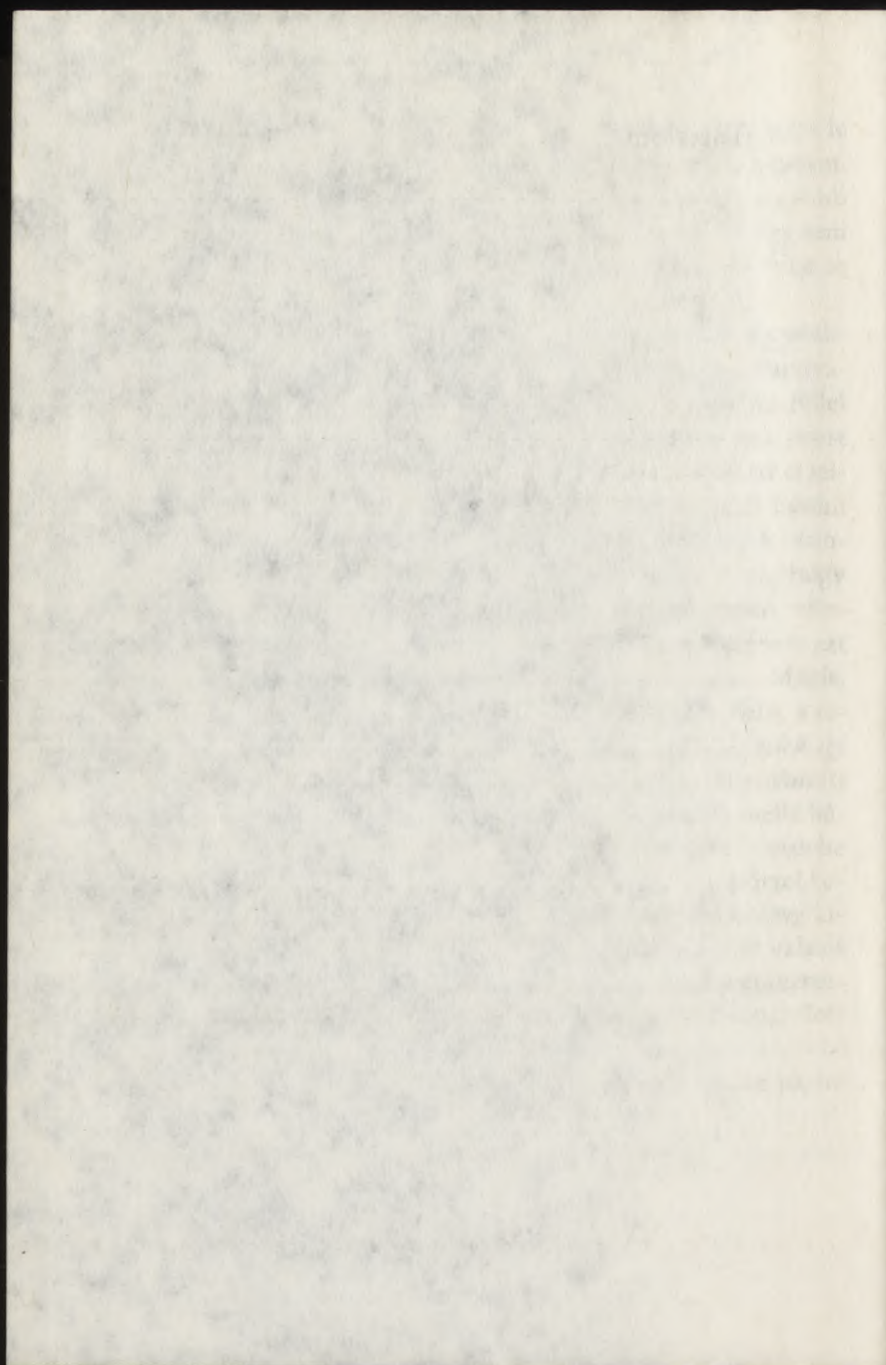
hogyan ment végbe. Egyhangúan, közönyösen folyt le az egész eljárás – egyetlen varjú károított utánam. A gyülekezetnek már legkisebb gondja is nagyobb volt annál, mint hogy én köztük vagyok-e vagy sem – rám illett a régi katonanóta: „Az ellenség meg se látja, hogy egy baka hiányzik a csatából.”

Mert csaták kora következett, és ezekből a csaták-ból én csakugyan hiányoztam – a látványos bajvívások, attakok és ellenattakok híreire is csak fél füllel figyeltem. A „hiányoztam” sem szabatos szó, mert nem sok hasznomat vették volna: nem voltam csatázó kedvemben. Az elbocsáttatásomat követő három év életem elégedettebb korszakai közé tartozik: semmiféle szolgálati szabályzat sem kötelezett rá, hogy kínos kérdéseket meghallgassak, vagy éppen válasszoljak rájuk; békében hagytak, és én élveztem is ezt a békét – nem ágaskodott bennem a lázadás. Mégis, ha ott vagyok a csaták színhelyén, ha más nem, a tehetetlenségi nyomaték – többek között a *Levelek egy szocialistához* későbbi láncreakciókkal súlyosbított kezdőnyomatéka – azok mellé a jó barátaim mellé húzott volna, akiket a megáradt idő végül is börtönbe sodort. Akárhogyan is: hogy a viharból ép bőrrel kerültem ki, végső soron a *Levelek egy szocialistához* kiásott bűnének köszönhettem. Nincs csodásabb valami az emberi dolgokban, mint az okok és következmények láncolata – mondta kedves regényhősöm, Coignard abbé.

Én pedig azt is mondhattam volna: minden jó, ha vége jó.

De nem volt kedvem ezt mondani.

Tartalom

1. Prolóógus: Búcsú Poirot mestertől	7
2. Egy munkahipotézis	12
3. Meg a következményei	20
4. Ellenanyag	45
5. Titkos lovagrend	70
6. A skizma	101
7. Hamis tudatok bújócskája	115
8. A Közeg	139
9. Budapest	160
10. Isten neki!	170
11. A választás	181
12. Formák és folyamatok	195
13. Valami más	215
14. A kis főherceg	230
15. Nemzedék	256
16. Meditáció az exogámiáról	287
17. Stratégia és taktika	303
18. Folytatás: a nemzedék meg a kritikusi	317
19. Tartózkodó elegancia	349
20. Mély víz	364
21. Nyarak	378
22. A tanterv előírja	410
23. Az elszakíthatatlan nadrág	420
24. Akikkel semmit se lehet kezdeni	435
25. Író és hatalom	454
26. Hát én?	476
27. Kékre-zöldre	500
28. Két letiltás	507
29. Késő bánat, eb gondolat	519
30. Minden jó, ha vége jó	525

Szépirodalmi Könyvkiadó. Felelős kiadó Illés Endre igazgató. Alföldi Nyomda, 0065.66-14-1. Debrecen 1981. Felelős szerkesztő Réz Pál. Műszaki vezető Ginács László. Műszaki szerkesztő Kállay Judit. A borító- és kötéstervező Ágás Ervin munkája. A szerző fényképét Rédner Márta készítette. Megjelent 27 A 5 ív terjedelemben, 1 lap mű melléklettel.

Sz 3336-h-8082

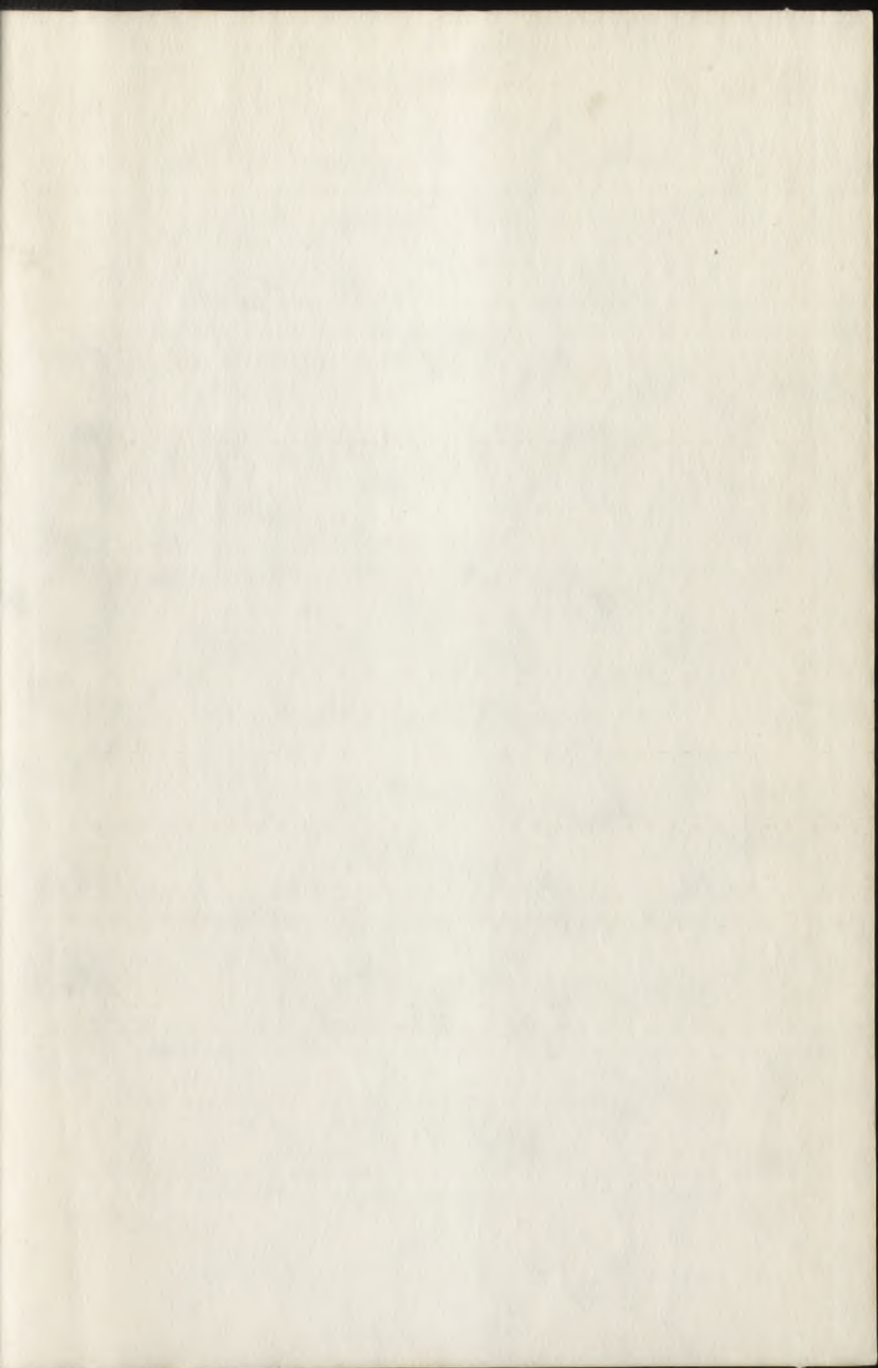
ISBN 963 15 1718 7 összkiadás

ISBN 963 15 1745 4 I. kötet

Törölve

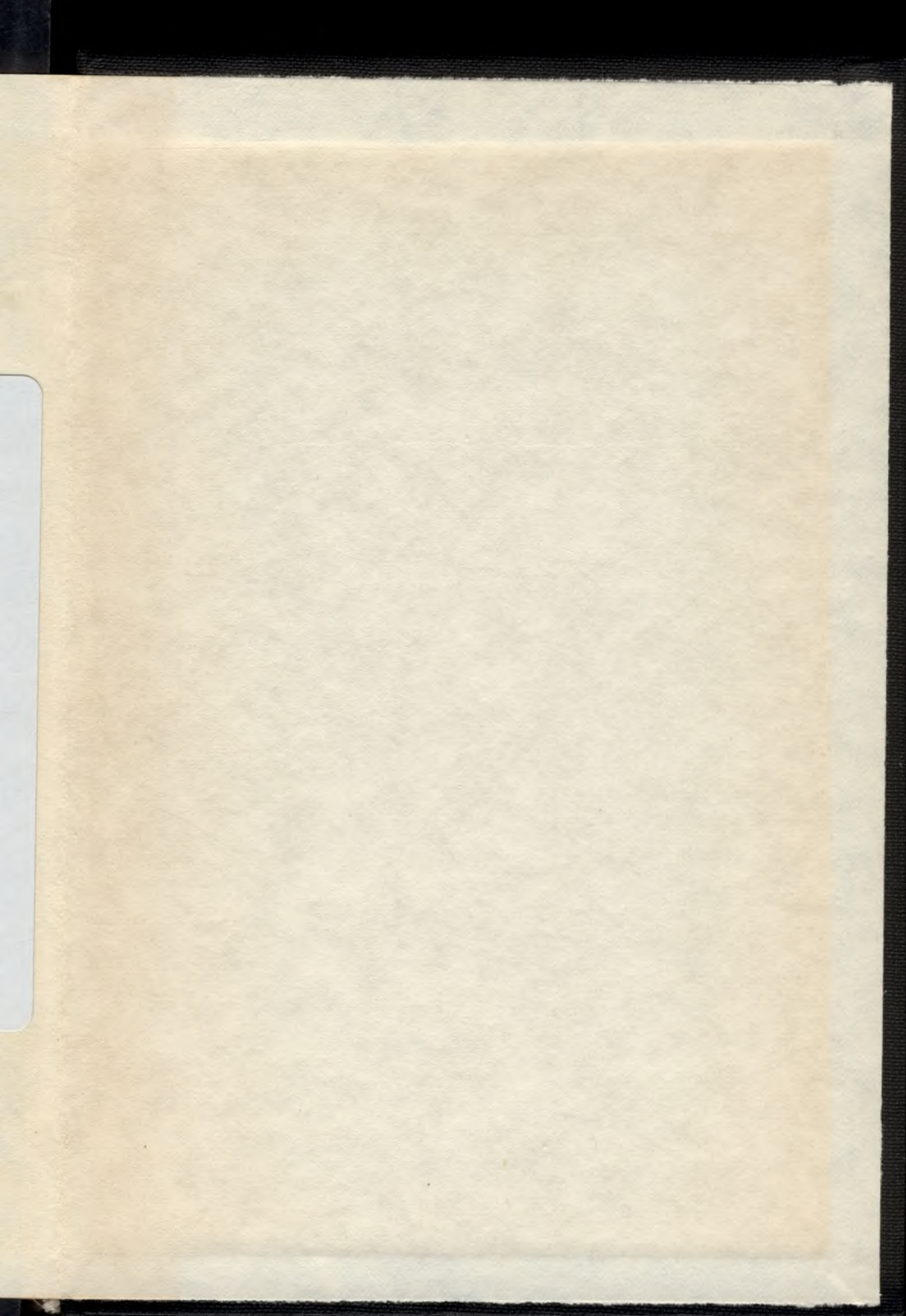
ISBN 963 15 0823 4

manté

4909/
A

• Vas István MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?